

Wydział Ekonomii

UNIwersytet EKONOMICZNY
W POZNANIU

Adam Majchrzak

**EWOLUCJA WSPÓLNEJ POLITYKI ROLNEJ A ZMIANY
ZASOBÓW I STRUKTURY ZIEMI ROLNICZEJ W
PAŃSTWACH UNII EUROPEJSKIEJ**

Rozprawa doktorska

Promotor:

Prof. dr hab. Waldemar Czternasty, prof. nadzw. UEP

Poznań 2014

Streszczenie

Ziemia jest tym z czynników produkcji, który charakteryzuje się najwyższą niemobilnością, bryłowatością oraz rzadkością, dlatego też w największym stopniu determinuje ona wszelkie podejmowane działania. Mimo to, w wielu badaniach ekonomicznych czynnik ten jest pomijany lub traktowany jako stały. Odmiennie rzecz wygląda w odniesieniu do ziemi rolniczej, która dotychczas stanowiła obszar zainteresowań wielu ekonomistów, a także przedmiot licznych regulacji prawnych. Ewolucji podlega zarówno stosunek do ziemi, jak i kierunek jej zastosowania, co jest wynikiem rosnącej produktywności sektora rolnego, ale także coraz częściej zgłaszanego popytu społeczeństwa na usługi środowiskowe. Tym samym na przestrzeni lat wykształciły się nowe formy rent gruntowych, a w związku z licznymi możliwościami alternatywnego wykorzystania zasobów ziemi zyskuje na mobilności.

Niniejsza rozprawa stanowi próbę zidentyfikowania przekształceń w zasobach i strukturze ziemi rolniczej w UE-27 determinowanych wspólną polityką rolną. Celem jest weryfikacja występowania zbieżnego dla wszystkich państw członkowskich Unii Europejskiej modelu kształtowania struktur agrarnych, który może być wynikiem zachodzących wewnątrz Unii procesów integracyjnych w sferze politycznej, gospodarczej, społecznej oraz prawnej, a tym samym ocena ewentualnych procesów konwergencji. Porównanie dostępnych zasobów ziemi, określenie i scharakteryzowanie czynników determinujących struktury rolne, porównanie stanu i dotychczasowych przemian struktury agrarnej w warunkach ewolucji WPR oraz zasad gospodarowania ziemią w rolnictwie państwach członkowskich Unii Europejskiej umożliwiło odrzucenie hipotezy o uniwersalnym dla państw członkowskich sposobie kształtowania zasobów i struktur ziemi rolniczej, a jednocześnie wskazanie prawdopodobnych tendencji rozwojowych w przyszłości.

Spis treści

Wstęp	6
-------------	---

Rozdział I

Ziemia rolnicza – dobro ekonomiczne i kulturowe	13
1. Osobliwości ziemi jako czynnika produkcji	13
2. Czynniki ziemi w poglądach i teoriach ekonomicznych	18
3. Renty ekonomiczne z ziemi jako przesłanka zmian w zasobach i strukturach jej użytkowania.....	25
4. Ziemia i środowisko w teorii dóbr publicznych	35
5. Konkluzje.....	41

Rozdział II

Wspólna polityka rolna Unii Europejskiej - zintegrowane wsparcie dla rolnictwa i obszarów wiejskich w Europie.....	44
1. Wspólna polityka rolna jako metoda scalenia narodowych polityk rolnych	44
2. Polityka rolna dla zachowania tradycyjnego rolnictwa europejskiego; plan Mansholta, reforma MacSharry'ego, Agenda 2000.....	47
3. WPR w odpowiedzi na oczekiwania społeczne Europejczyków; reforma luksemburska i „przegląd zdrowotny” wsparcia rolnictwa i obszarów wiejskich.....	53
4. Czynniki ziemi w świetle instrumentów wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej do 2013 r.....	58
5. WPR 2014-2020: droga do sprostania europejskim wyzwaniom żywnościowym, zasobowym i terytorialnym	69
6. Konkluzje.....	73

Rozdział III

Zasoby ziemi rolniczej w krajach Unii Europejskiej.....	76
1. Materiały i metody	76
2. Ziemia rolnicza w państwach członkowskich Unii Europejskiej w ujęciu jakościowym i wolumenowym	80
2.1. Jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej w Unii Europejskiej	80
2.2. Dostępność ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 roku; identyfikacja podobieństw	88

3. Zmiany w zasobach ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010.....	97
4. Konkluzje.....	110

Rozdział IV

Struktury agrarne państw członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010.....	112
1. Materiały i metody.....	112
2. Struktura użytkowania gruntów rolnych w państwach członkowskich UE.....	119
3. Własnościowa struktura agrarna w państwach członkowskich UE.....	124
3.1. Ziemia rolnicza jako przedmiot własności osób fizycznych i prawnych.....	124
3.2. Dzierżawa jako forma gospodarowania gruntami rolnymi.....	133
4. Struktura gospodarstw oraz użytków rolnych w państwach członkowskich UE według klas obszarowych.....	140
5. Struktura gospodarstw oraz użytków rolnych względem klas wielkości ekonomicznej w państwach członkowskich UE.....	155
6. Podobieństwo struktury agrarnej między państwami członkowskimi Unii Europejskiej.....	165
7. Konkluzje.....	169

Rozdział V

Determinanty kształtowania struktur agrarnych w Unii Europejskiej w świetle oceny procesu ich zbieżności.....	172
1. Istota analizy konwergencji w naukach ekonomicznych.....	172
2. Materiały i metody analizy konwergencji struktur agrarnych w Unii Europejskiej.....	174
3. Konwergencja struktur agrarnych w państwach członkowskich UE-15, UE-12 i UE-27.....	176
4. Konwergencja struktur agrarnych w Unii Europejskiej po 2003 r. w świetle analizy skupień.....	182
4.1. Zasoby ziemi rolniczej jako determinanta procesów konwergencji struktur agrarnych.....	182
4.2. Podobieństwo struktur agrarnych jako wyznacznik procesów unifikacji struktur ziemi rolniczej.....	187
5. Ekonomiczne i administracyjnoprawne determinanty kształtowania struktur rolnych; ocena współzależności.....	192

5.1. Materiały i metody	192
5.2. Instytucjonalno-prawne otoczenie rynków ziemi rolniczej w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskiej.....	193
5.2.1. Uzasadnienie dla ingerencji państwa w rynek ziemi rolniczej.....	193
5.2.2. Reguły gospodarowania nieruchomościami rolnymi we Francji	198
5.2.3. Uwarunkowania obrotu gruntami rolnymi w Hiszpanii	202
5.2.4. Funkcjonowanie rynku ziemi rolniczej w Wielkiej Brytanii	203
5.2.5. Zasady obrotu ziemią w Niemczech	204
5.2.6. Reglamentacja ziemi rolniczej w Polsce	207
5.2.7. Zarządzanie rynkiem nieruchomości rolnych we Włoszech	212
5.2.8. Kształtowanie rynku ziemi rolniczej w Rumunii	213
5.3. Charakterystyka rynkowego obrotu nieruchomościami rolnymi w wybranych państwach Unii Europejskiej.....	213
5.4. Wyznaczniki struktury agrarnej w państwach członkowskich Unii Europejskiej; określenie kierunku i siły związków.....	218
6. Konkluzje.....	223
Podsumowanie i wnioski	225
Bibliografia.....	230
Spis tabel i rysunków.....	254
Aneks statystyczny 1 – Zasoby ziemi rolniczej w Unii Europejskiej	261
Aneks statystyczny 2 – Struktura użytkowania ziemi rolniczej w Unii Europejskiej.....	267
Aneks statystyczny 3 - Struktura własnościowa ziemi rolniczej w Unii Europejskiej	271
Aneks statystyczny 4 - Struktura gospodarstw oraz użytków rolnych wg klas wielkości obszarowej.....	280
Aneks statystyczny 5 - Struktura gospodarstw oraz użytków rolnych wg klas wielkości ekonomicznej.....	284
Aneks statystyczny 6 – Podobieństwo struktury agrarnej.....	288

Wstęp

Ziemia, obok pracy i kapitału, jest podstawowym czynnikiem produkcji, przy czym ziemia rolnicza jest główną determinantą sektora rolnego. Od jej cech osobliwych, parametrów jakościowych oraz otoczenia ekonomicznego, społecznego i środowiskowego zależać będzie bowiem kierunek i stopień jej wykorzystania. Ma to szczególne znaczenie współcześnie w związku z rosnącą populacją ludzka na świecie, coraz większym popytem na żywność, potrzebą utrzymania samowystarczalności żywnościowej regionów przy jednoczesnym uwzględnieniu bezpieczeństwa dostarczanych surowców rolnych, zapotrzebowaniem na paliwa pochodzące ze źródeł odnawialnych (w tym z biomasy), oczekiwaniami związanymi z zagwarantowaniem odpowiedniego poziomu dochodów rolniczych przy jednocześnie społecznie akceptowanym poziomie cen żywności, dbałością o jakość środowiska naturalnego, realizacją rosnącego popytu na usługi rolno-środowiskowe, dostarczaniem przez sektor rolny dóbr publicznych, aż po realizację funkcji socjalnych przez gospodarstwa rodzinne.

W Unii Europejskiej następuje zmiana zasobów ziemi rolniczej oraz struktury jej wykorzystania [Czyżewski A. i Henisz-Matuszczak 2006]. Służy to między innymi poprawie wykorzystania dostępnych czynników produkcji tak, by w jak najszerszym zakresie możliwa była realizacja potrzeb zgłaszanych przez społeczeństwo, w tym zapotrzebowania na produkty rolnictwa oraz obszarów wiejskich. Ziemia rolnicza w Europie w coraz mniejszym stopniu staje się czynnikiem produkcji rolnej, w większym zaś źródłem dóbr publicznych i wartości środowiskowych, na które rośnie społeczne zapotrzebowanie [Duczowska-Małysz 1985; Czudec 2009; Buckwell 2009; Cooper, Hart i Baldock 2009]. Zależność ta jest wynikiem zarówno rozwoju gospodarczego Europy, ale również prowadzonej od lat 50-tych XX wieku wspólnej polityki rolnej (WPR, ang. *Common Agricultural Policy – CAP*), będącej jedną z podstawowych polityk Unii Europejskiej.

WPR powstała po II wojnie światowej w warunkach deficytu żywności na rynkach europejskich. W związku jednak ze zmianą otoczenia, na przestrzeni 50 lat funkcjonowania tej polityki zmianie ulegały wymagania stawiane przed rolnictwem oraz ewolucji podlegały: hierarchia celów i instrumenty WPR [Tomczak 2009a; Tomczak 2009b]. W pierwszych okresach była ona nakierowana osiągnięciem samowystarczalności żywnościowej, z kolei wraz z osiągnięciem wysokiej produktywności rolnictwa, która skutkowałą wytwarzaniem nadwyżek produkcyjnych, pojawiła się potrzeba poprawy

jakości środowiska naturalnego. Następowo to między innymi poprzez zmniejszenie obszarów produkcyjnych, przy jednoczesnym zapewnieniu odpowiedniego poziomu dochodu gospodarstw rolnych. Ograniczono wsparcie rynkowe intensyfikujące produkcję na rzecz instrumentów zmniejszających jej wielkość, między innymi poprzez wyłączenie gruntów z produkcji rolnej. To spowodowało zmianę struktury rent gruntowych, akcentując rentę absolutną i rolno-środowiskową, a zmniejszając znaczenie rent różniczkowych [Mieszczankowski 1964; Czyżewski B. 2010]. Co więcej, zmianie uległa struktura dochodów gospodarstw rolnych, w których dochód z działalności rolniczej został częściowo zastąpiony dochodami alternatywnymi pochodzącymi między innymi ze świadczonych usług rolno-środowiskowych. Obecnie bowiem, zgodnie ze wspólnotowymi dokumentami konsultacyjnymi trwałej bazy dla przyszłości WPR dostarcza promocja dóbr publicznych, jednakże, w związku z niedostatecznym wycenieniem ich przez rynek, UE będzie prawdopodobnie dążyła do ich wsparcia. Jako iż dostawcami tych dóbr są w dużym stopniu gospodarstwa małe i słabe ekonomicznie, unijne wsparcie będzie również sposobem poprawy ich dochodów.

Należy przy tym zaznaczyć, iż w Unii Europejskiej nie występuje polityka bezpośredniego oddziaływania na gospodarowanie gruntami rolnymi w poszczególnych państwach członkowskich oraz na narodowe polityki kształtowania struktur agrarnych, choć wyznaczenie pewnych kierunków rozwoju sektora rolnego i hierarchii wartości znacząco je determinowały. W większości państw wybrano bowiem drogę wspierania rodzinnych gospodarstw rolnych, które stanowią do dzisiaj podstawową jednostkę w całym unijnym rolnictwie, jednocześnie ograniczając pomoc dla bardziej produktywnych przedsiębiorstw rolniczych. Choć każde państwo członkowskie UE jest niezależne w tworzeniu administracyjno-prawnego otoczenia rynku gruntów rolnych, można odnotować istotne podobieństwa w tym zakresie. Wynikają one z dążeń do zagwarantowania ciągłości rodzinnego charakteru rolnictwa przy zachowaniu własności ziemi w rękach obywateli, z dbałości o zapewnienie odpowiedniego poziomu dochodów gospodarstw rolnych oraz z przeciwdziałania obrotowi ziemią rolniczą w celach spekulacyjnych. Z drugiej jednak strony, można wyróżnić wiele cech specyficznych, które sprzyjają utrwaleniu występującego w ramach UE zróżnicowania w zasobach i strukturze ziemi rolniczej w tym uwarunkowania historyczne¹, przyrodnicze, a także instytucjonalno-prawne otoczenie rynków ziemi rolniczej.

¹ Autor ma świadomości istotnej roli historycznych determinantów kształtowania struktury agrarnej w państwach Europy, której należy przypisać ważne znaczenie z punktu widzenia zróżnicowania badanej

Choć problematyka struktur agrarnych jest w Polsce tematem licznych opracowań naukowych [*Rynek ziemi*; Sikorska 2009, Duczkowska-Małysz 1985; Dzun 2006 i 2007; Józwiak 2004, Ziętara 2001; Lichorowicz 1996 i 2000], w większości przypadków pozostaje ona oderwana od kształtowania się tych struktur w Unii Europejskiej i tylko incydentalnie odnosi się do wybranych państw. Również zagraniczne publikacje poruszają ten problem badawczy jedynie w ograniczonym zakresie. Szeroko w literaturze omówiona jest natomiast ewolucja wspólnej polityki rolnej wraz z konsekwencjami wprowadzanych zmian, jak również wskazywane są kierunki jej dalszego rozwoju [Czyżewski A. i Stępień 2009, 2011, 2012a; Poczta 2013; Tomczak 2009a i 2009b; Cunha i Swinbank 2011; Buckwell 2003]. Również w tym przypadku pomija się zazwyczaj analizę znaczenia WPR dla przeobrażeń zasobów i struktury agrarnej. W związku z powyższym, niniejsza dysertacja stanowi uzupełnienie stanu wiedzy o kształtowaniu się zasobów i struktur ziemi rolniczej w warunkach ewolucji wspólnej polityki rolnej. Osiągnięte to zostanie poprzez dostarczenie odpowiedzi na następujące pytania:

- Czy w grupie państw Unii Europejskiej można wskazać podobieństwa w zakresie posiadanych zasobów oraz ukształtowanej struktury ziemi rolniczej?
- Co determinuje występujące zróżnicowanie w tym przedmiocie?
- Na ile wspólna polityka rolna będzie determinowała rozwój omawianej struktury?
- Czy zastąpi ona narodowe polityki rolne?
- Jak na strukturę agrarną wpływa rosnące zapotrzebowanie społeczeństwa na środowiskowe funkcje rolnictwa i obszarów wiejskich?
- Z czego wynika instytucjonalno-prawne ograniczenia rynków ziemi rolniczej w państwach Unii Europejskiej?
- Jaki jest prawdopodobny kierunek przyszłego rozwoju zasobów oraz struktury gruntów rolnych w UE?

Celem głównym rozprawy jest identyfikacja wpływu instrumentów wspólnej polityki rolnej oraz polityk narodowych na kształtowanie się zasobów i struktur ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej. Osiągnięciu powyższego posłuży realizacja następujących celów szczegółowych:

- określenie struktury agrarnej w badanych państwach UE oraz jej ewolucji, w tym identyfikacja podobieństw oraz różnic pomiędzy poszczególnymi krajami

struktury pomiędzy poszczególnymi krajami. Niemniej ze względu na problematykę niniejszej pracy oraz przyjęty zakres czasowy, aspekt historyczny ograniczony został do minimum, a dotyczy przede wszystkim wydarzeń mających miejsce począwszy od XX wieku.

w dostępie do zasobów ziemi rolniczej oraz występujących tendencjach rozwojowych,

- identyfikacja instrumentów WPR, które sprzyjają utrzymywaniu narodowych modeli funkcjonowania ustroju rolnego oraz mechanizmów ich oddziaływania na zasoby i strukturę ziemi rolniczej,
- poznanie, w jaki sposób ewolucja WPR przyczyniła się do zmian charakterystyki obszarów wiejskich pod względem ich ukierunkowania na funkcje produkcyjne i pozaprodukcyjne oraz próba odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu zmiany w zasobach i strukturach ziemi rolniczej w państwach członkowskich UE są odpowiedzią na ewolucję WPR,
- wskazanie cech uniwersalnych i specyficznych w legislacjach kształtujących ustrój rolny w wybranych państwach członkowskich,
- ukazanie wpływu otoczenia instytucjonalno-prawnego na kształtowanie zasobów i struktur rolnych oraz określenie jakościowych związków między instytucjonalno-prawnymi regulacjami rynku ziemi, wskaźnikami polaryzacji struktur i miernikami poziomu rozwoju gospodarczego,
- identyfikacja ekonomicznych determinantów zmian w zasobach i strukturach ziemi rolniczej w badanych państwach.
- określenie współzależności między funkcjonowaniem rynków ziemi rolniczej, a tempem wzrostu średniej powierzchni gospodarstwa rolnego, a także między rosnącym znaczeniem dóbr publicznych dostarczanych przez obszary wiejskiej, a ubytkiem użytków rolnych,

Jednocześnie należy podkreślić, iż rozprawa ma również walory praktyczne, w związku z aktualnymi problemami związanym z kształtowaniem wspólnotowej polityki na rzecz obszarów wiejskich, w tym przyszłości funkcjonowania wspólnej polityki rolnej. Realizacja założonych celów poprzez identyfikację związku WPR z kształtowaniem się zasobów i struktury ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej pozwoli na dostosowanie przyszłego instrumentarium WPR dla osiągnięcia w UE struktury agrarnej umożliwiającej realizację celów stawianych przed rolnictwem oraz obszarami wiejskimi, w tym przede wszystkim osiągnięcia równowagi pomiędzy funkcją produkcyjną oraz środowiskową. Jest to szczególnie istotne również z punktu widzenia możliwości równoległego zaspokojenia rosnącego popytu na żywność oraz usługi płynące z obszarów wiejskich. Z kolei z punktu widzenia struktury agrarnej w nowych państwach

członkowskich UE, realizacja celów stanowić będzie głos w dyskusji na temat kształtowania ustroju rolnego, funkcjonowania rynku ziemi rolniczej oraz perspektyw gospodarowania gruntami rolnymi w warunkach integracji z UE.

W pracy stawia się następujące hipotezy badawcze:

- **W Unii Europejskiej nie ma uniwersalnego dla państw członkowskich sposobu kształtowania zasobów i struktur ziemi rolniczej, a instrumenty wspólnej polityki rolnej sprzyjają utrzymaniu istniejących w tym obszarze różnic.**
- **Poprzez instytucjonalno-prawne regulacje rynku ziemi państwa członkowskie przeciwdziałają wzrostowi dysproporcji ekonomicznych w rolnictwie, a skala interwencji na tym rynku jest tym większa, im wyższy jest poziom rozwoju gospodarczego kraju.**
- **W państwach Unii Europejskiej uwarunkowania rynkowe stymulują procesy koncentracji ziemi. Niemniej, rosnące znaczenie dóbr publicznych dostarczanych przez obszary wiejskie prowadzi do wyłączenia gruntów z intensywnej produkcji rolnej, co ogranicza te procesy.**

Weryfikacja powyższych hipotez zostanie przeprowadzona poprzez realizację wskazanych wyżej celów szczegółowych, w szczególności przez analizę zasobów ziemi rolniczej i struktury agrarnej w państwach członkowskich Unii Europejskiej z uwzględnieniem ewolucji wspólnej polityki rolnej oraz instytucjonalno-prawnych uregulowań rynków nieruchomości rolnych w wybranych krajach. Badania obejmują lata 1990-2010. Ponad dwudziestoletni okres badawczy pozwoli na wskazanie tendencji rozwojowych w kształtowaniu gruntów rolnych w analizowanych państwach. Co więcej uzasadniony jest on mającymi miejsce w tym czasie szczególnie istotnymi zmianami WPR: reformą MacSharry'ego w 1992 r., Agendą 2000, reformą z Luksemburga z 2003 r. oraz przeprowadzonym w 2008 roku „przełędem zdrowotnym” (ang. *Health Check*). Dodatkowo, przyjęty okres badawczy pokrywa się z okresami sprawozdawczości Eurostat'u w ramach badań struktury gospodarstw rolnych (ang. *Farm Structure Survey*), które dostarczają informacji dla lat 1990, 1993, 1995, 1997, 2000, 2003, 2005, 2007 oraz 2010. Z kolei zakres podmiotowy obejmuje 27 państw członkowskich Unii Europejskiej², dla których przeprowadzono analizę szeregów czasowych zmian w zasobach i strukturach

² W pracy przyjęto oznaczenia państw zgodne z kodem ISO 3166-1 alfa-2: AT – Austria, BE – Belgia, BG – Bułgaria, CY – Cypr, CZ – Czechy, DE – Niemcy, DK – Dania, EE – Estonia, ES – Hiszpania, FI – Finlandia, FR – Francja, GB – Wielka Brytania, GR – Grecja, HU – Węgry, IE – Irlandia, IT – Włochy, LT – Litwa, LU – Luksemburg, LV – Łotwa, MT – Malta, NL – Holandia, PL – Polska, PT – Portugalia, RO – Rumunia, SE – Szwecja, SI – Słowenia, SK – Słowacja.

ziemi rolniczej. Dzięki temu możliwym jest zaobserwowanie kształtowania się zasobów oraz struktur ziemi rolniczej w państwach, które należały do UE przez cały badany okres, jak również w państwach, które do wspólnoty przystępowały. Jednocześnie w celu porównania badanych zjawisk w okresach sprzed i po rozszerzeniu Unii Europejskiej w 2004 i 2007 r., zaprezentowano zbiorcze wielkości badanych kategorii dla UE-27, UE-15, UE-10 i UE-2 dla okresów, w których nowe państwa członkowskie zostały objęte sprawozdawczością *Farm Structure Survey*.

Praca podzielona została na pięć etapów badawczych. Pierwszy ukazuje specyfikę ziemi jako czynnika produkcji z jednoczesną oceną jej miejsca w teorii ekonomii oraz ze szczególnym uwzględnieniem jej współczesnych funkcji. Następnie przeprowadzone zostały studia nad ewolucją wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej wraz z określeniem tych instrumentów, które wywierają wpływ na kształtowanie zasobów oraz struktury ziemi rolniczej. W trzecim etapie przeprowadzono analizę kształtowania się zasobów ziemi rolniczej w przyjętym okresie badawczym. Podjęto również próbę identyfikacji istotnych punktów zwrotnych, które pokrywałyby się w czasie z wprowadzaniem nowych zasad WPR, a także próbę wyszczególnienia grup państw o zbliżonej charakterystyce. Kolejno dokonano zaś statycznej oraz dynamicznej analizy struktury agrarnej państw członkowskich UE, z wyszczególnieniem struktury użytkowania gruntów, struktury własnościowej, a także struktury gospodarstw oraz użytków rolnych z punktu widzenia klasyfikacji wielkości obszarowej oraz ekonomicznej podmiotów. Cel nadrzędny ostatniego etapu badań stanowi natomiast poznanie, czy pomiędzy strukturą agrarna w krajach Unii Europejskiej zachodzą procesy konwergencji. Na tym tle wskazano uniwersalne i specyficzne cechy w legislacjach kształtujących ustrój rolny w wybranych państwach członkowskich oraz uwarunkowania decydujące o funkcjonowaniu rynków ziemi rolniczej, które stanowić mogą uzasadnienie dla zachodzących procesów konwergencji bądź dywergencji.

Wskazane powyżej badania prowadzone zostały równolegle przy zastosowaniu **wnioskowania dedukcyjnego** w oparciu o studia literaturowe oraz **indukcyjnego** na podstawie danych publikowanych Organizacją Narodów Zjednoczonych do spraw Wyżywienia i Rolnictwa (FAO) w ramach bazy FAOStat oraz przez Eurostat a będących wynikiem badań ankietowych unijnych gospodarstw rolnych – (FSS – *Farm Structure Survey*). Wykorzystano przy tym następujące metody badawcze:

- **analiza skupień metodą Warda przy wykorzystaniu odległości euklidesowej;**
- **względne indeksy łańcuchowe i jednopodstawowe;**

- **analiza szeregów czasowych z uwzględnieniem lokalizacji punktów zwrotnych przy zastosowaniu ich stochastycznej weryfikacji w oparciu o test Chow'a;**
- **analiza zróżnicowania struktur przy pomocy wskaźnika różnorodności Shannona;**
- **analiza koncentracji wykorzystująca krzywa Lorenza oraz współczynnik Gini'ego;**
- **analiza σ -konwergencji oraz**
- **analiza korelacji liniowej Pearsona.**

Opis wyszczególnionych powyżej metod zamieszczony został w rozdziałach, w których były zastosowane. Obliczenia przeprowadzono przy wykorzystaniu programu Microsoft Office Excel 2007 z dodatkiem Analysis ToolPak oraz pakietu Statistica 10 wraz z dodatkiem Statistica Mapy. Uzyskane wyniki przedstawione zostały w formie tabelarycznej oraz graficznej, w postaci map oraz wykresów.

Rozdział I

Ziemia rolnicza – dobro ekonomiczne i kulturowe

1. Osobliwości ziemi jako czynnika produkcji

Ziemia jest jednym z trzech podstawowych czynników wytwórczych, rozpatrywanym zarówno w aspekcie makro- jak i mikroekonomicznym. Pierwszy dotyczy roli ziemi w gospodarce państwa oraz jej roli w kształtowaniu dochodu narodowego. Drugi zaś wiąże się z produkcyjną funkcją zasobu, a więc stanowi element produkcji końcowej. Niniejsza praca dotyczy kształtowania zasobów i struktur ziemi rolniczej z punktu widzenia jej dostępności i zagospodarowania oraz prowadzonej w państwach członkowskich Unii Europejskiej polityki agrarnej, tak więc ogranicza się do ujęcia markoekonomicznego. Niemniej, część prowadzonych rozważań znajduje także zastosowanie w ujęciu mikro, a co więcej wskazane poniżej właściwości niejednokrotnie będą determinowały kwestie produkcji rolnej. Nie bez znaczenia dla decyzji produkcyjnych w rolnictwie będzie bowiem dostępność czynnika ziemi, jej jakość, areał, czy ukształtowanie. Jednocześnie prowadzona polityka rolna, poprzez dostępne instrumenty, determinować będzie kierunek wykorzystania posiadanej przez gospodarstwa ziemi: rodzaj prowadzonej produkcji, a czasem wręcz dostarczanie usług pozaprodukcyjnych, aż po trwałe wyłączenie ziemi z produkcji rolnej.

Mając powyższe na uwadze, należy przede wszystkim wskazać, że ziemia jest szczególnym czynnikiem produkcji, posiadającym osobliwości jedynie jej właściwe. W pierwszej kolejności uwagę trzeba zwrócić na problem rzadkości ziemi. Jest ona bowiem czynnikiem ograniczonym, niepomnażalnym, w związku z czym powierzchnia gruntów przydatnych do rolniczego wykorzystania jest ograniczona [Woś 1993, s. 243-247]. Oznacza to, iż w ujęciu globalnym nie ma możliwości zwiększania łącznej ilości ziemi. Choć ekstensywna polityka rolna opierała się na zwiększaniu areału gruntów uprawnych, w rzeczywistości następowała jedynie substytucja wykorzystania czynnika. Pomnażaniu podlegała gleba, integralnie z ziemią związana, przy stałej powierzchni gruntów w obrębie danego obszaru. Obecnie coraz częściej dochodzi do ograniczania powierzchni gruntów uprawianych, co także nie wpływa na wielkość zasobu ziemi, a jedynie powoduje zmianę kierunku jej wykorzystania. Kwestia rzadkości ziemi jest tym bardziej istotna, iż w gospodarce dochodzi do konkurencji pomiędzy jej rolniczym i pozarolniczym zastosowaniem, a także konkurencji w ramach zastosowania rolniczego –

na rzecz produkcji żywności lub na rzecz przemysłu bioenergetycznego [Fonseca i in. 2010 s. 30, 39-40, 61, 75, 88-89.]. Zjawisko to jest nasilone w związku z przestrzennym charakterem ziemi³, jej niewzruszalnością oznaczającą stałe położenie, niemobilnością rozumianą jako brak możliwości jej przenoszenia oraz bryłowością polegającą na niepodzielności zasobu [Fereniec 1999, s. 34; Kowalak 1997, s. 21].

Należy podkreślić, iż ziemia nie jest jedynie miejscem, ale również czynnikiem produkcji. Stanowi podstawę przestrzenną działalności gospodarczej, jednocześnie będąc podstawą przestrzenną naturalnych procesów produkcyjnych [Czyżewski A. i Henisz 2001, s. 33-36; Szymańska 2012, s. 17]. Ma to szczególne zastosowanie w sektorze rolnym, w związku z czym nie bez znaczenia pozostają takie uwarunkowania produkcji rolniczej jak niepewność gospodarowania w rolnictwie, brak możliwości zmian skali produkcji w krótkim czasie, występująca w dłuższym okresie cykliczność zmian popytu i podaży, efekt Kinga, działające prawo Engla, paradoks Giffena, malejący udział w wytwarzaniu finalnego produktu żywnościowego, rozwierające się nożyce cen, czy stosunkowo sztywny popyt na surowce rolne [Czyżewski A. i Matuszczak 2012, s. 30]. Co więcej, ziemia rozumiana jako czynnik produkcji, charakteryzowana jest przez właściwości ilościowe i jakościowe, a cechą unikalną jest przede wszystkim jej niezniszczalność [Szymańska 2012, s. 18; Heijman i in. 1997, s. 406-410]. W odróżnieniu od pozostałych czynników wytwórczych, ziemia uprawiana w sposób racjonalny nie podlega bowiem zużyciu, reprodukuje się w trakcie procesu produkcji, a w związku z czym nie wymaga odtworzenia⁴.

W literaturze przedmiotu odnaleźć można wytyczne odnoszące się do sposobu gospodarowania ziemią w rolnictwie. Zgodnie z F. Tomczakiem celem produkcyjnego gospodarstwa rodzinnego powinno być:

³ Przestrzeń jest podstawowym walorem ziemi, co determinuje ekonomikę i organizację produkcji. Wolumen produkcji rolniczej wyraża bowiem iloczyn powierzchni ziemi zaangażowanej w tę produkcję oraz jednostkowej wydajności gruntu. Jednocześnie wydajności pracy w rolnictwie uzależniona jest od uzbrojenia czynnika pracy w ziemię. Od tego zależy między innymi – *ceteris paribus* – ile produktów siła robocza jest w stanie wyprodukować na jednostkę pracy. Te same nakłady pracy włożone w dwie jednostki ziemi przyczynią się do wytworzenia większej ilości produktu niż w jedną, przy czym możliwości wzrostu wydajności pracy są ograniczone [Woś i Tomczak 1983, s. 82-87].

⁴ W procesie produkcyjnym, zgodnie z prawem entropii, zużyciu może ulec gleba. Ma to miejsce przede wszystkim w sytuacji jej zbyt intensywnego wykorzystania. Jednakże w przypadku właściwego, racjonalnego użytkowania gleby, nie wymaga ona odtworzenia, a co więcej, możliwe jest nie tylko zachowanie jej naturalnych walorów, ale nawet ich poprawa. Tym samym, w procesie produkcyjnym można zarówno zachować jak i pogorszyć właściwości ziem, jednakże nie jest możliwym jej zniszczenie [Tomczak 2006, s. 198; Szymańska 2012, s. 17-18].

- zachowanie ziemi rolniczej, szczególnie lepszej jakości, możliwie w wysokim stopniu dla potrzeb produkcji żywności i jako zasobu dla przyszłych pokoleń rolniczych,
- ochrona ziemi rolniczej przed zniszczeniem jej zdolności produkcyjnych poprzez agrotechnikę, regulację stosunków wodnych, zabezpieczenia antyerozyjne itp.,
- traktowanie ziemi rolniczej jako ważnego elementu krajowych zasobów naturalnych i krajowego potencjału produkcyjnego [Tomczak 2006, s. 202].

Z kolei A. Woś wskazuje, iż optymalne rozmieszczenie zasobów ziemi wymaga spełnienia następujących warunków:

- ziemię należy wykorzystywać w tych zastosowaniach, w których bez zwiększania nakładów pozostałych czynników produkcji przyniesie ona maksymalną bieżącą korzyść,
- użytkowanie ziemi powinno być na tyle intensywne, aby umożliwiło maksymalizację łącznego efektu uzyskanego z określonego poziomu nakładów,
- nie można wykorzystywać ziemi z takim natężeniem, które ograniczałoby jej zdolność do samoistnego odtwarzania potencjału produkcyjnego; w ten sposób uzyskuje się gwarancję długookresowego osiągnięcia maksymalnych korzyści z tego zasobu,
- niedopuszczalne jest użytkowanie ziemi niezgodne z interesem ogółu społeczeństwa lub przyczyniające się do powstawania kosztów obciążających innych [Woś 1995 za: Bartkiewicz 2012, s. 41].

To zaś wpisuje się w postulowaną w państwach członkowskich koncepcję rolnictwa zrównoważonego, którego założeniem jest jednoczesna realizacja przez sektor rolny celów produkcyjnych, ekonomicznych, środowiskowych i społecznych [Wilkin 2010d, s. 25-28; Woś i Zegar 2002; Czyżewski A. i Smędzik-Ambroży 2013, s. 59-62].

Mając na uwadze, iż w produkcji rolnej czynnik ziemi jest zasobem nieodłącznym gospodarowanie gruntami rolnymi jest często przedmiotem szczególnych regulacji prawnych powodujących reglamentację dostępu do ziemi. Normy takie mają zastosowanie lokalne, krajowe, a niekiedy także międzynarodowe. Choć wraz z postępem gospodarczym potrzeba zaangażowania ziemi w proces produkcji żywności jest coraz mniejsza, należy mieć na uwadze, że zjawisku temu towarzyszy wzrost zapotrzebowania społeczeństwa na dobra publiczne, których źródłem są obszary wiejskie, a więc pośrednio również ziemia rolnicza, która poza funkcją produkcyjną spełnia także funkcje: ekologiczną oraz

krajobrazową. Trzeba przy tym zaznaczyć, iż wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym następuje ograniczenie tej pierwszej przy równoległym wzroście znaczenia pozostałych.

Wskazane osobliwości ziemi determinują szczególne właściwości rynku tego czynnika, w tym przede wszystkim jego lokalny charakter⁵. W dalszej kolejności należy natomiast wskazać, iż uwarunkowania lokalne, a także kapitałowy charakter ziemi, sprawiają, że rynek ten charakteryzuje się nadwyżką popytową, co rozumieć można również jako tzw. głód ziemi. Cechami charakterystycznymi są również jego niejednorodność, niedoskonałość, mała elastyczność cenowa popytu i podaży, niska efektywność i interwencjonizm państwa [Kucharska-Stasiak 2006, s. 44-45]. Niejednorodność jest wynikiem takich właściwości ziemi jak: jakość gleby, otoczenie, lokalizacja, struktura agrarna oraz demograficzna danego regionu, itp., które stanowią o wartości tego czynnika. Te z kolei wyrażają się zróżnicowanym poziomem cen gruntów rolnych w poszczególnych krajach czy regionach. Dodatkowo rynek ziemi rolniczej nie spełnia kryteriów rynku doskonałego tj. homogeniczności, dużej liczby kupujących i sprzedających, swobody wejścia i wyjścia, doskonałej informacji, maksymalizacji użyteczności i zyskowności [Begg, Fischer i Dornbusch 1999, s. 231-246]. W przypadku zaś kwestii elastyczności, należy wskazać, iż mała elastyczność popytowa rynku ziemi rolniczej wynika z jej ograniczonej substytucyjności⁶, zaś podażowa – z ograniczoności zasobu. Kwestią dyskusyjną w literaturze pozostaje zaś kwestia efektywności rynku ziemi. Z jednej strony wskazuje się, iż ceny nie odzwierciedlają sytuacji na rynku ziemi z uwagi na jego lokalny charakter, stałości nieruchomości itd., co powoduje utrudnienia w alokacji kapitału. Co więcej, utrudniony jest także dostęp inwestora do informacji o innych transakcjach, co powoduje utrudnienia w kształtowaniu właściwej strategii inwestycyjnej [Bartkiewicz 2012, s. 24]. Z drugiej strony sugeruje się, iż charakter czynnika ziemi wpływa na korzyść oceny każdej transakcji sprzedaży ziemi rolniczej z punktu widzenia

⁵ Uwagę tę należy mieć na względzie przy okazji dalszych części niniejszej pracy. Lokalny charakter rynku ziemi powoduje bowiem, iż dokonany przegląd właściwości zasobów oraz struktur agrarnych w ujęciu krajowym ma charakter uogólnienia. Jest on jednak uzasadniony prowadzeniem unijnej oraz krajowych polityk rolnych mających wpływ na kształtowanie struktur agrarnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej.

⁶ Każdy produkt można wytworzyć przy zastosowaniu różnych nakładów, które mogą się wzajemnie zastępować. Zastępowalność nie zachodzi jednak w pełni, gdyż z żadnego czynnika nie można całkowicie zrezygnować – w pewnym, chociażby minimalnym, zakresie muszą się one uzupełniać. Zgodnie z teorią J.B. Say'a każdy produkt jest owocem wszystkich trzech czynników, a w związku z tym, zjawisko substytucji występuje w określonych ramach i granicach. W sektorze rolnym największą stabilnością charakteryzuje się ziemia, a poziom tej stabilności maleje wraz z tym, im bardziej dany środek produkcji pochodzi z zewnątrz. Nakłady siły roboczej i kapitału traktowane są jako nakłady wtórne, które wzrastają wraz z rozwojem gospodarstwa, a w przypadku sytuacji niekorzystnej jako pierwsze zostają zmniejszone [Tomczak 2006, s. 194; Woś i Tomczak 1983, s. 76-82; Bud-Gusaim 1988, s. 103; Woś 1993, s. 263-275].

jej efektywności alokacyjnej. W większości przypadków bowiem podaż zasobu ziemi spełniającej kryteria nabywcy jest na tyle ograniczona, że wybór optymalnej oferty nie następuje z trudnością i nie jest obciążony błędem [Czyżewski B., Majchrzak i Matuszczak 2011, s. 23-27]. Co więcej, cechy specyficzne czynnika ziemi ułatwiają spełnienie założeń efektywności informacyjnej, której istotą jest, aby aktualna cena ziemi była dobrym estymatorem jej faktycznej wartości. Przyczynia się do tego między innymi interwencjonizm państwowy, który szerzej omówiony zostanie w dalszej części pracy.

Warto także zaznaczyć, iż ziemia traktowana jest jako wartość kulturowa czy symboliczna, przy czym uprawa ziemi była pierwszą kulturą [Błąd 2010, s. 165-170]. Ma to szczególne odniesienie w sektorze rolnym, gdzie własności składników majątkowych determinuje stosunek właściciela do wykonywanej pracy [Błażejczyk 1992, s. 9-16]. W aspekcie społecznym należy podkreślić, iż ziemia rolnicza nie stanowi jedynie czynnika produkcji, ale często jest również miejscem zamieszkania jej posiadacza (najczęściej właściciela) lub rodziny rolniczej⁷. W agrocentrycznych systemach społeczno-kulturowych ziemię postrzegano w kategoriach wręcz sakralnych, jako iż od niej uzależniona była egzystencja [Jaroszek 2010, s. 94-95]. Z kolei dla agrarystów (por. dalej) praca na ziemi była źródłem najlepszych warunków do harmonijnego rozwoju zarówno wartości fizycznych jak i moralnych [Szymański 1991, s. 52-56], a bezpośrednie współżycie z przyrodą stanowiło wartość nadającą bytowi ludzkiemu siły witalne i moralne, warunkujące zdrowie zarówno fizyczne jak i duchowe. Praca rolnika daje jednocześnie zrozumienie porządku natury, co przekłada się na takie cechy osobowości jak szacunek, wytrwałość, konsekwencja i umiar. Całe bowiem rolnictwo, a w szczególności ziemia wymaga szczególnego nakładu pracy, zgodnie z tezą, iż: „Ziemia to czuje i hojnie odwdzięcza się tym, którzy ją szanują, znają, kochają i dogadzają. Ziemia nie znosi lenistwa, niechlujstwa i nieuczciwego do niej stosunku, a mając na to niezawodne sposoby, broni się przed złą gospodarką” [Manteuffel 1987, s. 59 za: Szymański 1991, s. 54].

Współcześnie, emocjonalny stosunek do ziemi znajduje szczególne zastosowanie w odniesieniu do drobnych gospodarstw rolnych, w tym przede wszystkim podmiotów o charakterze chłopskim. Tradycyjnie bowiem ziemia traktowana była jako wartość

⁷ Powyższa zależność wiąże się z pojęciem serwomechanizmu adaptacyjnego, który zakłada, iż w przypadku pogorszenia sytuacji dochodowej w gospodarstwie rolnym początkowo redukcji ulegnie opłata pracy własnej oraz poziom własnego spożycia w celu ochrony majątku. Dopiero przy kształtowaniu się niekorzystnej sytuacji przez dłuższy okres zmniejszeniu zostaną poddane zasoby kapitału, a w ostateczności ziemi. Należy zwrócić jednak uwagę na występowanie w sferze rolnictwa także innego zjawiska, tj. korzystne oddziaływanie swobodnego dostępu do zasobów pracy i kapitału na powiększenie powierzchni gospodarstwa [Czyżewski i Bak 1995, s. 25-26].

autoteliczna, niemal mistyczna, stanowiąc źródło utrzymania, przestrzeń życiową, miejsce zamieszkania, jak również wyznacznik statusu społecznego [Styk za: Bartkiewicz 2012, s. 73; Jaroszek 2010, s. 85-102]. W tym ujęciu, posiadana ziemia jest najważniejszym zabezpieczeniem w razie znaczącego pogorszenia sytuacji życiowej. Niemniej jednak, ziemia pozostaje wartością znaczącą również dla rolników, którzy są jednocześnie przedsiębiorcami, pomimo że stanowi coraz częściej przedmiot kalkulacji i rachunku ekonomicznego. Okazuje się bowiem, że im gospodarstwo jest większe tym mniejsza jest chęć właściciela do sprzedaży zasobu [Goliszek 2004, s. 67-72], a co za tym idzie, ograniczeniu ulega podaż ziemi. Analiza motywów sprzedaży ziemi nadal wskazuje na emocjonalny stosunek właściciela do ziemi. Powodem niechęci do wyzbywania się ziemi są bowiem: „ojcowizna”, „sentyment do ziemi” i „sentyment do pracy na roli”, zaś stymulantami sprzedaży są najczęściej: dobra cena, brak następcy i choroba. Jednocześnie można przyjąć, iż wartość społeczno-kulturowa ziemi odgrywa coraz mniejsze znaczenie w państwach, w których zasoby gruntów rolnych są przedmiotem dzierżawy (por. dalej), co odbywa się na rzecz rosnącej wartości ekonomicznej. W tym przypadku bowiem, z punktu widzenia dzierżawcy, przedmiot dzierżawy staje się zasobem ściśle produkcyjnym, z kolei dla wydzierżawiającego ziemia jest zasobem majątkowym. Powyższe zjawisko ograniczane jest jednak poprzez zakres uprawnień przyznawanych dzierżawcy gruntu rolnego służących jego ochronie prawnej, co powoduje, iż dzierżawa staje się formą użytkowania ziemi równą własności.

2. Czynniki ziemi w poglądach i teoriach ekonomicznych

Mając na uwadze wskazane osobliwości czynnika ziemi, w większości teorii i modeli ekonomicznych pozostaje on pomijany lub też traktowany jako stały. Podstawowym argumentem takiego podejścia jest stała podaż ziemi, co powoduje, że nie jest ona traktowana jako zmienna objaśniająca w modelach. Co więcej, jak podaje M. Blaug [2000, s. 96], w warunkach postępu technicznego, który zwiększa produktywność kapitału, ograniczona podaż ziemi przestaje być jakimkolwiek problemem, ponieważ w długim okresie jej całkowity produkt roztopia się w pracy i procencie. Niemniej należy mieć na uwadze, iż ziemia pomimo powszechnego występowania i swojej uniwersalności, w największym stopniu określa i ogranicza działalność człowieka [Woś 1993, s. 144]. Przejawem tego stanu rzeczy są między innymi regulacje prawne dotyczące własności nieruchomości, obrotu nimi, czy ochrony posiadania, występujące już w XVII w. p.n.e. [Czechowski 2007, s. 20], a także w szczególny sposób unormowane w prawie

rymskim, które to stanowi podstawy współczesnych systemów prawnych [Kolańczyk 2001, s. 266].

W największym stopniu ziemia determinuje produkcję rolniczą, w związku z czym jej znaczenie jest tym większe, im większy jest udział rolnictwa w kreowaniu dochodu narodowego. Stąd też szczególne znaczenie ziemi przypisywane było w gospodarce średniowiecznej, w której prawo feudalne uznawało ziemię za najważniejszą rzecz nieruchomą. Ziemia stanowiła podstawę egzystencji, a także miernik pozycji społecznej i majątkowej oraz statusu prawnego jednostki, jednocześnie będąc dobrem wspólnym rodziny, co powodowało objęcie jej szczególną ochroną prawną [Borkowska-Bagińska 2006, s. 201-207]. Należy mieć przy tym jednak na uwadze, iż choć ziemia stanowiła przedmiot posiadania rodzin chłopskich, w większości przypadków była własnością władców oraz przedstawicieli wyższych warstw społecznych⁸.

Ziemia nie utraciła swojej istotności pomimo rozwoju gospodarczego i dyskryminacji rolnictwa następujących wraz z rozwojem kapitalizmu. Przejawem tego był między innymi powstały we Francji w połowie XVIII wieku ruch zwany fizjokratyzmem, którego twórcą był F. Quesnay. Jego istotą była teoretyczna podbudowa kapitalizmu rozwijającego się w rolnictwie. Zgodnie z nią bogactwo ma swoje źródło w rolnictwie – naturze, jako że, w przeciwieństwie do pozostałych działów gospodarki, które jedynie przetwarzają produkty – „klasa jałowa”, jedynie ziemia i gospodarowanie na niej tworzą nowe dobra. Tym samym tylko w produkcji rolnej, a więc z czynnika ziemi, możliwe jest zwrócenie społeczeństwu produktu przewyższającego koszty społeczne jego wytworzenia, tj. powstaje produkt czysty wyrażony poprzez nadwyżkę ponad koszty czynników wytwórczych. Zgodnie jednak z poglądem fizjokratów powyższe zależności mają zastosowanie w przypadku większych gospodarstw rolnych prowadzących produkcję rolną na szeroką skalę, podczas gdy małe gospodarstwa uznawane były za nieprodukcyjne, a więc niedostarczające produktu czystego [Romanow 1999, s. 38-41]. Konsekwencją tej teorii był postulat wprowadzenia jednego podatku, który obciążałby ziemię jako jedyne źródło kreacji wartości [Landreth i Collander 1998, s. 92-100].

Szczególne miejsce ziemia zajmowała również w klasycznej myśli ekonomicznej. Było to rezultatem między innymi ówczesnych problemów gospodarczych, przejawiających się rosnącymi cenami zbóż, wzrostem rent, relatywnym wzrostem przemysłu, a tym samym relatywnym upadkiem rolnictwa. A. Smith, choć nie godził się

⁸ Z podzielną własnością ziemi wiąże się pojęcie renty feudalnej [Szpak 2003, s. 75].

z wywyższaniem rolnictwa, jak to miało miejsce u fizjokratów, prace rolników zaliczał do pracy produkcyjnej uznając, iż jest ono działem najbardziej wydajnym. Rozpatrując czynnik ziemi opowiadał się zaś za własnością prywatną zasobów w rolnictwie, przy czym właściciele powinni być również jednoczesnymi użytkownikami ziemi, co zapewniłoby jej lepsze zagospodarowanie oraz poprawę efektywności i racjonalności działania. Podobne stanowisko zajmował również D. Ricardo, który zajmując się określeniem praw regulujących podział dochodu pomiędzy właścicielami czynników produkcji (właścicielami ziemskich, kapitalistów i pracowników) traktował właścicieli ziemskich jako „pasożyty”. Wskazywał bowiem, iż otrzymują oni dochód wyłącznie z tytułu posiadania czynnika produkcji, nie świadcząc przy tym żadnej społecznie użytecznej usługi [Landreth i Collander 1998, s. 168]. Na powyższych twierdzeniach swoje rozważania oparł także J.S. Mill, które uzupełnił o rolę rozwiązań instytucjonalnych. Ekonomiści ci wnieśli także istotny wkład w teorię renty gruntowej, o której mowa w dalszej części pracy.

Znaczenie ekonomiczne ziemi rozpatrywane było także przez przedstawicieli ekonomii neoklasycznej, w tym A. Marshalla, który traktował ją jako jeden z podstawowych czynników produkcji, a jej ograniczony zasób przyczynił się do zdefiniowania prawa zmniejszającego się przychodu [Sadowski 2009, s. 18]. Należy przy tym zaznaczyć, iż w kontekście czystej ekonomii neoklasycznej czynnik ziemi nie był należycie rozpatrywany. W ujęciu mikroekonomicznym, gospodarstwo rolne jako dominujący posiadacz zasobów gruntów rolnych nie funkcjonuje bowiem kierując się jednoczynnikową funkcją celu, jaką jest maksymalizacja zysku. Jego pierwotnym celem jest natomiast zapewnienie trwałości gospodarstwa pełniącego także funkcje pozaprodukcyjne, w tym miejsca zamieszkania, źródła utrzymania czy zaspokojenia podstawowych potrzeb. Co więcej, zgodnie z podejściem neoliberalnym rozwój wsi powinien polegać na postępie ekonomicznym. Tym samym nie uwzględnia ono niebezpieczeństwa w postaci niekorzystnego wpływu na środowisko naturalne oraz elementy dobrostanu społecznego.

W rozważaniach dotyczących miejsca ziemi rolniczej w poglądach i teoriach ekonomicznych nie można pominąć poglądów socjalistów, którzy sprzeciwiali się funkcjonowaniu wielkiej prywatnej własności rolnej. Byli oni zaś zwolennikami społecznych (K. Marks) bądź spółdzielczych (Ch. Fourier) form własności, ewentualnie zaś własności prywatnej, które zapewniłaby trwałość małym gospodarstwom rolnym (J.C.L. Sismonde). K. Marks uważał, iż rolnictwo funkcjonuje na podobnych zasadach jak przemysł kapitalistyczny, w związku z czym charakteryzuje się szybką koncentracją ziemi

i produkcji, polaryzacją struktury klasowej na wsi, proletaryzacją chłopstwa, wypieraniem drobnej własności przez wielką, a także mechanizacją produkcji [Wilkin 1986, s. 21-32]. Według niego małe gospodarstwa rolne nie były w stanie konkurować z dużymi podmiotami, przez co gospodarstwo chłopskie stanowiło hamulec postępu w rolnictwie. Tym samym należało dążyć do koncentracji produkcji i własności ziemi w zespołowych, społecznych formach gospodarowania lub gospodarstwach państwowych, co stworzy szerokie możliwości rozwoju sił wytwórczych, głównie dzięki efektywnemu zastosowaniu osiągnięć technicznych i organizacyjnych. Z kolei F. Engels przewidywał nieunikniony upadek gospodarowania w rolnictwie przy udziale własności chłopskiej, jako iż, jego zdaniem, stanowi ona dla chłopów niewolę. Tym samym był zwolennikiem zniesienia prywatnej własności gruntów rolnych, w tym przede wszystkim poprzez wywłaszczenie wielkich właścicieli ziemskich. W odniesieniu zaś do chłopów proponował jedynie wspieranie dobrowolnego przekształcania własności prywatnej w zespołową. Nacjonalizacja ziemi przyczynić się miała natomiast do postępu kultury agrarnej.

Odmienne od koncepcji Marksa i Engelsa do kwestii agrarnej podchodzili przedstawiciele myśli socjalistycznej przełomu XIX i XX wieku [Romanow 1999, s. 124-129; Chołaj 1982, s. 96-108]. Podczas kongresów I i II Międzynarodówki omawiano przede wszystkim problemy związane z własnością gospodarstw rolnych, w tym losami drobnej produkcji chłopskiej, które determinowane były rozbieżnościami w istniejących w danym państwie stosunkach własnościowych⁹. E. Bernstein nie popierał zniesienia prywatnej własności gruntów, a co więcej uważał, iż drobna produkcja rolna jest trwalsza od wielkiej [Chołaj 1982, s. 105-106]. Gospodarstwa chłopskie przyczyniały się bowiem do koncentracji produkcji rolnej, intensyfikacji uprawy ziemi oraz rozwoju chowu zwierząt. Jednocześnie Bernstein opowiadał się za przeprowadzeniem reform wspierających drobne gospodarstwa za pośrednictwem rozwoju ruchu związkowego, spółdzielczego i samorządowego [Stankiewicz 2000, s. 512]. Zgodnie z jego stanowiskiem właściciele ziemscy powinni zostać wywłaszczeni za odszkodowaniem, a grunty powinny zostać przekazane na cele spółdzielcze. Z kolei według E. Davida oparcie rolnictwa na indywidualnych gospodarstwach rolnych stanowi idealny model, do którego powinna zmierzać socjaldemokracja [Krzywicki 1967, s. 351-362].

⁹ Dla przykładu, we Francji w wyniku rewolucji francuskiej nastąpiło zlikwidowanie wielkiej własności feudalnej i rozwój prywatnej własności ziemi wśród chłopów, z kolei w Belgii ziemia należała głównie do wielkich właścicieli ziemskich.

Zwolennikami koncepcji K. Marksa byli natomiast K. Kautsky, L. Krzywicki, R. Luksemburg czy później L. Warlas. Pierwszy opowiadał się za potrzebą przekształcenia rolnictwa indywidualnego w socjalistyczne¹⁰, co uzasadniał tezą o koncentracji kapitału w kapitalistycznej gospodarce rolnej, wadami występowania drobnych gospodarstw rolnych, ich zadłużeniem oraz biedą ludności wiejskiej. Jako formę uspołecznienia rolnictwa proponował spółdzielczość, do której po obaleniu kapitalizmu należało zaangażować chłopów dostarczając im jednocześnie nowoczesnej techniki i wiedzy [Stankiewicz 2000, s. 513, Chołaj 1982, s. 107-108]. Drugi zaś własność kolektywistyczną uznawał za zgodną z prawem natury i zasadami solidaryzmu społecznego, natomiast własność prywatną za źródło egoizmu, nierówności oraz konfliktów¹¹. Tym samym, Krzywicki uważał spółdzielczość za formę zagospodarowania ziemi służącą interesowi społecznemu. Do jej popularyzacji doprowadzić miały reformy rolne, którym przyświecał cel osiągnięcia skutecznej konkurencji rynkowej, do której pośrednim środkiem miało być ukształtowanie kwestii własnościowych, przy uwzględnieniu, że rozwój gospodarki towarowo – pieniężnej powoduje wzrost zadłużenia drobnych gospodarstw chłopskich [Romanow 1999, s. 127]. R. Luksemburg uważała natomiast, iż drobna prywatna własność ziemi prowadzi do znacznego ograniczenia możliwości socjalistycznej przebudowy wsi [Warski 2007], w związku z czym krytykowała ona procesy przekazywania chłopom gruntów należących do wielkich gospodarstw rolnych. Takie działanie powodowało bowiem utworzenie większej i silniejszej warstwy przeciwników socjalizacji rolnictwa, czego skutkiem było utworzenie zamiast własności społecznej jedynie nowej, silnie bronionej, formy własności prywatnej. Z kolei L. Warlas – założyciel szkoły matematycznej – opowiadał się za nacjonalizacją ziemi, przy czym uważał, że dotychczasowemu właścicielowi należy się z tego tytułu pełna rekompensata. Proponowaną formą były obligacje, których oprocentowanie oraz koszty wykupu pokryte miały być z przyszłych rent [Blaug 2000, s. 102]. Jednocześnie ceną, którą zaproponował była skumulowana wartość ziemi za 99 lat. Po tym okresie cała renta należałaby do państwa.

¹⁰ Należy jednak podkreślić, iż w późniejszym okresie swojej działalności K. Kautsky krytykował kolektywizację rolnictwa w ZSRR [Chołaj 1982, s. 108].

¹¹ Ewolucję stosunków własności, koncentrację ziemi przez prywatnych właścicieli L. Krzywicki uważał za przyczynę upadku ustroju starożytnego [Szymanek 1999, s. 167-177].

Ważne stanowisko w dyskusji o roli czynnika ziemi w gospodarce zajęli również przedstawiciele agraryzmu¹², który wykształcił się w Niemczech na skutek kryzysu w rolnictwie w latach 1870-1890 [Romanow 1999, s. 214-219]. Celem tego ruchu¹³ było przeciwstawienie się prowadzeniu niekorzystnej i niesprawiedliwej dla rolnictwa polityki państwa, pogłębiającej się nierównowadze pomiędzy rolnictwem a przemysłem oraz nożycom cen rozszerzającym się na korzyść tego ostatniego. Tym samym poprzez łączenie gospodarki rynkowej z planowaniem, konkurencji ze sprawiedliwością, własności prywatnej z sprawiedliwością dochodową agraryzm dążył do jednoczesnego spełnienia celów efektywności ekonomicznej i sprawiedliwości społecznej [Szymański 1991, s. 42-47].

W związku ze względną słabością podmiotów gospodarujących w rolnictwie, agraryści byli zwolennikami organizowania się w spółdzielnie rozumiane jako forma współpracy i wzajemnego wsparcia. Takie rozwiązanie organizacyjne miało przyczynić się do ożywienia gospodarczego wsi oraz poprawy racjonalnego wykorzystania ziemi, skutkujących wzrostem dochodowości sektora rolnego [Romanow 1999, s. 214-219], a jednocześnie zachowania bogactw płynących z rolnictwa oraz obszarów wiejskich. W przeciwieństwie do stanowiska większości socjalistów, nie oznaczało to jednak rezygnacji z własności prywatnej i gospodarki rynkowej w rolnictwie przy jednoczesnym ograniczeniu prywatnej własności w przemyśle i handlu. Agraryści sprzeciwiali się kolektywizacji rolnictwa, a postulowali o zachowanie samodzielnej i niezależnej działalności gospodarstwa chłopskiego i drobnego producenta. Uważali bowiem, iż drobna i średnia produkcja stanowi element niezbędny do funkcjonowania rynku i rozwoju gospodarczego, z kolei odejście od rynku i własności prywatnej oznaczało naruszenie fundamentalnego prawa do prowadzenia działalności gospodarczej na własny rachunek, co jednocześnie skutkowałoby ograniczeniem procesów tworzenia nowych i rozwoju istniejących podmiotów sektora rolnego, także spotęgowaniem upadania najsłabszych jednostek [Szymański 1991, s. 42-49]. Tym samym podstawę nowego ustroju sprawiedliwości społecznej stanowić miały efektywne gospodarstwa rodzinne powiązane z gospodarką narodową poprzez sieć spółdzielni [Puliński 1991, s. 16-24]. Co więcej,

¹² Wprowadzenie do literatury terminu „agraryzm” przypisuje się niemieckim ekonomistom A. Schäffle i G. Ruhlandowi.

¹³ Doktryna agrarystyczna stanowiła podstawę programów społeczno-gospodarczych niektórych partii ludowych. Przykładowo w Polsce agraryzm wpłynął w znacznym stopniu między innymi na programy Stronnictwa Ludowego z 1935 r., Stronnictwa Ludowego „Roch” z 1943 r., czy PSL z 1946 r., a o popularności tego ruchu na płaszczyźnie międzynarodowej świadczy chociażby powstałe w Pradze w 1928 r. Międzynarodowe Biuro Agrarne zwane „Zieloną Międzynarodówką” [Szymański 1991, s. 40; Wojtas 1991, s. 27-38].

zgodnie z tym nurtem przemysł powinien być powiązany z rolnictwem, co powinno się odbywać przede wszystkim poprzez tworzenie i rozwój na obszarach wiejskich zakładów przetwórczych.

Podsumowując powyższe rozważania można wskazać, iż w ujęciu historycznym kwestia agrarna dotyczyła takich problemów jak:

- substytucja pomiędzy czynnikami wytwórczymi,
- bariery i ograniczenia rozwoju gospodarki rodzinnej chłopskiej,
- konkurencja w produkcji,
- poziom dochodów ludności wiejskiej i podział dochodu narodowego z punktu widzenia obszarów wiejskich,
- głód ziemi oraz towarzyszące mu zjawisko koncentracji gruntów,

a także sprzeczności pomiędzy:

- efektywnością mikroekonomiczną a racjonalnością makroekonomiczną,
- sprawiedliwością społeczną a sprawnością ekonomiczną,
- bezpieczeństwem żywnościowym a dochodowością produkcji [Czyżewski A. i Matuszczak 2012, s. 16-25].

Współcześnie zaś kwestia agrarna rozumiana jest jeszcze szerzej. Jest to bowiem zespół problemów mających swe źródło w procesie reprodukcji w rolnictwie, które wynikają ze specyfiki produkcji rolniczej, zaś ich rozwiązanie wywiera wpływ na rozwój całej gospodarki narodowej [Czyżewski A. i Matuszczak 2012, s. 24]. Współczesną kwestię agrarną w dużym uproszczeniu można sprowadzić do problemu niedostosowania rolnictwa, w tym głównie problemu nieefektywnego wykorzystania dostępnych środków produkcji, do obecnych warunków gospodarki narodowej oraz światowej. Zgodnie z J. Wilkinem [1986, s. 11-50], „kwestia agrarna oznacza taką sytuację społeczno-ekonomiczną, w której rolnictwo i jego problemy stają się bądź elementem naruszającym równowagę ekonomiczną i społeczną w ramach systemu gospodarki narodowej, bądź ze względu na swe szczególne cechy są hamulcem rozwoju gospodarczego i społecznego”. Głównym źródłem problemów rolnictwa w państwach kapitalistycznych jest zaś niedopasowanie strukturalne rolnictwa do reszty gospodarki, przejawiające się głównie niedostosowaniem struktury obszarowej gospodarstw oraz struktury produkcji [Wilkin 1986, s. 17]. Problem ten ulega nasileniu pod wpływem zachodzących w gospodarce światowej procesów globalizacji i prowadzenia ponadnarodowej polityki rolnej, w tym również wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej [Zegar 2010, s. 23-26]. Mając jednak

na uwadze różnorodność środowisk przyrodniczych, ekonomicznych jak i kulturowych pomiędzy poszczególnymi państwami członkowskimi procesy unifikacji napotykały istotne ograniczenia [Wilkin 1986, s. 48]. Jak jednak twierdzi A.T. Mosher, powyższe procesy nie są warunkiem koniecznym występowania nowoczesnego rolnictwa¹⁴. To zaś powoduje, iż w rolnictwie UE nie ma konieczności wprowadzenia uniwersalnego wzorca struktur agrarnych, do którego rolnictwo państw członkowskich powinno się dostosowywać. Co więcej, polityki rolne poszczególnych państw członkowskich, dostosowujące WPR do uwarunkowań narodowych, w lepszy sposób pozwolą rozwiązać lub zniwelować problemy wynikające z istoty kwestii agrarnej. Jest to tym bardziej istotne z uwagi na zmieniające się funkcje sektora rolnego. Obok produkcji bezpiecznej żywności coraz większe znaczenie przypisuje się bowiem ogólnospołecznym wartościom płynącym z ziemi, na co wskazuje rosnące zapotrzebowanie społeczeństwa na utrzymanie dobrostanu środowiska naturalnego oraz dostarczanie przez sektor rolny usług pozaprodukcyjnych, w tym pozytywnych efektów zewnętrznych spełniających kryteria dóbr publicznych (por. dalej). To zaś powoduje, iż zmianie ulega struktura rent gruntowych związanych z ziemią rolniczą.

3. Renty ekonomiczne z ziemi jako przesłanka zmian w zasobach i strukturach jej użytkowania

Zgodnie z definicją, renta ekonomiczna to dodatkowa wypłata, którą otrzymuje dany czynnik produkcji ponad dochód transferowy konieczny do skłonienia go do świadczenia swych usług właśnie w tym zastosowaniu [Begg, Fischer i Dornbusch 1993, s. 316; Woś 1996, s. 221]. Co ważne, w szczególny sposób występuje ona w sektorach, w których dobra nie podlegają bezpośredniej wycenie rynkowej [Czyżewski B. 2013, s. 26]. Z tego też tytułu trwałość rent, a co za tym idzie ich istota jest tym większa, im bardziej specyficzny jest dany zasób, z którego renta wynika. To zaś spowodowało, iż renty ekonomiczne początkowo analizowane były w odniesieniu do rolnictwa, w tym głównie ziemi rozumianej jako czynnik produkcji rolniczej¹⁵. Szczególną cechą ziemi jest

¹⁴ W tym ujęciu nowoczesne rolnictwo charakteryzowane jest nie poprzez specyficzny zestaw upraw, form organizacyjnych, administracyjnych czy państwowych, stałe proporcje czynników wytwórczych, czy też szczególną politykę cenową, lecz dynamikę, wysoką elastyczność i rosnącą produktywność sektora rolnego [Mosher 1971 za: Wilkin 1986, s. 48-49].

¹⁵ Odniesienie rent ekonomicznych do pozostałych czynników wytwórczych nastąpiło dopiero w XIX w., gdy zauważono, iż pojęcie to zastosowanie znajduje również w przypadku innych zasobów charakteryzujących się rzadkością bilansową, ograniczonością podaży oraz zastosowaniem prawa malejących przychodów. Renta z kapitału przyjmować będzie formę dodatkowych zysków w postaci odsetek czy dywidendy dla środków finansowych, a w odniesieniu do kapitału rzeczowego będą to dodatkowe przychody

bowiem jej ponadczasowa sztywność podaży i dlatego też kluczowe znaczenie przypisuje się teorii renty gruntowej. Pomimo braku wątpliwości związanych z występowaniem renty z czynnika ziemi, dyskusyjnym jest jej źródło. Co więcej, nabiera ona coraz większego znaczenia w związku z warunkowaniem procesów reprodukcji rozszerzonej w sektorze rolnym oraz jego niezbędną restrukturyzacją.

Renty gruntowe stanowiły przedmiot zainteresowania wielu ekonomistów, którzy toczyli spór o ich źródło oraz kształt. Za twórcę teorii renty gruntowej uważa się D. Ricardo, któremu w literaturze przypisuje się autorstwo teorii renty różniczkowej. Należy przy tym zaznaczyć, iż już wcześniej do tej koncepcji nawiązywali w swoich pracach W. Petty, A. Smith, oraz T. Malthus [Romanow 1999, s. 34-35]. W. Petty oraz T. Malthus zwracali uwagę na kwestię renty różniczkowej i absolutnej, jako iż każdy grunt uprawny przynosi rentę (renta absolutna¹⁶), przy czym jest ona tym wyższa im ziemia są bardziej urodzajne (renta różniczkowa¹⁷). Z kolei A. Smith w „Badaniach nad naturą i przyczynami bogactwa narodów” wyróżnił rentę urodzajności, rentę położenia, rentę z tytułu dodatkowych nakładów kapitałowych oraz rentę absolutną, która była rezultatem tego, iż żadna ziemia, nawet najgorszej jakości, nie zostanie wydzierżawiona za darmo [Mieszczankowski 1964, s. 18]. Jako źródła rent gruntowych Smith wskazywał jednocześnie: pracę robotników rolnych, naturalne wynagrodzenie za użytkowanie ziemi, cenę płaconą za użytkowanie ziemi, czy też skutek specyficznej produktywności ziemi. Jednocześnie jednak ekonomiści temu brakowało konsekwencji w analizie, czy renta jest nadwyżką wynikającą z wysokich cen, czy też jest czynnikiem cenotwórczym. Jak pisał: „Wysokie lub niskie płace i zyski są przyczyną wysokiej lub niskiej ceny, wysoka lub niska renta jest jej skutkiem (...) Lecz dlatego, że cena jest wysoka lub niska, że bardzo znacznie, nieznacznie lub wcale nie przewyższa ceny, jaka wystarcza, by pokryć płace i zysk, przynosi ona wysoką lub niską rentę gruntową lub nie przynosi żadnej” [Smith 2007, s. 172].

z jego wykorzystania lub usługi z niego płynące. W tym przypadku renta pojawia się wraz z nowymi inwestycjami, które dają inwestorom przewagę konkurencyjną. Będzie ona realizowana tak długo, dopóki konkurencja nie zastosuje takiego samego bądź to nowszego rozwiązania, w związku z czym występowanie tego rodzaju renty jest zjawiskiem przemijającym. Rentę z pracy stanowić zaś może dodatkowe wynagrodzenie, ale także korzyści płynące z możliwości alternatywnego wykorzystania czasu wolnego [Landreth i Collander 1998, s. 180; Ostrowitianow 1950, s. 14-15; Barr 1993, s. 147].

¹⁶ Szczegółowo o rencie absolutnej w [Mieszczankowski 1964].

¹⁷ Ze względu na źródło różnic w kosztach produkcji wskazuje się na dwa rodzaje renty różniczkowej: I rodzaju – wynikającą z jakości gleby, z jej położenia społeczno-ekonomicznego, ukształtowania terenu, warunków klimatycznych – w tym przypadku mowa jest o charakterze pierwotnym renty, II rodzaju – rozumianą jako różnica urodzajności wynikająca z zastosowania kolejnych nakładów kapitałowych, podnoszących jakość ziemi – jest to charakter wtórny renty.

Zgodnie zaś z poglądem D. Ricardo, źródłem renty gruntowej jest ograniczoność zasobu ziemi, zróżnicowanie jakościowe tego czynnika oraz jego położenie: „Rentę więc płaci się za użytkowanie ziemi tylko dlatego, że jej ilość nie jest nieograniczona, a jakość nie jest jednolita, a także dlatego, że (...) bierze się pod uprawę ziemię niższej jakości i mniej korzystnie położone” [Ricardo 1957, s. 72-73]. Jego zdaniem wysokość renty wynika ze zróżnicowania jakości ziem, przy czym rentę równą 0 przypisywał gruntowi najsłabszemu, a każda lepsza ziemia przynosi dodatkowe wynagrodzenie – rentę różniczkową. Renta ta nie wpływa na ceny produktów rolnych, lecz stanowi ich skutek, co wynika ze stanowiska, iż cena ustalana jest każdorazowo na poziomie kosztów poniesionych przy produkcji na gruncie o najniższej jakości nakładem największej ilości pracy. W związku z tym, że grunty lepsze obciążane są niższymi kosztami, powstaje nadwyżka ceny produktów na nich wytworzonych nad kosztami, którą jest właśnie renta [Landreth i Collander 1998, s. 172-180]. D. Ricardo abstrahował od pojęcia renty absolutnej, jako iż jej ewentualne istnienie powodowałoby sprzedaż produktów rolnych powyżej ich wartości¹⁸, zaś Ricardo utożsamiał cenę z wartością.

Teorię renty gruntowej rozwinął K. Marks, który z jednej strony nadał naukowy charakter rencie absolutnej w ujęciu przedstawionym przez K. Rodbertusa [Mieszczankowski 1964, s. 23-27, Czyżewski B. 2010, s. 230-232], z drugiej zaś określił rentę różniczkową w sposób zbliżony do D. Ricardo wskazując jako jej źródło różnice w produktywności pracy na działkach o różnej jakości. Zgodnie z koncepcją Marksa:

- cena produkcji artykułów rolnych nie jest tożsama z ich wartością, a różnica między tymi wielkościami, która jest efektem prywatnej własności ziemi jest niczym innym jak rentą absolutną,
- renta gruntowa nie wiąże się z prawem malejących przychodów wynikającym z rozszerzania produkcji rolnej na coraz słabsze tereny [Lewandowski 1960, s. 8-14]. Tym samym renta różniczkowa kształtuje się w wyniku różnic w jakości gruntów. Stanowi ona różnicę między wartością rynkową determinowaną poprzez produkcję na gruntach krańcowych a wartością indywidualną artykułów wytwarzanych na glebach lepszej jakości,
- w gospodarce następuje przejmowanie rent gruntowych przez właścicieli ziemskich, czyli osoby niezwiązane bezpośrednio z produkcją rolną.

¹⁸ Takiej obserwacji dokonał K. Marks w liście do F. Engelsa z 2 sierpnia 1862 r. [Marks i Engels 1951 za: *Polska Sekcja Marxistów* 2007].

W dyskusji dotyczącej rent gruntowych stanowisko zajął również J.H. von Thünen, który, rozważając teorię ekonomii przestrzennej, swoją uwagę skupił na rencie lokalizacji¹⁹. Zgodnie z tą koncepcją renta gruntowa wynika z położenia gruntów rolnych względem rynku, co jest efektem rosnących kosztów transportu wraz z oddalaniem się od centrum. Cena produktu rolnego wyznaczana jest przez dwa składniki – koszt produkcji oraz koszty transportu, a ceną rynkową będzie cena produktu pochodzącego z działki położonej najdalej od rynku zbytu. Tym samym im bliżej rynku tym renta różniczkowa z tytułu różnic w kosztach transportu rośnie.

Na szczególną uwagę zasługuje także koncepcja renty gruntowej H. George'a, który wskazał, iż ziemia jest szczególnym czynnikiem produkcji, odróżniającym się od pozostałych tym, że nie może zostać wycofana z produkcji. Renta gruntowa jest zaś ceną monopolu w zakresie indywidualnej własności naturalnych zasobów, których człowiek nie może wyprodukować, ani zwiększyć ich podaży [Czyżewski B. 2010, s. 234-235]. Jednocześnie H. George zauważył, że w wyniku rosnących cen ziemi (będących skutkiem wzrostu zaludnienia w USA), właściciele ziemscy osiągają korzyści niezwiązane z ich jakąkolwiek działalnością, a zależne od gry spekulacyjnej [Samuelson i Nordhaus 2004, s. 414-416]. Skoro zatem renta z tytułu rosnącej wartości ziemi była dochodem niezarobionym, należało ją zniwelować poprzez nałożenie podatku – jedyne²⁰. Doprowadzić to miało do obniżenia ceny ziemi (rozumianej jako sam teren) do zera przy jednoczesnym braku naruszenia przychodów w postaci renty z tytułu zlokalizowanej na nim własności. Takie rozwiązanie skutkowałoby zniwelowaniem dochodów właścicieli ziemskich [Balug 2000, s. 100-102]. Taka forma opodatkowania pozostawała jednocześnie bez wpływu na zachowania ekonomicznych podmiotów, nie wywoływała zniekształceń ani nieefektywności, a zapewniała funkcjonowanie gospodarki w sposób niezmienny.

W ujęciu neoklasycznym ziemia z kolei nie była traktowana jako odrębny czynnik produkcji lecz jako odmiana kapitału, a co za tym idzie, rentę gruntową traktowano jako taki sam koszt produkcji jak koszty pracy czy kapitału. Według A. Marshalla wysokość renty gruntowej wyznacza cena produktów rolnych, zaś w warunkach, gdy zasoby ziemi nie są w pełni wykorzystywane, renta wyznacza jej ceny. Jako iż rynek dąży do cen wyznaczonych przez grunty marginalne, renta nie jest wliczana w cenę w długim okresie, a renta absolutna występuje jedynie w krótkim okresie – gdy podaż ziemi i jej możliwości

¹⁹ Teoria J.H. von Thünera kontynuowana była między innymi przez W. Launhardta [Blaug 2000, s. 633-650].

²⁰ Za koncepcją zastosowania wobec ziemi jedynego podatku opowiadali się również: J. Mill oraz J.S. Mill, który nawiązywał do opodatkowania przyrostów rent jako dochodów nienależnych.

produkcyjne są całkowicie nieelastyczne bądź też w sytuacji, gdy ziemia tworzy użyteczności bez żadnych nakładów kapitału i pracy [Czyżewski B. 2010, s. 237-239]. Powyższa teoria kontynuowana była w ekonomii głównego nurtu przez J. Robinson czy P. Samuelsona.

Uogólniając poglądy na kwestię rent gruntowych w warunkach rolnictwa kapitalistycznego, w którym własność ziemi oddzielona jest od użytkowania (występują oddzielnie dwa podmioty: właściciel ziemi i jej dzierżawca), renty te rozpatrywać można z dwóch punktów widzenia:

- jako opłatę za użytkowanie ziemi oraz
- jako formę udziału właściciela ziemi w podziale dochodu osiągniętego z danej działki ziemi [Woś 2006, s. 16, Majchrzak 2011, s. 31-40].

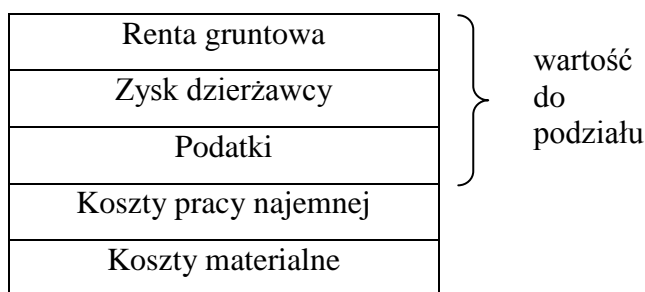
W pierwszym przypadku rentę stanowi rynkowa cena zdolności ziemi do przynoszenia dochodu i jest ona składnikiem kosztów produkcji rolniczej. W drugim zaś renta jest instrumentem podziału dochodu. Co więcej, klasyczna renta ujawnia się w dwóch przypadkach. Po pierwsze, gdy ziemia jest sprzedawana (kupowana) – w tym przypadku renta przyjmuje formę ceny. Po drugie, gdy ziemia jest wydzierżawiana – wtedy renta przejawia się w czynszu dzierżawnym [Woś 2006, s. 14-16]²¹. Wysokość renty jest uzależniona od oczekiwanej wielkości usług, które z danej działki można uzyskać, jednak ostatecznie o jej poziomie decyduje rynek ziemi. Renta gruntowa może bowiem być rozpatrywana w dwóch ujęciach: statycznym i dynamicznym. Podczas, gdy pierwsze polega na analizie jedynie różnic w jakości gleb, ujęcie dynamiczne prowadzone jest w kontekście kształtowania się popytu i podaży, a w konsekwencji zmian cen produktów rolnych, które ostatecznie determinują wysokość możliwej do uzyskania nadwyżki [Lewandowski 1960, s. 51-71].

W modelu rolnictwa kapitalistycznego, w którym występuje monopol prywatnej własności ziemi, a użytkowanie jest oddzielone od własności, renta gruntowa przejawia się przede wszystkim w czynszu dzierżawnym. Właściciel zasobu wynajmując go nie ponosi kosztów i jednocześnie osiąga dochód w postaci czynszu. W związku z ograniczonym zasobem ziemi, wysokość dochodu zależy od popytu na ziemię. Wraz ze wzrostem popytu rośnie czynsz a tym samym renta gruntowa [Woś 1996, s. 223]. Należy mieć jednak na uwadze, że renty gruntowej nie można w każdym przypadku utożsamiać z czynszem

²¹ Niekiedy w literaturze przedmiotu wskazuje się również trzecią formę renty gruntowej a mianowicie procent od długów hipotecznych, którymi ziemia może być obciążona [Lewandowski 1960, s. 77].

dzierżawnym. Ten bowiem może zawierać także inne elementy niezwiązane bezpośrednio z opłatą za użytkowanie ziemi [Ostrowitianow 1950, s. 12-13].

Kwestia renty gruntowej odmiennie się kształtuje w gospodarce chłopskiej, w której właściciel ziemi jest jednocześnie jej użytkownikiem. W związku z analogicznie występującą w tym modelu indywidualną własnością zasobu oraz monopolem jego użytkownika istnieją podstawy występowania renty gruntowej, która jest częścią produktu rolnego (Rysunek 1). Trudność jednak polega na tym, że w gospodarce chłopskiej nie wyodrębnia się poszczególnych składników dochodu, wynagrodzenie za pracę jest wielkością rezydualną, a w efekcie ustalaną *ex-post*²². Tym samym nie określa się dochodu będącego rentą. Co więcej, w gospodarce chłopskiej realizacja wytworzonej substancji renty gruntowej jest uzależniona od czynników rynkowych takich jak indeks nożyc cen czy opłacalność produkcji. Gdy te relacje kształtują się niekorzystnie dla producenta rolnego, może dojść do sytuacji, w której realizacja renty gruntowej nie będzie możliwa, nie zostaną pokryte koszty pracy rolnika, a nawet do sytuacji skrajnej, w której uzyskane przychody nie pokryją kosztów produkcji. W takim przypadku renta gruntowa jest przejmowana przez inne gałęzie gospodarki, a z punktu widzenia gospodarstwa rolnego kształtuje się ujemna renta gruntowa [Woś 2006, s. 16-17; Lewandowski 1960, s. 42-46].

Rysunek 1 Składniki społecznej ceny produktu rolnego

Źródło: [Woś 1996, s. 224]

Współcześnie w rozważaniach dotyczących rent gruntowych należy mieć na uwadze zmiany, które zaszły w gospodarce oraz społeczeństwie od czasów, gdy poglądy na ten temat były formułowane. Jak wskazuje B. Czyżewski, klasyczne teorie rent gruntowych nie są dostosowane do aktualnych warunków sektora rolnego. Teorii ricardiańskiej zarzuca się nadmierną wiarę w mechanizm cenowy, teorii renty absolutnej –

²² Dla celów rachunkowych niekiedy nakłady pracy w gospodarstwach indywidualnych określone są w sposób umowny, np. według podobieństwa do gospodarstw, w których praca ta została wyceniona lub według kosztów pracy pracowników najemnych.

pochodzenie wszystkich wartości od pracy, ujęciu rezydualnemu – sprowadzenie funkcji ziemi do czynnika lokalizacyjnego, zaś pogładowi neoklasycznemu związek z zawodnościami rynku [Czyżewski B. 2013, s. 90-92]. Obecnie różnice w jakości zasobów ziemi nie mają charakteru trwałego i ulegają zmianie, co jest w dużej mierze związane z działalnością człowieka. Po drugie, jeżeli chodzi o klasyczną rentę różniczkową to należy zauważyć, że choć korzyści wynikających z uprawiania gruntu lepszej jakości nie można negować, do obserwacji dokonanych przez D. Ricardo należy dziś podchodzić z pewnym dystansem. Jest to przede wszystkim wynikiem założeń, które poczynione zostały podczas jego analiz, a które we współczesnej gospodarce w dużej mierze są nieaktualne²³. To powoduje, że renta różniczkowa I rodzaju traci we współczesnych warunkach gospodarowania na znaczeniu. Również renta lokalizacyjna w rozumieniu J.H. von Thüнена i renta różniczkowa II wraz z postępem zachodzącym w gospodarce utraciły swoją doniosłość. W pierwszym przypadku wpływ na to miał znaczący rozwój infrastruktury oraz istotne obniżenie kosztów transportu, dzięki czemu różnice w odległości uprawianych gruntów od rynku przestały być ważnym czynnikiem kształtującym koszty. Co więcej, zaczęto doceniać grunty położone z dala od rynku ze

²³ Założenia te to: stabilność preferencji konsumentów w zakresie konsumpcji żywności, dominacja czynników cenowych, a nie jakościowych jako determinantów wielkości popytu i podaży, małe różnice między wartością użytkową i wymienną żywności, relatywnie niewielka mobilność kapitału i pracy w skali globalnej, brak efektów zewnętrznych, zerowe koszty transakcyjne w sferze produkcji, dystrybucji i przetwórstwa surowców rolnych [Czyżewski B. i Majchrzak 2008, s. 49-57]. Preferencje konsumentów nie są już tak stabilne, a o wielkości popytu i podaży na produkty żywnościowe coraz częściej, wraz z polepszeniem się sytuacji dochodowej konsumentów, decydują czynniki związane z jakością. Jednocześnie, wraz z bogaceniem się społeczeństwa i zgłaszaniem zapotrzebowania na tzw. „zdrową żywność”, rosną koszty transakcyjne (koszty procesów poszukiwania i selekcjonowania odpowiednich dostawców czy koszty obsługi logistycznej). W szczególności dotyczy to sfery gospodarki żywnościowej, w której koszty te są wynikiem między innymi konieczności pozyskania surowców charakteryzujących się odpowiednimi i jednolitymi cechami jakościowymi. Koszty te, a także względnie wysokie koszty upraw ekologicznych przekładają się na ceny produktów finalnych powodując jednocześnie powstanie znaczących różnic pomiędzy wartością użytkową i wymienną żywności. Jeżeli chodzi zaś o założenie niemobilności czynnika kapitału i pracy, trzeba mieć na uwadze, że we współczesnej gospodarce jest ono również nieaktualne. W czasach postępującej globalizacji, licznych procesów integracyjnych pomiędzy państwami narodowymi, którym towarzyszy likwidacja wielu przeszkód formalnych (czynniki materialne w postaci np. braku odpowiedniej infrastruktury transportowej czy technicznej także nie stanowią już istotnej bariery), obserwuje się wysoką mobilność kapitału, zaś w przypadku czynnika pracy zauważalna jest jego rosnąca mobilność. Jeżeli natomiast chodzi o efekty zewnętrzne to należy mieć na względzie, iż przez wiele lat rozwojowi rolnictwa towarzyszyły liczne negatywne skutki. Postęp techniczny oraz prowadzenie po II wojnie światowej polityki industrialnego rozwoju rolnictwa, mającego na celu zapobieżenie problemowi braku dostatecznej ilości żywności, doprowadziły na wielu obszarach do degradacji środowiska naturalnego czy rozwoju niektórych chorób cywilizacyjnych. Obecnie jednak zauważa się również występowanie pozytywnych efektów zewnętrznych występujących przede wszystkim w krajach słabiej rozwiniętych, które dużą uwagę przywiązują do wartości środowiskowych oraz dobrostanu regionów wiejskich i jednocześnie wykorzystują tzw. rentę zacofania. Co więcej, zapewnienie pozytywnych efektów zewnętrznych pochodzących z szeroko rozumianych obszarów rolnych jest w ostatnich latach jednym z celów, który przyświeca licznym programom realizowanym przez Unię Europejską w ramach wspólnej polityki rolnej [Czyżewski B. 2007b, s. 61-75; Henisz-Matuszczak 2007, s. 99-120].

względu na ich cenne wartości środowiskowe (zdrowsze otoczenie, mniejszą ilość zanieczyszczeń środowiska itp.). Spadek znaczenia renty różniczkowej II wynika natomiast między innymi z postępu technicznego w rolnictwie, który w znacznym stopniu ograniczył występowanie prawa malejących przychodów oraz zniwelował barierę wzrostu wolumenu produkcji rolnej otrzymywanej z poszczególnych działek ziemi. Z kolei w przypadku renty absolutnej, z uwagi na niezmienną rzadkość czynnika ziemi, można wysunąć tezę, iż jej kształt nie uległ zmianie. Pojawia się jednak kwestia wysokości tej renty. Otóż w procesie tworzenia następuje jej wzrost wraz z powiększaniem zasobów pracy i kapitału w relacji do zasobów ziemi. Analizując natomiast kwestię realizacji renty absolutnej przez właścicieli ziemi, okazuje się, że może ona nie występować, co jest wynikiem występowania w wielu gospodarstwach rolnych ujemnych dochodów rezydujących [Czyżewski B., Majchrzak 2008, s. 49-57]. Teoretycznie jednak, każda działka może zostać sprzedana bądź wdzierżawiona, a tym samym przynieść dochód, co w przypadku uzyskiwania ujemnych dochodów z gospodarowania na danym gruncie, byłoby zachowaniem racjonalnym z ekonomicznego punktu widzenia. Jednocześnie, biorąc pod uwagę rosnące ceny ziemi rolniczej oraz rosnące czynsze dzierżawne (por. dalej), należy stwierdzić, iż renta absolutna w obecnych warunkach gospodarowania rośnie, a co również niezwykle istotne, wzrostowi ulega również jej udział w koszyku rent gruntowych.

Pomimo, iż klasyczne renty gruntowe utraciły współcześnie na znaczeniu, należy mieć na uwadze, że wraz z tym wykształciły się nowe formy renty różniczkowej – majątkowa, krajobrazu, instytucjonalna²⁴. Pierwszą z nich definiuje się jako rodzaj dochodu uzyskiwanego z „usługowego” zastosowania ziemi [Woś 2006, s. 12], które wynika z coraz częstszego wykorzystywania ziemi do celów pozarolniczych, a w konsekwencji z osiągnięcia wysokich korzyści również z ziem o niskiej jakości produkcyjnej. Ziemie o niskiej wydajności zostają coraz częściej przeznaczane na cele nierolnicze, tym samym grunt o niskiej rencie różniczkowej I lub II może przynieść wysokie dochody, chociażby ze względu na rosnący w społeczeństwie popyt na usługi związane z dobrostanem środowiska, czy też rozwojem budownictwa.

Pochodną renty majątkowej jest renta krajobrazowa określana jako dobrostan środowiska, która swoje źródło ma w walorach rekreacyjnych, turystycznych, sportowych

²⁴ Przypisanie tym rentom miana renty różniczkowej wynika z zależności, iż także w ich przypadku dodatkowa korzyść wynika z różnic w geograficznym czy społeczno-ekonomicznym położeniu gruntów, a więc osiągnięcia nadwyżki w porównaniu z gruntem o właściwościach słabszych [Majchrzak 2010, s. 142-157].

oraz kulturowych płynących z ziemi – ang. *rural amenity*. Na wysokość tej renty wpływa nie tyle produktywność ziemi, co przede wszystkim kwestie lokalizacji czy zasób bogactw naturalnych [Czyżewski A. i Henisz-Matuszczak, 2006, s. 15]. Ziemia nabiera istotności jako miejsce lokalizacji miejsca zamieszkania lub działalności gospodarczej. Renta krajobrazowa wiąże się bowiem z coraz większym znaczeniem, które ludność przypisuje jakości życia, ochronie zdrowia, bezpieczeństwu oraz rozwojowi osobistemu, oraz faktem, iż regiony wiejskie są w stanie zaspokoić wiele z tych potrzeb. Warto również zaznaczyć, że wartości środowiskowej ziemi istotną rolę przypisuje Unia Europejska, co przejawia się to między innymi w realizowanych w ramach wspólnej polityki rolnej programach rolnośrodowiskowych, których wartość w budżecie WPR w ostatnich latach ulega dynamicznemu wzrostowi [Czyżewski A. i Henisz-Matuszczak, *Wizja*].

Z kolei pod pojęciem renty instytucjonalnej rozumie się dodatkową korzyść, jaką mogą uzyskać producenci rolni w związku z integrowaniem się z odbiorcami produktów żywnościowych [Czyżewski B. 2007a, s. 57-98; Czyżewski B. i Matuszczak 2010, s. 320-322]. Korzyści te wynikają przede wszystkim z obniżenia dzięki integracji kosztów transakcyjnych, które, przedsiębiorstwa przetwórcze ponoszą w związku z potrzebą terminowości dostaw oraz coraz wyższymi wymaganiami jakościowymi względem surowców rolnych. Wymagania te stają się tym wyższe im większe jest zapotrzebowanie społeczeństwa na żywność o wysokiej wartości wymiennej, w tym między innymi żywności ekologicznej, na którą popyt w państwach rozwiniętych rośnie. Integracja umożliwia pozyskanie trwałego źródła surowców rolnych o z góry określonych cechach jakościowych, co dla przedsiębiorcy oznacza niższe koszty transakcyjne. Jednocześnie część nadwyżki powstałej dzięki obniżeniu tych kosztów przekazywana jest producentom rolnym jako dodatkowa marża. Uzyskiwana przez rolników korzyść może również przyjmować postać niepieniężną, a polegać może np. na zaangażowaniu przedsiębiorstw z branży przetwórczej w proces produkcji surowców między innymi poprzez udostępnienie rolnikom materiału siewnego, maszyn, informacji, czy też innego rodzaju wsparcia. Zapewnia to obu stronom stałą współpracę na założonym poziomie. Ta dodatkowa korzyść dla producentów rolnych jest właśnie nowym rodzajem renty różniczkowej, która daje im przewagę komparatywną nad gospodarstwami konkurencyjnymi [Czyżewski B. i Majchrzak 2008, s. 49-57].

Wskazać można również inną formę renty instytucjonalnej w rolnictwie. Wynika ona z organizowania się rolników w różnego rodzaju grupy interesów, celem których jest ochrona rolnictwa i promowanie polityki korzystnej z punktu widzenia tych grup.

Przewaga podmiotów będących członkami grup interesów polega na tym, iż osiągają one dostęp do korzyści, które są niedostępne dla podmiotów spoza grupy. W przypadku rolnictwa można mówić o takich korzyściach jak usługi doradcze, szkolenia, czy też pomoc finansowa. Dotyczy to między innymi różnego rodzaju stowarzyszeń czy spółdzielni integrujących podmioty w ramach poszczególnych etapów produkcji (integracja pozioma) lub z różnych etapów danego cyklu produkcyjnego (integracja pionowa) [Łuczak 2006]. Organizacje takie swoim zasięgiem obejmują nie tylko poszczególne regiony i państwa, ale również obecne są w Unii Europejskiej. Dotyczy to przede wszystkim wywierania wpływu na kształt wspólnej polityki rolnej²⁵.

Dziedzina rent ekonomicznych uzyskiwanych z czynnika ziemi nie jest obszarem zamkniętym. Sposób podejścia do rent gruntowych będzie ulegał ciągłym zmianom, między innymi w związku z coraz większym zróżnicowaniem zastosowania ziemi, wynikającym głównie z wzrostu wykorzystania tego czynnika w celach pozarolniczych. Co więcej, istotny wpływ na współczesny kształt rent z ziemi mają postępujące zmiany zachodzące w światowej gospodarce, w tym wiążące się z globalizacją sektora rolnego. Należy także podkreślić, iż problematyka rent gruntowych obecnie zyskuje na znaczeniu w ekonomii rolnej i posiada wysokie walory aplikacyjne, co jest wynikiem warunkowania przez nią procesów reprodukcji rozszerzonej w rolnictwie oraz niezbędnej restrukturyzacji sektora rolnego²⁶. Tym samym, zgodnie z B. Czyżewskim [Czyżewski 2013, s. 90-92], współczesna teoria renty gruntowej powinna uwzględniać występowanie samoistnych użyteczności ziemi rolniczej w warunkach zrównoważonego rozwoju oraz założenie o efektywności informacyjnej rynku ziemi rolniczej. To bowiem samoistne użyteczności ziemi powodują w gospodarce towarowo-pieniężnej, że oczekiwana produktywność czynnika kapitału w rolnictwie jest większa niż w jego otoczeniu rynkowym, co jest przyczyną występowania renty gruntowej. Powyższe nawiązuje zaś do efektów zewnętrznych mających swe źródło w czynniku ziemi, przejawiających się tym, że właściciel zasobu nie ponosi nakładów na wytworzenie określonych użyteczności, które niejednokrotnie mają charakter dóbr publicznych.

²⁵ W Unii Europejskiej najbardziej liczącą się grupą interesu z zakresu rolnictwa jest Komitet Zawodowych Organizacji Rolnych – COPA, który w znacznym stopniu przyczynia się do kształtu WPR broniąc interesów europejskich rolników [Gajda i Tarnawska 2002, s. 51-72].

²⁶ Przejawem rosnącej roli renty gruntowej są rosnące ceny ziemi [Czyżewski B. 2010, s. 227].

4. Ziemia i środowisko w teorii dóbr publicznych

Wielofunkcyjność rolnictwa nie ma jednej konkretnej definicji²⁷. Rozumiana może być jako podejście zasobowe do rolnictwa, zgodnie z którym w ramach produkcji rolnej uwzględnić należy liczne renty występujące w ramach tej działalności, wynikające z jednoczesnego realizowania gospodarczych, środowiskowych i społecznych funkcji przez sektor rolny [Kallas, Gomez-Limon i Arriaza 2007, s. 405]. Inaczej mówiąc, jest to „zjawisko polegające na tym, że poza podstawową funkcją rolnictwa, jaką jest wytwarzanie produktów (surowców) żywnościowych i innych surowców organicznych służących produkcji przemysłowej, wytwarza ono dobra i usługi, a także realizuje inne funkcje mające znaczenie dla bliższego i dalszego otoczenia gospodarstwa rolnego” [Wilkin 2010c, s. 13]. Zgodnie zaś z ujęciem promowanym przez OECD, wielofunkcyjność przejawia się realizowaniem przez rolnictwo trzech funkcji:

- wytwarzania produktów żywnościowych oraz włókien,
- zachowania wiejskiego środowiska oraz krajobrazu,
- przyczyniania się do żywotności obszarów wiejskich i zrównoważonego ich rozwoju [OECD 2001, s. 13; Wiśniewska 2004, s. 274-279].

Z kolei J. Wilkin dokonał klasyfikacji funkcji rolnictwa pomiędzy produkcyjne, społeczne, kulturowe i przyrodnicze zgodnie z danymi zawartymi w poniższej tabeli (Tabela 1).

Współcześnie wielofunkcyjność jest podstawową cechą europejskiego rolnictwa²⁸. Wynika to z jednej strony z uwarunkowań przeszłych, ale także współczesnych, gdzie problem niedoboru żywności w skali UE nie występuje a społeczeństwo coraz większe znaczenie przypisuje jakości życia, bezpieczeństwu oraz wypoczynkowi [Koncepcja 2009, s. 3]. To skłania sektor rolny do świadczenia coraz większego zakresu usług, także związanych z dostarczaniem dóbr publicznych, co powoduje, iż dostarczanie dóbr publicznych przez rolnictwo i obszary wiejskie staje się obecnie celem rolnictwa

²⁷ Pojęcie to należy jednak rozumieć odmiennie od ujęcia tradycyjnego, zgodnie z którym wielofunkcyjność rolnictwa przejawiała się we współwystępowaniu i ścisłym powiązaniu sfery działalności gospodarczej i funkcjonowania gospodarstwa domowego, co powodowało jedność gospodarstwa rolnego i rodziny chłopskiej, a także determinowaniem struktury produkcji gospodarstwa rolnego głównie potrzebami rodziny chłopskiej a nie bodźcami rynkowymi. Potrzeby te obejmowały dostarczanie: wyżywienia, odzieży, miejsca zamieszkania, zabudowań gospodarczych, jak również podstawowych narzędzi i urządzeń dla celów produkcyjnych i konsumpcyjnych. Jednocześnie należy zaznaczyć, iż pojęcie wielofunkcyjności rolnictwa nie jest tożsame z wielofunkcyjnością gospodarstw rolnych, które wiąże się z wielozawodowością rolników (ang. *pluriactivity*) oraz ekonomiczną dywersyfikacją gospodarstwa (ang. *farm diversification*) [Wilkin 2010d, s. 17-25].

²⁸ Pojęcie rolnictwa wielofunkcyjnego staje się ważne także dla coraz większej liczby państw spoza Unii Europejskiej, czego wyrazem są między innymi rokowania prowadzone na forum WTO i innych organizacji międzynarodowych, a także regulacje zawarte w ustawach rolnych Stanów Zjednoczonych [Wilkin 2010d, s. 40].

europejskiego [Cooper, Hart i Baldock 2009, *Dobra publiczne* 2010, Baldock, Hart i Scheele, 2010; Baldock 2009; Duczkowska-Małysz 2010, s. 20-36].

Tabela 1 Klasyfikacja rynkowych i pozarynkowych funkcji rolnictwa

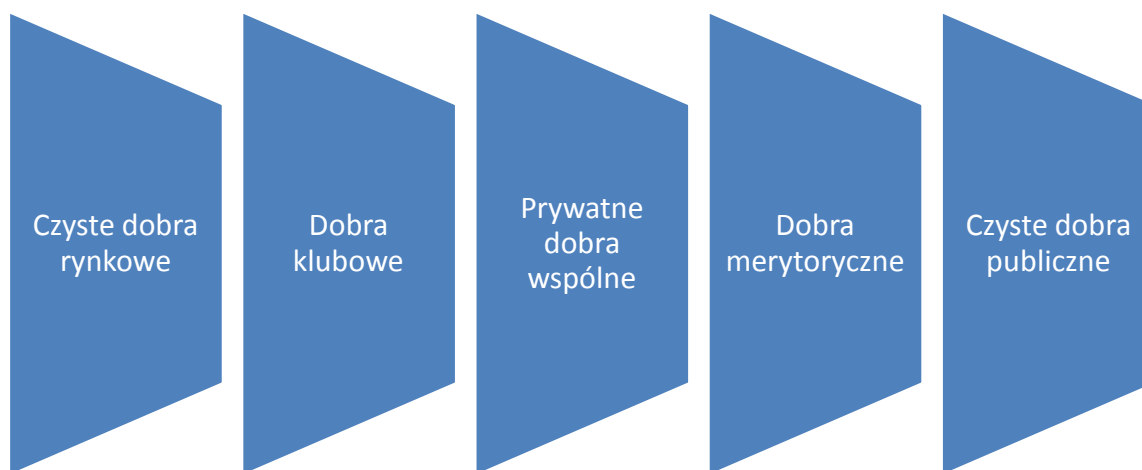
Produkcyjne	Spoleczne	Kulturowe	Przyrodnicze
<p>Komercyjne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • artykuły żywnościowe przeznaczone na rynek, • artykuły rolne stanowiące surowce przemysłowe, • produkty rolne służące wytwarzaniu energii, • usługi turystyczne związane z działalnością rolniczą. <p>Niekomercyjne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • samozaopatrzenie gospodarstwa domowego w żywność, • wytworzone w gospodarstwie środki produkcji na własne potrzeby. 	<ul style="list-style-type: none"> • wpływ na żywotność ekonomiczną i spójność społeczną wsi, • element zabezpieczenia społecznego dla rodzin rolniczych i części rodzin nierolniczych, • stabilizator wstrząsów wywołanych zmianami gospodarczymi i instytucjonalnymi (tzw. bufor szoków zewnętrznych). 	<ul style="list-style-type: none"> • ochrona i wzbogacanie tradycji kulturalnych na wsi, • wzbogacanie kultury narodowej, • wzmacnianie tożsamości i różnorodności kulturowej na poziomie lokalnym, regionalnym i krajowym, • kształtowanie kapitału kulturowego, • ochrona i wzbogacanie pejzażu kulturowego wsi. 	<p>Negatywne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • zanieczyszczanie gleby i wód środkami chemicznymi, ściekami komunalnymi i gospodarczymi, • erozja gleb, • zmniejszanie bioróżnorodności terenów rolniczych, • emisja gazów cieplarnianych. <p>Pozytywne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • zapobieganie degradacji przyrodniczej użytków rolnych, • ochrona bioróżnorodności terenów rolniczych, • ochrona bądź poprawa stosunków wodnych na terenach rolniczych, • zapobieganie erozji gleb.

Źródło: [Wilkin 2010d, s. 29]

Dobra publiczne należą do dóbr o szczególnych właściwościach. Po pierwsze, w odniesieniu do nich nie występuje możliwość wyłączenia z konsumpcji, tzn. iż nikt nie jest wyłączany z korzyści, które wynikają z ich użytkowania. Po drugie, nie są one konkurencyjne w konsumpcji, co powoduje, że powiększenie liczby użytkowników nie eliminuje ani nie ogranicza możliwości korzystania z danego dobra przez wszystkich użytkowników. Jednocześnie cechą charakterystyczną dóbr publicznych jest fakt, iż są to dobra pożądane przez społeczeństwo, a mechanizm rynkowy nie zapewnia ich dostarczania. Co więcej, zgodnie z teorią ekonomii instytucjonalnej [Czternasty i Czyżewski B. 2007, s. 15-45; Czyżewski B. 2007b, s. 46-74] dobra publiczne stanowią skrajny przypadek efektu zewnętrznego²⁹, gdyż zgodnie z klasyczną definicją, wywołują

²⁹ Efekty zewnętrzne stanowią jedną z zawodności rynku (ang. *market failure*). Efektem zewnętrznym jest rezultat działalności gospodarczej, który nie znajduje adekwatnego odbicia w rachunku kosztów i efektów gospodarowania i dotyczy tzw. osób trzecich, niebędących stroną kontraktu. Efekty te mogą mieć charakter negatywny bądź pozytywny [Wilkin 2010b, s. 41; Zegar 2010, s. 14-17].

rozbieżność między kosztami i korzyściami generowanymi przez osoby prywatne i społeczeństwo [Maciejczak 2009]. Biorąc pod uwagę, iż efekty zewnętrzne (pozytywne jak i negatywne) są źródłem nieefektywnej alokacji zasobów w sensie Pareto, a tym samym przyczyną zawodności rynku, są one wykorzystywane jako argument za interwencją państwa. Jak bowiem wskazuje J. Wilkin [2010b, s. 42], rynek nie jest w stanie dostarczyć niezbędnej ilości dóbr publicznych, a jako iż mechanizm rynkowy jest zawodny, nie może się również uporać z negatywnymi efektami zewnętrznymi. W związku z tym, wytwarzanie dóbr publicznych pozostaje domeną wyboru publicznego – dokonywanego przez podmioty sfery politycznej w ramach mechanizmu życia politycznego, a zakres dostarczania dóbr publicznych wiąże się ściśle z rolą państwa w funkcjonowaniu gospodarki i społeczeństwa.

Rysunek 2 Rodzaje dóbr wytwarzanych we współczesnych gospodarkach

Źródło: [Wilkin 2010b, s. 42-43]

Wytwarzane we współczesnych gospodarkach dobra można podzielić pomiędzy dobra prywatne oraz dobra publiczne, wyróżniając między nimi dobra klubowe, prywatne dobra wspólne oraz dobra merytoryczne zgodnie z przedstawionym schematem (Rysunek 2)³⁰. W literaturze odnaleźć można również poglądy, zgodnie z którymi podziału dóbr dokonuje się wyłącznie na dobra prywatne i publiczne, dobra prywatne i całą resztę dóbr, czy dobra prywatne i wspólne. Niekiedy dokonuje się także szerszego podziału, wyróżniając dodatkowo np. dobra wolne (ang. *free goods*) i dobra wspólne – płatne (ang.

³⁰ Dobra merytoryczne charakteryzują się tym, iż decyzje o ich wytwarzaniu są podejmowane prywatnie i są finansowane ze źródeł prywatnych, przy czym mogą być wspierane ze środków publicznych ze względu na ważne pozytywne efekty zewnętrzne. Korzystanie z tych dóbr opiera się na suwerenności konsumenta i jego preferencjach. Dobra klubowe od czystych dóbr publicznych odróżnia zaś możliwość wykluczenia poszczególnych jednostek z konsumpcji tych dóbr.

toll goods). W niniejszej pracy przyjęto kryterium, zgodnie z którym, podział dóbr następuje pomiędzy prywatne i wspólne (w tym czyste dobra publiczne, dobra merytoryczne, prywatne dobra wspólne i dobra klubowe) [Jakubowski 2005, s. 160]. Choć w odniesieniu do sektora rolnego powszechnie używa się pojęcia „dobra publiczne”, określenie to dotyczy raczej dóbr wspólnych. O ile bowiem, ogólnie rzecz biorąc, dostarczycielami dóbr publicznych są przed wszystkim podmioty publiczne [Wilkin 2010b, s. 49-50], w sektorze rolnym ich źródłem jest czynnik będący najczęściej własnością prywatną, a co za tym idzie dostarczane są nie przez sektor publiczny, ale przez podmioty prywatne [Baum 2004, s. 19-20; Buckwell 2009]. Jednocześnie należy wskazać, iż w literaturze przedmiotu wyróżnia się globalne i lokalne dobra publiczne³¹. Do pierwszej grupy należą dobra uniwersalne dla wszystkich krajów, grup ludności, pokoleń, a są to między innymi produkcja tlenu; sekwestracja węgla, ochrona bioróżnorodności (genetyczna, gatunkowa, ekosystemów), ochrona wody, zapewnienie bezpieczeństwa żywności [Koncepcja dóbr publicznych 2009, s. 5-7]. Z kolei cechą charakterystyczną dla lokalnych dóbr publicznych jest ich konsumpcja na poziomie lokalnym. Należą do nich: ochrona gruntów, w tym ochrona przed erozją, zapobieganie degradacji, ochrona przed powodzią, ochrona stosunków wodnych a także ochrona krajobrazu, zarówno naturalnego jak i kulturowego, ochrona dziedzictwa kulturowego wsi, tworzenie warunków do rekreacji i wypoczynku³², tworzenie miejsc pracy na obszarach wiejskich. Przykładowa taksonomia dóbr publicznych uwzględniająca powyższe kryteria przedstawiona została niżej (Tabela 2). Dla uproszczenia, jak również ze względu na fakt, iż problematyka kwalifikacyjna nie jest przedmiotem niniejszych rozważań, w dalszej części pracy autor posługiwać się będzie ogólnym pojęciem „dobra publiczne”.

Dobra publiczne mające swoje źródło w rolnictwie, są zarazem jego pozytywnymi efektami zewnętrznymi, przez co prowadzą do uzyskania korzyści społecznych [Zegar 2012b, s. 47]. Indywidualny i prywatny charakter działalności rolniczej, nie skłania jednak producenta rolnego do wytwarzania dóbr publicznych, jak również niwelowania negatywnych efektów produkcji i dbałości o wspólne zasoby, z uwagi na jego cele gospodarcze, w których dominuje dążenie do maksymalizacji dochodu przez intensyfikację produkcji i wzrost wydajności pracy zgodnie z zasadą racjonalności [Wiśniewska 2004, s. 278]. Tym samym dostarczanie dóbr publicznych z rolnictwa w odpowiedniej wielkości

³¹ Można odnaleźć również podział na lokalne, krajowe, europejskiej (unijne) i globalne dobra publiczne.

³² W kontekście dóbr publicznych coraz większe znaczenie odgrywa współcześnie także agroturystyka [Duczkowska-Małysz 2010, s. 37-45; Brelik 2013].

wymaga wsparcia ze strony sektora państwowego. Niesprawność rynku w postaci dóbr publicznych może być korygowana przez politykę państwa za pomocą dwóch mechanizmów:

- poprzez dostarczanie dóbr publicznych przez sektor państwowy,
- subsydiowanie prywatnego dostarczania dóbr publicznych w sposób bezpośredni lub pośredni (np. w formie regulacji prawnych lub przez system podatkowy) [Cooter i Ulen 2009, s. 52-53].

Skuteczność polityki państwa realizowanej przez przepisy prawa jest jednak ograniczona poprzez wzrost kosztów transakcyjnych, zakłócenia równowagi gospodarczej i nieefektywną alokację zasobów. W związku z tym uzasadnione jest stworzenie odpowiedniego otoczenia instytucjonalnego, które wspierać będzie dostarczanie dóbr publicznych przez rolnictwo.

Tabela 2 Taksonomia dóbr publicznych mających źródło w rolnictwie i na obszarach wiejskich

	Nie konkurencyjne	Sporne	Konkurencyjne
Nie podlegające wyłączeniu	Czyste dobra publiczne: <ul style="list-style-type: none"> • krajobraz, • bioróżnorodność, • środowisko przyrodnicze, • bezpieczeństwo żywności. 	Zasoby z otwartym dostępem: <ul style="list-style-type: none"> • ukształtowanie terenu, • wartości rekreacyjne. 	
Wyłączone tylko dla osób spoza społeczności lub obszaru prawnego	Lokalne dobra publiczne: <ul style="list-style-type: none"> • pozytywny wizerunek jako atrakcyjne miejsce do życia i zamieszkania, • efektywne władze samorządowe, • niskie podatki, • brak bezrobocia i patologii społecznych, • ochrona środowiska naturalnego, • krajobraz i ukształtowanie terenu. 	Zasoby wspólne: <ul style="list-style-type: none"> • systemy irygacyjne, • bioróżnorodność, • ukształtowanie terenu, • obrzędy i zwyczaje. 	
Podlegające wyłączeniu	Dobra płatne (opodatkowane): <ul style="list-style-type: none"> • bioróżnorodność, • środowisko przyrodnicze. 	Dobra klubowe: <ul style="list-style-type: none"> • ukształtowanie terenu, • bioróżnorodność, • patenty. 	Dobra prywatne: <ul style="list-style-type: none"> • produkty z oznaczeniami jakościowymi (regionalne, ekologiczne), • miejsca historyczne, • miejsca sakralne.

Źródło: [Maciejczak, 2009]

Mając na uwadze, iż rosnące zapotrzebowanie społeczne na dobra publiczne mające swe źródło w ziemi i środowisku jest między innymi wynikiem rozwoju gospodarczego, odpowiednie instrumenty sprzyjające dostarczaniu tych dóbr powinny być przez sektor publiczny implementowane. Ma to szczególne uzasadnienie w związku z ograniczaniem roli sektora rolnego, a tym samym obszarów wiejskich w gospodarce. Powyższe zależności determinują również kształt celów i instrumentów wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej, która przeciwdziałać powinna uwalnianiu zasobów z rolnictwa, co mogłoby doprowadzić do zagrożenia w utrzymaniu produkcji rolnej oraz wytwarzaniu dóbr publicznych. Wiąże się to jednak z problemem wyceny dóbr publicznych, zakresu ich oddziaływania, jak i powiązania między dobrami publicznymi i prywatnymi [Czyżewski B. i Majchrzak 2013, s. 291-303]. Brak zapewnienia odpowiedniej rekompensaty z tytułu dostarczania dóbr publicznych będzie prowadziło do pogłębienia trudności w ich zaopatrzeniu. Doprowadzi to bowiem do odpływu bądź degradacji części zasobów, których utrzymanie w rolnictwie ma swoje ekonomiczne uzasadnienie [Czyżewski A. i Kułyk 2011, s. 18]. Należy mieć przy tym na uwadze, że wycena dóbr publicznych jest szczególnie utrudniona w związku z regionalną specyfiką zapotrzebowania na dobra publiczne jak i możliwości ich tworzenia, a także faktem, iż środowiskowe efekty gospodarki rolnej uwidaczniają się w długiej perspektywie – kilkunasto-, czy kilkudziesięcioletniej. Stąd też w ramach WPR dokonuje się rozróżnienia pomiędzy „podstawowymi dobrami publicznymi”, które mogą być kreowane za pośrednictwem ogólnych instrumentów (m.in. dopłat bezpośrednich) oraz „specyficznymi dobrami publicznymi”, które muszą być tworzone przez zastosowanie środków rozwoju obszarów wiejskich. Jak wskazuje A. Czyżewski i P. Kułyk [2011, s. 22], takie zróżnicowanie jest niezbędne dla generowania bodźców ekonomicznych służących dostarczaniu odpowiedniej struktury i ilości dóbr publicznych tam, gdzie zgłaszane jest na nie zapotrzebowanie, przy jednoczesnym uwzględnieniu regionalnych dysproporcji w poziomie dochodu *per capita* i jego wewnętrznym podziale. Jednocześnie, jak wskazuje M. Halamska [2008, s. 103-133 za: Wiśniewska 2004, s. 278] przemiany w rolnictwie warunkowane są reformą instytucji publicznych, w tym administracji państwa, z uwzględnieniem potrzeb społecznych i środowiskowych. Konieczne jest także powstanie nowych form instytucjonalnych o zasięgu lokalnym, służących wytwarzaniu i dostarczaniu publicznych dóbr i usług oraz ochrona wspólnych zasobów. Pośród pożądanych form instytucjonalnych w sektorze rolnym wskazuje się: wszelkie organizacje kooperacyjne (grupy producenckie, spółdzielnie), partnerskie (partnerstwo publiczno-prywatne, inicjatywy lokalne),

kontraktacyjne i marketingowe (giełdy towarowe, umowy kontraktacyjne, z opcjami typu *futures*), społeczne (organizacje zawodowe, kulturalne) oraz pozarządowe (inicjatywy obywatelskie). Utrzymanie wielofunkcyjności obszarów wiejskich jednocześnie dostarczających dóbr rynkowych, publicznych i merytorycznych wymaga koordynacji WPR z polityką spójności, polityką środowiskową UE i państw członkowskich, krajowymi/regionalnymi projektami z dziedziny infrastruktury, edukacji, opieki zdrowotnej oraz polityki społecznej, co stanowi intelektualne i praktyczne wyzwanie dla Unii Europejskiej [Wilkin 2010a, s. 206-207]. Na podkreślenie zasługuje przy tym fakt, iż obywatele – konsumenci w UE, co do zasady, akceptują publiczne wsparcie dla rolnictwa realizowane w obecnym kształcie w ramach wspólnej polityki rolnej [Europeans 2014, s. 21-28].

5. Konkluzje

Celem powyższych rozważań, stanowiących realizację pierwszego etapu badawczego, było ukazanie historycznej oraz współczesnej roli ziemi rolniczej w procesach gospodarowania. Kluczowymi dla stopnia zaangażowania omawianego czynnika w produkcji rolnej są zarówno szczególne cechy ziemi, kształt rynku tego zasobu, traktowanie ziemi w kategoriach pozaekonomicznych, uwarunkowania ekonomiczne, społeczne i polityczne, determinanty dochodowe przejawiające się rentami gruntowymi, ale także zapotrzebowanie na pozaprodukcyjne funkcje sektora rolnego. Przechodząc do konkluzji można stwierdzić, że:

- ziemia jest tym czynnikiem produkcji, który charakteryzuje się najwyższą rzadkością, jak również szeregiem ograniczeń w postaci bryłowatości czy niemobilności. Mimo to w największym stopniu wyznacza możliwości wszelkiej działalności. To zaś uzasadnia specyficzne podejście do zasobu ziemi rolniczej oraz kierunków jego zagospodarowania. Należy mieć przy tym na uwadze, iż wraz z rozwojem gospodarek udział rolnictwa w tworzeniu dochodu narodowego maleje, co jednak nie powoduje ograniczenia roli, jaką przypisuje się ziemi rolniczej oraz kształtowaniu jej zasobów i struktur. Celem jest bowiem przede wszystkim takie prowadzenie polityki rolnej, która zapewni zachowanie ziemi rolniczej w sektorze rolnym oraz ochronę przyrodniczych właściwości gruntów, co jest determinowane potrzebą utrzymania odpowiedniego potencjału produkcyjnego zasobu. Ponadto konieczne jest zapewnienie sposobu gospodarowania ziemią, który pozwoli na maksymalizację produkcji z jednostki nakładu przy jednoczesnym zachowaniu

zdolności do samoistnego odtwarzania potencjału gleby. Takie podejście musi jednocześnie uwzględniać interes całego społeczeństwa, czego wyrazem jest realizowana obecnie w większości gospodarek europejskich koncepcja rolnictwa zrównoważonego przejawiająca się we współwystępowaniu celów produkcyjnych, ekonomicznych, środowiskowych oraz społecznych;

- ziemia rolnicza stanowiła przedmiot zainteresowania wielu nurtów myśli ekonomicznej, przy czym podstawowym zakresem rozważań była kwestia własności. Tą bowiem uznać należy za kluczową determinantę kształtowania obszarowej struktury gospodarstw rolnych, co wynika między innymi z uzależnienia rynku gruntów rolnych od szczególnych osobliwości ziemi. Jej niemobilność powoduje przede wszystkim lokalny charakter rynku, zaś rzadkość przyczynia się do występowania nierównowagi popytowej. Przy tym istotne znaczenie odgrywa również emocjonalne podejście właścicieli do ziemi, co potęguje ograniczoną podaż zasobu, pomimo że traktowanie ziemi jako wartości kulturowej ma to zastosowanie przede wszystkim w odniesieniu do drobnych gospodarstw rolnych. Jak się jednak okazuje, wraz ze wzrostem gospodarstwa chęć sprzedaży ziemi maleje, co należy uzasadniać rachunkiem ekonomicznym prowadzonej działalności rolniczej. Tym samym odpowiednie uregulowanie stosunków własnościowych służy zagwarantowanie efektywnej alokacji ziemi w gospodarstwach;
- współcześnie kwestię agrarną rozumieć należy jako problem niedostosowania rolnictwa do warunków gospodarki narodowej oraz globalnej. Przejawia się ona przede wszystkim niedopasowaniem strukturalnym rolnictwa do reszty gospodarki, w tym głównie niedostosowaniem struktury obszarowej gospodarstw oraz struktury produkcji. Powyższe uwarunkowania z jednej strony uzasadniają podejmowany w niniejszej pracy obszar badawczy, z drugiej zaś tłumaczą część pierwszej hipotezy, zgodnie z którą uniwersalny dla państw członkowskich Unii Europejskiej sposób kształtowania zasobów i struktur ziemi rolniczej nie występuje, pomimo nasilających się procesów globalizacji, w tym prowadzenia ponadnarodowych polityk rolnych. Takie podejście nie powoduje przy tym osłabienia procesów unowocześniania rolnictwa. Mając bowiem na uwadze różnorodność uwarunkowań przyrodniczych, ekonomicznych jak i kulturowych pomiędzy poszczególnymi państwami członkowskimi Unii Europejskiej należy się spodziewać, że problem niedostosowania struktury agrarnej do reszty gospodarki stanowić będzie przedmiot

zainteresowania przede wszystkim narodowych polityk rolnych. Jak się przy tym okazuje, procesy unifikacji nie są konieczne dla występowania w skali Unii Europejskiej nowoczesnego rolnictwa, w związku z czym wprowadzenie na forum EU jednego modelu struktur agrarnych, do którego rolnictwo państw członkowskich powinno się dostosowywać nie jest wymagane;

- powyższe stanowisko uzasadnione jest dodatkowo zmieniającym się znaczeniem poszczególnych funkcji rolnictwa oraz możliwościami ich realizacji w danych regionach. Wraz z postępem gospodarczym szczególnego znaczenia nabiera bowiem dostarczanie przez sektor rolnych walorów pozaprodukcyjnych, w tym utrzymania dobrostanu środowiska naturalnego oraz świadczenia dóbr publicznych. To zaś powoduje zmianę relacji pomiędzy klasycznymi rentami gruntowymi, jak również wykreowanie nowych rent. Należy bowiem podkreślić malejące znaczenie renty różniczkowej I i II rodzaju na rzecz rosnącej renty absolutnej oraz odgrywania coraz ważniejszej roli przez rentę krajobrazu i rentę instytucjonalną. Przy tym można się spodziewać, że zachodzące w gospodarce światowej zmiany, w tym globalizacja sektora rolnego, powodować będzie dalsze różnicowanie rent, które w coraz większym zakresie uwzględniać będzie samoistną produktywność ziemi. Aby jednak w państwach członkowskich Unii Europejskiej wskazany kierunek rozwoju mógł być utrzymany konieczne jest stworzenie odpowiedniego otoczenia instytucjonalnego, które z jednej strony zapewni dostarczanie dóbr publicznych mających źródło w ziemi rolniczej przez sektor państwowy, a z drugiej zapewni odpowiednie wsparcie dla podmiotów prywatnych, które dotychczas za dostarczanie dóbr tego rodzaju nie były wynagradzane. To zaś determinuje również kształt celów i instrumentów wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej, która przeciwdziałać powinna uwalnianiu zasobów z rolnictwa oraz stymulować pozytywne efekty zewnętrzne działalności na obszarach wiejskich.

Rozdział II

Wspólna polityka rolna Unii Europejskiej - zintegrowane wsparcie dla rolnictwa i obszarów wiejskich w Europie

1. Wspólna polityka rolna jako metoda scalenia narodowych polityk rolnych

Osobliwości czynnika ziemi, zróżnicowanie rent gruntowych oraz niedoskonałość rynku ziemi rolniczej powodują, iż gospodarowanie omawianym zasobem stanowi przedmiot regulacji w większości państw rozwiniętych. Następuje to poprzez politykę rolną, która, z uwagi na swą istotę, jest dyscypliną najsilniej z ziemią związaną. Polityka rolna, realizowana zarówno na szczeblu krajowym jak i międzynarodowym (w tym także unijnym) jest polityką sektorową a tym samym rodzajem polityki publicznej z celami służącymi rozwiązaniu problemów, których nie jest w stanie rozwiązać swobodnie funkcjonujący mechanizm rynkowy [Wilkin 2009a, s. 3]. Tym samym jest ona uzasadniana przesłankami ekonomicznymi, społecznymi i politycznymi.

Pierwotnie w Europie polityka rolna była przedmiotem regulacji poszczególnych państw, a koncepcje podjęcia działań integrujących krajowe programy rozwoju sektora rolnego pojawiły się jeszcze przed powołaniem Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej. Kluczową determinantą dla tego procesu był element ekonomiczno-społeczny, co wynikało z niedoboru żywności w państwach Europy Zachodniej po II wojnie światowej [Jambor i Harvey 2010, s. 3]. Początkowo proponowano powołanie unii rolniczej, służącej zniesieniu ograniczeń w zakresie handlu produktami rolnymi oraz utworzeniu wspólnego rynku rolnego. Konsensus w zakresie szczegółowych celów i środków był jednak trudny do osiągnięcia ze względu na zróżnicowaną charakterystykę sytuacji sektorów rolnych państw, które podjęły chęć współpracy – Francji, Niemiec, Włoch, Belgii, Luksemburga oraz Holandii [Jurcewicz, Kozłowska i Tomkiewicz 2007, s. 40-41].

Polityka rolna przyjęła postać międzynarodową wraz z zawarciem w Rzymie 25 marca 1957 r. traktatu o utworzeniu Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej [Traktat z 25 marca 1957]³³. Traktat rzymski ustanawiał bowiem wspólną politykę rolną (WPR) dla państw członkowskich Wspólnoty oraz określał jej podstawowe zasady i cele przy założeniu, iż WPR powinna uwzględniać specyficzną strukturę społeczną rolnictwa, a także regionalne różnice strukturalne i naturalne oraz związki rolnictwa z całą gospodarką [Jurcewicz, Kozłowska i Tomkiewicz 1995, 43-46]. Cele WPR zostały jednak

³³ Traktat wszedł w życie 1 stycznia 1958 r.

sformułowane w sposób ogólny, a ich konkretyzacji dokonano podczas konferencji w Stresie w lipcu 1958 r. Zgodnie z postanowieniami art. 39 Traktatu ustanawiającego EWG [Traktat z 25 marca 1957] wspólna polityka rolna miała służyć:

- zwiększeniu wydajności rolnictwa przez wspieranie postępu technicznego, racjonalny rozwój produkcji rolnej, jak również optymalne wykorzystanie czynników produkcji, zwłaszcza siły roboczej;
- zapewnieniu w ten sposób odpowiedniego poziomu życia ludności wiejskiej, zwłaszcza przez podniesienie indywidualnego dochodu osób pracujących w rolnictwie,
- stabilizacji rynków,
- zagwarantowaniu bezpieczeństwa dostaw oraz
- zapewnieniu rozsądnych cen w dostawach dla konsumentów.

Co więcej, przyjęto przy tym, że WPR powinna opierać się na zasadzie jednolitego rynku, preferencji wspólnoty oraz solidarności finansowej.

Powyższe wytyczne należy jednak zaliczyć do krótkookresowej polityki rynkowo-cenowej i dochodowej. Są one wynikiem narodowych polityk rolnych realizowanych w pierwszych państwach członkowskich EWG, w związku z czym są wyrazem problemów agrarnych tych państw. Trzeba w tym miejscu zauważyć, iż wskazane cele pozostają ze sobą w sprzeczności, co powoduje, iż nie mogą być realizowane równolegle. Potwierdzone to zostało również w wykładni Trybunału Europejskiego w 1967, który ocenił zapisane w traktacie cele jako potencjalnie sprzeczne i zasadniczo odmienne. To zaś powoduje, że nie mogą zostać w pełni jednocześnie osiągnięte, w związku z czym konieczne jest nadanie wybranym zadaniom czasowego priorytetu zgodnie z potrzebami gospodarki [Purgał 2011, s. 17, Jurcewicz, Kozłowska i Tomkiewicz 1995, s. 50-57]. Sposób sformułowania celów powoduje zaś, że są one adekwatne także obecnie, co potwierdzone zostało poprzez zamieszczenie ich w Traktacie o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej w niezmienionej formie – art. 39 [Traktat z 13 grudnia 2007].

W praktyce wspólna polityka rolna wdrażana była od 1962 r., choć okres przejściowy przewidywano do 31 grudnia 1968 r. W tym czasie następował proces kształtowania instrumentów służących realizacji pierwotnie założonych celów. Początkowo celem nadrzędnym WPR było „zwiększenie wydajności produkcji rolnej w drodze rozwoju postępu technicznego, zapewnienie racjonalnego rozwoju produkcji rolnej oraz jak najpełniejsze wykorzystanie mocy produkcyjnych zwłaszcza siły roboczej”.

Wynikało to z faktu, iż państwa założycielskie EWG były importerami żywności a dążyły do uzyskania samowystarczalności. Tym samym w pierwszych latach instrumentarium nakierowane było przede wszystkim na podnoszenie produktywności rolnictwa, co przyczynić się miało do ograniczenia niedoborów produkcji rolnej oraz poprawy sytuacji dochodowej gospodarstw rolnych. Były to rynkowe narzędzia wsparcia produkcji rolnej w postaci systemu cen gwarantowanych i gwarantowanej sprzedaży (zakupy interwencyjne), kontyngentów produkcyjnych oraz dopłat eksportowych, opłat wyrównawczych, czy ceł. Zastosowane instrumentarium pozwoliło na osiągnięcie samowystarczalności żywnościowej Wspólnoty, a co więcej spowodowało nadprodukcję produktów rolnych [Stelmachowski 1997, s. 66].

Istotne znaczenie dla WPR ma również pkt. 2 art. 39 traktatu rzymskiego [Traktat z 25 marca 1957], zgodnie z którym przy ustalaniu wspólnej polityki rolnej i specjalnych środków służących jej realizacji uwzględnia się:

- szczególny charakter gospodarki rolnej, wynikający ze struktury społecznej rolnictwa oraz z różnic strukturalnych i przyrodniczych między poszczególnymi regionami rolniczymi;
- potrzebę stopniowego wprowadzania odpowiednich środków dostosowawczych;
- fakt, że w państwach członkowskich rolnictwo jest sektorem ściśle powiązaniem z całą gospodarką.

Powyższe wyznaczniki stanowią bowiem podstawę dla polityki strukturalnej prowadzonej w ramach WPR, która jest polityką długookresową³⁴. Pojęcie struktur rolnych ma jednak w ustawodawstwie i doktrynie bardzo szerokie znaczenie, jako iż dotyczy czynników, które w długim okresie wpływają na poprawę struktury agrarnej, w tym przede wszystkim obszarowej gospodarstw, modernizację gospodarstw rolnych, ale także sektora przetwórczego, poprawę infrastruktury na obszarach wiejskich jak również kwalifikacje rolnicze. Tym samym można uznać, iż polityce strukturalnej w rolnictwie przyświeca cel poprawy warunków gospodarowania w tym sektorze.

W związku ze zmieniającą się sytuacją gospodarczą na rynkach Unii Europejskiej, jak również przystępowaniem do Wspólnoty nowych członków, w ciągu następnych lat występowała potrzeba wielokrotnego reformowania wspólnej polityki rolnej oraz

³⁴ Pozostaje ona w ścisłej korelacji z art. 3c Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską (art. 6 wersji skonsolidowanej Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską) wprowadzonym artykułem 2 punkt 4 Traktatu z Amsterdamu [Traktat z 2.10.1997]. Stanowi on, że przy ustalaniu i realizacji polityk i działań Unii, w szczególności w celu wspierania stałego rozwoju, muszą być brane pod uwagę wymogi ochrony środowiska naturalnego. Aktualnie jest to art. 11 wersji skonsolidowanej Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej.

modyfikowania stosowanych w jej ramach instrumentów. Każdorazowo były one jednak oparte na założeniach zapewnienia samowystarczalności Wspólnoty w zakresie produktów rolnych, uznania rolnictwa za szczególnie ważny dział gospodarki a gospodarstwa rodzinne za podstawową jednostkę produkcyjną, potrzeby utworzenia jednego rynku europejskiego oraz jego regulacji [Jurcewicz, Kozłowska i Tomkiewicz 2007, s. 46-47].

2. Polityka rolna dla zachowania tradycyjnego rolnictwa europejskiego; plan Mansholta, reforma MacSharry'ego, Agenda 2000

Cele stawiane przed wspólną polityką rolną w okresie jej kształtowania zostały względnie szybko zaspokojone. Należy jednakże zauważyć, że choć wprowadzone instrumenty wspierania produkcji rolnej spełniły swoje założenie w postaci wzrostu produktywności rolnictwa, nie były one wolne od wywierania negatywnych skutków dla społeczeństwa i gospodarki europejskiej. Rezultatem stosowanej polityki stała się bowiem nadprodukcja żywności, wysokie koszty budżetowe³⁵, nieuzasadniony podział korzyści między małe i duże gospodarstwa rolne oraz niekorzystny wpływ na światowe rynki rolne [Adamowicz 2008, s. 26-27]. Powyższe okoliczności, którym jednocześnie towarzyszyła potrzeba implementacji wyników negocjacji handlowych prowadzonych w ramach Rundy Urugwajskiej Układu Ogólnego w Sprawie Ceł i Handlu – GATT (ang. *General Agreement on Tariffs and Trade*), a później Światowej Organizacji Handlu – WTO (ang. *World Trade Organization*) spowodowała konieczność rewizji WPR [Dijk i Faber 2003; Szaryk 2007, s. 133-147; Josling 2008, s. 57-75; Cunha i Swinbank 2011, s. 73; Czyżewski A., Poczta-Wajda 2011, s. 158-172].

Odpowiedzią na wskazane uwarunkowania był powstały w 1968 r. tzw. plan Mansholta. Przewidywał on radykalne zmniejszenie zatrudnienia w rolnictwie między innymi poprzez stworzenie zachęt do tworzenia większych i bardziej efektywnych gospodarstw rolnych [Fontaine 2009, s. 81], ale także blokadę cen rynkowych, a odnośnie wybranych artykułów ich radykalną obniżkę. W stosunku do gruntów rolnych zakładano zaś wyłączenie z produkcji rolnej gruntów najsłabszych – blisko 5 milionów ha (7%) gruntów, a także znaczne powiększenie gospodarstw rolnych. Zalecano, by gospodarstwa zbożowe osiągnęły powierzchnię 80-120 ha, gospodarstwa mleczarskie utrzymywały

³⁵ Subsydiowanie produkcji rolnej w ramach WPR doprowadziło w EWG do znacznej nadprodukcji żywności, której konsekwencją były rosnące koszty budżetowe. Wysokość dopłat gwarancyjnych wzrosła z 4,5 mld ECU w 1975 r. do 31,5 mld ECU (realnie do 11,5 mld ECU) w 1991 r., zaś zmagazynowane nadwyżki wynosiły w przypadku zbóż – 20 mln ton, dla masła i mleka w proszku – 900 tys. ton, a mięsa wołowego – 700 tys. ton. Koszt magazynowania tych produktów kształtował się na poziomie 3,7 mld ECU [Stelmachowski 1997, s. 70].

40-60 krów dojnych, podmioty nastawione na produkcję mięsa 150-200 opasów lub 450-600 tuczników, a farmy kurze 10000 kur niosek lub 100000 kurcząt rzeźnych. Równolegle zgłoszona propozycja zakładała ograniczenie osób pracujących w rolnictwie o około 5 milionów. Celem było utworzenie tzw. nowoczesnych przedsiębiorstw rolnych, które zdolne byłyby przynosić dochód parytetowy do działów pozarolniczych gospodarki, przy założeniu takiego samego czasu pracy. Wiązało się to jednak z koniecznością rezygnacji z założenia rodzinnego charakteru gospodarstw rolnych w EWG na rzecz „gospodarstw wielorodzinnych” [Stelmachowski 1997, s. 67].

Powyższe propozycje nie zostały w pełni zaakceptowane. Nowa sytuacja w sektorze rolnym przyczyniła się natomiast do przeprogramowania założeń polityki adresowanej do rolnictwa, mającej odtąd na celu dążenie do zmniejszenia rolniczego potencjału produkcyjnego, a przynajmniej ograniczenia jego wykorzystania. Z jednej strony wprowadzono limity proprodukcyjnego wsparcia dochodów, z drugiej zaś wprowadzono narzędzia polityki strukturalnej mające na celu wyłączenie gruntów z uprawy (między innymi poprzez mechanizm dobrowolnego odłogowania w zamian za rekompensatę finansową), ograniczenie intensyfikacji produkcji, poprawę kwalifikacji rolniczych oraz rozwój form integracji producentów rolnych, a także odnowę wsi. Ich wyrazem było przyjęcie dyrektyw:

- w sprawie modernizacji gospodarstw rolnych [Dyrektywa z 17 kwietnia 1972a], wspierającej finansowo gospodarstwa rozwojowe oraz promującej tworzenie grup producenckich,
- w sprawie zaprzestania gospodarowania oraz realokacji gruntów rolnych [Dyrektywa z 17 kwietnia 1972b], zachęcającej do wcześniejszego przechodzenia na emeryturę,
- w sprawie zapewnienia środków pomocy socjalnej i ekonomicznej osobom zatrudnionym w rolnictwie oraz uzyskiwania kwalifikacji zawodowych i podnoszenia kwalifikacji rolniczych [Dyrektywa z 17 kwietnia 1972c],
- w sprawie rolnictwa na obszarach górskich i wyżynnych oraz rolnictwa na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania [Dyrektywa z 28 kwietnia 1975], rozszerzającej specjalne wsparcie dla gospodarstw funkcjonujących we wskazanych rejonach³⁶.

³⁶ Przegląd prawodawstwa unijnego dotyczącego prowadzenia działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania w: [Musiał 2010b, s. 171-176].

Co więcej, w latach 70-tych gospodarstwa o dostatecznym potencjale rozwojowym³⁷ otrzymywały dodatkowo wsparcie w zakresie nabywania ziemi rolniczej, któremu towarzyszyły programy przyspieszające rezygnację z działalności zawodowej w rolnictwie oraz przekazywania ziemi do innych gospodarstw lub na cele nierolnicze. Nie uległy jednak zmianie zasady i charakter polityki rolnej, co spowodowało znikome rezultaty przekształceń.

W kolejnych okresach wprowadzano regulacje mające na celu doskonalenie wydajności struktur rolnych [Rozporządzenie z 12 marca 1985] jak również konwersję i ekstensyfikację produkcji rolnej [Rozporządzenie z 15 czerwca 1987] polegającą między innymi na ograniczeniu produkcji rolnej o co najmniej 20%. Od 1987 uruchomiono wsparcie dla zalesiania gruntów rolnych³⁸, a także płatności wyrównawcze dla obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania oraz wsparcie inwestycji związanych z ekstensyfikacją praktyk rolniczych i ochroną środowiska. Wzmocnieniu polityki strukturalnej oraz ustabilizowaniu rynku rolnego służyły także instrumenty wprowadzone w wyniku szczytu brukselskiego z 1988 r. Przewidziano między innymi zwiększenie dyscypliny budżetowej, podwyżkę funduszy strukturalnych czy uruchomienie rolniczych stabilizatorów mających na celu zahamowanie nadprodukcji. W zakresie polityki strukturalnej wprowadzono zaś między innymi obligatoryjne dla państw członkowskich (lecz dobrowolne dla rolników) programy wyłączania na minimum 5 lat z produkcji co najmniej 20% gruntów rolnych (system odłogowania, ang. *set aside*) [Rozporządzenie z 25 kwietnia 1988; Jurcewicz 1991], bądź alternatywną dla tego instrumentu zmianę przedmiotu produkcji w kierunku dobra nienadwyżkowego. Przewidziano również możliwość przejścia na wcześniejszą emeryturę w zamian za zaniechanie uprawy gruntów [Jurcewicz, Kozłowska i Tomkiewicz 2007, s. 63-64]. Co więcej, reforma funduszy strukturalnych w 1988 r. wprowadziła wieloletnie programowanie planów rozwoju obszarów wiejskich, które integrowało działania finansowane z sekcji „gwarancji” Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej (EFOiGR), z innymi instrumentami dotyczącymi rozwoju obszarów wiejskich finansowanymi z funduszy strukturalnych.

³⁷ Zgodnie z definicją z 1972 r. kategoria gospodarstw zdolnych do rozwoju obejmuje podmioty spełniające następujące kryteria: prowadzenie gospodarstwa stanowi główne zajęcie głowy rodziny, właściciel prowadzący gospodarstwo posiada odpowiednie przygotowanie zawodowe, gospodarstwo prowadzi rachunkowość, dysponuje planem rozwoju i uzyskuje określony poziom dochodów z pracy w gospodarstwie.

³⁸ Głównym celem tego działania było powiększenie obszarów leśnych w wyniku zadrzewiania gruntów rolniczych o niskiej przydatności dla rolnictwa, co skutkowało trwałym wycofywaniem gruntów z produkcji rolnej.

Pierwszą istotną modyfikacją Traktatu Rzymskiego modyfikującą cele wspólnej polityki rolnej był Jednolity akt europejski (JAE) [Jednolity akt z 28 lutego 1986]³⁹, zgodnie z którym celem WPR było utworzenie do 31.12.1992 r. jednolitego rynku rolnego, wzmocnienie spójności gospodarczej i społecznej w państwach Wspólnot Europejskich poprzez zmniejszenie dysproporcji pomiędzy regionami rolniczymi oraz ograniczenie zacofania regionów charakteryzujących się najmniej korzystnymi warunkami rozwoju [Jurcewicz, Kozłowska i Tomkiewicz 2007, s. 16, 60]. JAE nawiązywał również do spójności społecznej i gospodarczej, polityki regionalnej oraz środowiska naturalnego, tym samym rozszerzając rolę WPR, między innymi o potrzebę ochrony walorów środowiskowych Europy. Celem stały się zachowanie, ochrona i polepszanie jakości środowiska, działanie na rzecz ochrony zdrowia ludzkiego, a także zapewnienie oszczędnego i racjonalnego wykorzystania zasobów naturalnych [Jurcewicz, Kozłowska i Tomkiewicz 1995, s. 68-70]. Już na tym etapie zaproponowano ograniczenie związku pomiędzy wsparciem dochodów rolniczych a instrumentami rynkowymi.

Znaczącym wyrazem nowych wyzwań stawianych przed wspólną polityką rolną był natomiast powstały w 1991 r. plan MacSharry'ego, który nakierowany został na ogólnogospodarcze, a nie jedynie produkcyjne, funkcje rolnictwa. Jego założeniem było utrzymanie dochodowości rolnictwa przy odmiennym ukierunkowaniu pomocy oraz jednoczesnej dbałości o ochronę środowiska naturalnego. Plan ten został przyjęty przez Radę EWG rozporządzeniem nr 2328/91 [Rozporządzenie z 15 lipca 1991]. Celem nadrzędnym WPR stało się „utrzymanie na ziemiach nadających się do uprawy dostatecznej liczby rolników”, co uzasadniano potrzebą zachowania środowiska naturalnego, tradycyjnego krajobrazu rolniczego Europy oraz europejskiego modelu rolnictwa [Błaszczyk 2001, s. 120]. Zmniejszenie nadwyżek produkcyjnych następować miało w wyniku ograniczania produkcji rolnej poprzez nowe zasady regulacji rynków. Doprowadzono do obniżenia cen instytucjonalnych o około 30% na podstawowe produkty roślinne, co zrekompensowane zostało wprowadzeniem płatności bezpośrednich (uwarunkowanych odłogowaniem gruntów), które stały się jednym z głównych instrumentów wsparcia stosowanych w ramach WPR. Oznaczało to zerwanie bezpośredniego związku pomiędzy wysokością dotacji dla gospodarstw z wielkością produkcji.

³⁹ Jednolity akt europejski wszedł w życie 1 lipca 1987 r.

Reforma MacSharry'ego obejmowała także zmiany w zakresie polityki strukturalnej obszarów wiejskich dążące do zwiększenia efektywności struktur rolnych [Rozporządzenie z 15 czerwca 1991]. Przewidywano premie finansowe dla gospodarstw rolnych, które zmniejszyły produkcję nadwyżkowych na rynku produktów o przynajmniej 20% lub też przeznaczały na cele nierolnicze, odłogowanie lub zalesianie minimum 20% powierzchni gruntów ornych. Równocześnie wprowadzono przepisy poprawiające strukturę agrarną poprzez subwencje z tytułu wyłączenia z uprawy gruntów niezwiązanych z produkcją żywności, które przysługiwały w przypadku wyłączenia co najmniej 30% uprawianych gruntów. Zmiany strukturalne obejmowały również promocję przechodzenia rolników na wcześniejsze emerytury z jednoczesnym przekazaniem gospodarstwa rolnego w celu poprawy struktury agrarnej oraz przekazywanie ziemi rolniczej na rzecz tzw. młodych rolników [Rozporządzenie z 30 czerwca 1992]. Dodatkowo, udzielana pomoc finansowa ukierunkowana była na inwestycje, które: dotyczyły kierunków produkcji zgodnych z zapotrzebowaniem rynku, wiązały się z poprawą jakości produkcji, zmniejszeniem jej kosztów, oszczędnością energii, ochroną i poprawą środowiska naturalnego, poprawą warunków życia i pracy rolnika, jak również poprawą warunków higieny w hodowli zwierząt [Jurcewicz, Kozłowska i Tomkiewicz 2007, s. 147]. Istotne znaczenie miała również promocja ochrony środowiska poprzez ekstensyfikację produkcji oraz wspieranie pozarolniczych źródeł dochodów ludności wiejskiej. Wyrazem wprowadzenia polityki wobec obszarów wiejskich, była również konferencja w Cork z 1996 r. Zgodnie z postanowieniami deklaracji pokonferencyjnej (tzw. Deklaracja z Cork, ang. *Cork Declaration*) na czele zadań, jakie stawia sobie UE powinien stać zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, a WPR powinna opierać się na: preferencjach dla rozwoju obszarów wiejskich, podejściu zintegrowanym, dywersyfikacji, zasadach zrównoważonego rozwoju, subsydiarności, upraszczaniu, programowaniu, finansowaniu, zarządzaniu, ocenie i badaniach [Wilkin 2009b, s.35].

Kontynuacją reformy McSharry'ego były ustalenia podjęte w ramach Agendy 2000. W związku z perspektywą rozszerzenia UE o nowe państwa członkowskie na nowo określono cele, które powinny być realizowane w ramach WPR. Podkreślono bowiem, że dobre wyniki gospodarcze powinny iść w parze ze zrównoważonym wykorzystaniem zasobów naturalnych, utrzymaniem różnorodności biologicznej oraz odnową ekosystemów. Dążono jednocześnie do wzmocnienia konkurencyjności wewnętrznej i międzynarodowej rolnictwa europejskiego, zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego oraz wysokiej jakości żywności. Jednocześnie wskazano potrzebę równoległego

zapewnienia rolnikom pozarolniczych źródeł dochodu, między innymi poprzez działania agro-środowiskowe, sprzyjające zrównoważonemu rozwojowi obszarów wiejskich oraz dobrostanowi zwierząt, co swój wyraz znalazło między innymi w obowiązkowym i dobrowolnym wyłączeniu gruntów z produkcji rolnej⁴⁰.

W wyniku Agendy 2000 utworzony został także II filar WPR, który formalnie reguluje wsparcie z zakresu rozwoju obszarów wiejskich, stanowiąc alternatywę dla wsparcia tych działów rolnictwa, które są bezpośrednio związane z produkcją rolniczą [Zawalińska 2009, s. 94-95]. Celami polityki strukturalnej stały się:

- przyspieszenie przemian w rolnictwie,
- przywracanie konkurencyjności regionów rolniczych,
- ułatwianie rozwoju i strukturalnych dostosowań obszarów wiejskich o wysokim udziale zatrudnienia lub dochodów rolniczych.

Udzielane w jej ramach wsparcie dotyczyć mogło zaś zadań związanych z:

- poprawą struktury gospodarstw rolnych i struktur służących przetwarzaniu i wprowadzaniu do obrotu produktów rolnych,
- przekształceniami i reorientacją potencjału produkcji rolnej, wprowadzaniu nowych technologii i poprawą jakości produktów,
- zachęcaniem do prowadzenia produkcji innej niż produkcja żywności,
- trwałym rozwojem lasów,
- zróżnicowaniem działalności w celu wprowadzenia uzupełniających lub alternatywnych form działalności,
- utrzymaniem i wzmocnieniem żywych struktur społecznych na obszarach wiejskich,
- rozwojem działalności gospodarczej, utrzymaniem i tworzeniem miejsc pracy w celu zapewnienia lepszego wykorzystania istniejącego potencjału,
- poprawą warunków pracy i życia,
- utrzymaniem i promocją niskonakładowych systemów gospodarki rolnej,
- zachowaniem i promocją wysokiej wartości przyrody oraz zrównoważonego rolnictwa, respektującego wymagania w dziedzinie ochrony środowiska naturalnego [Jurcewicz, Kozłowska i Tomkiewicz 2007, s. 147-148].

⁴⁰ Obowiązkowe wyłączenie ziemi z produkcji rolnej ustalono na 10%, jednakże od obowiązku ograniczenia wykorzystywanego rolniczo obszaru zwolnieni zostali mali producenci rolni.

W wyniku Agendy 2000 do ustawodawstwa europejskiego wprowadzono także pojęcie Europejskiego Modelu Rolnictwa [Rozporządzenie z 17 maja 1999; Cardwell 2004; *The European Model* 2006; Kowalczyk i Sobiecki 2011, s. 12-19; Krolik i in. 2013, s. 155-165]. Zgodnie z jego założeniem rolnictwo europejskiej musi być konkurencyjne w stosunku do reszty świata, dzięki czemu zdolne zwiększać eksport na rynki światowe (przy ograniczonych subsydiach). Co więcej, EMR obok produkcji żywności dotyczy także świadczenia przez rolnictwo usług na rzecz społeczeństwa – kształtowania społeczności wiejskich, budowy infrastruktury, ochrony środowiska, bezpieczeństwa żywnościowego, zapewnienia zrównoważonego i ekologicznego rozwoju rolnictwa [Tomczak 2009b, s. 105]. Istotą EMR jest bowiem zachowanie wielofunkcyjnego charakteru produkcji rolniczej, systemu rolniczego i obszarów wiejskich, przy jednoczesnym uwzględnieniu rynkowej orientacji rolnictwa oraz konieczności zaspokojenia potrzeb konsumentów [Poczta 2010a, s. 363-365].

Powyższe zmiany doprowadziły do wzmocnienia urynkowania rolnictwa, wzrostu konkurencyjności gospodarstw, rozszerzenia polityki strukturalnej wobec obszarów wiejskich oraz promowania idei ich wielofunkcyjnego rozwoju. Co więcej, rządy państw członkowskich uzyskały większy wpływ na implementację poszczególnych rozwiązań przewidzianych w ramach ogólnych dyrektyw WPR, dzięki czemu możliwe stało się większe dostosowanie instrumentów do potrzeb poszczególnych państw i regionów [Costato 2007].

3. WPR w odpowiedzi na oczekiwania społeczne Europejczyków; reforma luksemburska i „przeгляд zdrowotny” wsparcia rolnictwa i obszarów wiejskich

W 2003 r. w Luksemburgu przeprowadzono kolejną reformę wspólnej polityki rolnej (reforma Fischlera lub luksemburska) [Buckwell 2003]. Choć w znacznej mierze jest ona wzmocnieniem polityki oddzielenia wsparcia od produkcji rolnej, zapoczątkowanej reformą MacSharry’ego oraz kontynuowanej w Agendzie 2000, w literaturze wskazywana jest jako najbardziej radykalna reforma od czasów wprowadzenia WPR [Olper 2008, s. 83-97; Swinnen 2001, s. 6-20]. O ile wcześniejsze reformy były wynikiem merytorycznych i politycznych negocjacji wewnątrz organów UE, w tym przede wszystkim Komisji Europejskiej [Pirzio-Biroli 2008, s. 102-114; Swinnen 2008, s. 135-166], a także kolejnych rozszerzeń Wspólnoty Europejskiej [Henning 2008, s. 41-56], wśród przyczyn reformy Fischlera wskazuje się przede wszystkim:

- naciski wywierane przez społeczeństwo – konsumentów, ekologów, obrońców zwierząt,
- dążenie do ograniczenia budżetu,
- presję wynikającą z rozszerzenia UE na wschód, jak również
- zewnętrzne bodźce pochodzące z WTO.

Istota reformy sprowadzała się do przyznania pomocy rolnikom z samego faktu bycia nimi. Wprowadzone zmiany w sposób istotny dotyczyły płatności bezpośrednich, które przyjęły formę Systemu Jednolitej Płatności (ang. *Single Payment Scheme* – SPS)⁴¹ zmierzającego do oddzielenia wielkości płatności bezpośrednich od wielkości produkcji (*decoupling*). Płatności bezpośrednie stały się należne posiadaczowi gruntów, niezależnie od prowadzenia na nich produkcji, zaś uzyskanie wsparcia w pełnej wysokości uwarunkowane zostało natomiast spełnieniem zasad przewidzianych w dyrektywach UE. Przed rolnikami postawiono szereg zadań, w tym zapewnienie dostarczania bezpieczniejszej, zdrowej i dobrej jakościowo żywności, ale także zaangażowanie w ochronę środowiska i respektowanie norm z zakresu zdrowia publicznego, zdrowia roślin i zwierząt, ochrony krajobrazu wsi oraz zasobów kulturowych obszarów wiejskich. Wprowadzone zasady wzajemnej zgodności (współzależności, ang. *cross-compliance*) związały wspieranie dochodów z przestrzeganiem standardów środowiskowych, w tym utrzymaniem ziemi w dobrej kulturze rolnej i środowiskowej bez zwiększonej produkcji [Germanò 2007, s. 44-47; Adamowicz 2008, s. 28-29]. Zasada współzależności przewiduje bowiem między

⁴¹ Wysokość należnych płatności (uprawnień) ustalona została w oparciu o model historyczny, regionalny lub mieszany. W pierwszym uzależnione są one od kwoty płatności bezpośrednich przysługujących danemu gospodarstwu w latach 2000-2002. W modelu regionalnym regionalną kopertę finansową dzieli się przy uwzględnieniu liczby rolników i powierzchni gruntów uprawnionych do płatności. Z kolei w przypadku modelu mieszanego, część należnych płatności wynika z historycznej wielkości dopłat, część zaś przyznawana jest na bazie modelu regionalnego. Model mieszany przyjmować może formę stałą bądź zmienną, polegającą na zmianie proporcji pomiędzy zastosowanymi modelami. Państwami, które zdecydowały się na model historyczny są: Austria, Belgia, Francja, Grecja, Irlandia, Włochy, Holandia, Portugalia oraz Hiszpania. Model mieszany statyczny zastosowanie ma w Luxemburgu i Szwecji, zaś mieszany dynamiczny w Danii, Finlandii oraz Niemczech. W Wielkiej Brytanii w zależności od regionu występuje model historyczny (Walia), mieszany statyczny (Irlandia Północna) albo mieszany dynamiczny (Anglia). W przypadku systemu SPS uprawnienia do płatności mogą stanowić przedmiot obrotu wewnątrz danego państwa członkowskiego lub regionu razem z ziemią albo niezależnie od niej. W przypadku transferu uprawnień bez ziemi, nabywca musi być w posiadaniu ziemi, z którą może związać dane uprawnienie. Tym samym nie jest możliwe uzyskanie płatności jeśli uprawnienia nie są związane z gruntem. System SPS w praktyce wprowadzono w 2005 albo 2006 roku w zależności od państwa. W nowych państwach członkowskich, za wyjątkiem Malty i Słowenii, które od 2007 r. stosują SPS (model regionalny), przyjął on formę uproszczoną w postaci Jednolitej Płatności Obszarowej (ang. *Single Area Payment Scheme* – SAPS). Należy przy tym zaznaczyć, iż nowe państwa członkowskie stopniowo dochodziły do pełnych kwot płatności bezpośrednich, co w przypadku państw UE-10 obejmowało lata 2004-2013, a w przypadku Rumunii i Bułgarii lata 2007-2016 (mechanizm *phasing-in*) z jednoczesną możliwością zastosowania dopłat uzupełniających finansowanych z budżetów narodowych (ang. „*top-ups*”) [Swinnen i in. 2013, s. 23-26; Bajek i in. 2007, s. 28-31; OECD 2004, s. 43; Ciaian, Kancs i Swinnen 2010, s. 124-136, 261-270].

innymi zapobieganie erozji gleb oraz utrzymywanie struktury i substancji organicznej gleby. Realizowane jest to np. poprzez zakaz wypalania łąk, czy dbałość o środowisko i krajobraz przejawiającą się zachowaniem trwałych pastwisk, których nie wolno przekształcać w grunty orne [Bajek i in. 2007, s. 19]. Istotne znaczenie z punktu widzenia kształtowania struktury agrarnej ma również modulacja, polegająca na ograniczeniu wsparcia dla dużych gospodarstw rolnych (tj. otrzymujących wsparcie wyższe niż 5000 euro)⁴² i realokacji uzyskanych z tego tytułu środków na realizację zadań z II filara WPR, tj. na wsparcie struktur rolnych w zakresie rozwoju obszarów wiejskich. Należy także wskazać, iż warunkiem otrzymania płatności bezpośrednich było wyłącznie z produkcji 10% gruntów [Buckwell 2003, s. 2]⁴³. Co więcej, udzielenie wspólnotowego wsparcia uzależnione zostało od efektywnego osiągnięcia założonych celów pod rygorem zmniejszenia lub odwołania pomocy.

W wyniku reformy luksemburskiej dokonano ponadto ponownego określenia celów polityki strukturalnej Unii Europejskiej na lata 2007-2013. Zgodnie z art. 4 pkt 1 rozporządzenia nr 1698/2005 [Rozporządzenie z 20 września 2005] wsparcie rozwoju obszarów wiejskich przyczynia się do osiągnięcia następujących celów

- poprawy konkurencyjności rolnictwa i leśnictwa poprzez wspieranie restrukturyzacji, rozwoju i innowacji;
- poprawy środowiska naturalnego i terenów wiejskich poprzez wspieranie gospodarowania gruntami;
- poprawy jakości życia na obszarach wiejskich oraz popierania różnicowania działalności gospodarczej.

Strategie i programy priorytetowe dla rozwoju obszarów wiejskich wskazano poprzez zdefiniowanie 3 osi:

- pierwszej, dotyczącej poprawy konkurencyjności sektora rolnego i leśnictwa z naciskiem na restrukturyzację i modernizację, przekazywanie wiedzy oraz innowacyjność i jakość w łańcuchu żywnościowym;
- drugiej, obejmującej ochronę środowiska oraz gospodarowanie gruntami ze szczególnym uwzględnieniem utrzymania bioróżnorodności, ochrony wody i zmian klimatu oraz

⁴² W 2003 r. poziom modulacji wynosił 3%, w 2004 – 4%, a od 2005 r. – 5%. Kwotę wolną od redukcji ustalono na poziomie 5000 euro.

⁴³ Wyłączenia gruntów z produkcji rolnej nie wymaga system SAPS.

- trzeciej określającej kierunek poprawy jakości życia na obszarach wiejskich poprzez tworzenie miejsc pracy, czy dywersyfikację gospodarki wiejskiej.

Oś 1 obejmuje środki na: modernizację gospodarstw rolnych, wsparcie dla młodych rolników, wcześniejsze przechodzenie na emeryturę, wsparcie niskotowarowych gospodarstw rolnych w fazie restrukturyzacji, szkolenia zawodowe, grupy producentów, zwiększanie wartości dodanej produktów rolnych i leśnych oraz przywrócenie potencjału produkcyjnego zniszczonego klęskami żywiołowymi. W osi 2 przewidziano płatności rolno-środowiskowe i z tytułu dobrostanu zwierząt, płatności dla rolników na obszarach z utrudnieniami, płatności na zalesianie, środki służące ochronie różnorodności biologicznej w określonych miejscach oraz wsparcie nieproduktywnych inwestycji. Z kolei w ramach osi 3 zaprogramowano środki zachęcające do dywersyfikacji obszarów wiejskich w kierunku działalności nierolniczych, turystyki, tworzenia i rozwoju mikroprzedsiębiorstw, usług wiejskich i ochrony dziedzictwa obszarów wiejskich [OECD 2011, s. 59-63]. Dodatkowo w ramach II filara WPR wyróżniono wsparcie dla czwartej osi projektów, wykorzystujących "podejście LEADER" mające na celu poprawę zarządzania i lokalnego rozwoju poprzez podejście oddolne, które opiera się na rozwiązaniu konkretnych problemów lokalnych przy wykorzystaniu ujęcia wielosektorowego, lokalnego partnerstwa oraz odpowiedniego wsparcia technicznego. Tym samym wprowadzono elementy dotychczas „obce” dla rozwoju rolnictwa.

W kontekście sytuacji społeczno-gospodarczej w sektorze rolnym oraz jego otoczeniu w 2008 r. dokonano rewizji założeń, celów oraz instrumentów wspólnej polityki rolnej [Czyżewski A., Stępień 2009, s. 431-454]. Tzw. „przeгляд zdrowotny” (ang. *Health Check*) miał na celu uzyskanie odpowiedzi na następujące pytania:

- jak sprawić by system dopłat bezpośrednich był bardziej efektywny i mniej skomplikowany?
- w jaki sposób dostosować dotychczasowe instrumenty wsparcia rynkowego do aktualnych warunków występujących w UE i na świecie?
- jak nowe wyzwania stawiane przed WPR wychodzą naprzeciw zmianom klimatycznym, potrzebom produkcji biopaliw, ekonomiki gospodarowania ziemią oraz wodą, a także ochronie zróżnicowania i zrównoważenia środowiska naturalnego? [Tomczak 2009b, s. 34].

W jego wyniku, zgodnie z oceną Komisji Europejskiej z maja 2008 r., podtrzymany został dotychczasowy kierunek reform WPR, jednocześnie sugerując, iż skorygowane powinny

zostać stosowane instrumenty. W odniesieniu do płatności bezpośrednich dążyć należy do dalszego oddzielenia ich od produkcji (*decoupling*), uproszczenia – między innymi poprzez upowszechnienie systemu jednolitej płatności (SPS) oraz utrzymanie do 2013 r. możliwości stosowania jednolitej płatności obszarowej (SAPS) [OECD 2011, s. 56-57], a także uzależnienie dotacji od spełnienia wymogów ochrony środowiska, bezpieczeństwa żywności oraz dobrostanu zwierząt (*cross-compliance*) [Łuczka-Bakuła 2006, s. 291-296]. Celem jest również wprowadzenie pełnej regionalizacji stawek płatności w poszczególnych krajach, a także podjęcie działań mających skutkować ostatecznie wyrównywaniem stawek płatności pomiędzy państwami członkowskimi UE. Komisja opowiedziała się również za wprowadzeniem systemu dodatkowej modulacji oraz możliwości redystrybucji części płatności bezpośrednich w danym kraju na inne potrzeby rolnictwa, jak również wprowadzeniem dolnego limitu płatności. Wskazano także konieczność dalszego ograniczenia interwencji na rynkach rolnych, wzrostu znaczenia instrumentów służących wspieraniu rozwoju obszarów wiejskich, zniesienia obowiązkowego odłogowania gruntów, jak również zniesienia od 2010 r. płatności do upraw roślin energetycznych. Jednym z podstawowych celów jest ułatwienie producentom rolnym reakcji przystosowawczych na rosnący popyt żywnościowy, mając jednocześnie na uwadze, iż wzrost produkcji rolniczej musi iść w zgodzie z wymaganiami rolno-środowiskowymi stanowiącymi gwarancję trwałości gospodarowania zasobami naturalnymi [Żywność i rolnictwo 2008]. Co więcej, WPR służyć ma utrzymaniu rolnictwa na całym terytorium, jako iż kształtuje ono krajobraz przestrzeni wiejskiej, a także zapewnia tworzenie wartości turystycznych. Podtrzymywanie rolnictwa na obszarach o względnie niższej konkurencyjności jest działaniem zapewniającym utrzymanie dotychczasowej tożsamości europejskiej [Tomczak 2009b, s. 40].

Mając powyższe na uwadze można uznać, iż rolnictwo w ujęciu unijnym zmieniło swoje znaczenie z sektora wytwarzającego zwierzęce i roślinne produkty rolne na sektor usług środowiskowych. Na skutek tych zmian ewolucję wspólnej polityki rolnej określa się również jako przejście od WPR (ang. *CAP*) do wspólnej polityki rolnej i wiejskiej (ang. *CARPE*) a w perspektywie do wspólnej polityki wiejskiej (ang. *CRP*) [Tomczak 2009a, s. 58]. Należy przy tym zaznaczyć, że wskazane powyżej zasady ustalone na forum Unii Europejskiej stanowią jedynie wytyczne dla państw członkowskich, które opracowują krajowe programy rozwoju obszarów wiejskich poprzez wybór pożądanych do przeprowadzenia działań wraz z podziałem środków, co powoduje, iż w ramach przepisów unijnych, realizacja konkretnych działań ma charakter elastyczny. Trzeba także podkreślić,

iż wskazany proces został nasilony wskutek traktatu z Lizbony [Traktat z 13 grudnia 2007]⁴⁴, w wyniku którego zmianie uległ podział kompetencji pomiędzy instytucjami UE w zakresie budżetu, a tym samym wydatków na sektor rolny.

Przyznanie większej roli Parlamentowi Europejskiemu skutkuje tym, iż zmianie ulega podejście do subwencji dla rolnictwa, z uwagi na szersze ujęcie celów tego sektora. Wynika to z wpływu na kształt budżetu rolnego nie tylko ekspertów sektorowych, ale także przedstawicieli całego społeczeństwa europejskiego, które niejednokrotnie kwestionuje konieczność funkcjonowania WPR w dotychczasowym kształcie [Martínez 2007, s. 49-57]. Tym samym celem dotacji dla sektora rolnego przestaje być jedynie zapewnienie odpowiedniego poziomu dochodów producentów, ale również zagwarantowanie dostarczania przez rolnictwo dóbr wychodzących naprzeciw interesom społecznym, obejmujących:

- świadczenie funkcji środowiskowych (poprzez wspieranie siedlisk, ochronę walorów krajobrazu i wiejskiego środowiska naturalnego) oraz
- pełnienie funkcji społecznych polegających na zapewnieniu żywotności obszarów wiejskich, ochronie dziedzictwa kulturowego, a także przyczynieniu się do zrównoważonego rozwoju gospodarczego tych obszarów.

Zgodnie z preferencjami społecznymi obecnie najważniejszym zadaniem WPR powinno być zagwarantowanie bezpieczeństwa żywności oraz ochrona środowiska – opowiada się za tym około 90% społeczeństwa [Chmielewska 2008b, s. 32]. Mając powyższe na uwadze, uprawnione jest stwierdzenie, iż rolą rolnictwa staje się w coraz większym stopniu świadczenie dóbr publicznych. Wskazuje się jednak, iż w przyszłości rekompensata dla rolników za realizowane usługi będzie niższa niż dotychczasowo uzyskiwane dotacje [Martínez 2007, s. 56-58].

4. Czynniki ziemi w świetle instrumentów wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej do 2013 r.

Dokonany powyżej przegląd wspólnej polityki rolnej w latach 1957-2013 r. podsumować można poprzez wyróżnienie za F. Tomczakiem [2009a, s. 32-65] następujących pięciu etapów:

- etap I (1957-1968), w którym wsparcie produkcji rolnej EWG i dochodów rolnych następowało poprzez subwencje rolnicze, stosowanie cen gwarantowanych,

⁴⁴ Traktat wszedł w życie 1 grudnia 2009 r.

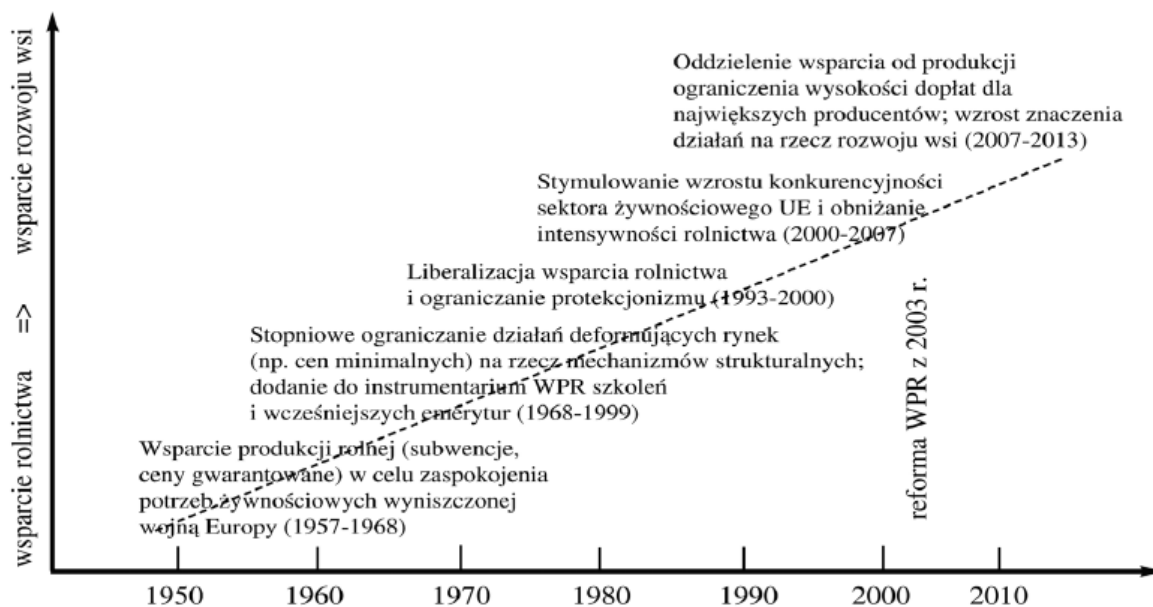
wspieranie przemian agrarnych, tworzenie elementów wspólnego rynku itp. Służyło to zaspokojeniu potrzeb żywnościowych w Europie w warunkach niedostatecznej podaży surowców rolnych;

- etap II (1968-1993) charakteryzujący się stopniowym ograniczaniem w wyniku planu S. Mansholta działań deformujących rynek (np. cen minimalnych) na rzecz mechanizmów strukturalnych; w tym okresie wprowadzono nowe instrumenty WPR w postaci szkoleń i wcześniejszych emerytur;
- etap III (1993-2000) będący rezultatem reformy R. MacShary'ego a skutkujący liberalizacją wsparcia rolnictwa i ograniczeniem protekcjonizmu, czego przejawem jest zastąpienie dotowania produkcji wsparciem dochodów;
- etap IV (2000-2007), a więc obejmujący reformę Fischlera oraz rozszerzenie UE o 10 nowych państw członkowskich, w którym celem było stymulowanie wzrostu konkurencyjności sektora żywnościowego UE oraz obniżenie intensywności rolnictwa. Liberalizacja wsparcia determinowana była czynnikami międzynarodowymi, w tym negocjacjami w ramach WTO, jak również potrzebą wprowadzenia instrumentów służących ochronie środowiska, co skutkowało nakierowaniem WPR na rozwój obszarów wiejskich;
- etap V (2007-2013) charakteryzujący się oddzieleniem wsparcia od produkcji, ograniczeniem wysokości dopłat dla największych producentów, wzrostem znaczenia działań na rzecz rozwoju obszarów wiejskich. Jego hasłami przewodnimi są integracja, globalizacja oraz nowy ład agrarny.

Przeprowadzona analiza celów, założeń i instrumentów wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej pozwala przy tym na stwierdzenie, że pierwotne założenia i cele WPR nie dotyczyły w sposób bezpośredni gospodarowania gruntami rolnymi. Nie inaczej jest współcześnie, na co wpływ ma z jednej strony utrzymanie traktatowych celów WPR w niezmienionej formie, jak również wykładnia postanowień traktatowych, zgodnie z którymi legislacja na poziomie unijnym nie determinuje praw własności w państwach członkowskich UE. Jednocześnie kluczowymi pozostają ogólne dyrektywy dotyczące kształtowania struktur agrarnych, do których zaliczyć należy:

- przyjęcie gospodarstwa rodzinnego (por. dalej) za podstawowy podmiot, na którym oparte jest funkcjonowanie rolnictwa unijnego, co stanowi barierę dla koncentracji ziemi rolniczej w rękach dużych właścicieli ziemskich oraz osób prawnych;

- uznanie, w wyniku wdrożenia planu Mansholta, dzierżawy za podstawową metodę powiększenia gospodarstwa rolnego⁴⁵;
- wprowadzenie w Agendzie 2000 pojęcia Europejskiego Modelu Rolnictwa nadającego wielofunkcyjność obszarom wiejskim, w tym kierunek pozaprodukcyjnego wykorzystania ziem rolniczej.

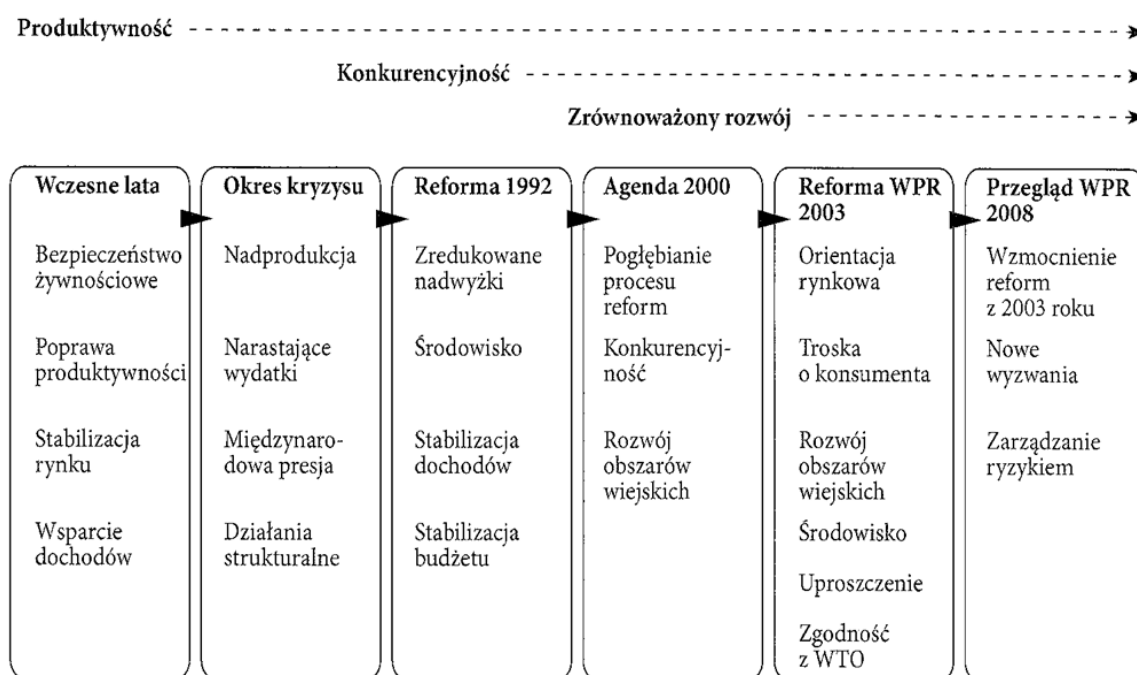
Rysunek 3 Kierunki ewolucji wspólnej polityki rolnej

Źródło: [Burkiewicz, Grochowska i Hardt 2007, s. 19 za: Tomczak 2009a, s. 30]

Zmiany zachodzące w strukturach agrarnych państw członkowskich Unii Europejskiej determinowane były natomiast instrumentami służącymi realizacji celów WPR w danym okresie. Wysokość oraz rodzaj dostępnych narzędzi oraz proporcje między nimi wynikały zaś zarówno z sytuacji panującej w samym sektorze rolnym jak i jego otoczeniu (Rysunek 3, Rysunek 4, Rysunek 5). W pierwszych latach prowadzenia w UE wspólnej polityki rolnej, w związku z postulatami dotyczącymi wzrostu produkcji rolnej, wspieranie sytuacji dochodowej rolników następowało poprzez mechanizmy powiązane z wolumenem produkcji. Model dopłat do produkcji rolnej sprzyjał jej intensyfikacji a jednocześnie przyspieszał proces zmian w strukturze agrarnej, przejawiający się tendencją do powiększania gospodarstw rolnych. Potwierdza to występowanie wewnątrz Unii Europejskiej zjawiska koncentracji gospodarstw, które prowadziło do poprawy

⁴⁵ Warto w tym miejscu nadmienić, iż pomimo propozycji Europejskiego Komitetu Prawa Rolnego unifikacji europejskiego ustawodawstwa w zakresie dzierżaw rolnych, czego efektem jest wstępny projekt europejskiego modelu dzierżawy rolnej, w skali Unii Europejskiej nie ma jednego modelu dzierżawy rolniczej. Co więcej, ze względu na zróżnicowaną legislację państw członkowskich w tym zakresie, dążenie do wprowadzenia wspólnych zasad dzierżawy gruntów rolnych budzić może liczne obawy i sprzeciwy [Kuśnierczak, Loritz i Majchrzak 2013, s. 105-117].

wskaźników ekonomiczno-rolniczych całego rolnictwa jak i poprawy funkcjonowania poszczególnych gospodarstw rolnych. Jednocześnie dopłaty do produkcji stanowiły zachętę do zakupu maszyn i innych środków produkcji w celu dalszego zwiększenia produkcji [Tomczak 2009a, s. 14-15]. Zmiany powyższe potęgowane były jednocześnie utrzymywaniem się relatywnie niskich cen ziemi, choć rynkowy mechanizm wsparcia przyczyniał się jednak do ich wzrostu (a tym samym podniesienia czynszów dzierżawnych), co negatywnie wpływało na sytuację użytkowników ziemi [Cunha i Swinbank 2011, s. 5].

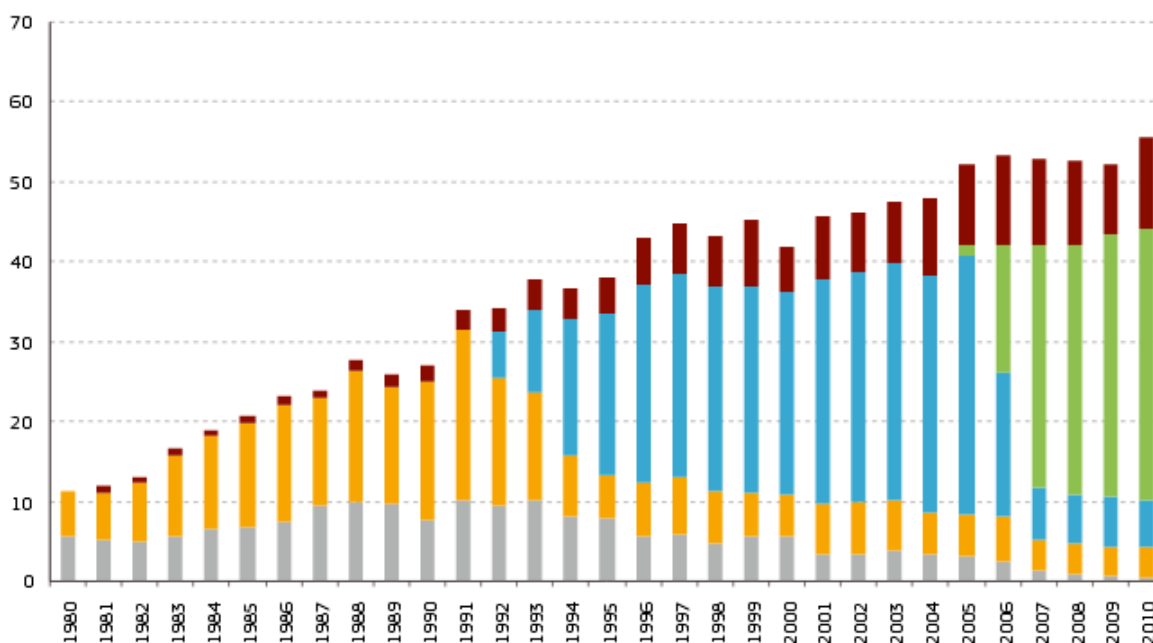

Rysunek 4 Historyczny rozwój wspólnej polityki rolnej

Źródło: [Purgał 2011, s. 17]

Prowadzona w latach 60-tych i 70-tych polityka cenowa, choć była poprawna i uzasadniona w momencie wejścia w życie, doprowadziła jednak do nadwyżek produktów rolnych na rynku wspólnotowym, oraz do zniszczenia gruntów rolnych [Germanò 2007, s. 49]. W związku z tym uzasadnione stało się wprowadzenie takich instrumentów WPR, które spowodowałyby ograniczenie produkcji, a tym samym pozwoliłoby na ochronę przynajmniej części eksploatowanych dotychczas gruntów. Takie rozumowanie doprowadziło, począwszy do 1972 r., do implementacji pierwszych narzędzi mających bezpośredni wpływ na kształtowanie się zasobów ziemi rolniczej w gospodarstwach rolnych. Polegały one na uzależnieniu wsparcia gospodarstw od wyłączenia części gruntów rolnych z produkcji, między innymi poprzez system odłogowania (ang. *set-aside*). Co więcej, wskazane okoliczności zdecydowały o reformach WPR, które w przypadku

dopłat do produkcji rolnej zastąpione ostatecznie zostały płatnościami bezpośrednimi, oderwanymi od zmian w poziomie dostarczanych przez gospodarstwa surowców rolnych. Ten instrument zasługuje na szczególną uwagę.

Legenda: oś odciętych – miliardy euro w cenach bieżących
kolor szary – subsydia eksportowe
kolor pomarańczowy – inne formy wsparcia rynkowego
kolor niebieski – płatności bezpośrednie związane z produkcją
kolor zielony – płatności bezpośrednie oderwane od produkcji
kolor brązowy – rozwój obszarów wiejskich

Rysunek 5 Ewolucja struktury instrumentów wsparcia rolnictwa w ramach wspólnej polityki rolnej w latach 1980-2010

Źródło: [Komisja Europejska 2012, s. 11]

Płatności bezpośrednie determinują kształtowanie struktur ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w sposób wieloaspektowy. Należy jednak mieć przy tym na uwadze, iż ocena tej formy wsparcia nie może zostać poddana ocenie niezależnie od pozostałych instrumentów WPR, w tym realizowanych w ramach II filara. Niemniej, w pierwszej kolejności należy wskazać, iż wsparcie bezpośrednie zahamowało presję na intensyfikację produkcji rolnej, a powiązanie otrzymania dopłat bezpośrednich ze spełnieniem przez użytkowników ziemi kryteriów *cross-compliance*, w tym przede wszystkim utrzymaniem ziemi w dobrej kulturze rolnej, sprzyja zachowaniu terenów wiejskich w dobrej kondycji agronomicznej i środowiskowej⁴⁶. Co więcej, wraz

⁴⁶ Krajowe raporty dotyczące wpływu WPR na kształtowanie zasobów i struktur ziemi rolniczej wskazują na pozytywny, choć ograniczony, wpływ środków unijnych na kształtowanie zasobów ziemi rolniczej także w nowych państwach członkowskich. Przejawia się on między innymi utrzymywaniem i włączaniem nowych gruntów do użytkowania rolniczego (Łotwa), utrzymywaniem gruntów w dobrej kulturze rolnej zgodnie z zasadami ochrony środowiska (Polska), promowaniem ekstensywnego rolnictwa (Słowenia) [Berkum van

z wprowadzeniem programów rolno-środowiskowych, uzasadniona stała się ekstensyfikacja działalności przez gospodarstwa rolne, a tym samym ograniczenie zasobów ziemi wykorzystywanych na cele produkcji rolnej⁴⁷. Jest to dodatkowo spotęgowane tym, iż obecnie pomoc finansowa przewidziana w ramach WPR nie jest uzależniona od uprawy ziemi, a uprawnienie do korzystania z odpowiednich instrumentów przysługuje również tym rolnikom, którzy zaprzestali produkcji rolnej i spełniają przewidziane prawem warunki, w tym ochrony i utrzymania zasobów środowiska. Pojawia się przy tym pytanie, czy taki kształt subwencjonowania gospodarstw rolnych przyczynia się do przemian struktury agrarnej, a jeśli tak, to czy zachodzące przeobrażenia można oceniać pozytywnie. W literaturze wskazuje się bowiem, iż skoro płatności obszarowe nie sprzyjają intensyfikacji produkcji, to nie powodują również procesów koncentracji ziemi oraz przyspieszenia zmian, niekorzystnej nadal w wielu państwach, struktury agrarnej. Dodatkowo, zależność ta jest potęgowana wpływem dopłat obszarowych na ograniczenia obrotu ziemią oraz wzrost jej cen [Tomczak 2009b, s. 51-52]⁴⁸.

Wzrost cen ziem rolniczej oraz poziomu czynszów dzierżawnych wynika z faktu, iż płatności uzyskiwane przez właścicieli gruntów (zarówno w systemie SPS jak i SAPS) zostają w różnym stopniu skapitalizowane w wartości ziemi, a siła tego zależy od:

- elastyczności podaży gruntów – im jest ona mniej elastyczna tym stopień kapitalizacji jest większy⁴⁹,
- powiązania wsparcia z powierzchnią gruntów rolnych – dotacje związane z ziemią (w tym przede wszystkim płatności obszarowe) powodują wyższą kapitalizację w wartości gruntów niż inne rodzaje wsparcia, np. powiązane z wielkością produkcji⁵⁰,
- wymogów wzajemnej zgodności,

i Turner 2010, s. 8]. Ze wskazanymi procesami wiążą się jednak również negatywne skutki, w tym między innymi zjawisko wyludniania wsi [Germanò 2007, s. 49].

⁴⁷ Jako przykład można wskazać, iż w wyniku wprowadzonej reformy z 2003 r. obserwuje się między innymi zastępowanie gruntów uprawnych pastwiskami [OECD 2004, s. 12].

⁴⁸ W praktyce zależności te są ograniczone, co wynika z szeregu czynników wpływających na ceny ziemi rolniczej (poziom czynszu dzierżawnego), w tym polityk regionalnych, konkurencji na rynkach gruntów rolnych czy inflacji, jak również faktu, iż właściciele gruntów rolnych odnoszą korzyści zarówno z instrumentów wsparcia oddzielonych od produkcji rolnej, jak i od niej zależnych [Ciaian i in. 2011, s. 59].

⁴⁹ Elastyczność podaży ziemi rolniczej w państwach Unii Europejskiej przyjmuje wartości między 0,1 i 0,4, jest to więc elastyczność niska [Salhofer 2001, s. 89-119 za: Ciaian i in. 2011, s. 57].

⁵⁰ Jeżeli podaż ziemi jest stała, to płatności obszarowe są całkowicie skapitalizowane w wartości gruntu. Dotacje powiązane z wielkością produkcji są zaś w pełni kapitalizowane w wartości gruntów, jeżeli (przy uwzględnieniu elastyczności podaży gruntów równej 0) elastyczność podaży pozostałych czynników wytwórczych jest doskonała lub też jeżeli proporcje tych czynników są niezmiennie. W innym razie, korzyści ze wsparcia związanego z produkcją zostają podzielone pomiędzy czynnik ziemi oraz pozostałe czynniki produkcji [Ciaian i in. 2011, s. 56-57].

- regulacji rynku ziemi,
- ograniczeń rynku kredytowego,
- trwałości stosunków dzierżawy,
- siły przetargowej na rynku ziemi,

a w przypadku SPS dodatkowo od:

- relacji uprawnień do dopłat z zasobami ziemi spełniającymi stawiane wymagania,
- rodzaju zastosowanego w danym państwie modelu dopłat, a także
- stopnia zbywalności uprawnień [Swinnen i in. 2013, s. 31-42, 85-89].

To powoduje, iż prowadzona polityka rolna może wywierać zróżnicowany wpływ na wartość ziemi rolniczej, a tym samym w sposób niejednorodny kształtować struktury agrarne.

Tabela 3 Wpływ płatności bezpośrednich na wybrane wyznaczniki rozwoju rolnictwa w nowych państwach członkowskich Unii Europejskiej (UE-12)

Kraj	Dochody	Produkcja	Produktywność	Zmiany regionalne	Rozwój regionalny
Bulgaria	√	-	√	-	√
Cypr	?	?	√	?	√
Czechy	√	√	-	-	√
Litwa	√	√	√	√	-
Łotwa	√	√	√	√	√
Polska	√	-	√	√	√
Słowacja	√	-	-	-	-
Słowenia	√	√	-	√	-
Węgry	√	-	-	-	-

Uwagi: powyższe opracowanie powstało na podstawie krajowych raportów. Takowe nie były dostępne dla Malty i Rumunii, z kolei raport dotyczący Estonii nie zawierał analizy przedmiotowego wpływu.

Legenda:

√: raport wskazuje na występowanie wpływu

?: raport wskazuje, że wpływ nie jest znany

-: raport nie wskazuje występowania wpływu

Źródło: [Berkum van i Turner 2010]

Jak wskazują przeprowadzone badania ekonometryczne [Berkum van i Turner 2010, s. 9; Swinnen i in. 2013, s. 31-42, 85-89], w przypadku systemu SAPS kapitalizacja płatności bezpośrednich we wzroście poziomu czynszu dzierżawnego wynosi od 0,15 do 0,32 euro na każde 1 euro dotacji, przy czym w nowych państwach członkowskich korelacja pomiędzy płatnościami bezpośrednimi a ceną ziemi rolniczej osiąga nawet 85%. W przypadku Polski przeprowadzone przez K. Zawalińską [Zawalińska 2011, 32-33; Milczarek-Andrzejewska i Zawalińska 2014] badania wykazały zaś, iż środki płynące do rolników w ramach wspólnej polityki rolnej w latach 2007-2013 decydują o 14,73% zmiany ceny ziemi rolniczej, przy czym płatności bezpośrednie decydują o 11,7% tej

zmienności. Należy przy tym zaznaczyć, iż państwa realizujące system płatności bezpośrednich w formie SPS w pierwszych latach zwolnione były z przestrzegania wymogów *cross-compliance*. Należy mieć także na uwadze, że płatności bezpośrednie wywierają wpływ również na inne elementy związane z prowadzeniem gospodarstwa rolnego oraz otoczenie całego rolnictwa. Zgodnie bowiem z danymi uzyskanymi z krajowych raportów dotyczących wpływu płatności bezpośrednich na sektor rolny w nowych państwach członkowskich UE, taka forma wspierania rolnictwa pozostaje w relacji z kształtowaniem dochodów rolniczych, wielkością i rodzajem produkcji rolnej, produktywnością gospodarstw, zmianami regionalnymi oraz rozwojem regionalnym (Tabela 3).

W państwach UE-15 zakładano, że zmiana formy wsparcia dochodów rolniczych od systemu sprzężonego z wielkością produkcji rolnej do systemu SPS powinna w krótkim czasie zmniejszyć wartość gruntów rolnych, jako iż spodziewano się niższej kapitalizacji dopłat bezpośrednich w cenach ziemi niż miało to miejsce w poprzednim systemie dotacji [Ciaian i in. 2011]. Zgodnie z przeprowadzonymi studiami [Swinnen i in. 2013, s. 31-42, 85-89], w starych państwach członkowskich UE wpływ płatności na wartość ziemi jest bardzo zróżnicowany regionalnie i pomiędzy poszczególnymi gospodarstwami a waha się w przedziale od 0,06 do 0,94 euro na każde 1 euro płatności bezpośrednich. W tym kontekście na podkreślenie zasługują także szacunki dotyczące wpływu kosztów spełnienia wymogów *cross-compliance* determinujących uzyskanie dotacji w pełnej wysokości. Sugerują one, że otrzymywane płatności nie są wystarczające dla pokrycia dodatkowych kosztów związanych z kultywacją obszarów uprawnionych do tego wsparcia. Co więcej, za czynnik związany z płatnościami bezpośrednimi a powodujący ograniczenie tendencji do powiększania zasobów ziemi rolniczej w gospodarstwach uznać należy ograniczenia płatności dla dużych jednostek produkcyjnych w formie modulacji (dla gospodarstw otrzymujących powyżej 5000 euro płatności bezpośrednich rocznie) czy oraz proponowanego górnego limitu wsparcia na poziomie 300 tys. euro (ang. *capping*). Jednocześnie badania pokazały, że kapitalizacja dopłat w ramach SAPS jest silniejsza w regionach o rynkach charakteryzujących się większymi barierami kredytowymi, a jest ona tym słabsza im w danym państwie więcej ziemi jest w użytkowaniu gospodarstw korporacyjnych, co odzwierciedla ich silną pozycję na rynku ziemi rolniczej. Warto także zauważyć, iż w systemie wsparcia oderwanym od produkcji rolnej wartości gruntów w dłuższej perspektywie determinowany jest zbywalnością uprawnień [Ciaian i in. 2011],

a związek płatności ze wzrostem wartości ziemi rolniczej jest silniejszy w odniesieniu do gruntów względnie słabo urodzajnych

Na uwagę zasługuje również fakt, że pomimo powszechności dopłat gruntowych w państwach członkowskich Unii Europejskiej, instrument ten przyczynia się do wzmocnienia zróżnicowania sytuacji ekonomicznej gospodarstw [Zuzek 2011, s. 365-366]. W przypadku dużych, silnych ekonomicznie podmiotów, względnie wysokie kwoty wsparcia powodują bowiem wzrost potencjału inwestycyjnego oraz poprawę ich pozycji rynkowej. Z drugiej zaś strony, w gospodarstwach słabych, o niskich zasobach ziemi uzyskiwane dofinansowanie stanowi wsparcie dochodów rodziny, które rzadko przeznaczane są na rozwój prowadzonej działalności rolniczej. Jak się bowiem okazuje, w UE-12 płatności bezpośrednie (będące rentą kapitałową z tytułu własności gruntów rolnych) w przypadku drobnych gospodarstw rolnych stanowiły wsparcie dochodów przeznaczanych na konsumpcję [Chmielewska 2008a, s. 9]⁵¹ jednocześnie ograniczając podaż ziemi rolniczej i hamując przemiany strukturalne. Potwierdza to także W. Michna [2009b, s. 27], wskazując, że w Polsce dopłaty bezpośrednie stanowią rodzaj zapłaty za ekstensyfikację produkcji rolnej, co jest sprzeczne z wizją budowy konkurencyjnego rolnictwa⁵². Wsparcie realizowane w ramach systemu SAPS przyczyniają się bowiem do zatrzymania ziemi w gospodarstwach niesprawnych, a tym samym stanowi barierę przepływu ziemi z gospodarstw słabych do silnych ekonomicznie. Skoro więc dopłaty bezpośrednie nie zachęcają do koncentracji ziemi ani jej nie wymuszają, w kwestii struktury agrarnej następuje zachowanie *statusu quo* [Michna 2009a, s. 99]. Stąd też dla poprawy struktury agrarnej konieczne jest wprowadzenie materialnych zachęt do przepływu ziemi do gospodarstw rozwojowych, jak również promowanie przemian agrarnych przy zastosowaniu instytucji dzierżawy. W przypadku instytucji dzierżawy gruntów rolnych należy jednak wskazać, iż wsparcie w postaci płatności bezpośrednich dotychczas nie zawsze w praktyce trafiało do faktycznych użytkowników (dzierżawców) lecz przejmowane było przez właścicieli zasobów. Taka sytuacja występowała przede wszystkim na obszarach o niewielkim zakresie dzierżaw, a konsekwencją było wypływanie wsparcia adresowanego do rolników poza sektor rolny.

Należy również wskazać, iż skutki dystrybucyjne polityki rolnej determinowane są także elastycznością substytucyjną czynników wytwórczych. W przypadku płatności

⁵¹ Należy przy tym podkreślić, iż płatności bezpośrednie stanowią istotne źródło dochodów nie tylko w przypadku drobnych gospodarstw rolnych [Goraj 2010, s. 311-313].

⁵² Tym samym W. Michna [2009c, s. 63-64] za kontrowersyjne uważa otrzymywanie dotacji przez gospodarstwa rolne o powierzchni większej niż 100 ha.

obszarowych, gospodarstwa są motywowane do zastępowania innych czynników produkcji ziemią, co zwiększa na nią popyt i prowadzi do kapitalizacji wsparcia w wartości ziemi. Tym samym wysoka elastyczność substytucyjna pomiędzy ziemią a pozostałymi nakładami powoduje istotny wpływ dotacji obszarowych na wartość ziemi, zaś instrumenty wsparcia, które nie są bezpośrednio związane z zasobami gruntów rolnych wywołują efekt odwrotny. Przeprowadzone badania wskazują, iż w Europie średnia elastyczność substytucyjna pomiędzy ziemią i pracą wynosi 0,5, zaś w przypadku ziemi i kapitału 0,2 [Salhofer 2001, s. 89-119 za: Ciaian i in. 2011, s. 57].

Jak wskazano powyżej, z punktu widzenia zmian w zasobach i strukturze agrarnej państw członkowskich Unii Europejskiej należy zwrócić także uwagę na instrumenty przewidziane w ramach II filara WPR. Jego celem było przede wszystkim zapewnienie ekstensyfikacji produkcji rolnej, promocja ochrony środowiska, zapewnienie trwałości europejskiego modelu rolnictwa oraz dostarczanie przez sektor rolny dóbr publicznych. W przypadku kształtowania zasobów ziemi rolniczej szczególne znaczenie odgrywały regulacje służące okresowemu oraz trwałemu wyłączeniu ziemi z produkcji rolnej. Do pierwszej grupy zaliczyć można programy obowiązkowego, a w późniejszym okresie także dobrowolnego odłogowania gruntów [Lichorowicz 1996, s. 156-177], które ograniczały powierzchnię faktycznie użytkowanych w danym okresie użytków rolnych. W związku jednak ze skutecznością wspólnej polityki rolnej w realizacji okresowych celów, a także rosnącym zapotrzebowaniem światowym na surowce rolne, powyższe wymogi były stopniowo ograniczane, a ostatecznie zniesione w 2009 r. w wyniku „przeгляdu zdrowotnego” WPR. Wśród instrumentów drugiej grupy wskazać należy przede wszystkim dopłaty do zalesiania gruntów rolnych [Lichorowicz 1996, s. 191-195]. Środkami stymulującymi przemiany struktury agrarnej w państwach starej UE były natomiast instrumenty intensyfikujące obrót ziemią rolniczą. Były to zarówno dotacje do nabywania ziemi, ale także renty strukturalne. Te ostatnie przyczyniły się do koncentracji ziemi rolniczej poprzez likwidację części gospodarstw oraz przekazanie posiadanych przez nie zasobów na założenie nowych lub powiększenie istniejących jednostek produkcyjnych [Michna 2009c, s. 65, 75]⁵³.

⁵³ Nie we wszystkich państwach (Hiszpania, Grecja) skuteczność tego instrumentu została potwierdzona w praktyce. Ograniczona skuteczność tego instrumentu wynikała bowiem z przekazywania ziemi wchodzącej w skład gospodarstwa rolnego zstępny. Chociaż takie działania nie wpłynęły bezpośrednio na przemiany struktury obszarowej, przyczyniły się do poprawy procesu wymiany międzypokoleniowej, co w konsekwencji mogło skutkować wzrostem presji na powiększenie gospodarstw. W niektórych państwach ważną rolę w poprawie struktury obszarowej odgrywały natomiast narodowe systemy ubezpieczenia

Nieco odmiennie kształtuje się natomiast wpływ środków WPR realizowanych w ramach II filara przemiany zasobów i struktur ziemi rolniczej w nowych państwach członkowskich. W pierwszej kolejności należy wskazać, iż kraje UE-12 nie zostały objęte obowiązkowym wyłączeniem gruntów z produkcji rolnej. Co więcej, w przeciwieństwie do krajów UE-15, renty strukturalne okazały się instrumentem nieskutecznym oraz przeszacowanym [Chmieliński i in. 2009, s. 19-22], co w dużej mierze wynikało z krajowych regulacji, które ustalały szczegółowe zasady wskazanego działania. Jednocześnie jednak przykład Litwy oraz Łotwy wskazuje na szybkie zmiany strukturalne w rolnictwie, dzięki wsparciu inwestycyjnemu dla młodych rolników, ale także poprawie funkcjonowania rynku ziemi rolniczej poprzez umożliwienie procesów konsolidacji gruntów [Berkum van i Turner 2010, s. 7]. Na Litwie poprawa struktury agrarnej przejawia się istotnym spadkiem udziału drobnych gospodarstw (sektora zbożowego oraz mlecznego). Z kolei w Polsce zmiany w strukturze agrarnej wynikają między innymi z zastosowania działania „Wspieranie gospodarstw niskotowarowych”, które przyczyniło się do powiększenia areалу użytkowanych gruntów przez część podmiotów, średnio o 2,5 ha. Wskazany instrument przyczynił się do zmniejszenia udziału najmniejszych gospodarstw (do 2 ha) oraz wzrostu udziału jednostek o wielkości powyżej 8 ha [Zuzek 2011, s. 368]. Jak jednak wskazuje M. Brzóska, założenia PROW nie zapewniały w Polsce należytego usprawnienia obrotu ziemią, rynku ziemi i zarządzania jej zasobami [Brzóska 2006 za: Tomczak 2009b, s. 76-77], a programy realizowane w ramach tego programu nie wpłynęły znacząco na poprawę struktury agrarnej, co wynikało z niewielkiej skali zastosowania poszczególnych programów [Chmieliński i in. 2009, s. 38-49].

Należy również zaznaczyć, że w większości przypadków wsparcie realizowane w ramach II filara WPR adresowane do gospodarstw drobnotowarowych powodowało w państwach członkowskich utrwalenie funkcjonowania tych podmiotów, a w konsekwencji zmniejszenie motywacji do rezygnacji z działalności rolniczej. Uzasadnieniem realizowanych działań nie są w tym przypadku jednak przesłanki ekonomiczne (efektywnościowe) ale czynniki społeczne, w tym np. ograniczenie zjawiska depopulacji obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania, czy przeciwdziałanie degradacji ekologicznej terenów rolniczych. Jednocześnie nie można zapominać, iż WPR nie jest jedyną polityką wpływającą na gospodarowanie ziemią rolniczą i kształtowanie rynku tego zasobu. Duże znaczenie odgrywają bowiem również krajowe polityki rolne,

społecznego rolników, w tym np. program wcześniejszych emerytur we Francji [Chmieliński i in. 2009, s. 84-100].

w tym administracyjno-prawne otoczenie rynków ziemi rolniczej (por. dalej), które niekiedy przekraczają poziomem wsparcie udzielane w ramach wspólnej polityki rolnej UE [Tomczak 2009a, s. 77-134; Tomczak 2009b, s. 112-117, 127; Desjeux, Guyomard i Latruffe 2007; Wilkin, 2010e; Dybowski 2008; Dybowski i Wieliczko 2006; Czternasty i Majchrzak 2009, s. 327-331; Czyżewski B. i Majchrzak 2010].

5. WPR 2014-2020: droga do sprostania europejskim wyzwaniom żywnościowym, zasobowym i terytorialnym

Choć, jak wskazano wcześniej, cele traktatowe stawiane przed wspólną polityką rolną Unii Europejskiej nie uległy zmianie od ich pierwotnego zdefiniowania, należy podkreślić reorientację priorytetów stawianych przed polityką rolną. Obrazuje to przede wszystkim badanie obywateli UE, z którego wynika, iż zapewnienie odpowiedniej podaży żywności utraciło na znaczeniu na rzecz potrzeby zagwarantowania zdrowotnego bezpieczeństwa żywności. Nadal aktualne pozostają dążenia do zapewnienia odpowiedniego poziomu dochodów rolniczych oraz rozsądnych cen żywności dla konsumentów, a dodatkowo istotnym elementem jest oddziaływanie produkcji rolnej na środowisko naturalne oraz dobrostan zwierząt [*Europeans za*: Wilkin 2009a, s. 12]. Niemniej WPR oceniana jest jako polityka charakteryzująca się dużą inercyjnością, która jednocześnie wiąże się z niską innowacyjnością. Tym samym jednym z wyzwań jest podjęcie takich działań, by wspólna polityka rolna była bardziej elastyczna i innowacyjna, dzięki czemu możliwe będzie szybsze reagowanie na warunki otoczenia. Jest to tym bardziej ważne w związku z wyzwaniem stojącym przed rolnictwem europejskim polegającym na dostosowaniu tego sektora do funkcjonowania na bardzo konkurencyjnym rynku globalnym, a także na dostarczaniu usług publicznych związanych ze środowiskiem przyrodniczym i kulturowym [Wilkin 2009a, s. 22].

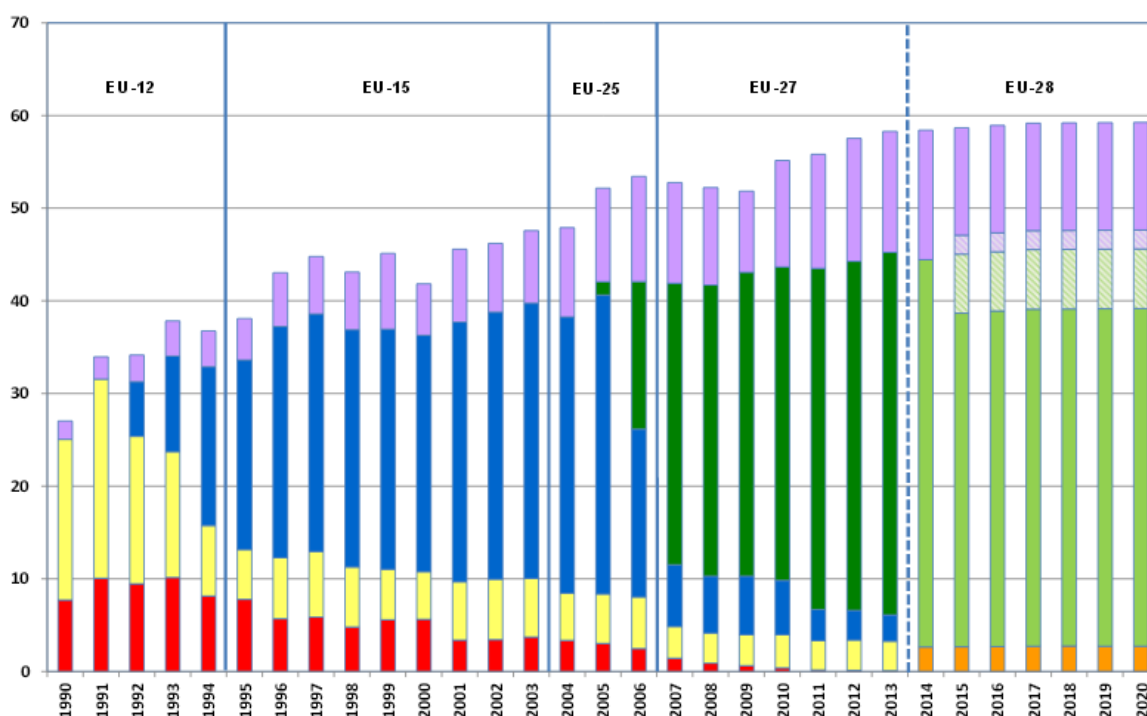
Zasady wspólnej polityki rolnej w bieżącym okresie programowania, tj. latach 2014-2020 ostatecznie zaakceptowane zostały w grudniu 2013 r., po ponad trzyletnich negocjacjach proponowanych rozwiązań [*Komunikat Komisji* 2010; Czyżewski A. i Stępień 2011, s. 9-36; Czyżewski A. i Stępień 2012a, s. 150-174; Czyżewski A. i Stępień 2012b, s. 69-79; Poczta 2010b]. Opierają się one na 4 rozporządzeniach podstawowych: 1305/2013 [Rozporządzenia z 17 grudnia 2013a], 1306/2013 [Rozporządzenia z 17 grudnia 2013b], 1307/2013 [Rozporządzenia z 17 grudnia 2013c] oraz 1308/2013 [Rozporządzenia z 17 grudnia 2013d] oraz akcie wprowadzającym [Rozporządzenia z 17 grudnia 2013e]. Nowa WPR bazuje w głównej mierze na postanowieniach

poprzednich reform, które dostosowano do nowych wyznań i celów. Utrzymano dwa filary finansowania sektora rolnego, zwiększając przy tym powiązania między nimi, oferując tym samym bardziej całościowe i zintegrowane podejście do polityki wsparcia. W szczególności, wprowadzono nową strukturę płatności bezpośrednich; lepiej ukierunkowanych, bardziej sprawiedliwych i bardziej ekologicznych, wzmocniono siatkę bezpieczeństwa i zwiększono nacisk na rozwój obszarów wiejskich. W rezultacie WPR w latach 2014-2020 jest dostosowana do przyszłych wyzwań⁵⁴, poprzez zastosowanie podejścia zorientowanego na ziemi (ang. *land-based approach*), dzięki czemu będzie bardziej wydajną i przyczyni się do bardziej konkurencyjnego i zrównoważonego rolnictwa w UE [Overview 2013]. WPR nadano rolę zapewnienia ram politycznych, które będą wspierać i zachęcać producentów do rozwiązania problemów ekonomicznych, środowiskowych i terytorialnych obszarów wiejskich przy zachowaniu spójności z innymi politykami UE. W konsekwencji polityce tej przypisano trzy długoterminowe cele: rentowną produkcję żywności, zrównoważone zarządzanie zasobami naturalnymi i oddziaływaniem klimatycznym oraz zrównoważony rozwój terytorialny. W centrum polityki rolnej znalazło się wspólne dostarczanie dóbr prywatnych i publicznych, przy czym rolnicy powinni być wynagradzani także, z tytułu dostarczania usług takich jak krajobraz, bioróżnorodność obszarów wiejskich, stabilność klimatu, których odbiorcami jest szeroka grupa adresatów, mimo że nie mają one wartości rynkowej.

Pomimo, iż zakres czasowy niniejszej pracy obejmuje lata 1990-2010, uwagę warto zwrócić również na kształt wspólnej polityki rolnej w kolejnych latach, co wynika z nowego kształtu dotychczasowych instrumentów determinujących kształtowanie zasobów i struktury ziemi rolniczej. Wskazuje się bowiem, iż w tym okresie rolnictwo UE musi osiągnąć wyższy poziom produkcji bezpiecznej i wysokiej jakości żywności, przy jednoczesnym zachowaniu zasobów naturalnych. Od tych zasobów uzależniona jest bowiem wydajność produkcji, przy czym wyższy poziom produkcji może być zagrożeniem dla jakości gruntów. Aby tego uniknąć koniecznym wydaje się stworzenie odpowiednich struktur rolnych, w tym struktur ziemi rolniczej, które będą optymalne zarówno w płaszczyźnie produktywności, zachowania bioróżnorodności obszarów wiejskich i utrzymania tradycyjnej europejskiej gospodarki wiejskiej. Co więcej, na pierwszy plan

⁵⁴ Wyróżnia się trzy grupy wyzwań: 1) ekonomiczne – bezpieczeństwo żywnościowe, globalizacja, spadające tempo wzrostu produktywności, zmienność cen, presja na koszty produkcji wynikająca z wysokich cen środków produkcji, pogarszająca się pozycja rolników w łańcuchu dostaw żywności; 2) środowiskowe – efektywność zasobów, jakość gleby i wody, zagrożenia dla siedlisk i bioróżnorodności; 3) terytorialne – zmiany demograficzne, gospodarcze i społecznie obszarów wiejskich, w tym wyludnienie i realokacja przedsiębiorstw.

wysuwa się potrzeba stworzenia takiego otoczenia ekonomicznego, instytucjonalnego oraz prawnego, które destymulować będzie malejące zasoby ziemi rolniczej w Unii Europejskiej.

Legenda:

- oś odciętych – miliardy euro w cenach bieżących
- kolor czerwony – subsydia eksportowe
- kolor żółty – inne formy wsparcia rynkowego
- kolor fioletowy – rozwój obszarów wiejskich
- kolor niebieski – płatności bezpośrednie związane z produkcją
- kolor ciemno zielony – płatności bezpośrednie oderwane od produkcji
- kolor pomarańczowy – wsparcie rynkowe
- kolor jasno zielony – nowe płatności bezpośrednie
- kolor białozielony – dopuszczalna elastyczność dla rozwoju obszarów wiejskich
- kolor białofioletowy – dopuszczalna elastyczność dla płatności bezpośrednich

Rysunek 6 Ewolucja struktury instrumentów wsparcia rolnictwa w ramach wspólnej polityki rolnej w latach 1990-2020

Źródło: [Overview, 2013, s. 4]

Osiągnięciu powyższego służą dotychczasowe, lecz odpowiednio dostosowane środki. Zmiany dostępnych instrumentów WRR obejmują między innymi:

- konwergencję dopłat bezpośrednich pomiędzy krajami⁵⁵;
- podział płatności bezpośrednich – począwszy od 2014 r., podział płatności bezpośrednich przeznaczonych na wsparcie powiązane, pomoc dla młodych rolników, drobnych rolników, itp. będzie zależeć od wyborów dokonywanych przez państwa członkowskie;

⁵⁵ Konwergencja nie oznacza całkowitego zrównania poziomu dopłat bezpośrednich pomiędzy krajami, co uzasadniane jest różnicami w wynagrodzeniach, sile nabywczej czy kosztach produkcji.

- adresowanie wsparcia do podmiotów związanych z rolnictwem;
- wprowadzenie nowych – uproszczonych zasad *cross-compliance*;
- wprowadzenie od 2015 r. nowej zasady wypłacania płatności bezpośrednich – tzw. zazieleniania (ang. *greening* lub *Green Direct Payment*). Zgodnie z nią 30% płatności bezpośrednich uzależnionych będzie od spełnienia konkretnych wymogów środowiskowych. Instrument ten służyć będzie wynagradzaniu rolników przestrzegających obowiązkowych praktyk rolniczych polegających na: utrzymywaniu trwałych użytków zielonych, obszarów proekologicznych i zróżnicowania upraw. Zazielenienie, jako nowy instrument I filara, służyć będzie dostarczaniu dóbr publicznych oraz ochronie środowiska;
- wprowadzenie nowej uproszczonej formy płatności bezpośrednich dla małych gospodarstw (rozwiązanie dobrowolne);
- ustalenie dyscypliny finansowej dla gospodarstw otrzymujących powyżej 2 tys. euro dopłat rocznie oraz złagodzenie kryteriów stosowania maksymalnego poziomu wsparcia dla gospodarstwa rolnego (ang. *capping*);
- podział środków pomiędzy filarami WPR – udział wydatków w latach 2014-2020 może zmienić się między filarami, wprowadzono możliwość przeniesienia do 15% wartości kopert krajowych, umożliwiając państwom członkowskim dostosowanie wydatkowania do szczególnych priorytetów;
- zwiększenie rynkowej orientacji produkcji rolnej poprzez zmiany mechanizmów regulujących rynki produktów rolnych, w tym przede wszystkim usunięcie ograniczeń produkcyjnych (kwot mlecznych czy cukrowych);
- zwiększenie wsparcia dla organizacji producentów rolnych;
- promocję doradztwa rolniczego oraz programów szkoleń i innowacji w celu zmniejszenia dystansu pomiędzy nauką a praktyką. Wprowadzone instrumenty stanowią pomoc dla gospodarstw rolnych w zakresie dostosowania się do nowych trendów i technologii, a tym samym prowadzić do bardziej efektywnego wykorzystania zasobów, poprawy efektywności kosztowej oraz wzmocnienia zdolności dostosowywania się do pojawiających się wyzwań;
- poprawę elastyczności sieci bezpieczeństwa (ang. *safety net*) i wzmocnienie zdolności UE w zakresie zarządzania kryzysowego realizowane poprzez instrumenty I i II filara;

- utrzymanie postulowanego programu wsparcia dla młodych producentów rolnych [Overview 2013; Czyżewski A. i Stępień 2013a, s. 8-15].

Proporcję pomiędzy poszczególnymi grupami instrumentów przedstawia powyższy wykres (Rysunek 6).

Wskazany wachlarz instrumentów pozwala przypuszczać, że w państwach członkowskich Unii Europejskiej następować będą procesy koncentracji ziemi w gospodarstwach większych obszarowo (silniejszych ekonomicznie), szczególnie w państwach o rozdrobnionej strukturze agrarnej. Można bowiem domniemywać, iż ryczałtowa płatność dla małych gospodarstw – niezależna od posiadanych zasobów ziemi – skłoni część podmiotów do sprzedaży udziału posiadanych ziem, a tym samym umożliwi przepływ ziemi celem poprawy struktury obszarowej gospodarstw rolnych. Równolegle jednak wspólna polityka rolna spowoduje zachowanie części drobnych gospodarstw rolnych, których celem będzie nie dostarczanie produkcji na rynek, lecz zachowanie rolniczego krajobrazu Europy, ochrona środowiska naturalnego oraz dostarczanie dóbr publicznych mających źródło na obszarach wiejskich, za co podmioty te będą w szczególności sposobem wynagradzane.

6. Konkluzje

Niniejszy rozdział służył przedstawieniu celów, założeń oraz instrumentów wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej. Dzięki temu możliwe było poznanie, czy WPR determinuje kształtowanie zasobów i struktury ziemi rolniczej w państwach członkowskich UE. Przewidywano przy tym, że za sprawą tej polityki na przestrzeni lat następowała zmiana charakterystyki obszarów wiejskich z punktu widzenia ich ukierunkowania na cele produkcyjne i pozaprodukcyjne. Przy tym postawiona została hipoteza, zgodnie z którą wspólna polityka rolna nie wymusza procesów ujednolicania struktury agrarnej, a co więcej dostępne instrumenty sprzyjają utrzymaniu istniejącego zróżnicowania. Podsumowując powyższe rozważania, z punktu widzenia gospodarowania ziemią rolniczą należy przede wszystkim wskazać, iż:

- ewolucję wspólnej polityki rolnej na przestrzeni ponad 50 lat scharakteryzować można poprzez wyróżnienie 3 etapów strategii tej polityki: pierwszy – wspierania produkcji i przemian strukturalnych w rolnictwie, drugi – ograniczenia produkcji rolniczej lub tempa jej wzrostu oraz trzeci – przechodzenia do strategii zwiększenia nakładów na rozwój obszarów wiejskich. W całym okresie funkcjonowania WPR traktatowe cele nie uległy żadnej modyfikacji, przy czym powszechnie wskazuje

się ich wzajemną sprzeczność. Dzięki temu możliwa była zmiana kierunku prowadzonej polityki bez konieczności wprowadzania zmian w prawie pierwotnym UE. W latach 60. i 70. polityka rolna zorientowana była na wzrost intensywności produkcji, wydajności rolniczej i wydajności pracy oraz wzrost dochodów ludności rolniczej. Jej efektem było zlikwidowanie niedoborów żywności na rzecz jej nadwyżek, jak również zmiany w strukturach agrarnych przejawiające się przede wszystkim procesami koncentracji ziemi w gospodarstwach. Lata 80-te to okres utrzymywania się nadwyżek żywnościowych na rynkach rolnych, czego wynikiem było począwszy od lat 90-tych przekształcenie wizji rolnictwa na rzecz sektora realizującego nie tylko cele produkcyjne ale również środowiskowe;

- pomimo zmian w hierarchii celów WPR oraz zakresu i kształtu dostępnych instrumentów, polityka ta nie wpływała dotychczas bezpośrednio na kształtowanie zasobów ani struktur agrarnych w państwach członkowskich UE. Jedyne wytyczne w tym zakresie, które można odnaleźć w prawodawstwie unijnym dotyczą uznania gospodarstwa rodzinnego za podmiot, na którym oparte jest rolnictwo europejskie, traktowania dzierżawy za podstawową metodę powiększania gospodarstw oraz promocji wielofunkcyjnego modelu rolnictwa w Europie. W kontekście ewolucji wspólnej polityki rolnej podkreślić jednocześnie należy poszerzający się wachlarz dostępnych instrumentów, jak również zmianę w zakresie ich zorientowania z kierunku intensyfikującego produkcję rolną na rzecz rozwoju wielofunkcyjności oraz zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Takie działania wychodzą naprzeciw zarówno uwarunkowaniom gospodarczym, jak i oczekiwaniom społecznym. Te ostatnie muszą być respektowane w coraz większym zakresie, co wynika z rosnącej kompetencji społeczeństwa w kształtowaniu wydatków budżetowych Unii Europejskiej;
- WPR niewątpliwie kształtuje rozwój, modernizację i restrukturyzację rolnictwa w państwach członkowskich Unii Europejskiej. O ile przy tym przepisy prawa unijnego przewidują serię możliwych działań na rzecz gospodarstw rolnych czy obszarów wiejskich, to jednak państwa członkowskie mają prawo dokonania wyboru pożądanych działań w odniesieniu do poszczególnych obszarów, przy jednoczesnym otrzymaniu wsparcia finansowego z UE. Tym samym można uznać, iż w przeciwieństwie do monolitycznego modelu WPR charakterystycznego w latach 70-tych, który w „starych” państwach członkowskich przyczynił się do wzrostu produkcji surowców rolnych oraz dochodów gospodarstw, zmniejszenia

liczby zatrudnionych w sektorze rolnym, jak również do poprawy struktury agrarnej przez koncentrację ziemi, obecnie polityka ta stanowi swoisty punkt odniesienia działań podejmowanych przez państwa członkowskie w ramach zasad i kierunków wyznaczonych na poziomie unijnym. Kraje te zaś bowiem dostosować przewidziane prawem unijnym instrumenty do potrzeb narodowych czy regionalnych. Na tej podstawie uzasadnione jest przypuszczenie, iż w EU nie będzie występował proces unifikacji w zakresie zasobów i struktur ziemi rolniczej, co w dalszej części rozprawy będzie poddane szczegółowej ocenie.

Rozdział III

Zasoby ziemi rolniczej w krajach Unii Europejskiej

1. Materiały i metody

Niniejszy rozdział służy zaprezentowaniu zasobów ziemi rolniczej⁵⁶ znajdujących się w państwach członkowskich Unii Europejskiej, co stanowi wprowadzenie do problematyki gospodarowania omawianym czynnikiem, w tym kształtowania struktur agrarnych w poszczególnych krajach⁵⁷. Wyróżniono w nim trzy zasadnicze części. W pierwszej, opartej na dostępnej literaturze przedmiotu, w tym wynikach prowadzonych w UE badań nad rolniczą przydatnością ziemi, przedstawiono charakterystykę zasobów ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej z punktu widzenia uwarunkowań przyrodniczych: ukształtowania terenu, klimatu oraz jakości gleb. Należy przy tym zaznaczyć, iż możliwości oceny jakości gleby są ograniczone, co wynika ze znacznej liczby czynników determinujących jej przydatność produkcyjną⁵⁸. Klasyfikacji gleb dokonuje się przy uwzględnieniu kryteriów: przyrodniczych, technicznych, ekonomicznych, itp. Wielostronne podejście do tego zagadnienia powoduje, iż w praktyce, porównywalność pomiędzy regionami czy krajami jest znacznie utrudniona⁵⁹. Dokonanie komparacji cech wierzchniej warstwy ziemi na danym obszarze możliwe jest dzięki zastosowaniu ujednoczonej systematyki gleb zgodnej z systematyką Organizacji Narodów Zjednoczonych do spraw Wyżywienia i Rolnictwa (FAO) [Mocek, Drzymała

⁵⁶ Autor odwołuje się do pojęcia ziemi rolniczej zgodnego z definicją stosowaną przez Bank Światowy oraz FAO, zgodnie z którą ziemia rolnicza (ang. *agricultural land*) obejmuje grunty orne, grunty będące pod uprawami trwałymi oraz ziemie przeznaczone trwale na pastwiska. Grunty orne to grunty pod uprawami tymczasowymi (podwójnie zasiane - liczone raz), tymczasowe łąki koszone lub przeznaczane na pastwiska, tereny pod rynkowymi lub przydomowymi ogródkami i tereny tymczasowo odłogowane. Ziemie opuszczone w wyniku przeniesienia uprawy są wyłączone. Teren pod uprawami trwałymi to: ziemia uprawiana roślinami, które zajmują grunty przez długi czas i nie muszą być przesadzane po każdym zbiorze. Kategoria ta obejmuje również grunty pod kwitnieniami krzewów, drzewami owocowymi, orzechami i winoroślami, z wyłączeniem gruntów pod drzewami uprawianymi jako lasy lub na drewno. Z kolei trwałe pastwiska obejmują grunty wykorzystywane od co najmniej pięciu lat na cele produkcji pasz, w tym upraw naturalnych i hodowanych. W pracy zamiennie używane jest również pojęcie gruntów rolnych.

⁵⁷ Należy przy tym zaznaczyć, iż omawiane zagadnienie kształtuje się w sposób zróżnicowany wewnątrz poszczególnych państw członkowskich Unii Europejskiej. Ten aspekt wykracza jednak poza przyjęty w pracy poziom szczegółowości.

⁵⁸ Jednym z kryteriów oceny jakości gleby jest analiza jej składu. Przyjmuje się, że w idealnym modelu gleby mineralnej udział poszczególnych faz (stałej – części mineralnych i materii organicznej, gazowej – powietrza oraz ciekłej – wody) wynosi odpowiednio 50%, 25% i 25%. [Grzebisz i Szramka 1998, s. 15].

⁵⁹ Przykładowo stosowaną w Polsce metodą klasyfikacji gleb odzwierciedlającą wartość rolniczą jest bonitacja. Klasy bonitacyjne, określają jakość użytków rolnych pod względem ich urodzajności. Zostały wyznaczone na podstawie takich elementów jak: ukształtowanie terenu, poziom próchnicy i składników chemicznych, skład i struktura gruntu, właściwości wodne, itp. [Mocek, Drzymała i Maszner 2006, s. 358-373]. Na Węgrzech z kolei jakość ziemi rolniczej wyrażona jest poprzez jednostki złotej korony (ang. *Gold Crown*) [Baranyai i in. 2008, s. 11].

i Maszner 2006, s. 283-357; Bednarek, Charzyski i Pokojska 2003; *Soil Atlas* 2005, s. 26-33]. Systematyka jest jednocześnie podziałem najbardziej szczegółowym, przeprowadzonym w oparciu o cechy genetyczne. Wśród gleb o dużym potencjale produkcyjnym wyróżnia się: luwisole (gleby płowe, para brunatne), kambisole (gleby brunatne), czarnoziemy, kasztanoziemy, phaeoziemy oraz gleby darniowo-bielicowe. Do gleb o średnim i dużym lecz warunkowym potencjale produkcyjnym zalicza się: glejsole, mady, fluwisole, histosole, planosole, gleby tropikalne (andosole, ferrasle, czerwonoziemy), a także wertisole, natomiast gleby słone, piaszczyste (arenosole, gleby bielicowe) oraz gleby płytkie należą do grupy gleb charakteryzującej się bardzo niską żyznością i przydatnością produkcyjną. Osobny typ gleb stanowią gleby sztucznie ukształtowane w wyniku działalności człowieka – dokonanych melioracji, intensywnego nawożenia, itp. Są to gleby antropogeniczne (kulturoziemy), które najczęściej występują na obszarach o największym zaludnieniu [Grzebisz i Szramka 1998, s. 25-35].

Drugi etap stanowi zaprezentowanie dostępnych zasobów ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w ujęciu ilościowym w 2010 r., z uwzględnieniem problematyki rzadkości czynnika ziemi. Zagadnienie to zostało przedstawione przy wykorzystaniu danych statystycznych publikowanych w bazach danych FAOStat. Posłużono się przy tym następującymi zmiennymi objaśniającymi:

- powierzchnią ogółem,
- zasobami ziemi ogółem,
- zasobami ziemi rolniczej,
- udziałem powierzchni ziemi rolniczej w powierzchni zasobów ziemi ogółem,
- zasobami ziemi rolniczej *per capita*,
- zasobami ziemi rolniczej na osobę aktywną ekonomicznie w rolnictwie oraz
- jakością gleb.

W celu ilościowego wyrażenia jakości gleby umożliwiającego porównanie jakości zasobu pomiędzy państwami przyjęto, iż jakość gleby opisuje zawartość węgla organicznego w wierzchniej jej warstwie (na głębokości 0-30 cm) [IRENA; Sapek 2009, s. 48-61]. Wysoka zawartość tego pierwiastka stanowi bowiem o dobrych warunkach glebowych z rolno-środowiskowego punktu widzenia, co wynika z ograniczoności erozji, wysokiej zdolności buforowania i filtracji, bogactwa siedlisk dla organizmów glebowych, wzmocnionej pochłaniałości atmosferycznego dwutlenku węgla, itp. Gleby o zawartości węgla organicznego pomiędzy 1 a 10% masy charakteryzują się wysoką wartością

rolniczą, podczas gdy gleby o zasobności tego pierwiastka poniżej 1% mogą być traktowane jako dotknięte poważną degradacją.

Przeprowadzone analizy dotyczące poszczególnych państw członkowskich zostały uzupełnione identyfikacją grup państw o zbliżonych zasobach ziemi rolniczej. W tym celu posłużono się aglomeracyjną analizą skupień metodą Warda przy zastosowaniu odległości euklidesowej. Analiza skupień pozwala bowiem na łączenie w wiązki obiektów, które są do siebie najbardziej podobne i jednocześnie maksymalnie różne od innych pod względem wyróżnionych cech [Błażejczyk-Majka i Kala 2005, s. 5-10; Grzelak 2006, s. 179-185; Stanisław 2007]. Metoda Warda oparta jest na analizie wariancji, gdzie dąży się do minimalizacji sumy kwadratów odchyleń dowolnych dwóch skupień, które mogą zostać uformowane na każdym etapie⁶⁰. Odległość euklidesowa jest natomiast odległością geometryczną w przestrzeni wielowymiarowej, która przyjmuje postać [Internetowy 2014]:

$$\text{odległość}(x, y) = \left\{ \sum_i (x_i - y_i)^2 \right\}^{1/2}$$

Dla wyodrębnienia skupień przyjęto następujące zmienne charakteryzujące zasoby ziemi rolniczej: udział ziemi rolniczej w powierzchni ziemi ogółem, zasoby ziemi rolniczej *per capita*, zasoby ziemi rolniczej przypadającego na osobę aktywną ekonomicznie w rolnictwie oraz jakość ziemi rolniczej wyrażoną zawartością węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby. W celu uniknięcia uzyskania nierzeczywistego układu skupień, analiza poprzedzona została badaniem korelacji wskazanych cech, co pozwoliło na wyeliminowanie współliniowości zmiennych niezależnych. Posłużono się przy tym kryterium proponowanym przez M. Sobczyka, zgodnie z którym wartość bezwzględna współczynnika korelacji na poziomie $|r_{xy}| \leq 0,3$ wskazuje na korelację niewyraźną, w przedziale $0,3 < |r_{xy}| \leq 0,5$ na korelację średnią, oraz na poziomie $|r_{xy}| > 0,5$ na korelację wyraźną [Sobczyk 2004, s. 238-239]. Przyjęte do analizy skupień zmienne poddane zostały standaryzacji, co pozwoliło na dokonanie oceny podobieństwa bez względu na skalę, w których wyrażono poszczególne zmienne. Wynikiem analiz jest hierarchiczne drzewo – dendrogram – stanowiące podstawę do wyodrębnienia określonej liczby skupień, zaprezentowanych następnie graficznie w postaci mapy. Dla wyszczególnionych grup państw przedstawiona została charakterystyka znajdujących się w nich zasobów ziemi

⁶⁰ W literaturze metoda ta określana jest jako bardzo efektywna. Jej wadą jest jednak tworzenie skupień o małej wielkości [Orłowski 2001]

rolniczej. Powyższa procedura została przeprowadzona przy zastosowaniu pakietu Statistica 10 wraz z dodatkiem Statistica Mapy.

W trzeciej części niniejszego rozdziału dokonana została analiza dynamiki zasobów ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010 [Hamilton 1994; Panek 2009]. Ilościowe dane statystyczne stanowiące podstawę przeprowadzonych badań ponownie zostały zaczerpnięte z bazy danych FAOStat. Uzasadnione jest to dostępnością corocznych danych, co umożliwiło przeprowadzenie analizy szeregów czasowych. Zastosowana procedura polegała na:

- przedstawieniu zmian w zasobach ziemi rolniczej przy wykorzystaniu względnych indeksów łańcuchowych i jednopodstawowych [Dehnel 2005, s. 371-395],
- zbudowaniu segmentowych modeli kształtowania zmiennych objaśnianych w czasie poprzez lokalizację i weryfikację potencjalnych punktów zwrotnych oraz na ocenie ich w kontekście ewolucji wspólnej polityki rolnej. W związku z analizą jednowymiarowych szeregów statystycznych – szeregów czasowych, lokalizacja punktów zwrotnych została przeprowadzona przy wykorzystaniu procedury intuicyjnej, polegającej na ustaleniu punktów zwrotnych na podstawie wykresów przebiegu zmiennej objaśnianej względem zmiennej objaśniającej – czasu [Guzik 1993]. Na podstawie wykresów zasobów ziemi rolniczej w poszczególnych latach w państwach członkowskich UE dokonano identyfikacji momentów, w których następowała wyraźna zmiana kształtowania się zmiennej objaśnianej. Stochastyczną weryfikację zidentyfikowanych punktów zwrotnych przeprowadzono przy wykorzystaniu testu Chow'a, polegającego na sprawdzeniu, czy parametry funkcji opisującej powiązanie zmiennej objaśnianej ze zmiennymi objaśniającymi dla okresu poprzedzającego założony moment punktu zwrotnego są istotnie różne od parametrów funkcji opisującej to powiązanie dla okresu następującego ten moment. Istotna różnica potwierdza, że przyjęty moment jest punktem zwrotnym [Guzik 1993, s. 161-162, Guzik 2005b, s. 113-117]⁶¹. Dla wartości krytycznych przyjęto przedział ufności $1-\alpha = 0,95$. Zgodnie z metodami prezentowanymi w literaturze przedmiotu⁶², w pracy przyjęto, iż wszystkie

⁶¹ Segmenty rozdzielone sprawdzanym momentem powinny spełniać następujące założenia: 1) mieć tę samą postać analityczną, 2) mieć taką samą listę zmiennych objaśniających, 2) różnić się co najwyżej wartościami odpowiadających sobie parametrów.

⁶² Zgodnie z badaniami prowadzonymi przez Z. Jarosz [2009, s. 9-10], przy wyznaczaniu funkcji trendu szeregów czasowych charakteryzujących zasoby i struktury ziemi rolniczej wykorzystywana jest regresja liniowa oraz kwadratowa przy uwzględnieniu minimalizacji odchylenia standardowego od trendu, tj. maksymalizacji stopnia dopasowania.

wyznaczone segmenty modelu są liniowe, a parametry modelu liniowego wyznaczono klasyczną metodą najmniejszych kwadratów [Guzik 2005a, s. 49-61]. Analiza ta została dokonana przy wykorzystaniu programu Microsoft Office Excel 2007 z dodatkiem Analysis ToolPak.

2. Ziemia rolnicza w państwach członkowskich Unii Europejskiej w ujęciu jakościowym i wolumenowym

2.1. Jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej w Unii Europejskiej

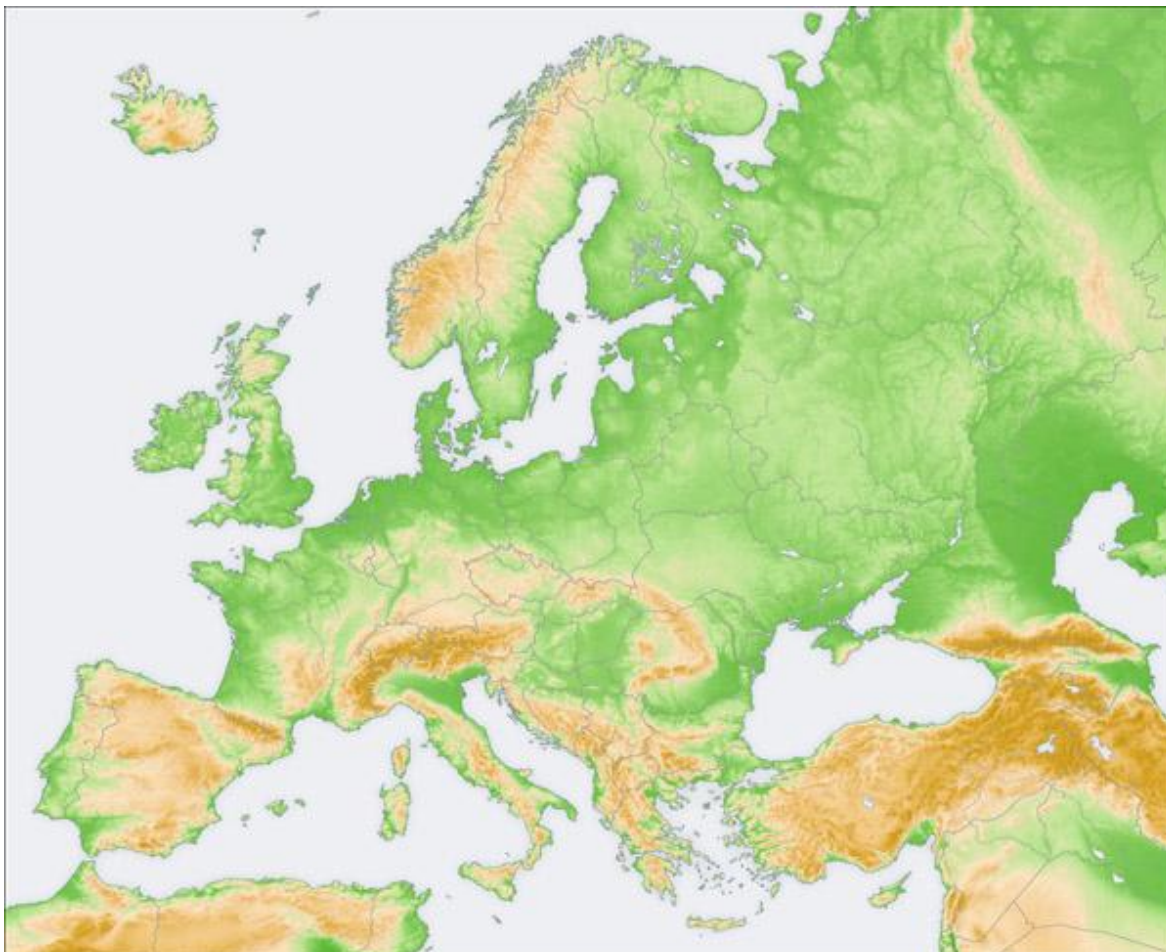
Wynik produkcji rolniczej uwarunkowany jest szeregiem czynników, z czego część pozostaje niezależna od działań człowieka. Przestrzeń przeznaczana pod produkcję cechuje się bowiem:

- ukształtowaniem terenu,
- położeniem, od którego zależą właściwości klimatyczne, ale również
- walorami jakościowymi – zasobnością w czynniki wzrostu roślin (składniki pokarmowe).

Poniżej przedstawione zostały poszczególne elementy, które determinują rolnicze zastosowanie ziemi w Europie, w tym w poszczególnych państwach członkowskich Unii Europejskiej.

Europa stanowi najbardziej rozczłonowaną część świata, przy czym jej trzon lądowy obejmuje niespełna 2/3 powierzchni kontynentu, półwyspy – ponad 25% oraz wyspy ponad 7%. Jednocześnie jest to najniżej położona spośród wszystkich części świata. Blisko 74% powierzchni Europy stanowią niziny, położone poniżej 300 m n.p.m., a wyżyny (21%, w przedziale 300-1000 m n.p.m.) i góry (zajmujące pozostałą część obszaru) charakteryzują się stosunkowo niewielkimi wysokościami względnymi. Pomimo niskiego położenia oraz pokrycia wschodniej części kontynentu rozległą Niziną Wschodnioeuropejską (Nizem Wschodnioeuropejskim), ograniczoną od wschodu łańcuchem górskim Uralu, Europę cechuje znaczne urozmaicenie ukształtowania pionowego (Rysunek 7). Wskazuje na to bowiem zróżnicowana budowa Europy Północnej, która obejmuje Półwysep Skandynawski z dominacją Gór Skandynawskich, jak również Europy Zachodniej o pasowym ukształtowaniu powierzchni z pasem nizinnym na północy, przechodzącym na południu w pas wyżyn oraz średnich i niskich gór, a dalej na południe w Alpy i Karpaty z obniżeniami podgóorskimi o charakterze wyżyn lub nizin. Jednocześnie mozaikowy układ obszarów nizinnych, wyżynnych oraz stosunkowo niskich

gór występuje na Wyspach Brytyjskich, natomiast w Europie Południowej (Półwysep Iberyjski, Półwysep Apeniński, Półwysep Bałkański) przeważają obszary wyżynne i górskie. Górski charakter mają również wyspy położone na morzu śródziemnym [*Wielka encyklopedia* 2001/2002].

Rysunek 7 Ukształtowanie powierzchni w Europie

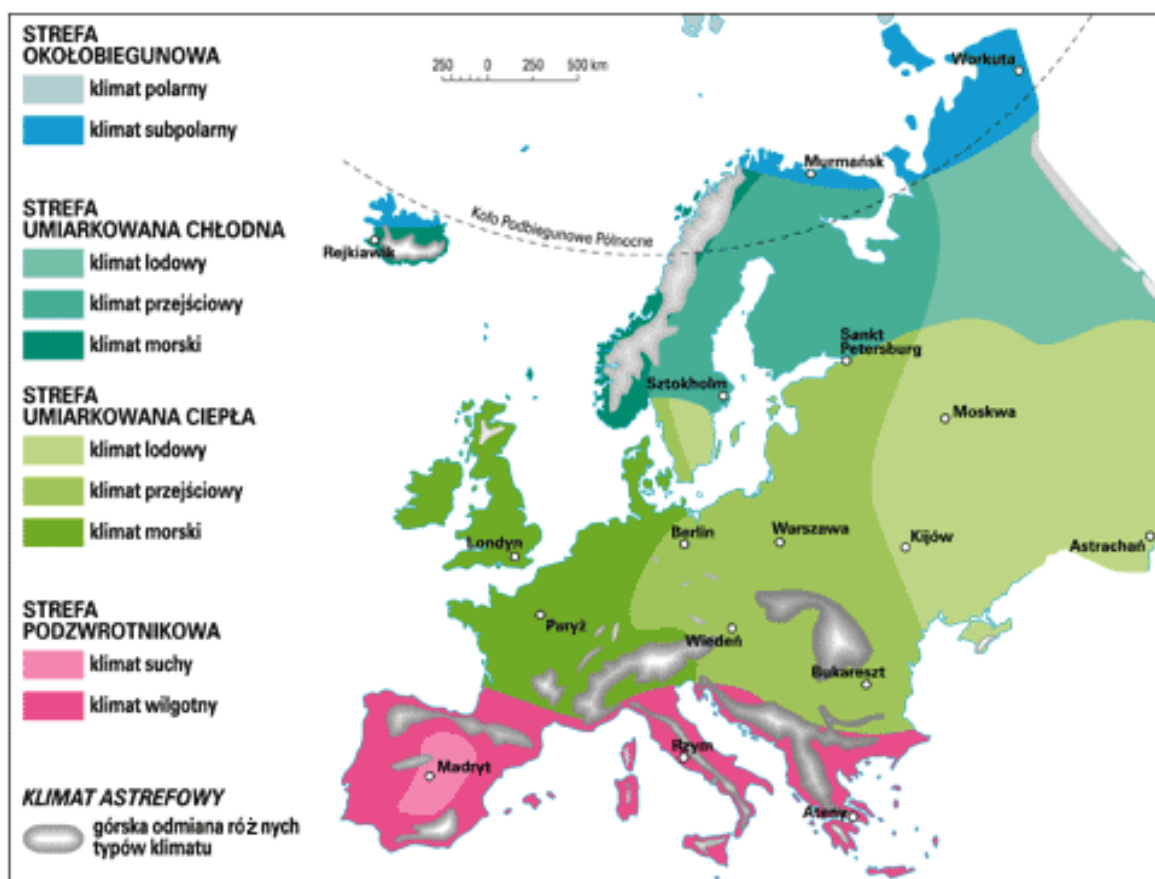
Źródło: [*Maps of the world* 2014]

Rzeźba terenu w pierwszej kolejności determinuje przeznaczenie ziemi, co potwierdza związek powyższych uwarunkowań (Rysunek 7) z rozmieszczeniem terenów rolniczych w Europie (Rysunek 11). Uwagę zwraca bowiem przede wszystkim ograniczone wykorzystanie rolnicze północnej części Wysp Brytyjskich, Półwyspu Iberyjskiego, Półwyspu Bałkańskiego oraz Półwyspu Apenińskiego, Alp, a także Karpat. Jednocześnie jednak uwagę należy zwrócić na marginalne powierzchnie ziemi rolniczej w państwach Półwyspu Skandynawskiego, co z kolei wynika przede wszystkim

z uwarunkowań klimatycznych. Europa leży bowiem w 3 strefach klimatycznych [Wielka encyklopedia 2001/2002]⁶³:

- okołobiegunowej na północy kontynentu, z klimatem podbiegunowym,
- umiarkowanej, w ramach której wyróżnia się 6 typów klimatu: wybitnie morski, morski, przejściowy, pośredni, kontynentalny i suchy kontynentalny,
- podzwrotnikowej, o klimacie: morskim, pośrednim między morskim a kontynentalnym, kontynentalnym oraz suchym kontynentalnym,

przy czym strefa podzwrotnikowa występuje jedynie na południu Europy, a większość kontynentu obejmuje strefa umiarkowana (Rysunek 8)⁶⁴. Półwysep Skandynawski położony jest natomiast w strefie okołobiegunowej (północne krańce kontynentu) oraz umiarkowanej zimnej, która nie sprzyja produkcji rolniczej, w tym przede wszystkim roślinnej.

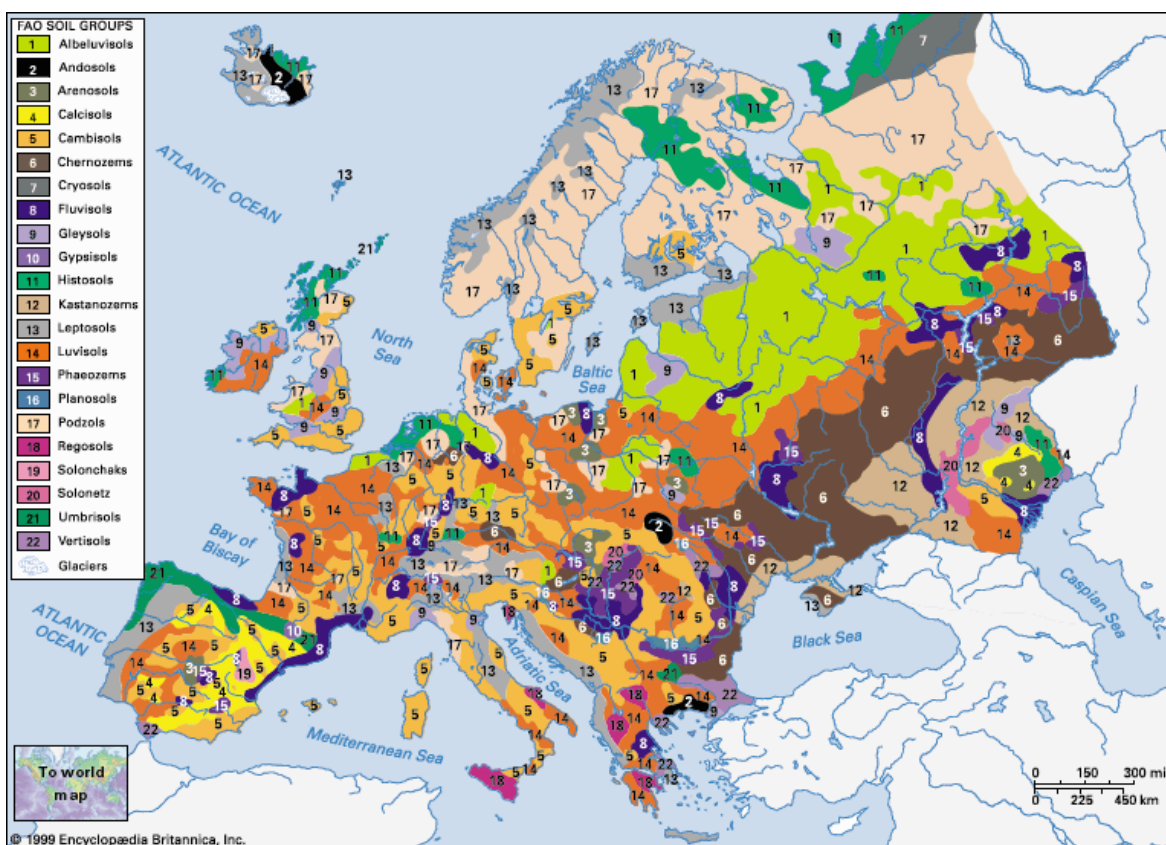
Rysunek 8 Strefy klimatyczne w Europie

Źródło: [Klimat w Europie 2014]

⁶³ Niekiedy wyróżnia się 4 strefy klimatyczne poprzez dokonanie rozdzielenia strefy umiarkowanej na umiarkowaną zimną oraz umiarkowaną ciepłą (Rysunek 8). Zobacz np. [Klimat w Europie 2014].

⁶⁴ Szczegółowa charakterystyka klimatu Europy np. w [Klimat w Europie 2014]

Należy mieć przy tym również na uwadze, iż duże zróżnicowanie w Europie wykazuje także rodzaj gleb (Rysunek 9). Ich mozaikowy układ jest wynikiem różnorodności układu i wieku utworów geologicznych, znacznych odmienności regionalnych warunków klimatycznych oraz orograficznych. Na kontynencie europejskim wyróżnia się cztery pasy klimatyczno glebowe: polarny, borealny, subborealny oraz subtropikalny [Gleby w Europie 2014]. Pierwszy obejmuje niewielką powierzchnię północnego wybrzeża kontynentu oraz Gór Skandynawskich, a w ramach niego występują przede wszystkim gleby tundrowe. Pas borealny pokrywa większą część Europy Północnej – Półwyspu Skandynawskiego, Rosji oraz Ukrainy, a jego cechą charakterystyczną jest dominacja gleb bielcowych, darniowych oraz szarych gleb leśnych. W ramach pasa subborealnego wyróżnia się natomiast dwie części: wilgotną zachodnią obejmującą obszar od Francji po Półwysep Bałkański z dominacją gleb brunatnych oraz suchą wschodnią, w której zakresie leży Ukraina, południowa Rosja oraz Nizina Węgierska. Cechą charakterystyczną tej ostatniej jest występowanie bardzo urodzajnych czarnoziemów. Z kolei w Europie Środkowej występują kompleksy gleb bielcowych i brunatnych. Pas

Rysunek 9 Gleby w Europie wg klasyfikacji FAO

Źródło: [Encyclopaedia 1999]

Tabela 4 Jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej w państwach członkowskich Unii Europejskiej

Kraj	Ukształtowanie powierzchni	Klimat	Gleby
AT	Kraj alpejski, obszary górskie zajmują ok. 75% powierzchni kraju	Strefy klimatyczne: polarna morska, polarna o cechach kontynentalnych, umiarkowana ciepła, podzwrotnikowa	Czarnoziemiu wylugowane i zbielicowane (Luvic Chernozems) na wschodzie i pn. wschodzie, żyzne gleby płowe (Luvisols) i osadowo-glejowe (Planosols) na równinach Górnej Austrii, na stokach gór – górskie gleby brunatne (Cambisols), górskie gleby bielcowe (Podzols).
BE	Kraj nizinny	Umiarkowany ciepły morski	Ubogie gleby brunatne kwaśne (Cambisols) w Ardenach, żyzne gleby płowe (Luvisols) – Brabancja, Flandria – gleby bielcowe (Podzols), w dolinach rzek mady (Fluvisols), na wybrzeżu gleby glejowe (Gleysols).
BG	Przeważają góry i wyżyny zajmujące 60% obszaru kraju. 75% gospodarstw rolnych oraz 70% zasobów użytków rolnych znajduje się na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania.	2 strefy klimatyczne: umiarkowany ciepły na północy, podzwrotnikowy kontynentalny na południu	Bardzo żyzne czarnoziemy (Chernozems) na północy, w Bałkanach – górskie gleby płowe (Cambisols, Luvisols), żyzne gleby brązowe (Calcisols) oraz smolnice (Vertisols) na nizinach, na zachodzie kraju rędziny (Calcisols). Ok. 2/3 pow. kraju jest silnie i umiarkowanie zagrożona erozją wodną.
CY	Obszar górzysty	Podzwrotnikowy	Rędziny, gleby lasów śródziemnomorskich (Calcisols), gleby brunatne (Cambisols), żyzne gleby ciemnopróchnicze (Vertisols)
CZ	Duże zróżnicowanie ukształtowania terenu, większa część kraju położona na obszarze wyżynnym	Umiarkowany ciepły	Na obszarach wyżynno-górskich – gleby brunatne (Cambisols), w głębi kraju żyzne czarnoziemy (Chernozems), urodzajne lessowe gleby płowe (Luvisols) i rędziny (Calcisols)
DE	Zróżnicowane ukształtowanie powierzchni. Wyróżnia się Nizinę Niemiecką (wys. do 200 m n.p.m.), Średniogórze Niemieckie (zwykle wys. 200-1000 m n.p.m.) – obejmuje ok. 50% powierzchni Niemiec, obszar najbardziej urozmaicony geomorfologicznie, Przedgórze Alpejskie (wys. 300-800 m n.p.m.) oraz Alpy	Umiarkowany ciepły, miejscami morski albo przejściowy między morskim a kontynentalnym	Występują: żyzne czarnoziemy lessowe (Chernozems), gleby brunatnoziemne (Cambisols i Luvisols), lessy, gliny, gleby pseudoglejowe (Planosols), kompleksy gleb brunatnoziemnych oraz rędzin lub gleb bielcowych, kompleksy gleb bielicoziemnych (Podzols), mady, marsze, płytkie rędziny, gleby antropogeniczne (Anthrosols): plaggosole, rigosole, industriole, urbanosole
DK	Kraj nizinny, w 70% kontynentalny oraz 30% wyspiarski	Umiarkowany ciepły morski	Dominują gleby brunatne (Cambisols) oraz żyzne gleby płowe (Luvisols). Na północy – piaszczyste bielice, obecne także gleby glejowe (Gleysols).
EE	Kraj nizinny	Umiarkowany ciepły, przejściowy między morskim a kontynentalnym	Rędziny (Calcisols) na północy kraju, na zachodzie pyłowo-ilaste czarne ziemie (Gleysols), w centrum gleby torfowe (Histosols), na południu gleby bielcowe (Podzolivisols).
ES	Kraj wyżynno-górski. Ponad połowę powierzchni zajmuje wyżyna wzniesiona średnio 600 m n.p.m.	Podzwrotnikowy morski, podzwrotnikowy pośredni między morskim i kontynentalnym.	Występują brązowe gleby śródziemnomorskie (Calcisols), gleby brunatne leśne (Cambisols), zasobne w mineralne składniki odżywcze Smolnicę (Vertisols). Intensywnie zagospodarowane rolniczo są doliny rzek pokryte glebami aluwialnymi (Fluvisols).
FI	Kraj nizinny, większość obszaru leży poniżej 200 m n.p.m.	Umiarkowany chłodny	Na południu żyzne gleby brunatne leśne (Cambisols), na pozostałym obszarze płytkie, często oglejone bielice (Podzols). Powszechnie występują gleby torfowe (Histosols). Północno-wschodni obszar pokrywają gleby tundrowe (Gelic Histosols)
FR	Okolo 50% powierzchni leży na wysokości poniżej 200 m n.p.m., 32% - 200-500 m, 11% - 500-1000 m. Cała zachodnia i północno-zachodnia część kraju zajęta przez niziny. Południowo-centralna część Francji – wyżynno-górska. Góry na południowym wschodzie.	Umiarkowany ciepły. Na południu – podzwrotnikowy pośredni między morskim i kontynentalnym.	Dominują gleby lasów liściastych. Bardzo duża różnorodność pokrywy glebowej. Większość gleb to gleby urodzajne. Występują żyzne gleby płowe (Luvisols), żyzne gleby brunatne (Cambisols), andosole (Andosols), rędziny (Calcisols), ubogie bielice (Podzols). Na nizinach nadmorskich – gleby zasolone – solonczaki (Solonchaks). W obszarach intensywnego rolnictwa naturalne gleby przekształcane są w wyniku zabiegów agrotechnicznych w tzw. kuturoziemy (Anthrosols).

Cd. na następnej stronie

Tabela 4 cd.

GB	Wyróżnia się część górzasto-wyżynną północno-zachodnią oraz nizinne obszary na południu i wschodzie	Umiarkowany ciepły morski	Występują gleby torfowe (Histosols) torfowisk wysokich, bielice (Podzols), gliniaste kwaśne gleby glejowe (Gleysols), brunatne (Cambisols) i ubogie bielice, rędziny (Calcisols), oglejone gleby brunatne i płowe (Luvisols), gleby aluwialne (Fluvisols)
GG	Urozmaicona rzeźba terenu, niemal zupełny brak terenów o charakterze wyżynnym.	Podzwrotnikowy	Dominują płytkie rędziny i brązowe gleby śródziemnomorskie (Calcisols). Około 20% powierzchni gleb ornych jest sztucznie nawadniana, ok. 20% powierzchni gleb jest osuszana
HU	Niziny stanowią 84% powierzchni kraju, a tereny powyżej 400 m n.p.m. jedynie 2%.	Klimat specyficzny, pośredni między morskim a kontynentalnym	Gleby brunatne (Cambisols) i płowe (Luvisols), na Wielkiej Nizinie Węgierskiej: czarnoziemy (Chernozems) oraz gleby łąkowo-czarnoziemne (Phaeozems). Występują także kompleksy gleb zasolonych, gleby piaszczyste (Arenosols) i szkieletowe (Regosols), urodzajne czarnoziemy wytworzone z lessów, rędziny (Calcisols), gleby brunatno ziemne, gleby glejowe (Gleysols) oraz aluwialne (Fluvisols)
IE	Niewysokie pasma gór i płaskowyże wzdłuż wybrzeży, środkowa część kraju – nizinna.	Umiarkowany ciepły morski	Niziny pokryte glebami płowymi (Luvisols) oraz brunatnymi leśnymi (Cambisols) i glejowymi (Gleysols). Występują także gleby torfowe (Histosols), bielice (Podzols). Na południu – kwaśne gleby brunatne.
IT	Kraj o dominacji młodych gór fałdowych oraz wyżyn – 77% powierzchni, urozmaicona rzeźba powierzchni	Podzwrotnikowy morski, na północy pośredni morsko-kontynentalny (śródziemnomorski)	Trzy duże regiony glebowe: alpejski, padański i apeniński. W Alpach: kamieniste gleby brunatne (Cambisols), górskie gleby bielcowe (Podzols), gleby łąk górskich, inicjalne skaliste (Leptosols), rędziny (Calcisols). Na Nizinie Padańskiej: żyzne, gliniaste gleby płowe (Luvisols), gleby brunatne, gleby glejowo-aluwialne (Leptosols). W Apeninach: rędziny, brązowe gleby śródziemnomorskie, żyzne Smolnicę (Vertisols)
LT	Kraj nizinny o rzeźbie polodowcowej	Umiarkowany ciepły przejściowy między morskim a kontynentalnym	Gleby płowe (Luvisols) i opadowo-glejowe (Planosols), gleby bielcowe (Podzolvisols). Na nizinach w środkowej i zachodniej części kraju przeważają gleby glejowe, w tym czarne ziemie (Gleysols). Na Pojezierzu Litewskim – płaty gleb torfowych (Histosols)
LU	Płaskowyż obejmuje 32% powierzchni, 68% - wchodzi w skład Wyżyny Lotaryńskiej	Umiarkowany ciepły morski	Zespoły gliniastych, oglejonych gleb płowych (Luvisols), brunatnych leśnych (Cambisols) oraz kwaśnych piaszczystych gleb rdzawych (Arenosols)
LV	Kraj nizinny – ok. 60% powierzchni położonej jest poniżej 100 m n.p.m. a jedynie 3% powyżej 200 m n.p.m.	Umiarkowany ciepły przejściowy między morskim a kontynentalnym	Przeważają gleby bielcowe, na północy oglejone, w kompleksach z glebami płowymi i opadowo-glejowymi. Występują także kamieniste rędziny
MT	Wyspy nizinne	Podzwrotnikowy, pośredni między morskim a kontynentalnym	Wyspy pokrywają brązowe gleby śródziemnomorskie (Calcisols)
NL	Charakter nizinny, we wschodniej i południowej części kraju – wysoczyzny, pasma wzgórz morenowych.	Umiarkowany, typowo morski, o łagodnych zimach i średnio ciepłych latach; korzystny dla produkcji rolniczej, z zagrożeniami w postaci silnych wiatrów, przymrozków, suszy.	Duże zróżnicowanie regionalne. Najżyźniejsze gleby występują w pasie nadmorskim oraz w dolinach rzek - marsze i mady. Poza tym występują żyzne gleby brunatne (Limburgit); na wysoczyznach morenowych dominują gleby płowe i bielcowe. Często występują kulturoziemy.
PL	Kraj nizinny – ponad 90% powierzchni stanowią obszary położone poniżej 3000 m n.p.m.	Umiarkowany w typie klimatu przejściowego między morskim Europy Zachodniej a kontynentalnym Europy Wschodniej	Zróżnicowana pokrywa glebowa. Występują gleby brunatne właściwe (Cambisols), pszenno-żytnie gleby brunatne wylugowane oraz gleby płowe (Luvisols), gleby odgórnie oglejone (Planosols), gleby rdzawe (Arenosols), bielice (Polzols), czarne ziemie (Gleysols), lessy, czarnoziemy (Chernozems), rędziny (Leptosols), urodzajne mady (Fluvisols), gleby hydrogeniczne (Histosols). Gleby zaliczane do „pszennych” stanowią ok. 25% a do „żytnich” ok. 33% powierzchni gruntów ornych kraju. Około 60% gleb wykorzystywanych jako grunty orne cechuje się wysokim zakwaszeniem.
PT	Część północna o dominacji gór, na południu niziny i wyżyny. Góry i wyżyny stanowią ok. 70% powierzchni kraju	Podzwrotnikowy, pośredni między morskim a kontynentalnym	Na północy płytkie, kamieniste gleby brunatne leśne (Cambisols) oraz inicjalne skaliste (Leptosols). Te ostatnie pokrywają również południową część kraju. Występują także brązowe gleby śródziemnomorskie, (Calcisols), urodzajne gleby zw. <i>barros</i> (Vertisols) oraz bielice (Podzols). Intensywnemu użytkowaniu rolniczemu podlegają gleby dolin rzecznych (Fluvisols).

Cd. na następnej stronie

Tabela 4 cd.

RO	Duże zróżnicowanie ukształtowania terenu. Obszary górskie – 31%, wyżynne – 39%, niziny – 30% powierzchni kraju	Umiarkowany ciepły, na zachodzie pośredni między morskim a kontynentalnym	Gleby brunatne leśne (Cambisols), bielice (Podzols), gleby skaliste (Leptosols), gleby płowe (Luvisols), urodzajne czarnoziemy (Chernozems), urodzajne smołnice (Vertisols), żyzne gleby aluwialne (Fluvisols), gleby glejowo-aluwiane (Gleysols) i solonczaki (Solonchaks)
SE	Kraj o przewadze wyżyn	Umiarkowany przejściowy i pośredni między morskim a kontynentalnym	Bielice (Podzols), gleby torfowe (Histosols), gleby brunatne (Cambisols)
SI	Kraj wyżynno-górzysty, blisko 48% powierzchni kraju leży na wysokości powyżej 500 m n.p.m., a niziny zajmują jedynie około 7% powierzchni	Pośredni między morskim a kontynentalnym, na południowym zachodzie podzwrotnikowy, na wschodzie umiarkowany ciepły	Na wschodzie: gleby aluwialne (Fluvisols), zespoły gleb glejowych (Gleysols, Planosols), gleby brunatne (Cambisols). Na zachodzie rędziny (Calcisols), inicjalne gleby skaliste (Leptosols) oraz wapienie i czerwone gliny zwietrzelinowe
SK	Kraj górzysto-wyżynny, tereny nizinne zajmują 41% powierzchni kraju, wyżyny-45%, góry – 14%.	Klimat zróżnicowany. Panuje klimat umiarkowany ciepły pośredni między morskim a kontynentalnym	W północnej i środkowej części kraju dominują gleby brunatne lasów liściastych (Cambisols). Występują także górskie bielice (Podzols), gleby łąk wysokogórskich i inicjalne skaliste (Leptosols). Duże powierzchnie zajmują rędziny (Calcisols). Na wschodzie urodzajne czarnoziemy (Chernozems), zdegradowane i w znacznej części osuszone gleby aluwialne (Fluvisols), a także gliniaste Smolnice (Vertisols).

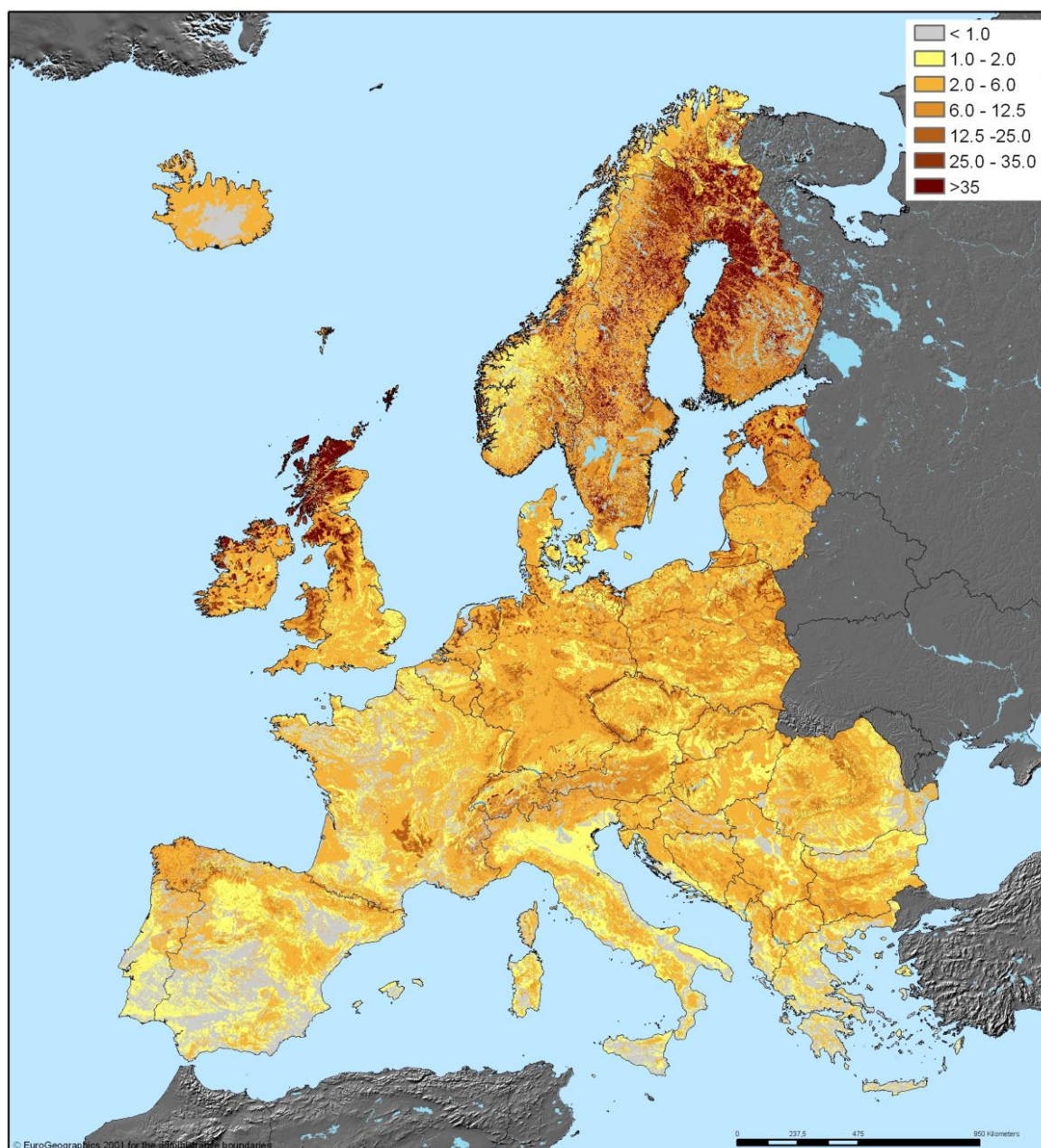
Źródło: [Wielka encyklopedia 2001/2002]

Tabela 5 Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby w państwach członkowskich Unii Europejskiej

Kraj	AT	BE	DE	DK	ES
Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby - 2008 r. [% wagi]	1,64%	1,32%	3,01%	1,39%	1,25%
Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby - 2006 r. [Pg]	1,2	0,3	5,8	0,6	3,5
Kraj	FI	FR	GB	GR	IE
Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby - 2008 r. [% wagi]	11,03%	1,42%	6,98%	1,14%	5,48%
Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby - 2006 r. [Pg]	12,5	5,0	7,1	0,6	1,6
Kraj	IT	LU	NL	PT	SE
Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby - 2008 r. [% wagi]	1,10%	1,14%	6,37%	1,52%	5,29%
Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby - 2006 r. [Pg]	2,0	<0,1	0,8	0,5	13,8
Kraj	CY	CZ	EE	HU	LT
Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby - 2008 r. [% wagi]	1,03%	1,28%	7,07%	2,39%	2,37%
Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby - 2006 r. [Pg]	<0,1	1,1	1,5	1,0	1,1
Kraj	LV	MT	PL	SI	SK
Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby - 2008 r. [% wagi]	3,00%	0,86%	3,40%	1,72%	1,29%
Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby - 2006 r. [Pg]	1,8	<0,1	5,6	0,2	0,6
Kraj	BG	RO			
Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby - 2008 r. [% wagi]	1,29%	1,73%			
Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby - 2006 r. [Pg]	1,0	2,3			

Źródło: [JRC i ies 2010; FAOStat 2014]

subtropikalny obejmuje natomiast południową część kontynentu, w tym przede wszystkim Basen Morza Śródziemnego. W jego obrębie wyróżnia się przede wszystkim gleby cynamonowe. Co więcej, należy mieć również na uwadze, iż w Europie występują także gleby astrefowe charakterystyczne dla dolin dużych rzek, wybrzeży, czy obszarów górskich. Są to między innymi mady, marsze (mady morskie), górskie gleby inicjalne, czy rędziny. Mając powyższe na uwadze, najogólniej można przyjąć, iż na zachodzie występują urodzajne gleby brunatne, w części środkowej kontynentu – słabe bielice, zaś na wschodzie bardzo urodzajne czarnoziemy [Matuszczak 2009, s. 62].

Rysunek 10 Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby w Europie w 2003 r. [%]

Źródło: [JRC i ies 2005]

Jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej w poszczególnych państwach członkowskich Unii Europejskiej przy uwzględnieniu ukształtowania terenu, uwarunkowań klimatycznych oraz występujących gleb przedstawiono powyżej (Tabela 4)⁶⁵. Dokonana charakterystyka pozwala na stwierdzenie, iż porównanie przyrodniczych uwarunkowań sektora rolnego pomiędzy poszczególnymi regionami jest bardzo utrudnione. W celu umożliwienia przeprowadzenia w dalszej części pracy analiz komparatywnych przyjęto następujące zmienne objaśniające jakość zasobów ziemi rolniczej:

- udział powierzchni ziemi rolniczej w powierzchni ziemi w danym państwie członkowskim (grupie państw), jako iż wskaźnik ten będzie funkcją ukształtowania terenu oraz uwarunkowań klimatycznych,
- jakość gleby wyrażoną zawartością węgla organicznego w jej wierzchniej warstwie.

Jakość gleb z punktu widzenia zawartości węgla organicznego w ich wierzchniej warstwie jest w Europie bardzo zróżnicowana (Tabela 5, Rysunek 10). Na podstawie tego kryterium można stwierdzić, iż gleby najbardziej zdegradowane występują na zachodzie kontynentu (ziemie w Portugalii, Hiszpanii, Francji – wartość wskaźnika <1%), a przydatność rolnicza gleb rośnie wraz z przesuwaniami się ku północnemu wschodowi. To zaś powoduje, iż uprawa ziemi w Europie Zachodniej (Rysunek 11) wymaga zastosowania wielu zabiegów agrotechnicznych, co powoduje tworzenie gleb antropogenicznych – kulturoziemów. Warto przy tym zauważyć, iż tereny charakteryzujące się najwyższą zawartością węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby (Szkocja, Półwysep Skandynawski) nie są użytkowane rolniczo, co z kolei determinowane jest ukształtowaniem powierzchni tych obszarów (Rysunek 7). Ocena dostępności ziemi rolniczej na podstawie wskazanych wyżej kryteriów w państwach członkowskich Unii Europejskiej przeprowadzona została poniżej.

2.2. Dostępność ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 roku; identyfikacja podobieństw

Obszary wiejskie⁶⁶ w Unii Europejskiej, stanowią 95% powierzchni ziemi, co stanowi 409 milionów ha⁶⁷, przy czym zasoby ziemi rolniczej w 2010 r. wynosiły 187

⁶⁵ Szczegółowa charakterystyka gleb w poszczególnych państwach europejskich w: [Jones i in. 2005].

⁶⁶ Obszarem wiejskim jest niezurbanizowane terytorium powierzchni ziemi lub część jednostki samorządu terytorialnego, która nie jest sklasyfikowana jako obszar miejski lub będący efektem ekspansji miasta [Lienau 1995, s. 15 za: Martínez 2007, s. 49].

⁶⁷ Przy tym 38% stanowią lasy, 25% – grunty uprawne, 20% – łąki, 5% – zakrzewienia, 3% – obszary wodne, 2% – tereny podmokłe oraz 2% – „grunty puste” (ang. *bare land*).

milionów ha (Tabela 6, Rysunek 11). Tym samym, rolnictwo w UE-27 było w dyspozycji 45% zasobów ziemi, przez co było jej największym użytkownikiem⁶⁸. Należy przy tym zaznaczyć, że zasoby ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej są bardzo zróżnicowane, nie tylko pod względem jakościowym (ukształtowania terenu, jakości gleb, warunków klimatycznych, itp.), ale również ilościowym, co wynika zarówno z powierzchni danego państwa, jak również z jego warunków przyrodniczych, czy miejsca rolnictwa w gospodarce danego państwa oraz tradycji i kultury rolnej. W ujęciu bezwzględnym spośród państw członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r. najmniejszymi zasobami ziemi rolniczej dysponowała Malta – około 10 tys. ha, co jest uzasadnione jej

Rysunek 11 Tereny rolnicze w Europie

Źródło: [Rolnictwo w Europie 2014]

⁶⁸ Należy przy tym zaznaczyć, iż około 7% ziemi rolniczej nie jest aktualnie wykorzystywanych w sposób aktywny. W praktyce jednak mogą to być zasoby przeznaczone na inne cele, w tym np. rekreacyjne, co jest trudne do uwzględnienia w prowadzonych statystykach. Wskazuje się przy tym, że w przybliżeniu 22% lasów i 10% gruntów rolnych znajduje zastosowanie jako obszary służące ochronie przyrody w ramach programu Natura 2000 [Hart i in. 2012, s. vii].

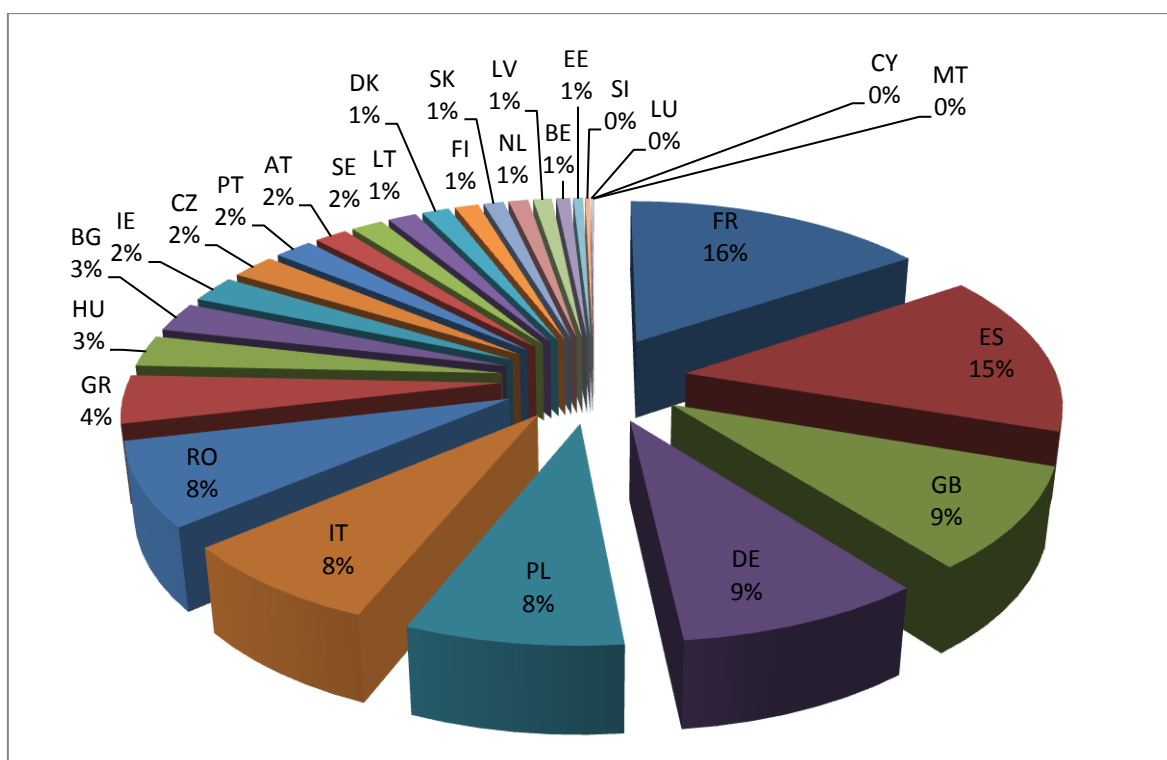
Tabela 6 Zasoby ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r.

Kraj	Powierzchnia ogółem [tys. ha]	Zasoby ziemi ogółem [tys. ha]	Zasoby ziemi rolniczej [tys. ha]	Udział powierzchni ziemi rolniczej w powierzchni zasobów ziemi ogółem	Zasoby ziemi rolniczej per capita [ha]	Zasoby ziemi rolniczej na osobę aktywną ekonomicznie w rolnictwie [ha]	Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby* [% wagi]
AT	8387,9	8241	3165	38%	0,38	21,98	1,64%
BE	3053	3028	1358	45%	0,12	22,63	1,32%
DE	35713	34857	16700	48%	0,20	25,04	3,01%
DK	4309	4243	2626	62%	0,47	35,01	1,39%
ES	50560	49880	27545	55%	0,60	27,06	1,25%
FI	33842	30390	2291	8%	0,43	23,38	11,03%
FR	54919	54766	29147	53%	0,46	50,60	1,42%
GB	24361	24193	17224	71%	0,28	36,26	6,98%
GR	13196	12890	8152	63%	0,73	13,09	1,14%
IE	7028	6889	4568	66%	1,02	30,86	5,48%
IT	30134	29414	14323	49%	0,24	16,97	1,10%
LU	259	259	131	51%	0,26	43,68	1,14%
NL	4154	3373	1909	57%	0,11	8,96	6,37%
PT	9209	9147	3677	40%	0,35	7,20	1,52%
SE	45030	41034	3085	8%	0,33	26,83	5,29%
UE-15	324155	312604	135901	43%	0,34	24,40	
CY	925	924	114	12%	0,10	3,80	1,03%
CZ	7887	7724	4234	55%	0,40	12,87	1,28%
EE	4523	4239	949	22%	0,73	16,08	7,07%
HU	9303	9053	5343	59%	0,53	16,54	2,39%
LT	6530	6268	2772	44%	0,90	23,90	2,37%
LV	6451	6224	1805	29%	0,86	17,36	3,00%
MT	32	32	10	32%	0,02	5,15	0,86%
PL	31268	30420	14604	48%	0,38	4,94	3,40%
SI	2027	2014	483	24%	0,24	69,04	1,72%
SK	4904	4809	1945	40%	0,36	9,92	1,29%
UE-10	73850	71707	32260	45%	0,43	7,83	
BG	11100	10856	5052	47%	0,68	41,41	1,29%
RO	23839	23005	14156	62%	0,65	16,01	1,73%
UE-2	34939	33861	19208	57%	0,66	19,09	
UE-27	432944	418172	187369	45%	0,37	17,52	

*dane dla 2008 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

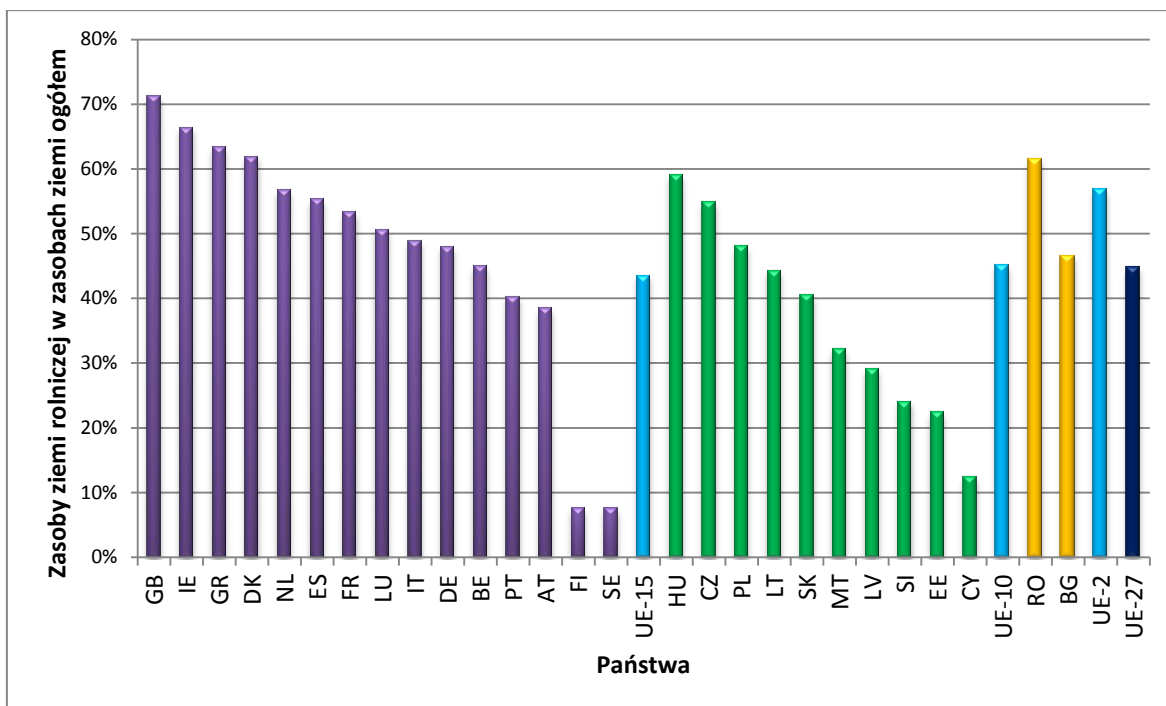
powierzchnią, największymi natomiast Francja – blisko 29,5 tys. ha. Tym samym grunty Malty stanowią nieistotny zasób w skali całej Unii Europejskiej⁶⁹, a ziemie Francji stanowią blisko 16% ziemi rolniczej w UE. W przypadku państw UE-12 największe zasoby ziemi rolniczej (ponad 55%) znajdują się w Polsce oraz Rumunii – odpowiednio 28% i 27% ziemi rolniczej w UE-12, zaś najmniejszym rolniczo państwem UE-15 jest Luksemburg – jedynie 131 tys. ha gruntów rolnych. Mając na uwadze powyższe zależności, należy podkreślić występującą w Unii koncentrację ziemi rolniczej. Około 50% powierzchni omawianego czynnika znajduje się bowiem zaledwie w 4 krajach należących do grupy UE-15 – Francji, Hiszpanii, Zjednoczonym Królestwie i Niemczech (Rysunek 12), a blisko 73% jest w granicach 7 państw (w tym w Polski, Rumunii i Włoch), co świadczy o wysokim potencjale produkcyjnym tych państw. Warto przy tym również zauważyć, iż rozszerzenie Unii Europejskiej o 12 nowych państw członkowskich spowodowało powiększenie powierzchni ugrupowania oraz zasobów ziemi rolniczej o około 1/3 uprzedniej wielkości.

Rysunek 12 Zasoby ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 roku

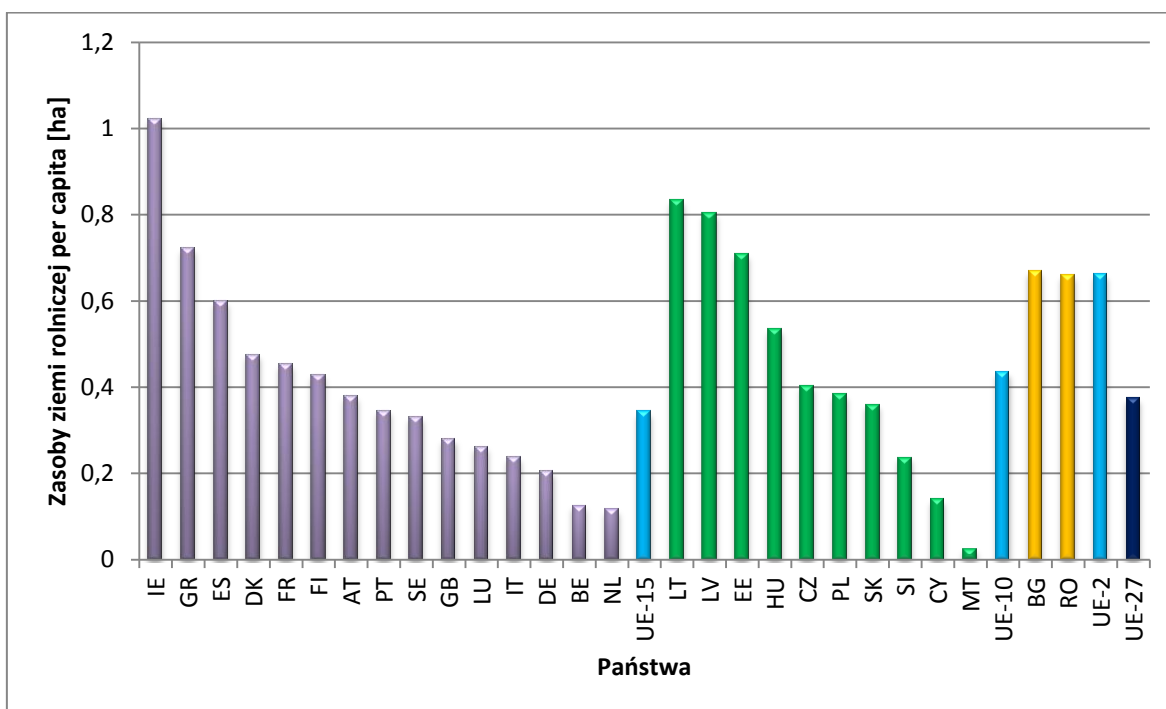
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

⁶⁹ W dalszych interpretacjach przypadek Malty oraz Cypru jako państw o znikomych zasobach ziemi rolniczej oraz szczególnych uwarunkowaniach z tytułu wyspiarskiego charakteru został pominięty.

Rysunek 13 Udział zasobów ziemi rolniczej w zasobach ziemi ogółem w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r. [%]

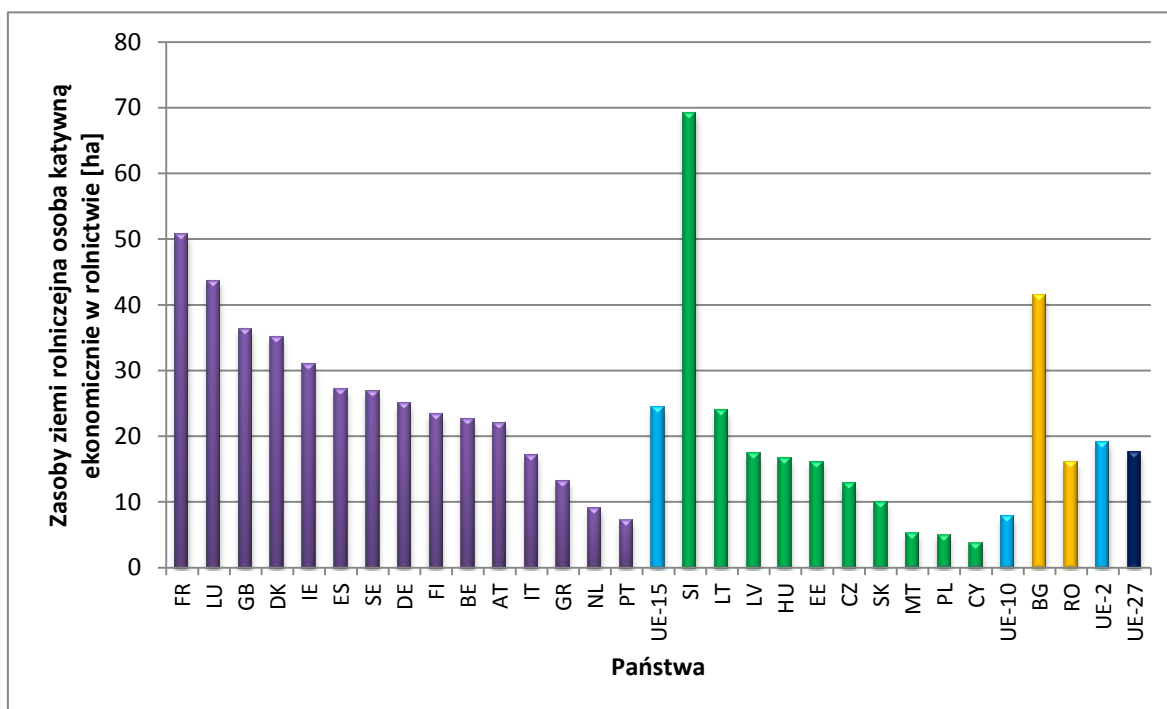
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

Rysunek 14 Zasoby ziemi rolniczej *per capita* w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r. [ha]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

Jednocześnie na podkreślenie zasługuje zróżnicowany udział gruntów rolnych w powierzchni zasobów ziemi ogółem, który uzasadniony jest przede wszystkim warunkami klimatycznymi oraz ukształtowaniem terenu. Stanowił on w 2010 r. od jedynie 8% w Finlandii i Szwecji do 71% w Wielkiej Brytanii (Rysunek 13, Tabela 6), a w przypadku nowych państw członkowskich wartość parametru mieściła się zaś w przedziale 12-62% odpowiednio na Cyprze oraz w Rumunii⁷⁰. Z kolei z punktu widzenia problemu rzadkości ziemi rolniczej, który determinuje struktury agrarne, należy zwrócić uwagę na przeciętny zasób ziemi rolniczej *per capita* (Rysunek 14, Tabela 6). Rozpiętość tego wskaźnika w państwach członkowskich wynosi od 0,02 ha do 1,2 ha, przy czym w „starych” państwach UE wartości graniczne wynosiły 0,11 ha w Holandii i 1,02 ha w Irlandii a w „nowych” odpowiednio 0,02 na Malcie oraz 0,9 ha na Litwie. Warto przy tym zauważyć, iż pomimo największej dostępności ziemi rolniczej we Francji zasób dla obywatela w tym państwie jest ponad dwukrotnie niższy niż w Irlandii. Przy tym w krajach o niskim współczynniku użytków rolnych *per capita* (Belgia, Holandia, Malta, Słowenia) występuje wysoka intensywność użytkowania ziemi [Baer-Nawrocka i Mrówczyńska-

Rysunek 15 Zasoby ziemi rolniczej na osobę aktywną ekonomicznie w rolnictwie w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r. [ha]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

⁷⁰ Należy zwrócić przy tym uwagę, iż w Rumunii w 2008 roku ponad 30% zasobów ziemi rolniczej było porzucone [Popescu 2009, s. 164]. Jest to rezultatem między innymi sposobu przeprowadzonej restytucji gruntów państwowych, skutkującej nadpodażą gruntów i powiększeniem areału gruntów odlogowanych [Rynek ziemi 2009, s. 47].

Kamińska 2007, s. 23-25.]. Najniższa intensywność występuje natomiast w Hiszpanii, na Litwie, Łotwie, Słowacji oraz w Szwecji.

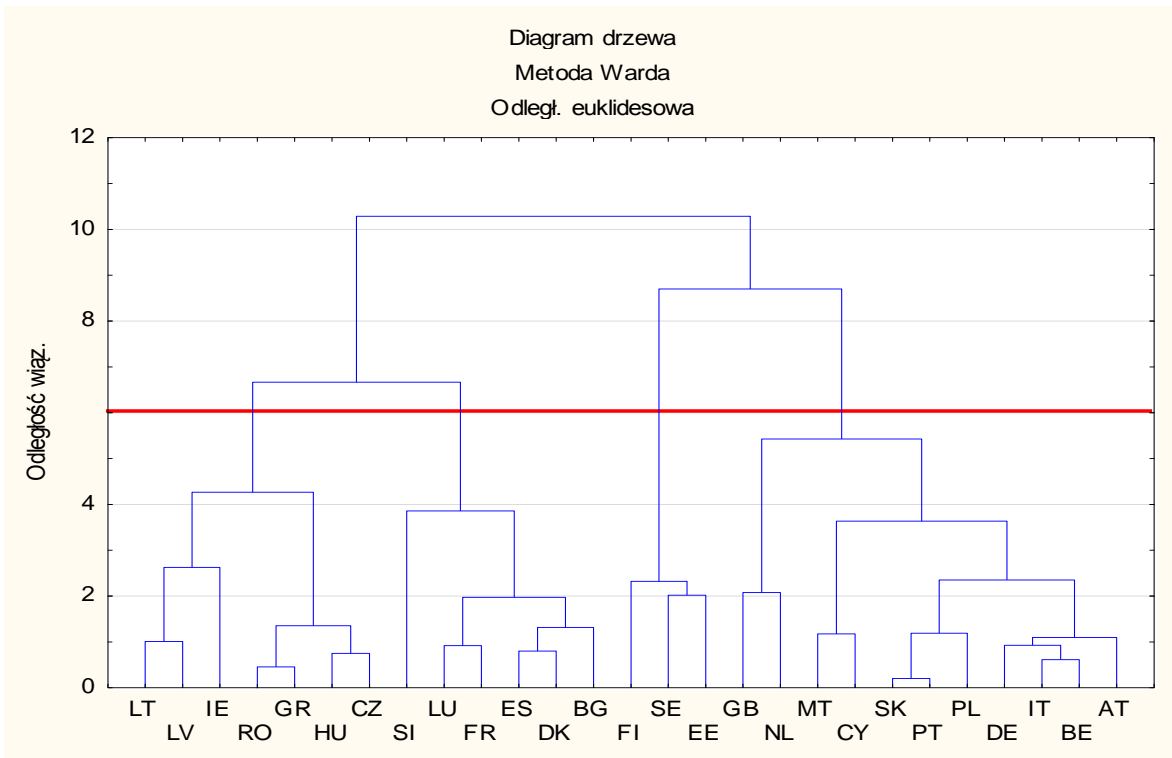
Jak się jednak okazuje, problem rzadkości ziemi w państwach Unii Europejskiej jest mniej znaczący, niżby wynikałoby to z powyższych wskazań. W krajach Europy Zachodniej 75% ludności wiejskiej w wieku produkcyjnym znajduje bowiem zatrudnienie w pozarolniczej gospodarce, a tylko około 25% ludności wiejskiej pracuje w rolnictwie i utrzymuje się z pracy w tym sektorze [Michna 2009b, s. 18]. Powyższą zależność potwierdzają zasoby gruntów rolnych w przeliczeniu na osobę aktywną zawodowo (Rysunek 1, Rysunek 15, Tabela 6), które dla poszczególnych państw członkowskich UE-27 przyjmują wartości od 3,8 ha do 69,04 ha. Wielkości te dotyczą odpowiednio Cypru oraz Słowenii, co wskazuje, iż zróżnicowanie badanego wskaźnika jest silniejsze w państwach członkowskich UE-12 niż ma to miejsce w UE-15. W tej ostatniej grupie państw zasoby gruntów rolnych przypadające na osobę ekonomicznie czynną w rolnictwie wahają się od 7,2 ha w Portugalii do 50,6 ha we Francji.

Mając na uwadze przedstawione powyżej zróżnicowanie, uzasadnione jest podjęcie próby wyodrębnienia spośród krajów Unii Europejskiej, grup państw członkowskich o podobnych zasobach ziemi rolniczej. Jak wskazano powyżej, w tym celu posłużono się aglomeracyjną analizą skupień metodą Warda przy zastosowaniu odległości euklidesowej. Przyjęto przy tym następujące zmienne objaśniające:

- udział ziemi rolniczej w powierzchni ziemi ogółem,
- zasoby ziemi rolniczej *per capita*,
- zasoby ziemi rolniczej przypadającymi na osobę aktywną ekonomicznie w rolnictwie,
- jakością ziemi rolniczej wyrażoną zawartością węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby.

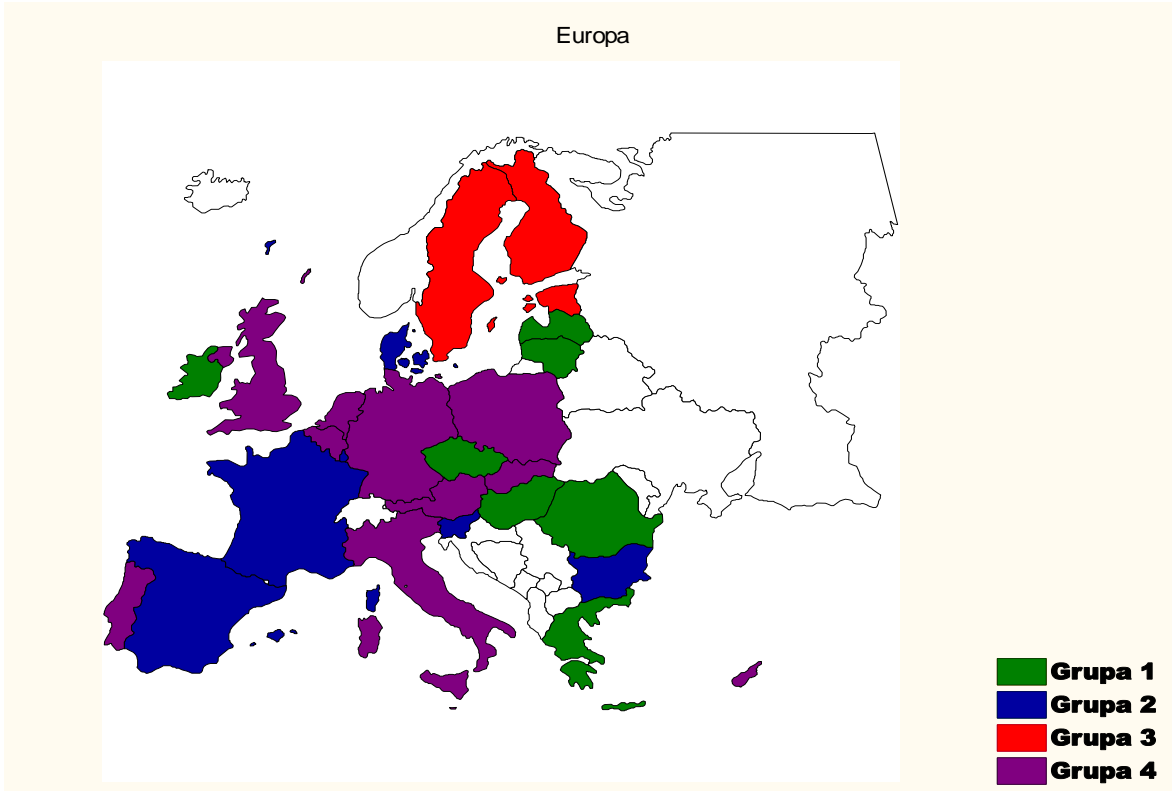
Przeprowadzona analiza korelacji wskazała, iż pomiędzy powyższymi zmiennymi nie zachodzi współliniowość⁷¹, co nie powodowało konieczności wyeliminowania żadnej z cech. Analiza Warda dostarczyła wynik w postaci dendrogramu (Rysunek 16), na którego podstawie, ze względu na charakterystykę zasobów ziemi rolniczej wyodrębniono spośród państw członkowskich Unii Europejskiej 4 skupienia, które przedstawiono na poniższej mapie (Rysunek 17). Do pierwszej grupy zaliczone zostały: Litwa, Łotwa,

⁷¹ Współczynnik korelacji przyjmował wartość z przedziału <-0,26; 0,35>.

Rysunek 16 Dendrogram państw członkowskich Unii Europejskiej względem zasobów ziemi rolniczej w 2010 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

Rysunek 17 Skupienia państw członkowskich Unii Europejskiej względem zasobów ziemi rolniczej w 2010 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

Tabela 7 Zasoby ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r. wg skupień

Wyszczególnienie		Grupa 1	Grupa 2	Grupa 3	Grupa 4
Powierzchnia ogółem [tys. ha]	łącznie	74234	123174	83395	152140
	średnio	10605	20529	27798	13831
Zasoby ziemi ogółem [tys. ha]	łącznie	72053	122018	75663	148438
	średnio	10293	20336	25221	554
Zasoby ziemi rolniczej [tys. ha]	łącznie	41030	64984	6325	75029
	średnio	5861	10831	2108	6821
Udział powierzchni ziemi rolniczej w powierzchni zasobów ziemi ogółem		57%	53%	8%	51%
Zasoby ziemi rolniczej per capita [ha]		0,65	0,52	0,39	0,25
Zasoby ziemi rolniczej na osobę aktywną ekonomicznie w rolnictwie [ha]		16,24	36,08	23,25	12,31
Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby [% wagi]	min	1,14%	1,14%	5,29%	0,86%
	max	5,48%	1,72%	11,03%	6,98%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

Irlandia, Rumunia, Grecja, Węgry i Czechy, do drugiej: Słowenia, Luksemburg, Francja, Hiszpania, Dania oraz Bułgaria, zaś do trzeciej: Finlandia, Szwecja i Estonia. Czwarta – najliczniejsza grupa obejmuje z kolei: Wielką Brytanię, Holandię, Maltę, Cypr, Słowację, Portugalię, Polskę, Niemcy, Włochy, Belgię i Austrię.

Państwa pierwszej grupy charakteryzują się najmniejszą średnią powierzchnia ogółem – ok. 11 tys. ha, a jednocześnie najwyższym udziałem powierzchni ziemi rolniczej w całkowitych zasobach ziemi kształtującym się w 2010 r. na poziomie 57%, a w konsekwencji również najwyższym wskaźnikiem gruntów rolnych *per capita* (Tabela 7). Z drugiej jednak strony względnie niski współczynnik zasobów ziemi rolniczej przypadającej na osobę aktywną ekonomicznie w rolnictwie wskazuje, iż stosunkowo duży odsetek ludności (w porównaniu do innych grup) zajmuje się produkcją rolniczą. Cechą specyficzną państw drugiej grupy jest najwyższa wartość średnich zasobów ziemi rolniczej, najsłabiej odczuwalny problem rzadkości ziemi wyrażonej zasobami ziemi dla osoby aktywnej ekonomicznie w rolnictwie – 36,8 ha oraz najmniejsze zróżnicowanie pod względem jakości gleby wyrażonej zawartością węgla organicznego w wierzchniej jej warstwie. Z kolei w Szwecji, Finlandii oraz Estonii przeciętny udział ziemi rolniczej wynosi jedynie 8% powierzchni ziemi ogółem, co wynika z najniższych zasobów gruntów rolnych w tych państwach. Przy tym zasoby ziemi rolniczej *per capita* kształtują się na poziomie 0,39 ha, a zasób tego czynnika na osobę aktywnie zajmującą się produkcją rolniczą przyjmuje wartość 23,25 ha. W czwartej grupie uwagę zwraca przede wszystkim najwyższa rozpiętość jakości ziemi rolnej: od 0,86% do 6,98% zawartości węgla

organicznego w wierzchniej warstwie gleby oraz najwyższa rzadkość gruntów rolnych względem obywatela i osoby aktywnej ekonomicznie w sektorze rolnym. Ma to miejsce pomimo udziału ziemi rolniczej przekraczającej 50% dostępnej ziemi ogółem.

3. Zmiany w zasobach ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010

Postęp gospodarczy wiąże się ze zmianami wykorzystania dostępnych czynników wytwórczych. W odniesieniu do ziemi rolniczej, kierunek tego procesu determinowany jest szeregiem czynników: jakością posiadanych zasobów, ich położeniem względem aglomeracji miejskich, zdolnością do wytworzenia żywności konkurencyjnej na rynku europejskim i światowym, jakością środowiska naturalnego, walorami przyrodniczymi, potrzebami zgłaszanymi przez społeczeństwo, jak również polityką w zakresie rolnictwa i obszarów wiejskich, w tym wspólną polityką rolną Unii Europejskiej. Jak wskazano wcześniej (rozdział I i II), w UE zasoby ziemi w rolnictwie coraz częściej przestają być wyłącznie czynnikiem produkcji rolnej, a w coraz większym stopniu stają się źródłem dóbr publicznych i wartości środowiskowych, co wynika z wdrażania w ramach wspólnej polityki rolnej koncepcji zrównoważonego rozwoju sektora rolnego. Zgodnie z badaniami Instytutu Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach, podejście takie wiąże się z obniżeniem intensywności produkcji w rozwiniętych krajach Europy Zachodniej [Kukuła i Krasowicz 2010], co dodatkowo potęgowane jest postępowaniem technologicznym w rolnictwie, wzrostem wydajności i produktywności upraw oraz stosunkowo sztywnym popytem na żywność w Unii Europejskiej. Za sprawą tych uwarunkowań, a także osiągnięcia wewnątrz UE samowystarczalności żywnościowej, możliwa stała się zmiana wykorzystania posiadanych zasobów naturalnych między innymi poprzez wyłączenie z produkcji części ziem i przeznaczenie ich na cele pozaprodukcyjne.

Jak wskazują dane publikowane przez Komisję Europejską w ramach bazy Eurostat, zasoby ziemi rolniczej wyrażonej użytkami rolnymi w latach 1990-2010 wykazują w Unii Europejskiej stałą tendencję spadkową⁷². O ile roczne zmiany są niewielkie i co do zasady nie przekraczają 1%, badania wskazują, iż w 2010 r. użytki rolne stanowiły około 90% zasobu z 1990 r. [OECD 2011, s. 28]. W latach 1990-2007 oznacza to spadek o 15,7 miliona ha, tj. przeciętnie 984 tys. ha [Hart i in. 2012, s. vii]. Ma to miejsce pomimo rosnącej populacji państw członkowskich Unii Europejskiej⁷³, a tym

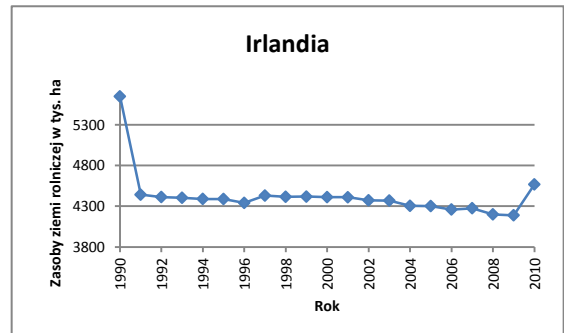
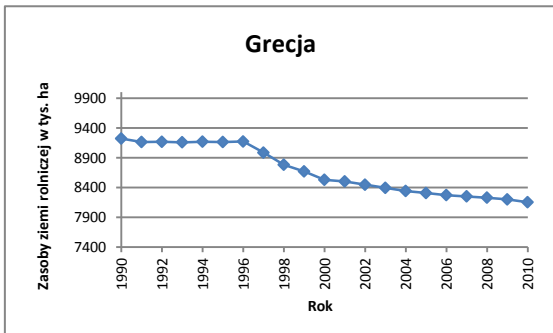
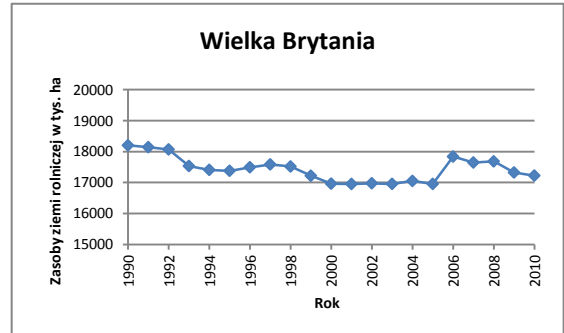
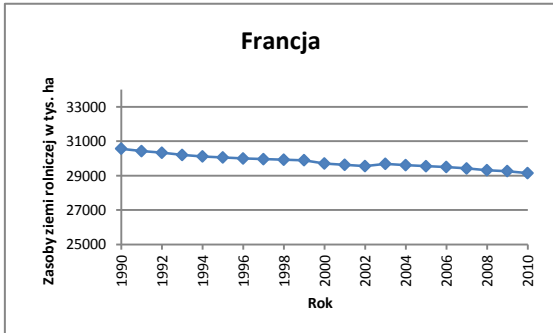
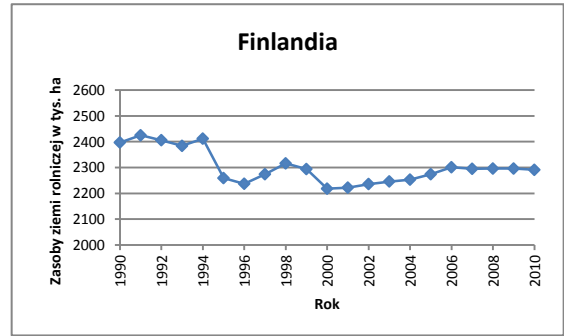
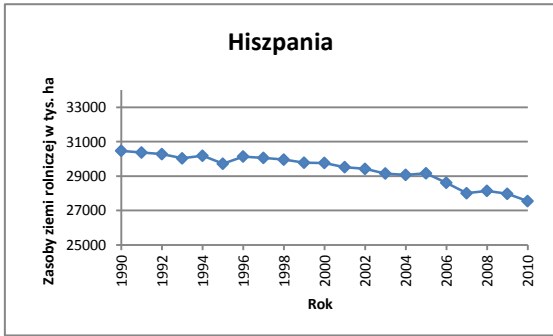
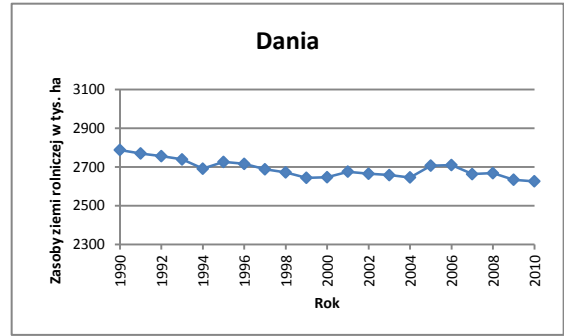
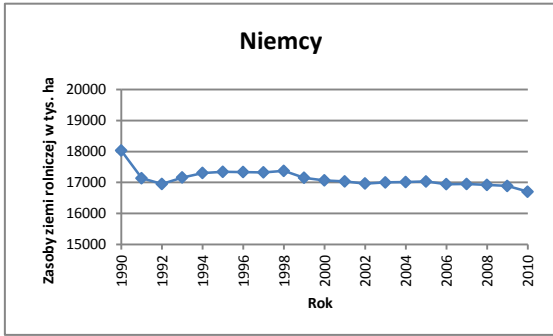
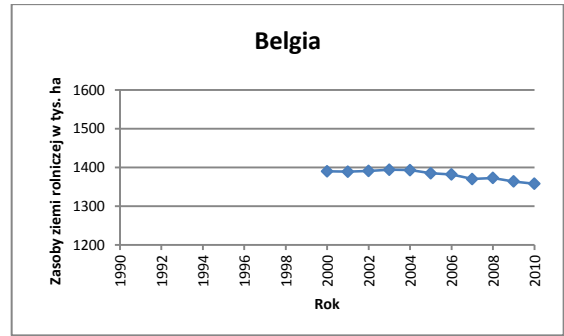
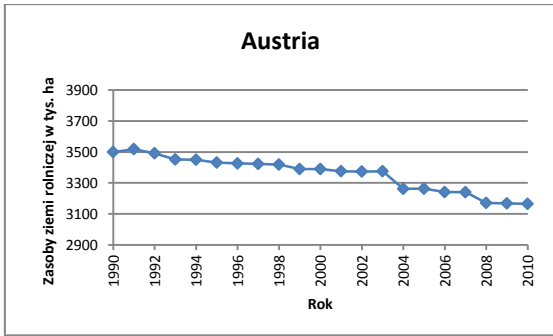
⁷² Dotyczy to również gruntów ornych.

⁷³ W latach 1990-2010 populacja UE wzrosła o 4%, tj. 28 milionów osób.

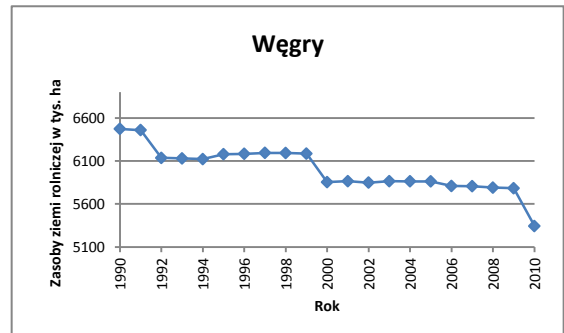
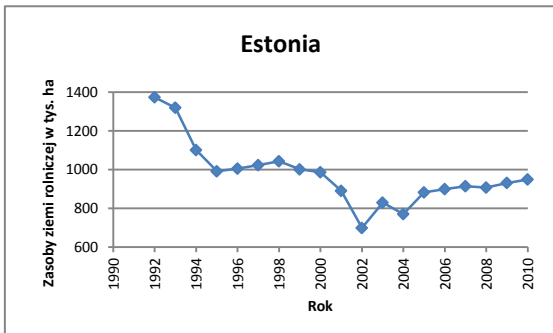
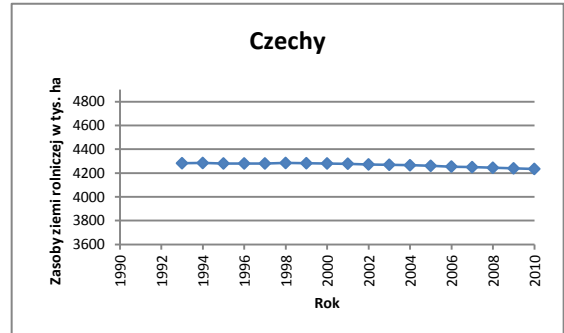
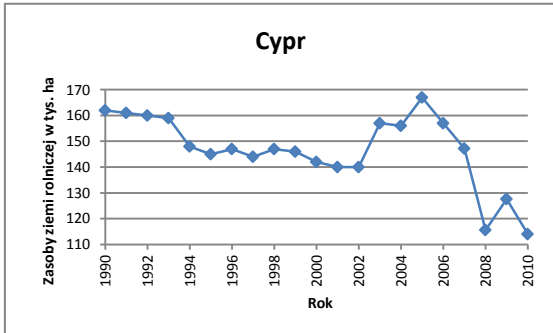
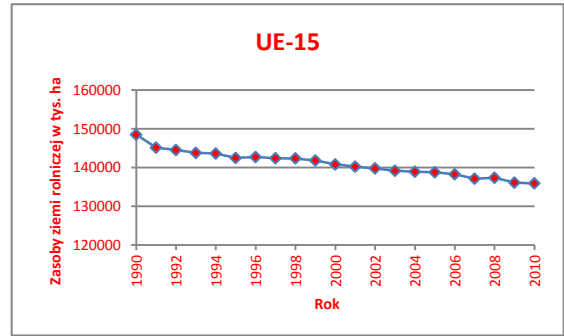
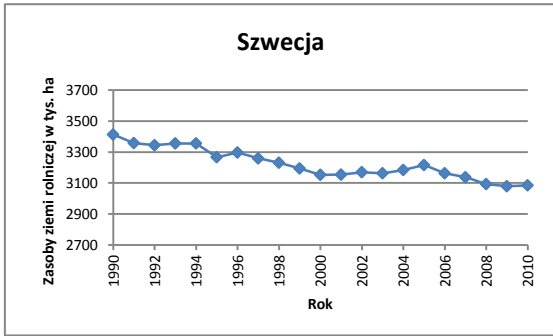
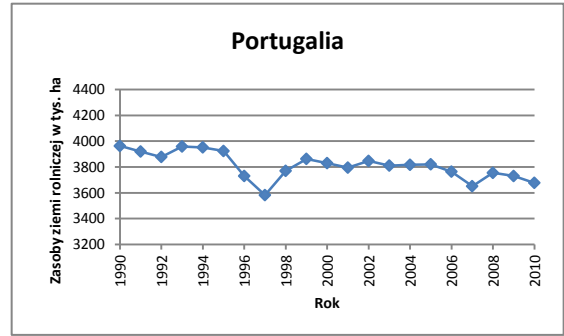
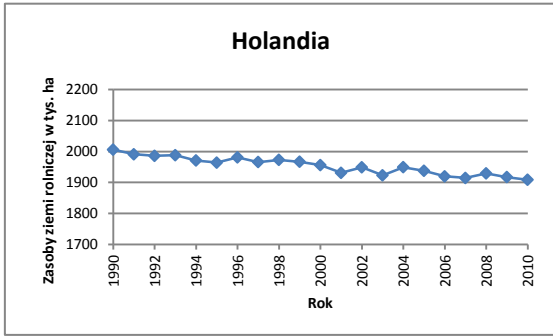
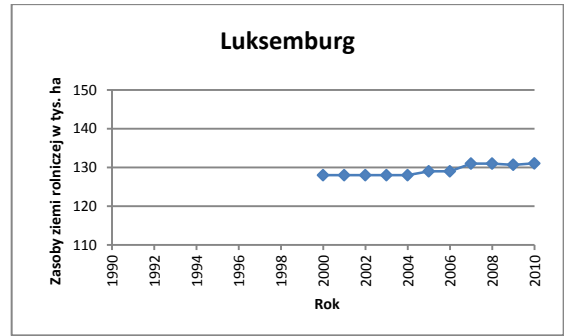
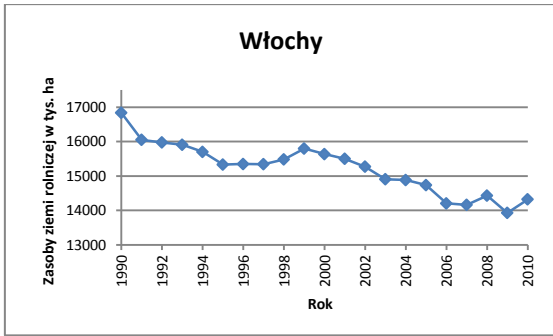
samym wzrostu zapotrzebowania na żywność⁷⁴. Przy tym równolegle następował wzrost powierzchni lasów o 9,8 mln hektarów (611,8 tys. ha rocznie), co oznacza wyłącznie blisko 6 mln ha gruntów z użytkowania rolno-środowiskowego, w tym głównie na rzecz rozszerzających się obszarów miejskich. Jak wskazują badania, rocznie zabudowanych zostaje 100 tys. ha obszarów wiejskich.

Powyższą tendencję potwierdzają dane dostarczane przez FAO. Przeprowadzone analizy wskazują bowiem, iż zasoby ziemi rolniczej w Unii Europejskiej (UE-27) w okresie 1993-2010 uległy zmniejszeniu o blisko 8% (Tabela 28). Przy tym w badanym okresie najsilniejszy spadek występował w państwach należących obecnie do grupy UE-10 i wynosił 18%, przy wielkości równiej 8% w Bułgarii i Rumunii i 5% w UE-15. W tym okresie jedynym państwem, w którym powierzchnia gruntów rolnych wzrosła była Irlandia (wzrost o 4%), a najsilniejszy spadek – blisko 30% – miał miejsce w Estonii oraz na Łotwie. Co więcej, analiza zgromadzonych danych pozwala jednocześnie na obserwację, iż zmiany wolumenu ziemi wykorzystywanej na cele rolnicze zachodziły przede wszystkim przed 2003 r. Okazuje się bowiem, że w latach 2003-2010 w Unii Europejskiej zasoby gruntów rolnych zmniejszyły się o zaledwie ok. 1%, do czego przyczynił się spadek arealu ziem tego rodzaju w UE-10 o 6% oraz Bułgarii i Rumunii o ok. 5%, przy niezmiennych zasobach w państwach „starej” UE. Należy przy tym jednak podkreślić, iż w poszczególnych państwach kierunek i natężenie zmian wolumenu ziemi rolniczej kształtowały się w sposób zróżnicowany. Pośród starych państw członkowskich najsilniejszy wzrost zauważalny jest w Irlandii – 5%, a spadek o 6% w Austrii. W państwach, które przystąpiły do Unii po 2004 r. ograniczenie powierzchni gruntów

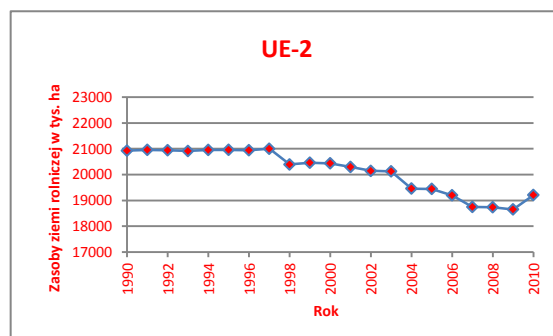
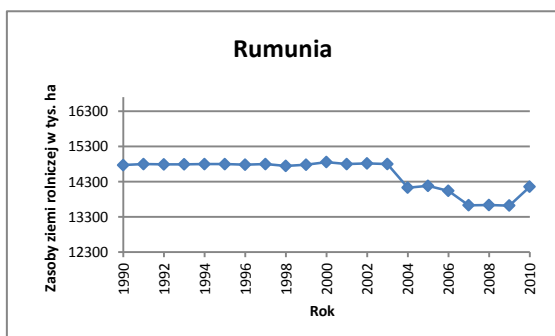
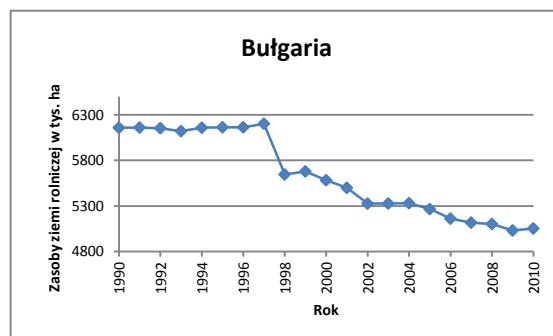
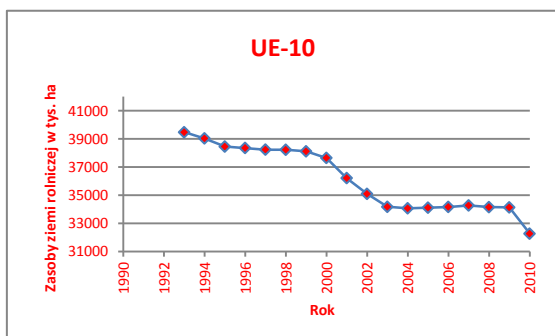
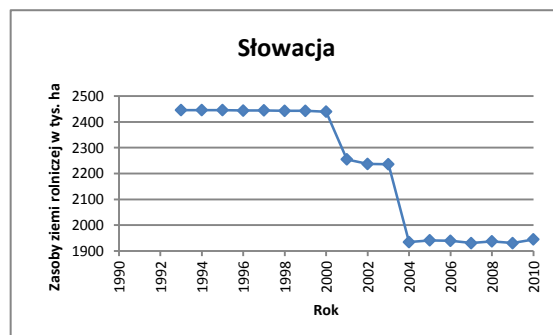
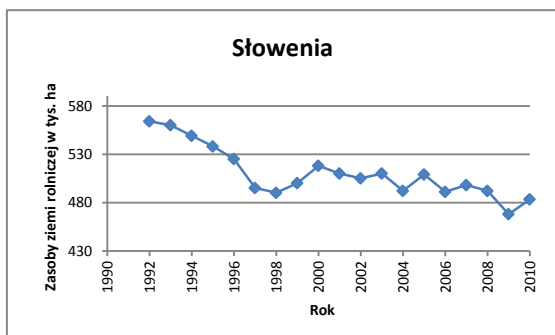
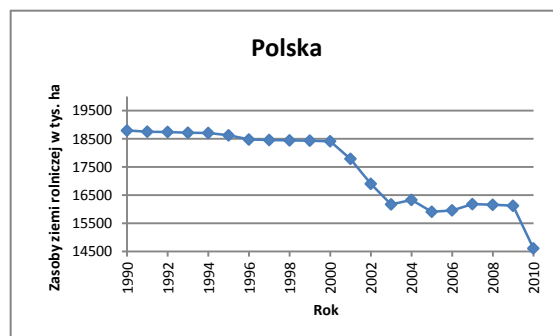
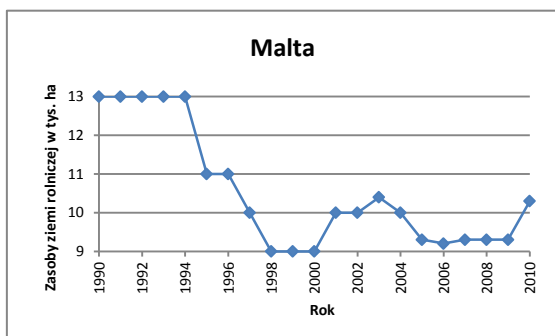
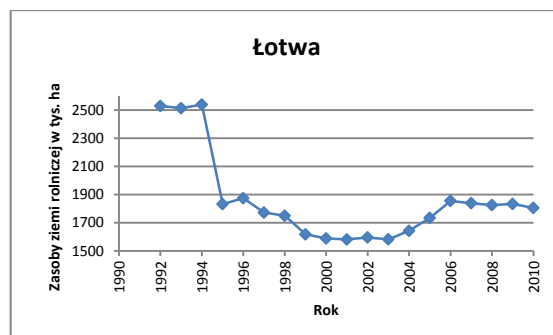
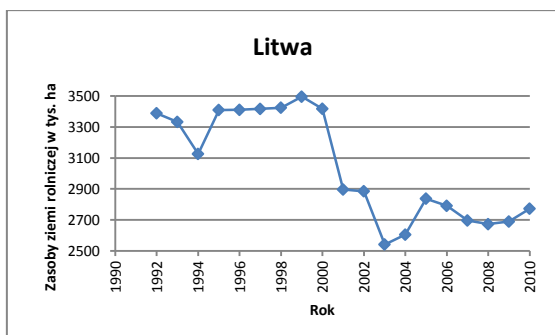
⁷⁴ Ograniczanie powierzchni gruntów rolnych z produkcji rolnej w ramach WPR nie jest obecnie zgodne z rosnącym zapotrzebowaniem gospodarki światowej na żywność. W państwach Europy Zachodniej w ostatnim dziesięcioleciu poziom plonów utrzymuje się bowiem na względnie stałym poziomie lub ulega wręcz obniżeniu. W tym kontekście, programy ograniczające areal gruntów uprawnych są jednocześnie sprzeczne ze strategiami rozwoju sektora rolnego wybranych państw UE. Przykładowo celem rolnictwa Francji jest zwiększenie produkcji roślinnej o około 24% do roku 2025 [*Perspectives 2007* za: Michna 2008, s. 85]. Mając na uwadze zagrożenie dla środowiska, postuluje się równolegle ograniczenie zużycia nawozów azotowych o 12%. Tym samym należy się zastanowić, jaką drogą osiągnięty zostanie wzrost efektywności produkcji rolnej. Można się spodziewać, iż będzie on wymuszał postępowanie koncentracji produkcji, a tym dalszą koncentrację ziemi rolniczej w wielkoobszarowych gospodarstwach rolnych, co z kolei stanowi zagrożenie dla zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich Francji. Powyższe procesy występowały już bowiem wcześniej w Holandii, gdzie skutkowały zanikiem i destrukuralizacją wsi jako wspólnot lokalnych, jak również marginalizacją roli rolników w życiu społecznym [Turowski 1996, s. 130; Chmielewska 2008c, s. 99-100]. Konsekwencją była zaś potrzeba uruchomienia programów na rzecz ochrony środowiska i rozwoju obszarów wiejskich. Tym samym nastawienie rolnictwa na rozwój dużych gospodarstw należy oceniać negatywnie. Należy przy tym jednak zaznaczyć, że znaczny teoretyczny potencjał zwiększenia plonów istnieje w państwach UE-12, w tym szczególnie na obszarach o najmniejszej ilości ograniczeniach naturalnych (glebowych, wodnych, temperaturowych) [Hart i in. 2008, s. xv].

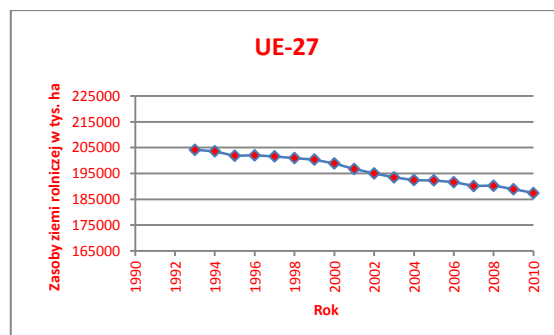
Cd. na następnej stronie

Cd. na następnej stronie

Cd. na następnej stronie

Rysunek 18 Zasoby ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010 [tys. ha]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

rolnych występowało najsilniej na Słowacji. W przypadku Estonii oraz Łotwy należy zaś zaznaczyć, iż spadek zasobów ziemi rolniczej w latach 1993-2010 jest wynikiem ograniczenia rolniczego wykorzystania gruntów w latach 1993-2003, gdyż po 2003 r. obserwuje się w tych państwach ponowne zagospodarowanie przez sektor rolny coraz większych powierzchni badanego czynnika, przy czym wzrost mający miejsce w latach 2003-2010 był najsilniejszy w grupie UE-12 i całej Unii Europejskiej i wyniósł 14%. Zmiany zasobów ziemi rolniczej w poszczególnych państwach członkowskich Unii oraz grupach państw w badanym okresie zaprezentowane zostały powyżej (Rysunek 18)⁷⁵.

Mając na uwadze kształtowanie się badanej zmiennej w latach 1990-2010, dla każdego kraju przeprowadzono analizę szeregów czasowych dla zasobów ziemi rolniczej obejmującą identyfikację oraz weryfikację punktów zwrotnych. Uzyskane wyniki wskazują, iż istotne punkty zwrotne w zakresie zmian zasobów gruntów rolnych występują w niemal wszystkich państwach członkowskich. Wyjątek w tym zakresie stanowi Holandia oraz Luksemburg⁷⁶. Przy tym 1 istotny punkt zwrotny zaobserwowano w 13 krajach, (w tym 8 spośród UE-15, 3 z UE-10 oraz Bułgarii i Rumunii), 2 punkty w 8 krajach (z czego 5 w grupie UE-15) a 3 jedynie na Węgrzech, Litwie, Łotwie, Malcie oraz w Polsce wyznaczono 4 segmenty (Tabela 8, Rysunek 19). Co ciekawe, przy tym zarówno w UE-15 oraz UE-27 można mówić jedynie o jednym segmencie, co oznacza, iż w ujęciu łącznym zmiany zachodziły w sposób systematyczny. Odmienne sytuacja wygląda dla

⁷⁵ Przy ocenie wykresów dla poszczególnych państw członkowskich oraz ugrupowań należy mieć na uwadze przyjętą skalę zasobów ziemi rolniczej. W celu zminimalizowania błędów w interpretacji intensywności zmian w poszczególnych państwach oraz umożliwienia porównywalności natężenia między nimi przyjęto skalę obejmującą zakres odchylenia rzędu $\pm 15\%$ od średniej wielkości zasobów ziemi w każdym kraju.

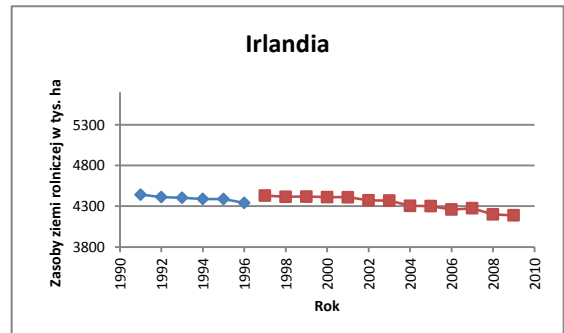
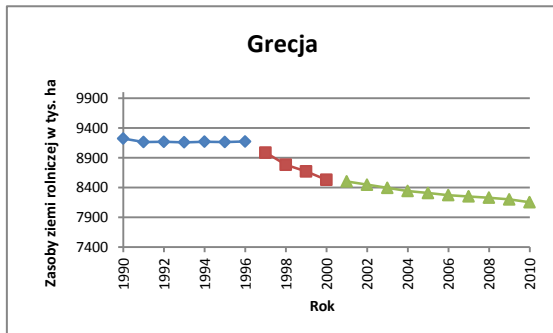
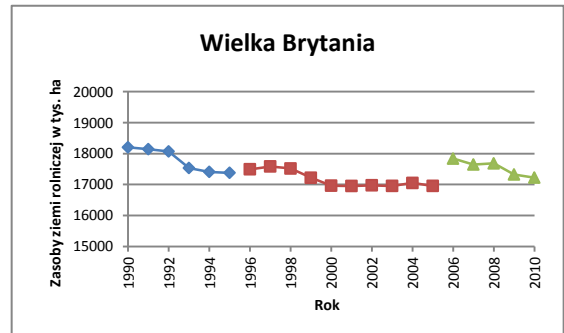
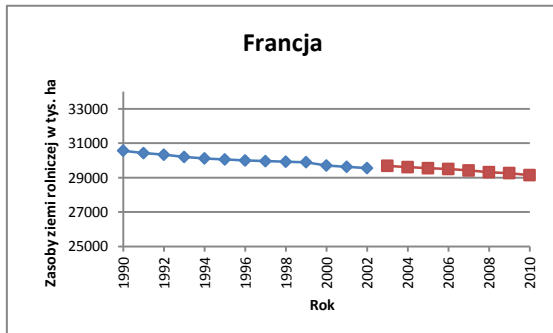
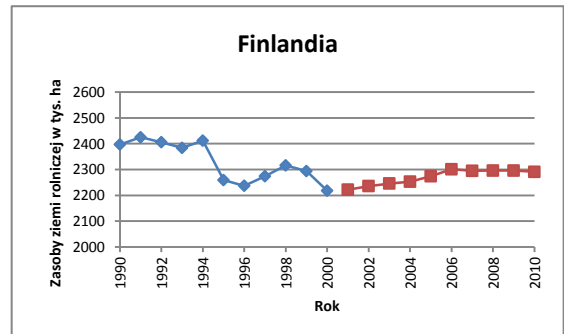
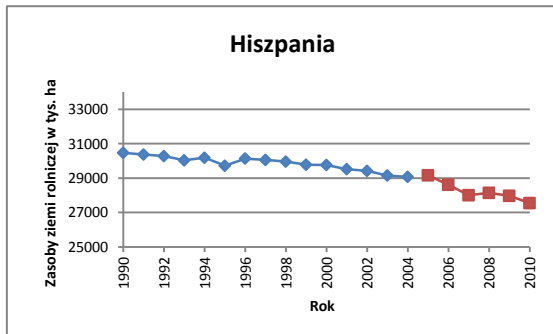
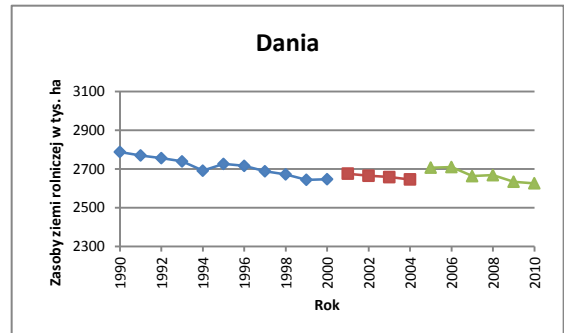
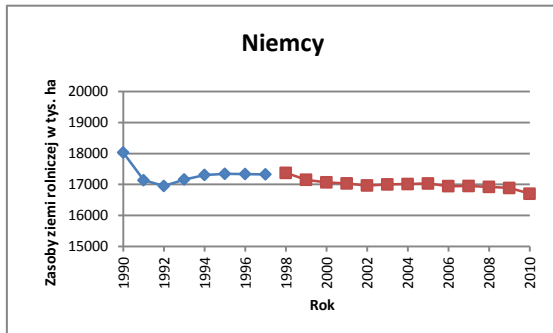
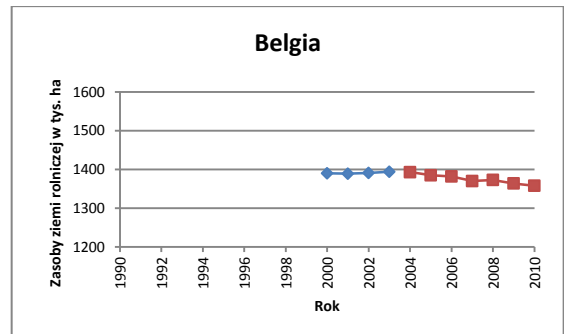
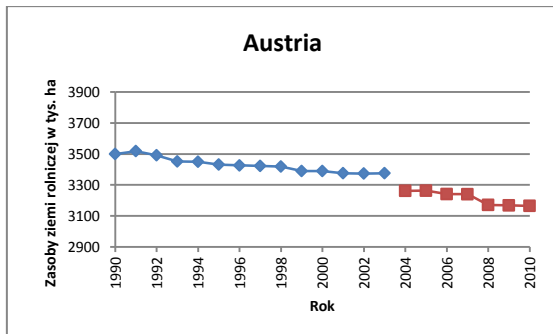
⁷⁶ W przypadku Luksemburga badania obejmowały lata 2000-2010 ze względu na dostępność porównywalnych danych statystycznych.

Tabela 8 Segmenty liniowe zasobów ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2008

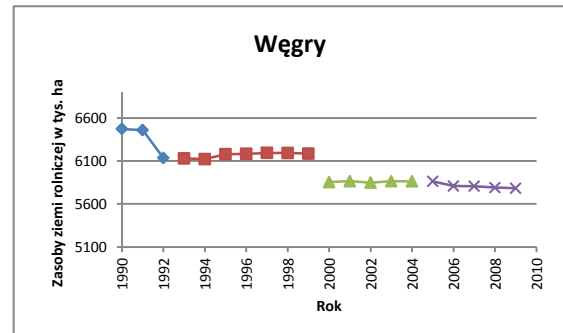
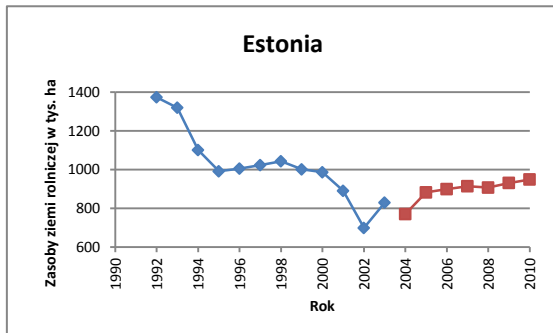
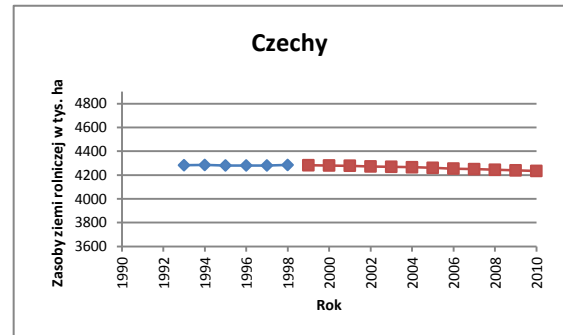
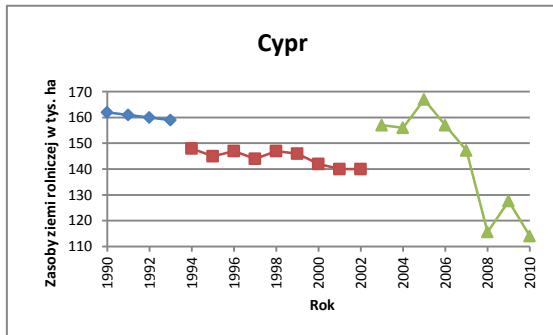
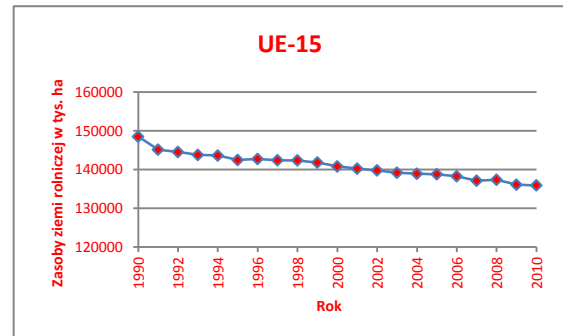
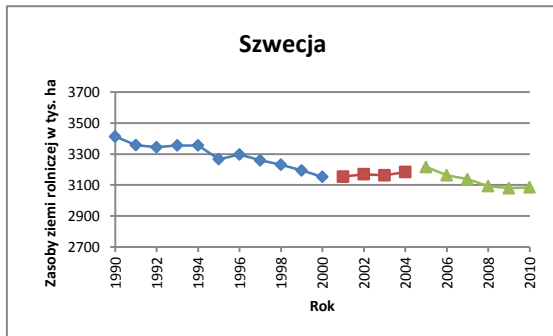
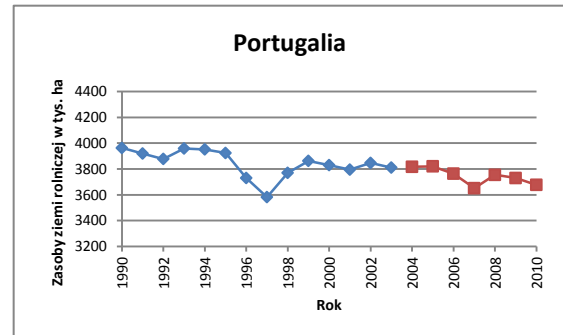
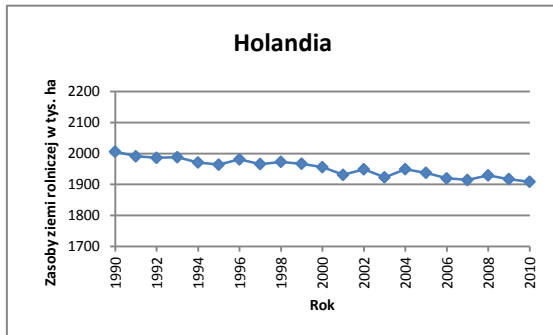
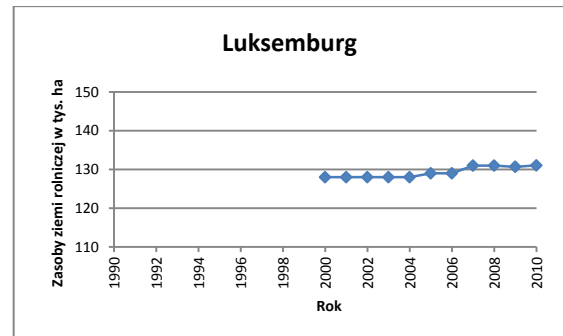
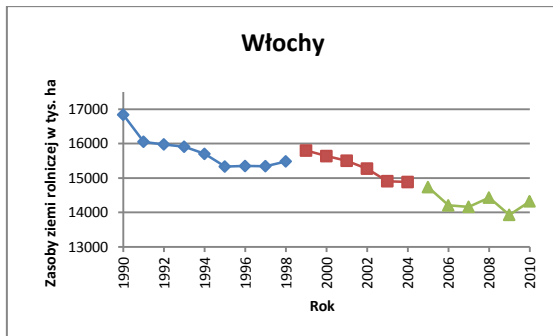
Kraj	Segment 1	Współczynnik kierunkowy funkcji trendu	Segment 2	Współczynnik kierunkowy funkcji trendu	Segment 3	Współczynnik kierunkowy funkcji trendu	Segment 4	Współczynnik kierunkowy funkcji trendu
AT	1990-2003	-11,05	2004-2010	-19,68				
BE	2000-2003	1,40	2004-2010	-5,57				
DE	1991-1997	54,50	1998-2010	-34,18				
DK	1990-2000	-13,99	2001-2004	-9,70	2005-2010	-17,94		
ES	1990-2004	-88,50	2005-2010	-282,46				
FI	1990-2000	-18,95	2001-2010	8,75				
FR	1990-2002	-76,69	2003-2010	-74,88				
GB	1990-1995	195,94	1996-2005	-73,52	2006-2010	-155		
GR	1990-1996	*	1997-2000	-148	2001-2010	-36,40		
IE	1991-1996	-16,89	1997-2010	-21,10				
IT	1990-1998	-156,43	1999-2004	-199,98	2005-2010	*		
LU	2000-2010	0,38						
NL	1990-2010	-4,39						
PT	1990-2003	*	2004-2010	*				
SE	1990-2000	-23,16	2001-2004	8,30	2005-2010	-27,17		
UE-15	1990-2010	-511,4						
CY	1990-1993	-1,00	1994-2002	-0,91	2003-2010	-7,22		
CZ	1993-1998	*	1998-2010	-4,55				
EE	1992-2003	-48,97	2004-2010	22,96				
HU	1990-1992	-169,00	1993-1999	11,64	2000-2004	*	2005-2009	-17,90
LT	1992-1994	-131,50	1995-1998	5,10	1999-2004	-202,87	2005-2009	-41,46
LV	1992-1994	*	1995-2002	-45,33	2003-2005	76,00	2005-2010	-10,60
MT	1990-1997	-0,44	1998-2002	0,30	2003-2005	-0,85	2006-2009	0,03
PL	1990-1999	-46,24	2000-2004	-579,10	2005-2009	62,30		
SI	1992-1997	-13,17	1998-2010	*				
SK	1993-2000	-0,77	2001-2003	-9,50	2004-2010	*		
UE-10	1993-1999	-210,96	2000-2003	-1156,2	2004-2009	*		
BG	1990-1997	*	1998-2010	-56,40				
RO	1990-2002	*	2003-2009	-181,39				
UE-2	1990-2003	-71,86	2004-2009	-189,37				
UE-27	1993-2010	-1029						

*brak uwzględnienia w zestawieniu współczynników kierunkowych jest wynikiem dopasowania funkcji trendu do danych empirycznych w danym segmencie na poziomie nieprzekraczającym $R^2=0,6$, a tym samym uznanych za nieistotne statystycznie.

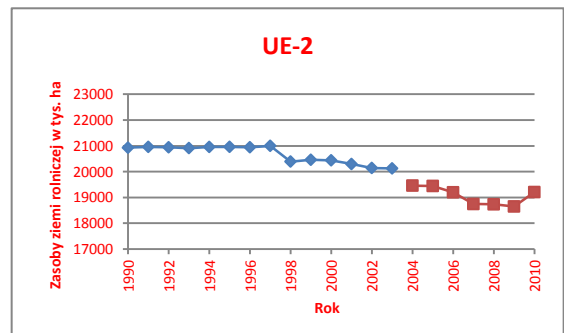
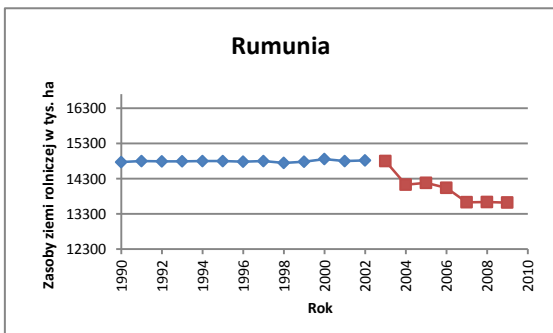
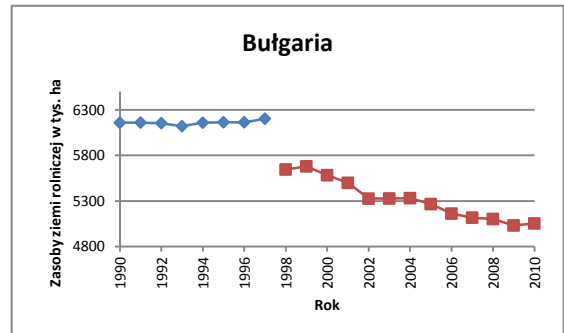
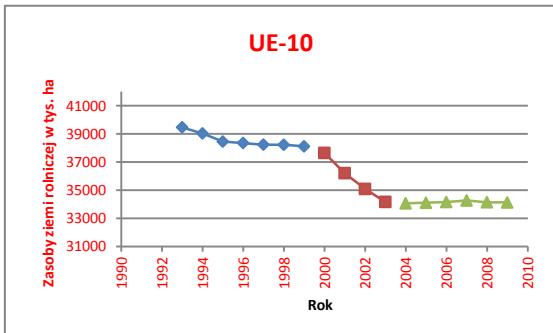
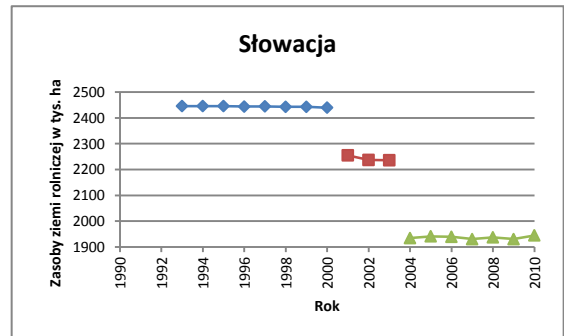
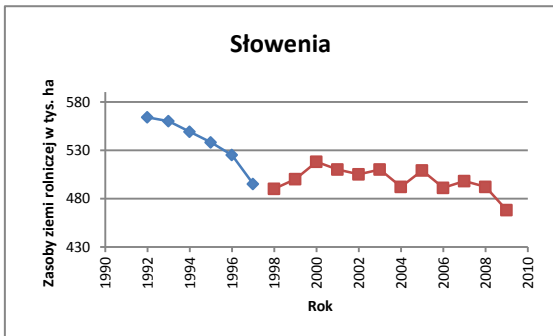
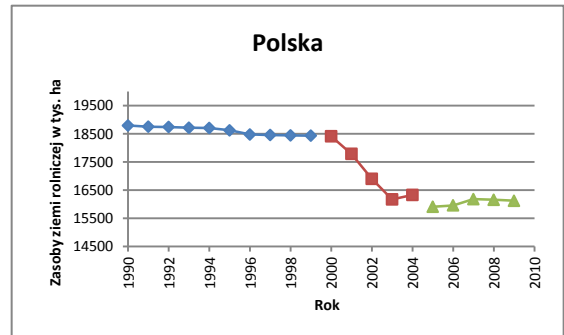
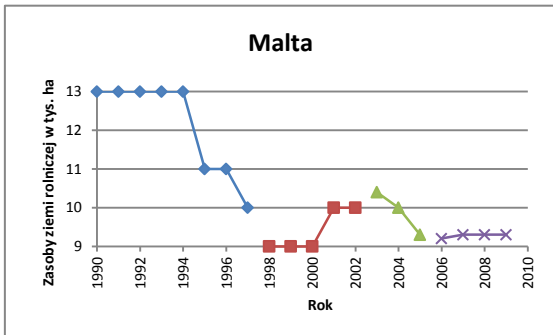
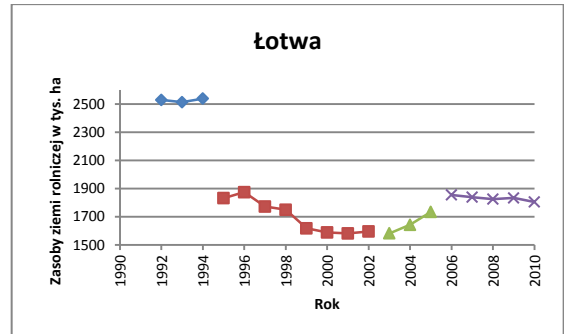
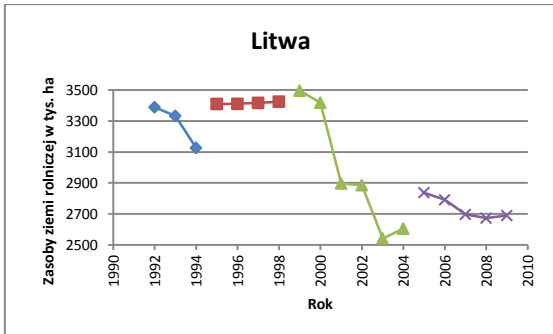
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

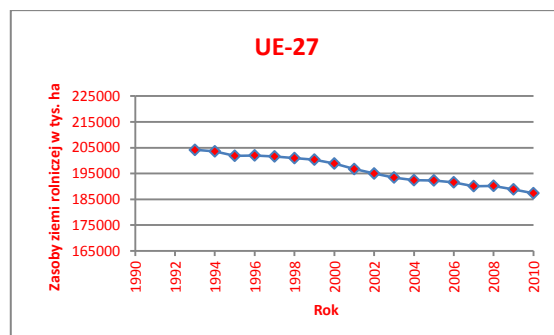
Cd. na następnej stronie

Cd. na następnej stronie

Cd. na następnej stronie

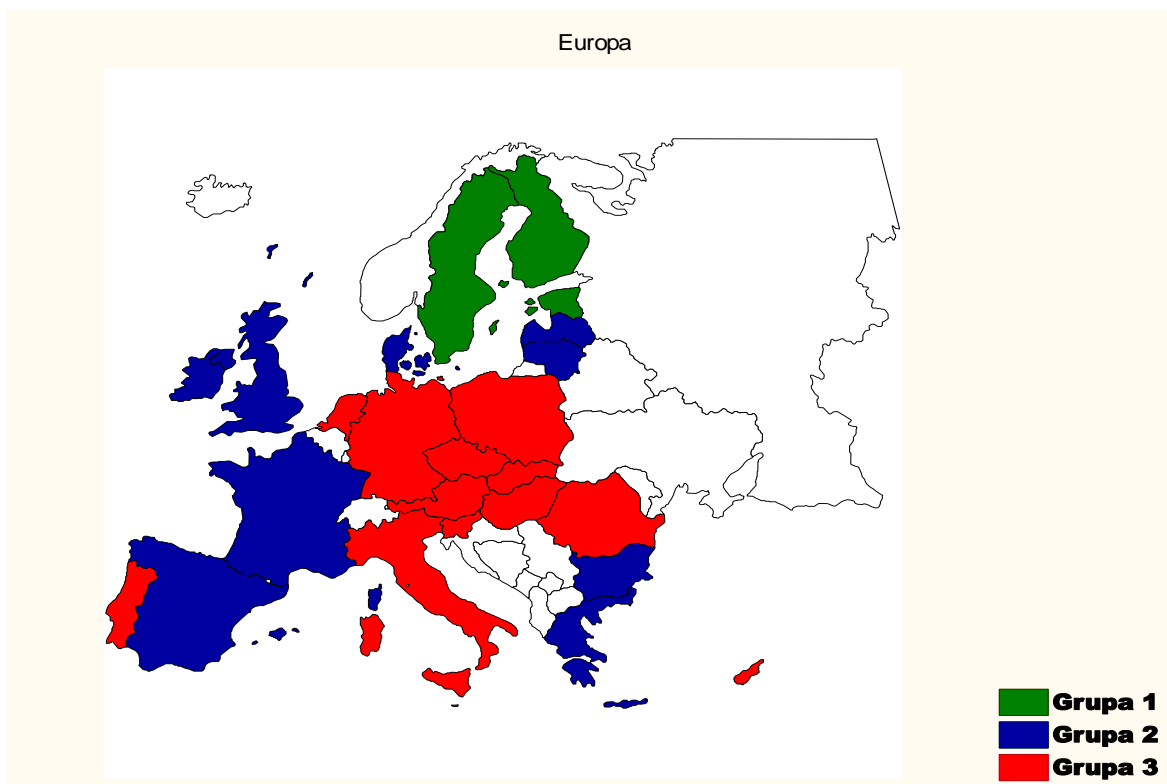
Rysunek 19 Dynamika zasobów ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010 w ujęciu segmentowym [tys. ha]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

UE-10 i UE-2, dla których potwierdzone zostało występowanie odpowiednio 2 i 3 istotnych punktów zwrotnych. Należy przy tym podkreślić, że po roku 2003⁷⁷ takowe zlokalizowane oraz zweryfikowane zostały aż w 17 z 27 państw, w tym 8 należących do UE-10.

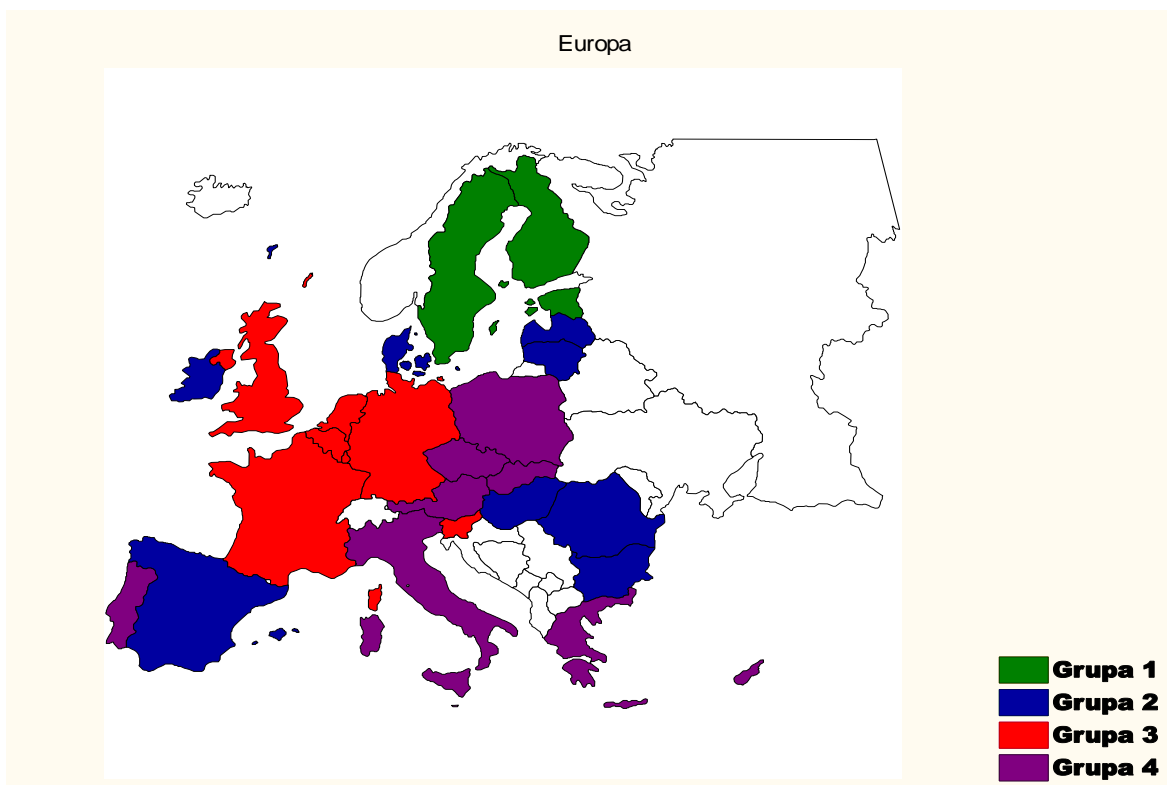
Dodatkowo na podkreślenie zasługuje fakt, że w większości przypadków występowanie istotnych punktów zwrotnych wiąże się z intensyfikacją zmniejszania zasobów ziemi rolniczej. W Hiszpanii ubytek zasobów ziemi rolniczej średniorocznie po 2005 r. był ponad trzykrotnie silniejszy, a w Austrii i Danii blisko dwukrotnie. Z kolei w Belgii i Szwecji nastąpiła dodatkowo zmiana kierunku zachodzących procesów ze wzrostu zasobów gruntów rolnych w latach 2000-2003, do spadku badanej zmiennej po 2004 r. Zależności te nie jest jednak regułą, co potwierdzają przede wszystkim państwa, które przystąpiły do UE w 2004 r. W przypadku Litwy zauważyć bowiem należy tendencję odwrotną, polegającą na prawie 5-cio krotnym spowolnieniu zmniejszania się zasobów ziemi rolniczej. Natomiast w Estonii, na Łotwie oraz w Polsce zmiana przeobrażeń w zakresie zasobów gruntów rolnych polegała na wzroście powierzchni tego czynnika wraz z wystąpieniem istotnego punktu zwrotnego. Jednocześnie należy podkreślić, iż w ostatnim wyznaczonym segmencie, jedynie w 4 państwach – w Finlandii, Estonii, na Malcie i w Polsce – następował wzrost zasobów gruntów rolnych.

⁷⁷ Kryterium 2003 r. przyjęte zostało w związku z uchwaloną w tym czasie reformą wspólnej polityki rolnej (por. wyżej) oraz rozszerzeniem UE o 10 państw w następnym roku. Należy mieć przy tym na uwadze opóźnienia we wdrożeniu instrumentów wprowadzonych reformą luksemburską. Przykładowo System Jednolitej Płatności został wprowadzony w 7 z 15 państw „starej” Unii od 1 stycznia 2005 r. a w pozostałych 8 – rok później. Można jednak przyjąć, iż pewne procesy dostosowawcze rozpoczęły się już z uchwaleniem nowych zasad WPR.

Rysunek 20 Skupienia państw członkowskich Unii Europejskiej względem zasobów ziemi rolniczej w 1993 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

Rysunek 21 Skupienia państw członkowskich Unii Europejskiej względem zasobów ziemi rolniczej w 2003 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

Na podstawie powyższych obserwacji można wnioskować, iż w państwach członkowskich Unii Europejskiej następuje dostosowanie zasobów ziemi rolniczej do warunków otoczenia sektora rolnego. W sposób szczególny dotyczy to zmian zachodzących po 2003 r., które między innymi są wynikiem reformy wspólnej polityki rolnej UE dla krajów UE-15 oraz rozszerzenia Unii skutkującego z jednej strony znacznym powiększeniem zasobów ziemi rolniczej w ramach ugrupowania, z drugiej zaś objęcia europejską polityką rolną nowych państw. Występujące pomiędzy państwami zróżnicowanie zmian badanej cechy potwierdza zaś, że w UE nie występują procesy unifikacji w zakresie kształtowania zasobów ziemi rolniczej.

Z uwagi na przedstawioną dynamikę zasobów ziemi rolniczej w latach 1990-2003, powtórzono uprzednio przeprowadzoną analizę skupień. Celem było poznanie, czy na skutek zachodzących zmian modyfikacji uległy wyróżnione dla 2010 r. grupy państw, a tym samym weryfikacja zbieżności zmian w poszczególnych grupach. Ocenie posłużyło wyodrębnienie skupień krajów na podstawie tych samych kryteriów, które przyjęto do analizy dla 2010 r. Procedurę przeprowadzono dla 1993 r. (Tabela 29), co uzasadnione było dostępnością danych dla większości państw członkowskich UE oraz 2003 r. (Tabela 31) jako okresu sprzed rozszerzenia Unii Europejskiej o 12 nowych krajów. Uzyskane wyniki (Tabela 30, Tabela 32, Rysunek 64, Rysunek 65) stanowiąc będą podstawę dla przeprowadzonej w dalszej części pracy analizy konwergencji struktur ziemi rolniczej w UE-27. Na tym etapie analiz należy natomiast stwierdzić, że wyróżnione w poszczególnych latach grupy państw ze względu na podobieństwo zasobów ziemi rolniczej różnią się między sobą. Po pierwsze, w 1993 r. analiza Warda pozwoliła na wyodrębnienie trzech (Rysunek 20), zaś w 2003 (Rysunek 21) i 2010 (Rysunek 17) czterech skupień. Przy tym jedyną cechą wspólną jest zaliczenie do jednej grupy we wszystkich analizowanych latach Finlandii, Szwecji i Estonii, przy niewielkich zmianach w odległości wiązania pomiędzy nimi. Zmiany wartości udziału zasobów ziemi rolniczej w powierzchni ziemi ogółem, zasobów ziemi rolniczej *per capita* oraz w przeliczeniu na osobę aktywną ekonomicznie w rolnictwie powodowały zaś, iż pozostałe państwa zostały zakwalifikowane pod względem podobieństwa do różnych skupień. To zaś potwierdza tezę, iż w poszczególnych państwach zmiany powierzchni gruntów rolnych zachodzą w sposób niezależny od uwarunkowań zasobowych.

4. Konkluzje

Celem powyższego rozdziału było z jednej strony poznanie, w jaki sposób kształtują się w państwach członkowskich Unii Europejskiej zasoby ziemi rolniczej z punktu widzenia zarówno otoczenia przyrodniczego, jakości zasobu, ale również jego rzadkości. Między innymi te czynniki stanowiąc będą bowiem o strukturze agrarnej poszczególnych krajów. Z drugiej zaś przeprowadzone analizy służyły poznaniu kierunku i siły przekształceń powierzchni gruntów użytkowanej w celach rolniczych po 1990 r., a więc w warunkach wspólnej polityki rolnej UE będących wynikiem reformy MacSharry'ego, Agendy 2000 oraz reformy luksemburskiej. Konkludując należy wskazać, że:

- pod względem dostępnych zasobów ziemi rolniczej państwa członkowskie znacznie różnią się między sobą. Ma to miejsce zarówno z punktu widzenia ich uwarunkowań środowiskowych ale również z uwagi na kwestę rzadkości czynnika, przy czym można wyróżnić grupy państw o zbliżonych właściwościach zasobowych;
- mając na uwadze ewolucję instrumentów wspólnej polityki rolnej w kierunku ograniczania intensywnej formy produkcji rolnej na rzecz promocji wartości rolno-środowiskowych w większości państw UE spodziewać się można zmniejszenia zasobów ziemi rolniczej. O ile w latach 1990-2010 spadek zasobów ziemi rolniczej w Unii Europejskiej uznać można za stosunkowo znaczny, o tyle po 2003 r. obserwuje się jednak utrzymanie powierzchni gruntów rolnych na stabilnym poziomie. Pomimo tego zmiany zachodzące w poszczególnych krajach wykazują znaczne zróżnicowanie zarówno pod względem kierunku jak i natężenia. Może to sugerować, iż w poszczególnych państwach następują dostosowania do krajowych oraz wspólnotowych warunków gospodarowania w rolnictwie, w tym instrumentów wspólnej polityki rolnej. Większy zakres zmian w państwach należących do UE od 2004 lub 2007 roku można tłumaczyć objęciem rolnictwa tych państw nowymi instrumentami regulującymi produkcję rolną oraz wspierającymi rozwój gospodarstw oraz dochody rolnicze. Zmiany w UE-15 mogą natomiast wynikać z rozszerzenia UE o nowe państwa członkowskie, co oznaczało potrzebę dostosowania gospodarstw rolnych do funkcjonowania w nowych warunkach konkurencyjności. Ważną rolę przypisać należy także wprowadzeniem nowych zasad WPR, które były wynikiem reformy z 2003 r. uznawanej za

najbardziej radykalną z dotychczasowych. Można przy tym przypuszczać, że rozszerzanie katalogu dostępnych narzędzi wsparcia w ramach wspólnej polityki rolnej z dużym prawdopodobieństwem sprzyjać będzie pogłębianiu istniejącej różnorodności w zasobach ziemi rolniczej w UE-27.

- istotny wpływ ewolucji wspólnej polityki rolnej oraz rozszerzenie Unii Europejskiej na kształtowanie zasobów ziemi rolniczej uzasadnia identyfikacja istotnych punktów zwrotnych w szeregach czasowych zasobów ziemi rolniczej obejmujących lata 1990-2010, które w 17 z 27 państw przypadają na lata 2003-2005, a więc po uchwaleniu nowych zasad WPR. Na szczególne podkreślenie zasługuje przy tym fakt, iż natężenie zachodzących w badanym obszarze zmian jest silniejsze w „nowych” państwach członkowskich (w grupie UE-10 istotne punkty po 2003 r. zlokalizowano oraz zweryfikowano aż w 8 krajach).

Rozdział IV

Struktury agrarne państw członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010

1. Materiały i metody

Rozwój gospodarczy, obok postępu ilościowego i jakościowego, wiąże się również z przemianami strukturalnymi. Służy to między innymi poprawie wykorzystania dostępnych czynników produkcji tak, by w jak najszerszym zakresie spełniały one potrzeby zgłaszane przez społeczeństwo. W sposób szczególny dotyczy to ziemi rolniczej, której struktura ulega przekształceniom, również na skutek zmieniającego się zapotrzebowania ludności na produkty rolnictwa oraz obszarów wiejskich, a także za sprawą ewolucji celów wspólnej polityki rolnej. W tym kontekście strukturę należy rozumieć jako pewną całość składającą się z możliwych do wyszczególnienia elementów [Wędrowska 2012, s. 20]⁷⁸. W ujęciu formalnym strukturą jest wektor, którego częściami składowymi są udziały liczebności poszczególnych klas, które wyodrębnione zostały poprzez podział zbiorowości według przyjętego kryterium, w łącznej liczebności populacji. Pod pojęciem struktury ziemi rolniczej (struktury agrarnej), zgodnie z podejściem prezentowanym w literaturze przedmiotu [Bogocz, 2010, s. 79-80.], kryje się natomiast kształt oraz układ pól uwzględniający aspekty prawno-społeczne dotyczące posiadania oraz użytkowania ziemi, zagadnienia socjologiczne i kulturowe, a także ekonomiczne (opierające się na analizie matematyczno-statystycznej) lub też jako ujęcie gospodarstw rolnych w podziale według typów ekonomicznych, przy uwzględnieniu, że jest to struktura osadzona w czasie i przestrzeni. Elementami struktury agrarnej są:

- procentowy rozkład zbiorowości gospodarstw rolnych na danym obszarze pod względem ich wielkości lub wielkości ekonomicznej – struktura obszarowa,
- grupy gospodarstw o różnym tytule własności,
- grupy gospodarstw według rodzaju i wielkości produkcji rolniczej,
- grupy gospodarstw według osiągniętej produkcji towarowej, według wielkości nakładów kapitałowych na jednostkę produkcji.

⁷⁸ Jest to jedna z wielu proponowanych w literaturze definicji struktury. Przeglądu definicji dokonał między innymi K. Kukuła [2010, s. 17-20].

W niniejszej pracy ocenie poddano strukturę agrarną 27 państw członkowskich Unii Europejskiej, z wyszczególnieniem „starych” (UE-15) i „nowych” (UE-10 i UE-2) członków UE. W tym celu wyróżniono struktury:

- użytkowania gruntów,
- własnościową oraz
- wolumenowo-powierzchniową gospodarstw i użytków rolnych przy uwzględnieniu klas obszarowych oraz klas wielkości ekonomicznej gospodarstw zgodnie z typologią stosowaną przez Eurostat, opartą na Wspólnotowej Typologii Gospodarstw Rolnych⁷⁹.

W analizach posłużono się danymi statystycznymi dotyczącymi struktur użytków rolnych⁸⁰ pochodzącymi z baz danych udostępnianych przez Eurostat. Statyczny obraz badanych struktur zaprezentowano dla 2010 r., z kolei podejście dynamiczne obejmuje lata 1990-2010⁸¹, o ile dla poszczególnych lat i państw członkowskich dostarczono pożądaną informacji.

⁷⁹ Wspólnotowa Typologia Gospodarstw Rolnych (WTGR) klasyfikuje gospodarstwa według powierzchni użytków rolnych w sposób następujący: poniżej 5 ha – gospodarstwa bardzo małe, od 5 do 10 ha – gospodarstwa małe, od 10 do 20 ha – gospodarstwa średnie – małe, od 20 do 30 ha – gospodarstwa średnie – duże, od 30 do 50 ha – gospodarstwa duże, powyżej 50 ha – gospodarstwa bardzo duże. Klasyfikacja stosowana przez Eurostat dodatkowo wyróżnia grupy gospodarstw o powierzchni do 2 ha, 2-5 ha, 50-100 ha oraz powyżej 100 ha. W odniesieniu do wielkości ekonomicznej do 2010 r. w ramach WTGR wyróżniano następujące klasy podmiotów: mniejsze niż 4 ESU – gospodarstwa bardzo małe, od 4 do 8 ESU – gospodarstwa małe, od 8 do 16 ESU – gospodarstwa średnio małe, od 16 do 40 ESU – gospodarstwa średnio duże, od 40 do 100 ESU – gospodarstwa duże, powyżej 100 ESU – gospodarstwa bardzo duże. Przy tym 1 ESU (ang. *European Size Unit* - Europejska Jednostka Wielkości) odpowiadało 1200 euro standardowej nadwyżki bezpośredniej – SGM (ang. *Standard Gross Margin*) definiowanej jako nadwyżka wartości produkcji danej działalności rolniczej nad wartość kosztów bezpośrednich w przeciętnych dla danego regionu warunkach. Od 2010 r. ekonomiczna wielkość gospodarstw wyrażana jest poprzez jednostkę SO (ang. *Standard Output* – produkcję standardową), która oznacza wartość produkcji odpowiadającej przeciętnej sytuacji w danym regionie dla każdej działalności rolniczej. WTGR wyróżnia 14 klas wielkości ekonomicznej gospodarstw: I – do 2000 euro, II – od 2 do 4 tys. euro, III – od 4 do 8 tys. euro, IV – od 8 do 15 tys. euro, V – od 15 do 25 tys. euro, VI – od 25 do 50 tys. euro, VII – od 50 do 100 tys. euro, VIII – od 100 do 250 tys. euro, IX – od 250 do 500 tys. euro, X – od 500 do 750 tys. euro, XI – od 750 tys. do 1 mln euro, XII – od 1 do 1,5 mln euro, XIII od 1,5 do 3 mln euro, XIV od 3 mln euro. Zasady ustanowione do stosowania w zakresie Sieci Danych Rachunkowych z Gospodarstw Rolnych oraz badań gospodarstw rolnych Wspólnoty mogą stanowić, że klasy wielkości II i III lub III i IV, IV i V, lub od III do V, VI do VII, VIII i IX, X i XI, od XII do XIV lub od X do XIV grupuje się razem. Zgodnie z metodologią Polskiego FADN gospodarstwa o SO do 8 tys. euro to gospodarstwa bardzo małe, od 8 do 25 tys. euro – małe, od 25 do 50 tys. euro – średnio-małe, od 50 do 100 tys. euro – średnio-duże, od 100 do 500 tys. euro duże i powyżej 500 tys. euro – bardzo duże [Rozporządzenie z 8 grudnia 2008; Rozporządzenie z 21 września 2009; *Wspólnotowa Typologia Gospodarstw* 2014; Ignaczewski 2013, s. 24-28].

⁸⁰ Pojęcie użytków rolnych rozumiane jest w sposób niejednoznaczny. Zgodnie z klasyfikacją stosowaną w ramach projektu CORINE Land Cover, którego podstawowym celem jest dokumentowanie zmian w pokryciu terenu w Europie, w ramach obszarów rolnych (poziom 2 klasyfikacji) wyróżnia się grunty orne, uprawy trwałe, łąki i pastwiska oraz obszary upraw mieszanych [CORINE 2014]. Do użytków rolnych według metodologii Eurostat'u zalicza się z kolei: ogólną powierzchnię gruntów ornych, trwałych terenów trawiastych, upraw dłużejletnich oraz ogrodów owocowych i warzywnych [Rozporządzenie z 24 lipca 2002].

⁸¹ Eurostat publikuje dane za następujące lata: 1990, 1993, 1995, 1997, 2000, 2003, 2005, 2007 i 2010.

Badaniu struktur, w tym także struktur agrarnych, służy cały szereg miar, zarówno różnicowania, jak i podobieństwa, a także dynamiki [Kukuła 2010, s. 28-55]. W niniejszej pracy w celu ukazania struktury użytkowania gruntów rolnych w poszczególnych państwach członkowskich zastosowano wskaźnik różnicowania Shannona (SHDI) [Jost 2006, s. 363-375; Zawalińska 2010, s. 92; Wędrowska 2012, s. 21-32] w oparciu o formułę:

$$SHDI = -\sum_{i=1}^m (P_i \cdot \ln P_i),$$

w której jako i przyjęto poszczególne kategorie użytków rolnych: grunty orne, ogródki przydomowe, łąki i pastwiska trwałe oraz uprawy trwałe, a P_i stanowi odpowiednio udział powierzchni użytków rolnych w poszczególnych kategoriach. *SHDI* przyjmuje wartość 0, gdy w danej strukturze występuje tylko jeden typ użytkowania, a wartość maksymalną (równą logarytmowi naturalnemu z liczby klas) w przypadku wyrównanych proporcji między rozkładem poszczególnych typów. W analizowany, przypadku wskaźnika różnicowania Shannona przyjmować będzie wartości z przedziału $\langle 0; 1,39 \rangle$. W ujęciu dynamicznym, wzrost wartości wskaźnika oznacza, iż zmniejsza się stopień koncentracji rozkładu zmiennej w danych klasach.

Struktura własnościowa gospodarstw została przedstawiona poprzez wyszczególnienie gospodarstw osób prywatnych oraz osób prawnych, jak również wskazane roli dzierżawy w kształtowaniu struktury agrarnej w poszczególnych państwach Unii Europejskiej. Z kolei strukturę gospodarstw oraz użytków rolnych państw członkowskich Unii Europejskiej zaprezentowano z punktu widzenia klas obszarowych oraz klas wielkości ekonomicznej. W podejściu dynamicznym zastosowano względne indeksy jednopodstawowe [Dehnel 2005, s. 371-395]. Jako modelową przyjęto strukturę farm występująca w rolnictwie brytyjskim, która w literaturze uznawana jest za najlepszą w całej Europie [Tomczak 2009b, s. 122].

Przy ocenie ostatniej ze wskazanych struktur podjęto również próbę zastosowania kryterium gospodarstwa rodzinnego, które w Unii Europejskiej uznane powszechnie zostało jako idealną jednostkę produkcyjną w rolnictwie [Jurcewicz, Kozłowska i Tomkiewicz 2007, s. 46; Błażejczyk 1992, s. 16-32]⁸². Należy bowiem podkreślić, że

⁸² Gospodarka rodzinna jest podstawową jednostką produkcyjną w rolnictwie w większości krajów świata. Model ten ulega jednak przekształceniom w zależności od poziomu rozwoju gospodarki danego państwa [Tomczak 2006, s. 56-71].

dominacja w strukturach agrarnych rodzinnych gospodarstwach rolnych, choć uznawana za światowy fenomen, jest uzasadniona ekonomicznie, pomimo powszechnie występującego dysparytetu dochodów względem działów pozarolniczych. Trzeba jednak wyraźnie zaznaczyć, iż ustawodawstwo Unii Europejskiej nie reguluje w sposób szczególny wskazanego pojęcia⁸³, przy czym nie wymaga ono przede wszystkim żadnej określonej wielkości czy kombinacji zaawansowanych technologii z tradycyjnymi technikami rolniczymi. Jediną wskazówką w tym zakresie może być stanowisko S. Mansholta zawarte w memorandum z 1968 r., na mocy którego gospodarstwo rolne można określić mianem rodzinnego jedynie jeżeli zapewnia dla rodziny przynajmniej jedno miejsce pracy potrzebne dla pełnego zatrudnienia oraz dochód netto umożliwiający na warunki życia rodziny wiejskiej na poziomie porównywalnym z poziomem życia rodzin utrzymujących się z działów pozarolniczych. Dodatkowo, gospodarstwo rodzinne musi być zdolne do odtwarzania potencjału produkcyjnego, co zapewni mu ciągłości istnienia. W przeciwnym razie jest ono gospodarstwem peryferyjnym, o marginalnym znaczeniu rynkowym i znikomej roli dla kształtowania poziomu życia rodzin wiejskich [Michna 2008, s. 88; Michna 2011a, s. 60].

Definicje gospodarstwa rodzinnego obecne są natomiast w literaturze ekonomicznej, zgodnie z którą podmiot taki cechować powinien się [Tomczak 2006, s. 22-39; Górecki 2011, s. 18]:

- udziałem pracy własnej właściciela (lub użytkownika) i członków jego rodziny,
- wykorzystaniem dochodów zarówno na cele produkcyjno-gospodarcze, jak i na potrzeby ekonomiczne i społeczne rodziny.

Z kolei na podstawie kryteriów przyjętych przez FAO, gospodarstwo rodzinne powinno przejawiać się:

- ograniczonym dostępem do zasobów ziemi rolniczej,
- wykorzystywaniem w procesach produkcyjnych głównie zasobów pracy członków rodziny, a w tym głowy gospodarstwa domowego, zarządzającej gospodarstwem rolnym,

⁸³ Traktaty nie definiują również samego pojęcia gospodarstwa rolnego. To powoduje, iż określenie definicji pozostaje w gestii poszczególnych instytucji UE, które dokonują dookreślenia wskazanego podmiotu w zależności od przeznaczenia konkretnych aktów prawnych [Jurcewicz, Kozłowska i Tomkiewicz 2007, s. 34; Tańska-Hus i Orlewski 2006, s. 537-541]. Przesłanki uznania jednostek produkcyjnych za gospodarstwa rodzinne wskazał jedynie w orzecznictwie Trybunał Sprawiedliwości [Wyrok z 29 maja 1974; Wyrok z 18 grudnia 1986].

- pozyskiwaniem większości dochodów z działalności rolniczej, leśnictwa, rybołówstwa lub akwakultury, które mogą być uzupełniane z pracy poza rolnictwem podejmowanej na bazie posiadanej substancji majątkowej lub poza gospodarstwem [Drygas 2014].

Mając powyższe na uwadze, określenie obiektywnych kryteriów, które spełniać powinno gospodarstwo rodzinne w skali Unii Europejskiej nie jest możliwe. Uzależnione jest ono bowiem od ogólnych warunków rozwoju danego kraju czy nawet regionu, a przede wszystkim od warunków przyrodniczych, w tym przede wszystkim jakości przestrzeni produkcyjnej. Powyższe cechy ogólne powodują zaś, że za gospodarstwo rodzinne uznany może zostać zarówno podmiot o powierzchni nieprzekraczającej 5 ha jak i gospodarstwo wielkoobszarowe. Dodatkowo, wraz ze zmieniającymi się funkcjami gospodarstw rodzinnych, ich definicja w kontekście rolnictwa wielofunkcyjnego (zrównoważonego) także ewoluje [Jeżyńska 2014, s. 6-17]. Z tego powodu przy ocenie struktury gospodarstw oraz użytków rolnych przyjęto kryterium proponowane przez W. Michnę [2008, s. 87; 2009c, s. 71], zgodnie z którym, celem każdego państwa powinno być osiągnięcie takiej struktury agrarnej, w której 75-80% ziemi rolniczej znajduje się w posiadaniu (użytkowaniu) sprawnych, rozwojowych gospodarstw, zdolnych do reprodukcji rozszerzonej, a w tym do wdrażania innowacji i postępu rolniczego. Za gospodarstwo rozwojowe uważa się przy tym takie gospodarstwo, w którym: prowadzenie gospodarstwa stanowi główne zajęcie głowy rodziny, właściciel (kierownik) prowadzący gospodarstwo posiada odpowiednie przygotowanie zawodowe, gospodarstwo prowadzi rachunkowość, dysponuje planem rozwoju i uzyskuje określony poziom dochodów z pracy w gospodarstwie⁸⁴. Zgodnie zaś z rozporządzeniem Rady nr 797/85 [Rozporządzenie z 12 marca 1985]⁸⁵, gospodarstwem rozwojowym jest gospodarstwo, które w konkretnych warunkach konkretnej polityki rolnej odtwarza swój potencjał produkcyjny⁸⁶, przy czym stanowi ono wzorzec jednostki produkcyjnej preferowanej przez politykę rolną UE [Tomczak 2009a, s. 36; Michna 2009b, s. 45]. Gospodarstwo, które nie jest

⁸⁴ Dla uproszczenia analiz to kryterium zostało w dalszej części pracy pominięte. Jego uwzględnienie wymagałoby bowiem zebrania pierwotnego materiału empirycznego np. w drodze badań ankietowych gospodarstw rolnych. Warto przy tym zaznaczyć, iż Gospodarstwa spełniające kryteria uzyskiwały pomoc ze strony państwa między innymi w zakresie preferencji w nabywaniu ziemi rolniczej, preferencyjnych kredytów, gwarancji kredytowych, premii dla gospodarstw specjalistycznych, subwencjonowania kosztów księgowości, zespołów użytkujących maszyny i urządzenia, pomoc w programach melioracyjnych.

⁸⁵ Zmienionym rozporządzeniem nr 3808/89 [Rozporządzenie z 12 grudnia 1989] i rozporządzeniem nr 2328/91 [Rozporządzenie z 15 lipca 1991].

⁸⁶ Ta definicja wyeliminowała w państwach członkowskich UE pojęcie rodzinnego gospodarstwa rolnego. Niemniej tradycyjnie i umownie gospodarstwo rozwojowe traktuje się jako gospodarstwo rodzinne.

gospodarstwem rozwojowym, nie spełnia warunku stałego zatrudnienia i parytetu dochodów określane jest mianem gospodarstwa marginalnego.

Z punktu widzenia powierzchni gospodarstw rolnych, w literaturze wskazuje się, iż gospodarstwo rozwojowe powinno być w posiadaniu przynajmniej 20 ha średniej jakości ziemi rolniczej, gdyż taki obszar zapewnia potencjalną możliwość utrzymywania rodziny rolnika oraz zdolność do modernizacji gospodarstwa rolnego [Michna 2009d, s. 10]. Jako iż wskazane kryterium obszarowe ulega zróżnicowaniu w zależności od rodzaju prowadzonej działalności, uzasadnionym jest uzupełnienie powyższego o kryterium z punktu widzenia ekonomicznej wielkości gospodarstw. W tym przypadku uznaje się, iż gospodarstwo rozwojowe powinno uzyskiwać nadwyżkę ekonomiczną równą 8 ESU⁸⁷. Z kolei gospodarstwa rolne o wielkości niższej niż 8 ESU nie są w stanie osiągać dochodu pozwalającego na odtwarzanie potencjału produkcyjnego z dochodów własnych, co powoduje, iż będzie ono ulegać degradacji lub dla jego trwałości konieczne jest ponoszenie dodatkowych nakładów ze źródeł pozarolniczych. Można przypuszczać, że uzyskanie wskazanej struktury użytków rolnych pozwoli na wprowadzanie polityki rolnej, zgodnie z którą gospodarstwa spełniające kryteria rozwojowe będą wynagradzane przez rynek, zaś pozostałe będą wspierane ze środków publicznych z tytułu realizacji funkcji publicznych, w tym dostarczania usług mających charakter dóbr publicznych.

Mając na uwadze, iż w przypadku cech o charakterze zasobów, a więc także ziemi rolniczej, ważne znaczenie dla analizy statystycznej ma analiza rozkładu ogólnej sumy wartości badanej cechy pomiędzy poszczególne jednostki zbiorowości statystycznej [Sobczyk 2006, s. 51-54], opis struktury agrarnej został uzupełniony o studia procesu koncentracji użytków rolnych w gospodarstwach w poszczególnych państwach członkowskich Unii Europejskiej zarówno z punktu widzenia klas obszarowych, jak i klas wielkości ekonomicznej. Stopień natężenia zjawiska koncentracji zaprezentowano przy wykorzystaniu metody graficznej – krzywej Lorenza [Kapusta 2005, s. 38-43]. Polega ona na wykreśleniu wieloboku koncentracji poprzez odmierzenie na osi odciętych

⁸⁷ Należy mieć na uwadze, iż nie jest to kryterium powszechnie akceptowalne. Jak wskazują przeprowadzone przez IERiGŻ badania, za zdolne do konkurowania na europejskich rynkach rolnych należy uznać gospodarstwa o wielkości ekonomicznej równej co najmniej 16 ESU. Powinny one stanowić 25% ogółu gospodarstw powyżej 1 ha UR oraz być w posiadaniu 75% zasobów ziemi rolniczej. Gospodarstwa 6-8 ESU uznawane są zaś za podmioty posiadające szanse na stanie się w niedalekiej przyszłości gospodarstwami rozwojowymi, zaś gospodarstwa mniejsze niż 6 ESU to gospodarstwa marginalne, które nie mają szans rozwojowych [Michna 2009c, s. 71; Michna 2009d, s. 14; Chmieliński i in. 2009, s. 71-73, 76; Augustyńska-Grzymek 2013, s. 5-23]. Należy w tym miejscu zaznaczyć, iż w polskich warunkach gospodarstwami rozwojowymi (spełniającymi kryterium osiągania dochodu na poziomie co najmniej równym średnim zarobkom w działalności nierolniczej) są jednostki o przeciętnej sile ekonomicznej 32 ESU oraz średniej powierzchni 30 ha użytków rolnych. [Sikorska 2009, s. 15].

skumulowanych częstości względnych liczebności (%), zaś na osi rzędnych skumulowanych częstości względnych łącznego funduszu cechy (%) oraz połączeniu otrzymanych punktów. W niniejszej pracy oś odciętych przedstawia skumulowaną wartość udziału powierzchni użytków rolnych, a oś rzędnych skumulowany udział liczby gospodarstw rolnych. Metoda graficzna uzupełniona została metodą analityczną w formie współczynnika koncentracji Gini'ego⁸⁸. Do jego obliczenia posłużono się poniższą formułą, pozwalającą na obliczenie pola powierzchni figury pomiędzy linią równomiernego rozdziału a krzywą Lorenza – powierzchni koncentracji.

$$G = 1 - \left(\sum_{i=1}^k \frac{x_{cum_i} + x_{cum_{i-1}}}{2} \times (n_{cum_i} - n_{cum_{i-1}}) \right) \div \frac{x_{cum_k} n_{cum_k}}{2}$$

gdzie:

x_{cum_i} - wartość skumulowana cechy dla przedziału i

n_{cum_i} - wartość skumulowana liczebności dla przedziału i

$x_{cum_0} = 0$

$n_{cum_0} = 0$

Koncentracja jest zjawiskiem polegającym na skupieniu znacznego odsetka badanej cechy w niewielkim odsetku jednostek zbiorowości. Do pełnej (doskonałej) koncentracji dochodzi w sytuacji, gdy jeden z n wariantów cechy występuje z częstością względną równą jeden, co powoduje, iż nie ma miejsca podział łącznego funduszu cechy pomiędzy jednostki badanej zbiorowości. Z kolei, gdy każdy wariant zachodzi z jednakową częstością, mamy do czynienia z pełnym (doskonałym) rozproszeniem [Wędrowska 2012, s. 86]. Współczynnik Gini'ego przyjmuje wartości z przedziału $\langle 0;1 \rangle$, gdzie 0 osiągnęte jest w przypadku rozkładu jednorodnego – gdy każda jednostka dysponuje taką samą częścią ogólnej sumy wartości cechy, zaś 1 w przypadku, gdy całą sumą wartości cechy dysponuje tylko jedna jednostka zbiorowości (jedynie jedna obserwacja przyjmuje wartości odmienne od 0) [Pułaska-Turyna 2008, s. 98-102]. Oznacza to, że im wyższa wartość wskaźnika, tym większy jest stopień koncentracji danej zmiennej w wąskiej grupie jednostek, a tym samym większe są nierówności w danym obszarze.

Zróznicowanie oszacowanych parametrów pomiędzy państwami członkowskimi przedstawiono przy wykorzystaniu metody graficznej opartej na wykresach wartości

⁸⁸ W literaturze ekonomicznej współczynnik Gini'ego, określany również współczynnikiem koncentracji Lorenza, wykorzystywany jest najczęściej do określenia nierównomierności rozkładu dochodów *per capita* [Nowak 2006, s. 258; Sobczyk 2006, s. 52; Wędrowska 2012, s. 87-88].

średniej oraz odchyłeń standardowych w poszczególnych latach. Przy tym w obrębie poszczególnych wykresów, obserwacje dla lat 1990-2000 obejmują państwa członkowskie UE-15, zaś w latach 2003-2010 uwzględniono wszystkie kraje należące do Unii Europejskiej w 2010 r. Ponadto, wzorem studiów nad zasobami ziemi rolniczej w UE, także w zakresie struktury agrarnej przeprowadzono aglomeracyjną analizę skupień metodą Warda przy zastosowaniu odległości euklidesowej. Celem było bowiem pogrupowanie państw względem podobieństwa struktury ziemi rolniczej, co pozwoli w dalszych częściach pracy na poznanie, czy w ramach wyodrębnionych skupień zachodzą procesy jej upodabniania.

Do przeprowadzenia przedstawionych powyżej analiz zastosowano ponownie oprogramowanie Microsoft Office Excel 2007 z dodatkiem Analysis ToolPak oraz pakiet Statistica 10 wraz z dodatkiem Statistica Mapy.

2. Struktura użytkowania gruntów rolnych w państwach członkowskich UE

Struktura użytkowania ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej wskazuje, iż blisko 60% ziemi rolniczej stanowią grunty orne, a jedna trzecia zasobów jest stale pokryta trawami⁸⁹. Pozostałe tereny obejmują trwałe uprawy, szklarnie oraz obszary ogrodnicze. [OECD 2011, s. 28]. Powyższa relacja jest przy tym zróżnicowana pomiędzy poszczególnymi krajami oraz grupami państw (Tabela 9, Rysunek 22). W UE-15 grunty orne stanowią bowiem 54%, przy czym w Finlandii sięgają blisko 100%, a w Irlandii zajmują jedynie nieco ponad 20%. Z kolei w państwach, które przystąpiły do Unii Europejskiej w 2004 r., gruntami ornymi w 2010 r. pokryte było blisko $\frac{3}{4}$ powierzchni użytków rolnych. W tej grupie państwa najniższym udziałem gruntów ornym w użytkach rolnych charakteryzowała się Słowenia, w której blisko 60% gruntów rolnych zagospodarowane było pod trwałe łąki i pastwiska.

Należy przy tym zaznaczyć, iż na początku lat 2000-nych następował spadek trwałych użytków zielonych, jednak począwszy do roku 2006 został on odwrócony. W obecnych warunkach WPR zwiększa się powierzchnia gruntów przeznaczonych na pastwiska, co następuje kosztem ziemi wykorzystywanych pod produkcję zbóż i roślin białkowych. Zależność ta jest rezultatem wdrożenia reformy luksemburskiej WPR, w tym wprowadzenia zasad wzajemnej zgodności, przy czym stopień, w jakim zachodzą te procesy uzależniony jest zaś od opcji polityki rolnej wybranych przez państwa

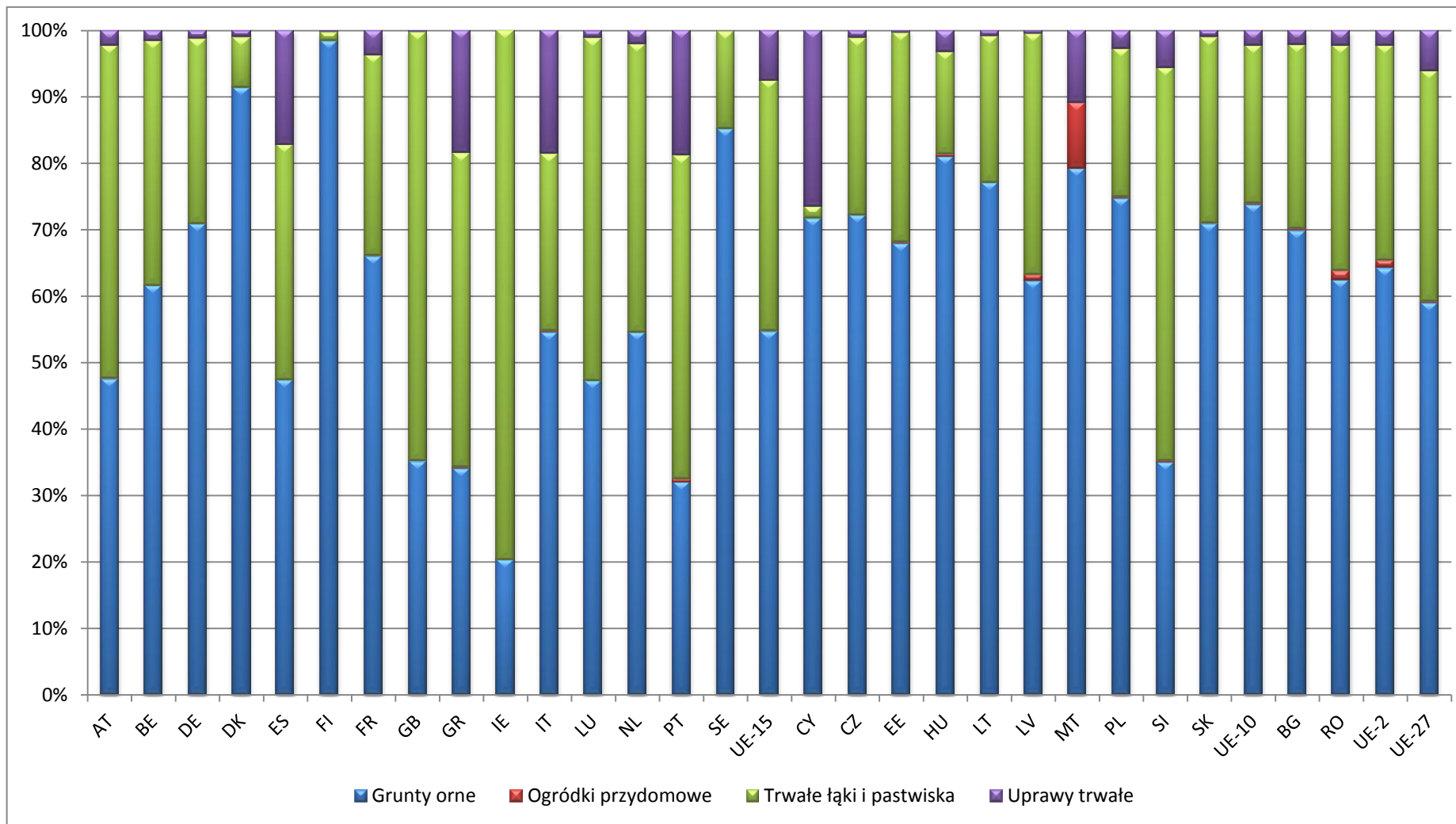
⁸⁹ W Europie grunty orne zajmują 2/3 powierzchni użytków rolnych [Rolnictwo w Europie 2014].

członkowskie UE przy wdrażaniu wskazanej reformy [Galko i Jaye 2011, s. 613–614]. W jej wyniku w latach 2003-2010 powierzchnia łąk i pastwisk trwałych w UE-27 uległa wzrostowi o 7%, przy czym w UE-15 zmiana wyniosła +7%, w UE-10 – -2%, a w UE-2 – +21% (Tabela 31 - Tabela 36). W tym czasie powierzchnia gruntów rolnych w Unii zmniejszyła się o 2%, przy czym spadek ten był rezultatem zmian, które występowały w krajach „starej” UE. W skali unijnej zmniejszeniu uległy również zasoby ziemi wykorzystywanej na cele ogrodów przydomowych oraz upraw trwałych. Tendencja ta

Tabela 9 Struktura użytkowania gruntów rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r.

Kraj	Użytki rolne [tys. ha]	Grunty orne	Ogródki przydomowe	Trwale łąki i pastwiska	Uprawy trwałe
AT	2 878,2	47,6%	0,1%	50,0%	2,3%
BE	1 358,0	61,6%	0,0%	36,8%	1,6%
DE	16 704,0	70,9%	0,0%	27,9%	1,2%
DK	2 646,9	91,4%	0,0%	7,6%	1,0%
ES	23 752,7	47,5%	0,0%	35,3%	17,2%
FI	2 291,0	98,4%	0,0%	1,4%	0,2%
FR	27 837,3	66,0%	0,1%	30,2%	3,7%
GB	16 881,7	35,2%	0,0%	64,6%	0,2%
GR	5 177,5	34,1%	0,2%	47,3%	18,4%
IE	4 991,4	20,3%	0,0%	79,7%	0,0%
IT	12 856,1	54,5%	0,2%	26,7%	18,5%
LU	131,1	47,3%	0,0%	51,6%	1,1%
NL	1 872,4	54,6%	0,0%	43,4%	2,0%
PT	3 668,2	32,0%	0,5%	48,7%	18,8%
SE	3 066,3	85,2%	0,0%	14,7%	0,1%
UE-15	126 112,6	54,7%	0,1%	37,7%	7,6%
CY	118,4	71,7%	0,0%	1,8%	26,5%
CZ	3 483,5	72,3%	0,0%	26,7%	1,1%
EE	940,9	68,0%	0,2%	31,5%	0,3%
HU	4 686,3	81,0%	0,4%	15,4%	3,2%
LT	2 742,6	77,1%	0,0%	22,1%	0,8%
LV	1 796,3	62,3%	0,9%	36,2%	0,5%
MT	11,5	79,3%	9,8%	0,0%	10,9%
PL	14 447,3	74,7%	0,2%	22,4%	2,7%
SI	482,7	35,0%	0,2%	59,2%	5,6%
SK	1 895,5	70,9%	0,1%	28,0%	1,0%
UE-10	30 604,9	73,8%	0,2%	23,7%	2,3%
BG	4 475,5	69,8%	0,2%	27,7%	2,2%
RO	13 306,1	62,4%	1,4%	33,9%	2,3%
UE-2	17 781,7	64,3%	1,1%	32,3%	2,3%
UE-27	174 499,2	59,0%	0,2%	34,7%	6,1%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Rysunek 22 Struktura użytkowania gruntów rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

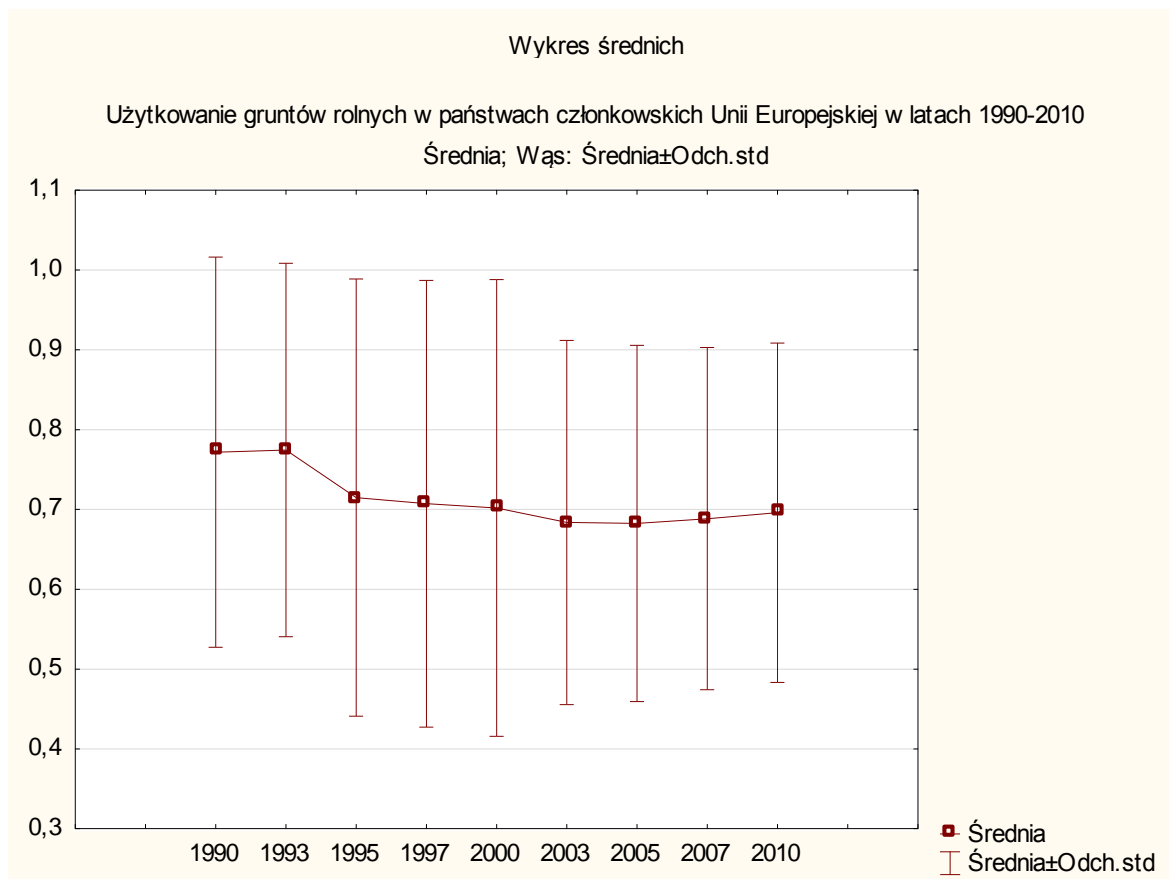
Tabela 10 Zróżnicowanie użytkowania gruntów rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010 – SHDI

Kraj	1990	1993	1995	1997	2000	2003	2005	2007	2010
AT			0,79	0,78	0,78	0,78	0,78	0,78	0,79
BE	0,74	0,73	0,72	0,73	0,73	0,74	0,73	0,73	0,73
DE					0,67	0,67	0,66	0,66	0,65
DK	0,30	0,28	0,44	0,39	0,25	0,27	0,28	0,29	0,32
ES	1,02	1,01	1,00	1,01	1,02	1,02	1,02	1,03	1,03
FI			0,06	0,07	0,08	0,08	0,08	0,10	0,09
FR	0,81	0,79	0,78	0,78	0,77	0,77	0,76	0,76	0,76
GB	0,69	0,70	0,70	0,69	0,69	0,68	0,68	0,67	0,66
GR	1,01	0,98	1,00	0,97	1,00	1,04	1,04	1,04	1,04
IE	0,40	0,49	0,57	0,55	0,57	0,58	0,59	0,56	0,51
IT	1,01	1,02	1,00	1,01	1,00	1,01	1,00	1,01	1,01
LU	0,75	0,75	0,75	0,75	0,75	0,75	0,75	0,75	0,75
NL	0,76	0,76	0,76	0,77	0,77	0,76	0,75	0,76	0,77
PT	1,00	1,01	1,03	1,03	1,07	1,07	1,05	1,04	1,06
SE			0,41	0,37	0,38	0,45	0,45	0,44	0,43
UE-15					0,90	0,90	0,89	0,90	0,90
CY						0,59	0,61	0,63	0,67
CZ						0,62	0,62	0,63	0,64
EE						0,69	0,65	0,66	0,66
HU					0,57	0,59	0,54	0,54	0,59
LT						0,72	0,68	0,66	0,57
LV					0,70	0,72	0,73	0,73	0,73
MT						0,49	0,64	0,68	0,65
PL						0,62	0,65	0,65	0,66
SI					0,87	0,87	0,87	0,85	0,85
SK					0,73	0,73	0,68	0,67	0,65
UE-10						0,67	0,67	0,67	0,66
BG						0,35	0,34	0,47	0,71
RO						0,80	0,80	0,80	0,81
UE-2						0,77	0,76	0,77	0,79
UE-27						0,86	0,86	0,86	0,86

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

kształtowała jednak się w sposób odmienny w państwach UE-10, w których powierzchnia gruntów ornych, upraw trwałych oraz ogrodów przydomowych wzrosła. W skali unijnej obniżeniu uległy również powierzchnie zajęte pod ugory i zielone nawozy. Na koniec lat 90-tych ich powierzchnia stanowiła 65% wielkości w 1990 r., pomimo iż na początku lat 90-tych zasoby tych ziem ulegały wzrostowi. Ostatecznie wskazana powierzchnia obniżyła się o około 25% na koniec lat 2000-nych w porównaniu z poziomem z 1990 r. [OECD 2011, s. 28]. Dodatkowo trzeba podkreślić, iż wskazana dynamika kształtowała się w sposób zróżnicowany także w poszczególnych grupach państw i to zarówno pod

względem natężenia jak i kierunku. Dla gruntów ornych zmiany w „starych” państwach UE następowały w zakresie od -23% do +2%, w UE-12 od -26% do +41%, dla łąk i pastwisk trwałych od -20% do +199% dla UE-15 i -38% do +1155% dla UE-12, a dla upraw trwałych odpowiednio od -72% do +173% i od -61% do +41%.

Rysunek 23 Zróżnicowanie państw członkowskich Unii Europejskiej pod względem struktury użytkowania gruntów rolnych – SHDI w latach 1990-2010

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Zróżnicowanie w strukturze użytkowania ziemi w państwach członkowskich w badanym okresie wyrażone zostało również indeksem Shannona (Tabela 10). Wskaźnik ten w 2010 r. przyjmował wartości z przedziału od 0,09 do 1,06, przy wartościach granicznych $\langle 0; 1,39 \rangle$. Ponadto uwagę należy zwrócić na fakt, że w ramach poszczególnych grup krajów: UE-27, UE-15, UE-10 i UE-2 w latach 2003-2010 wskazana zmienna kształtuje się właściwie na niezmiennym poziomie, co oznacza stałość struktury użytkowania ziemi rolniczej w wyszczególnionych grupach. Niemniej zmiany, które zachodziły w poszczególnych państwach Unii powodowały, iż początkowo w UE następowało potęgowanie istniejącego zróżnicowania (Rysunek 23). Sytuacja ta odwróciła się na skutek rozszerzenia Unii Europejskiej. Uwzględnienie w analizie od 2003 r. 12

nowych państw członkowskich spowodowało z jednej strony obniżenie przeciętnej wartości parametru SHDI, ale przede wszystkim obniżenie odchylenia standardowego badanej cechy. Proces ten postępował w kolejnych latach, co daje podstawę do przypuszczeń o zachodzącym zjawisku unifikacji struktury użytkowania gruntów rolnych w państwach członkowskich UE.

3. Własnościowa struktura agrarna w państwach członkowskich UE

3.1. Ziemia rolnicza jako przedmiot własności osób fizycznych i prawnych

Własność rozumiana jest najczęściej jako zbiór norm, jaki przysługuje w stosunku do rzeczy. W znaczeniu prawnym stanowi ona jedną, podstawową formę władania dobrami przyrody. Jest to jednak rozumienie *sensu stricto*, które powoduje wyróżnienie także pochodnych od własności form, takich jak użytkowanie czy dzierżawa. W znaczeniu ekonomicznym własnością jest każda forma władania przez człowieka częściami przyrody mającymi wartość majątkową [Ignatowicz i Stefaniuk 2009, s. 41-44]. Własność może być jednak traktowana w sposób odmienny. Zgodnie z tym, co wskazał M. Cohen, prawo własności nie jest relacją między posiadaczem a rzeczą, lecz między posiadaczem i pozostałymi jednostkami w odniesieniu do rzeczy [Pipes 2000, s. 16 za: Sadowski 2009, s. 18.]. Bez względu jednak na wykładnię samego prawa własności, należy stwierdzić, że zakres uprawnień własnościowych przysługujących danemu podmiotowi w znaczny sposób wyznacza możliwości efektywnego korzystania z dóbr, zaś charakter tych uprawnień może wpływać na kształtowanie struktur agrarnych. Z punktu widzenia problematyki struktury ziemi rolniczej przy uwzględnieniu europejskiego modelu rolnictwa opartego na rodzinnych gospodarstwach rolnych należy rozpatrywać przede wszystkim relację pomiędzy użytkowaniem ziemi przez gospodarstwa indywidualne oraz gospodarstwa osób prawnych lub grupowych form organizacyjnych. Tym samym przedmiot niniejszych analiz zostanie ograniczony do zagospodarowania gruntów rolnych będących własnością prywatną⁹⁰.

⁹⁰ Należy mieć przy tym na uwadze, iż większości państw właścicielem części zasobu gruntów, w tym również gruntów rolnych jest sektor publiczny. Pełnią one głównie funkcję strategiczną (wykorzystywane są między innymi jako obszary naukowe i eksperymentalne), a także służą funkcjom administracyjnym państwa. Przykładowo w Holandii Ministerstwo Finansów jest w posiadaniu około 80 tys. ha gruntów rolnych, co stanowi około 4% ogółu tych ziem [Zadura 2008, s. 19]. Celem utrzymywania tych terenów jest między innymi realizacja projektów infrastrukturalnych, które mogłyby się spotkać z licznymi trudnościami w przypadku prywatnej własności gruntów. Własność państwowa dotyczy także gruntów położonych w strefach nadgranicznych, które często obowiązuje całkowity zakaz sprzedaży. Trzeba także podkreślić, iż

W pierwszej kolejności należy wskazać, iż zgodnie z art. 222 Traktatu Rzymskiego [Traktat z 25 marca 1957]⁹¹ postanowienia pierwotnego prawa UE nie przesądzają zasad praw własności w państwach członkowskich, w związku z czym kwestie te należy traktować jako domenę ustawodawstwa wewnętrznego. Tym samym również sprawy związane z własnością ziemi należą do właściwości prawa państw członkowskich. Trzeba przy tym jednak zaznaczyć, iż o ile struktura własnościowa gruntów rolnych w państwach Europy Zachodniej na wielowiekową tradycję, o tyle w przypadku państw Europy Środkowowschodniej jest ona sferą, która ulega istotnym przeobrażeniom. W większości „nowych” krajów członkowskich do 1989 r. rolnictwo było bowiem regulowane przez państwo, a dominowały w nim wielkoobszarowe gospodarstwa państwowe oparte na państwowej własności ziemi lub też gospodarstwa kolektywne użytkujące ziemię prywatną, w stosunku do której właściciele pozbawieni zostali prawa zarządzania [Ciaian i in. 2012, s. 1]⁹². Przed 1990 r. udział takiej własności obejmował nawet 90% zasobów ziemi [Lerman 2000, s. 15-16]. Wyjątek w tym zakresie stanowiła Polska oraz Słowenia, gdzie procesy kolektywizacji były ograniczone, a gospodarstwa prywatne stanowiły odpowiednio blisko 80% i 90% [Lerman 2001, s. 95-114; Lerman, Csaki i Feder 2002]⁹³. Obecna struktura agrarna w państwach UE-12 jest tym samym wynikiem procesów zachodzących pod wpływem transformacji systemów ekonomicznych po 1989 r., której elementem były reformy rolne⁹⁴. W ich wyniku następowała prywatyzacja gruntów państwowych poprzez restytucję ziemi do poprzednich właścicieli, rozdysponowanie

w państwach Europy Środkowo-Wschodniej. Gospodarowanie państwowymi zasobami ziemi rolniczej wykracza jednak poza zakres przedmiotowy niniejszej pracy.

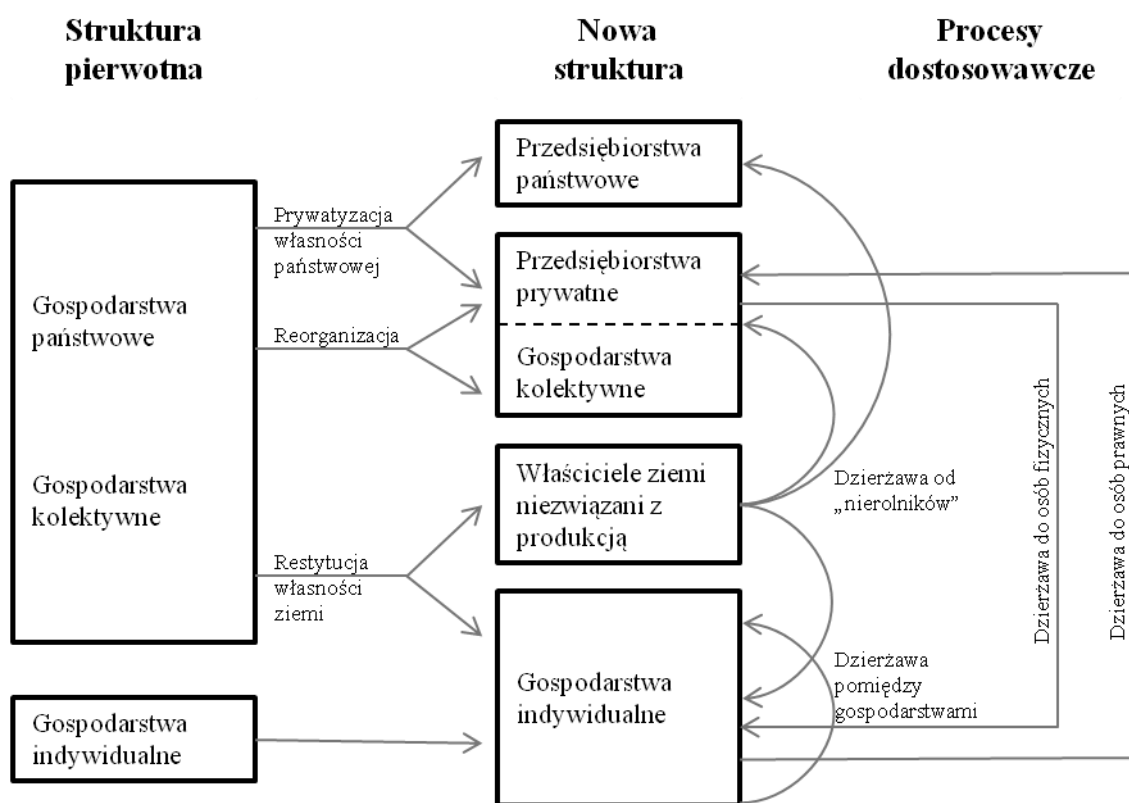
⁹¹ Art. 295 Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską [Traktat z 29 grudnia 2006], obecnie art. 345 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej [Traktat z 30 marca 2010].

⁹² Przykładowo w Bułgarii formy kolektywnej własności nie występowały, a około 90% gruntów było własnością państwową.

⁹³ Należy jednak podkreślić, iż rolnictwo indywidualne jest możliwe pomimo braku prywatyzacji gruntów, a prywatyzacja nie zawsze tworzy gospodarstwa indywidualne. Pierwsze wynika chociażby z możliwości zastosowania dzierżawy państwowych gruntów rolnych na rzecz podmiotów prywatnych, drugie zaś dzierżawy niewielkich prywatnych nieruchomości rolnych na rzecz spółdzielni czy spółek. Takie zachowanie miało częste zastosowanie w państwach Europy Środkowej i Wschodniej (np. w Czechach, Słowacji, Rumuni, na Litwie czy Węgrzech), a wynikało z jednej strony z preferencji przez właścicieli zasobu parasolu bezpieczeństwa płynącego z kolektywnych lub korporacyjnych form produkcyjnych, z drugiej zaś z uprzedniego zaangażowania czynnika pracy w sektorach niezwiązanych z rolnictwem, często na obszarach miejskich. Z kolei dzierżawa posiadanych gruntów rolnych na rzecz względnie dużych organizacji jest z punktu widzenia pewności regulowania zobowiązań czynszowych dla właściciela pewniejsza względem indywidualnych gospodarzy rolnych. Co więcej, zjawisko to w krajach takich jak Estonia, Litwa czy Węgry potęgowane było ustawodawstwem zakazującym podmiotom korporacyjnym władanie ziemią rolniczą.

⁹⁴ W przypadku Polski istotne znaczenie odgrywa również polityka agrarna realizowana w latach 50-tych i 60-tych XX wieku, która sprzyjała rozdrobnieniu agrarnemu z uwagi chociażby na obciążenia nakładane na gospodarstwa z tytułu dostaw obowiązkowych uzależnionych od wielkości gospodarstwa. Ważną rolę odegrały również wprowadzone tzw. normy obszarowe stanowiące, iż maksymalny obszar gospodarstwa to 15-20 ha [Chmieliński i in. 2009, s. 7-8; Gonet 2013, s. 130-134].

pomiędzy pracowników gospodarstw państwowych [Lerman, Csaki i Feder, 2004], czy też poprzez dzierżawę i sprzedaż⁹⁵ (Rysunek 24). Doprowadziły one do sytuacji, w której już w 1997 r. na Węgrzech, w Słowenii i Łotwie ukształtowana została struktura rolnictwa oparta na prywatnej własności ziemi z jednoczesnym funkcjonowaniem aktywnego rynku ziemi, w Czechach, Polsce oraz na Litwie większość gruntów zostało sprywatyzowane, a rynek ziemi nie funkcjonował w pełni [Csaki 2000, s. 49-51], a w Estonii stopień prywatyzacji oceniano jako zaawansowany z jednoczesną potrzebą dalszego procesu restrukturyzacji [Raukas i Ulas 2003, s. 8-10].

Rysunek 24 Restrukturyzacja własności ziemi w państwach Europy Środkowej i Wschodniej

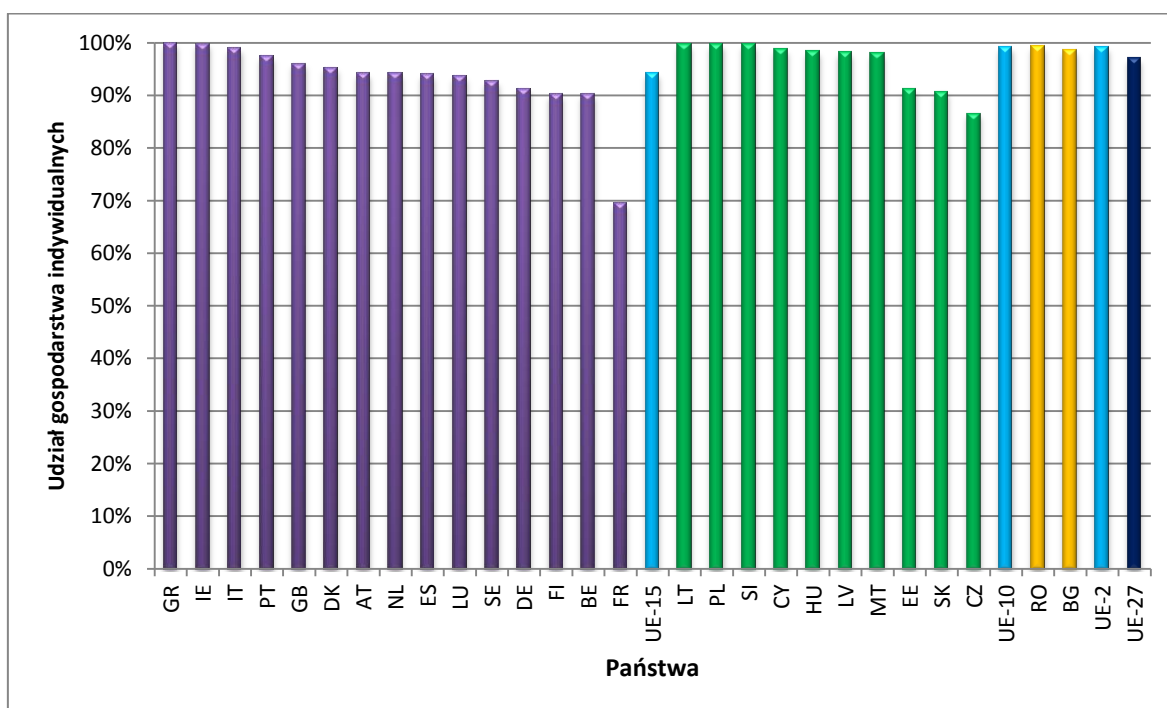
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Lerman 2000, s. 21]

Jak się jednak okazuje, reformy gruntowe nie we wszystkich państwach zostały ukończone, a część zasobów ziemi rolniczej pozostaje własnością publiczną [Ciaian i in. 2012, s. 1; Zadura 2005, s. 32; Majerová, Maříková i Herová 2009, s. 33-34; *Rynek ziemi* 2009, s. 46; Majchrzak i Smędzik 2010b, s. 330-342]⁹⁶. Ponadto przeprowadzone procesy doprowadziły niekiedy (np. na Litwie) do utworzenia struktury agrarnej, która jest

⁹⁵ Mając na uwadze, iż wprowadzone regulacje miały na celu docelowe przekazanie publicznych zasobów ziemi w ręce prywatne, należy oceniać je jako tymczasowe.

⁹⁶ Gospodarowanie państwowymi zasobami ziemi rolniczej wykracza jednak poza zakres przedmiotowy niniejszej pracy.

niedostosowana do konkurowania sektora rolnego w Europie oraz globalizujących się gospodarkach [Holst 2009, s. 32]. Powstałe rozdrobnienie gruntów niekorzystnie wpływa na zarówno prywatne jak i publiczne inwestycje, dążenia do osiągnięcia zrównoważonego wzrostu gospodarczego, rozwój społeczny czy ochronę środowiska. W tych państwach coraz dotkliwszy staje się także problem porzucania gruntów. Wynika to z faktu, iż w wyniku powrotu ziemi do pierwotnych właścicieli lub ich spadkobierców, właścicielami ziemi stali się w znacznej mierze ludzie starsi lub osoby, które zamieszkują już poza obszarami wiejskimi i nie są zainteresowani gospodarowaniem ziemią rolniczą. Stąd też coraz częściej zgłasza się potrzebę przeprowadzenia tzw. „drugiej fali” reform w zakresie ziemi rolniczej, która wesprze racjonalne wykorzystanie obszarów wiejskich poprzez odpowiednie narzędzia i mechanizmy do zarządzania ziemią.

Rysunek 25 Udział gospodarstw indywidualnych w strukturze własnościowej gospodarstw w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

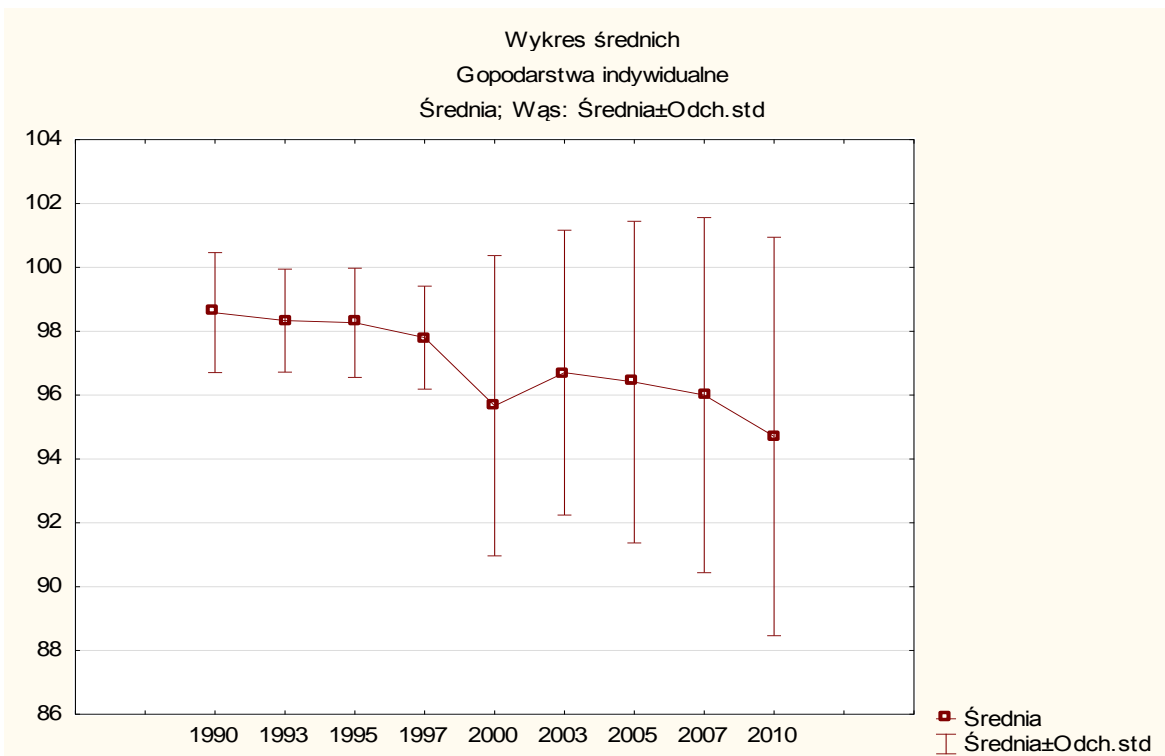
Biorąc pod uwagę jedynie prywatną własność gruntów, należy przypomnieć, że europejski model rolnictwa oparty jest na rodzinnych gospodarstwach rolnych, co powoduje, iż dominującą w Unii Europejskiej jest przynależność ziemi do podmiotów indywidualnych. W UE-27 gospodarstwa te stanowią 97% ogółu jednostek, przy czym są one w posiadaniu blisko 70% zasobów użytków rolnych (Tabela 37, Tabela 38, Rysunek 25, Rysunek 27). Przy tym w UE-15 współczynniki te kształtują się odpowiednio na poziomie 94,2% i 69,7%, UE-10 – 99,1% i 70,8% oraz UE-2 – 99,1% i 51,8%. Tym

samym należy zauważyć, iż pomimo niewielkiego udziału gospodarstw osób prawnych, podmioty te gospodarują względnie dużymi zasobami ziemi, które na Słowacji sięgają nawet blisko 81% użytków rolnych, w Czechach przekraczają 70% a we Francji 57% [Poczta 2010a, s. 363-384]. W UE-27 najwięcej gospodarstw rolnych osób prawnych dysponuje bowiem obszarem ponad 100 ha (37% wszystkich podmiotów tej grupy) (Tabela 39), podczas gdy indywidualni rolnicy posiadają najczęściej poniżej 2 ha (49%) (Tabela 40). Tak rozdrobniona struktura gospodarstw indywidualnych jest zaś wynikiem

Tabela 11 Udział gospodarstw indywidualnych w gospodarstwach ogółem w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010

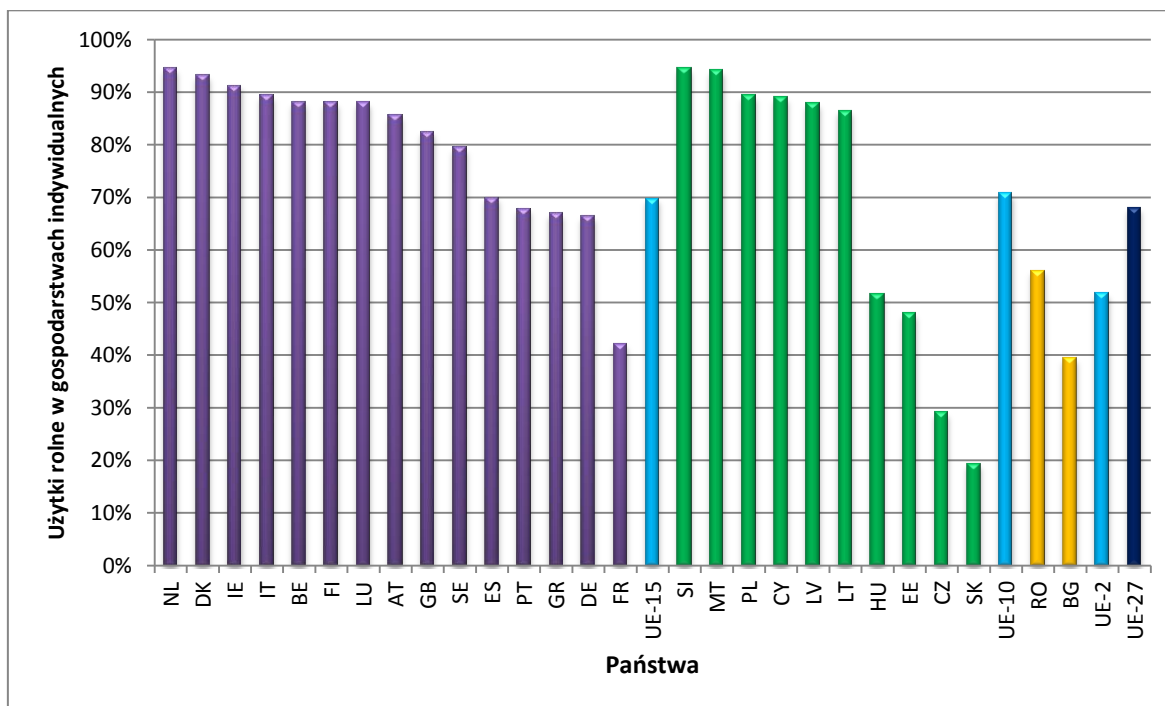
Kraj	1990	1993	1995	1997	2000	2003	2005	2007	2010
AT			98%	98%	98%	97%	97%	95%	94%
BE	99%	98%	98%	97%	96%	94%	93%	92%	90%
DE	99%	99%	99%	97%	95%	94%	94%	93%	91%
DK	100%	99%	99%	99%	99%	99%	99%	98%	95%
ES	98%	98%	97%	97%	96%	96%	95%	95%	94%
FI			100%	99%	93%	92%	92%	92%	90%
FR	99%	98%	98%	97%	81%	78%	75%	72%	70%
GB	93%	94%	96%	96%	95%	96%	96%	95%	96%
GR	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
IE	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
IT	99%	99%	100%	99%	99%	99%	98%	99%	99%
LU	99%	99%	99%	98%	98%	99%	98%	98%	94%
NL	98%	97%	97%	97%	94%	94%	93%	93%	94%
PT	99%	99%	99%	99%	98%	98%	98%	98%	97%
SE			94%	94%	93%	93%	93%	94%	93%
UE-15			99%	98%	96%	96%	95%	95%	94%
CY						99%	99%	99%	99%
CZ						94%	93%	93%	87%
EE						98%	97%	94%	91%
HU					99%	99%	99%	99%	98%
LT						100%	100%	100%	100%
LV					99%	99%	100%	99%	98%
MT						97%	98%	98%	98%
PL						100%	100%	100%	100%
SI					100%	100%	100%	100%	100%
SK					98%	98%	97%	97%	91%
UE-10						99%	100%	99%	99%
BG						99%	99%	99%	99%
RO						99%	100%	100%	99%
UE-2						99%	100%	100%	99%
UE-27						98%	98%	98%	97%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Rysunek 26 Zróżnicowanie państw członkowskich Unii Europejskiej pod względem udziału gospodarstw indywidualnych w gospodarstwach ogółem w latach 1990-2010

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Rysunek 27 Użytki rolne w użytkowaniu gospodarstw indywidualnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Tabela 12 Zasoby użytków rolnych w gospodarstwach indywidualnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010

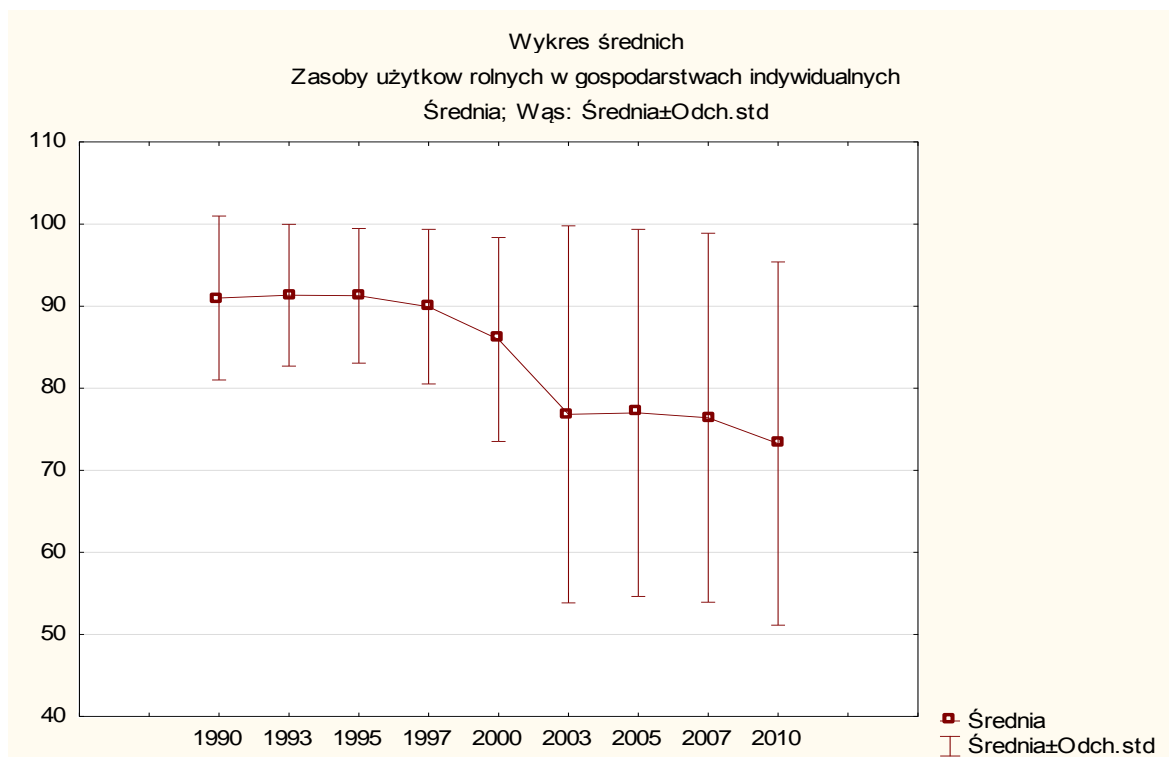
	1990	1993	1995	1997	2000	2003	2005	2007	2010
AT			82%	82%	82%	83%	83%	81%	86%
BE	99%	97%	96%	96%	95%	92%	92%	90%	88%
DE	71%	79%	81%	72%	70%	69%	69%	68%	66%
DK	99%	99%	99%	98%	98%	97%	98%	95%	93%
ES	80%	76%	74%	72%	69%	69%	69%	68%	70%
FI			100%	99%	92%	91%	91%	90%	88%
FR	96%	95%	95%	95%	58%	54%	50%	46%	42%
GB	80%	82%	89%	87%	89%	87%	84%	85%	83%
GR	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	67%
IE	99%	99%	99%	99%	100%	100%	100%	100%	91%
IT	88%	90%	91%	90%	88%	88%	82%	87%	89%
LU	99%	98%	98%	96%	95%	100%	100%	100%	88%
NL	97%	96%	95%	95%	90%	92%	92%	93%	95%
PT	84%	85%	84%	83%	79%	77%	75%	72%	68%
SE			86%	85%	84%	82%	81%	80%	79%
UE-15			87%	85%	76%	75%	73%	72%	70%
CY						93%	93%	92%	89%
CZ						28%	29%	29%	29%
EE						59%	56%	52%	48%
HU					51%	50%	49%	48%	52%
LT						88%	88%	86%	87%
LV					89%	89%	90%	91%	88%
MT						92%	93%	93%	94%
PL						88%	90%	90%	89%
SI					94%	94%	95%	95%	95%
SK					12%	15%	18%	20%	19%
UE-10						70%	72%	72%	71%
BG						42%	47%	47%	39%
RO						55%	65%	65%	56%
UE-2						53%	62%	62%	52%
UE-27						72%	71%	71%	68%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

rozszerzenia UE o 12 państw w 2004 r. i 2007 r., jako iż w UE-15 gospodarstwa indywidualne o powierzchni do 2 ha stanowią około 35% ogółu podmiotów tej grupy.

Należy mieć także na uwadze zróżnicowanie jakie występuje pomiędzy państwami członkowskimi UE w zakresie struktury własnościowej (Rysunek 26, Rysunek 28). Udział gospodarstw indywidualnych w ogólnej liczbie podmiotów mieści się bowiem w przedziale od blisko 70% we Francji do niemal 100% w Grecji, Irlandii, na Litwie, w Polsce, Słowenii i Rumunii. Jeśli chodzi zaś o użytki rolne w gospodarstwach indywidualnych, ich udział waha się od niespełna 20% na Słowacji do ponad 90%

w Holandii, Danii, Irlandii, Słowenii i Malcie. Przy tym w przypadku pierwszej zmiennej należy zauważyć, iż wskazane zróżnicowanie uległo nasileniu już od 2000 r., a więc jeszcze przed rozszerzeniem UE, a w następnych latach uległo dalszemu pogłębieniu. Natomiast zróżnicowanie państw członkowskich Unii Europejskiej pod względem zasobów ziemi rolniczej w gospodarstwach indywidualnych w latach 1990-1995 ulegało pomniejszeniu, po czym tendencja ta została odwrócona. Dodatkowo zróżnicowanie badanej cechy zostało spotęgowane po 2003 r., co wynika z uwzględnienia w analizach państw, które przystąpiły do Unii Europejskiej w 2004 r. i 2007 r. Z jednej strony oznacza to odmienną strukturę własnościową pomiędzy UE-15 a UE-12, ale przede wszystkim wysokie zróżnicowanie analizowanej zmiennej w ostatniej z grup, które sięgało w 2003 r. o 15% do 94%.

Rysunek 28 Zróżnicowanie państw członkowskich Unii Europejskiej pod względem zasobów ziemi rolniczej w gospodarstwach indywidualnych w latach 1990-2010

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Warto jednocześnie zauważyć, iż w badanym okresie struktura własnościowa gospodarstw w poszczególnych państwach nie uległa istotnej modyfikacji. Jedynie w UE-15 w latach 1995-2010 nastąpiła zmiana udziału gospodarstw indywidualnych z 99% do 94%, przy czym w pozostałych grupach zmiany sięgają co najwyżej 1 punktu procentowego. Na szczególną uwagę przy tym zasługuje przypadek Francji, w której w 1990 gospodarstwa indywidualne stanowiły 99% podmiotów a w 2010 r. zaledwie 70%.

W państwie tym postuluje się bowiem odchodzenie od modelu opartego na rodzinnych gospodarstwach rolnych na rzecz rolnictwa bazującego na gospodarstwach postrodzinnych, których cechą charakterystyczną jest funkcjonowanie w oparciu o statuty spółek handlowych. Tego rodzaju spółki do 2025 r. docelowo stanowiąc mają 40% podmiotów produkcji rolnej [Michna 2009d, s. 8]⁹⁷. Zgodnie z przewidywaniami W. Michny, francuski model będzie docelowym we wszystkich państwach członkowskich Unii Europejskiej, jako iż umożliwi profesjonalizację i specjalizację gospodarstw przy jednoczesnym obniżeniu jednostkowych kosztów produkcji. Mając jednak na uwadze, iż przekształcenia w zakresie struktury własnościowej nie są uwarunkowane prawem europejskim lecz wewnętrznym poszczególnych państw, a aktualne relacje są w wysokim stopniu są wynikiem determinantów historycznych oraz kulturowych należy się spodziewać, że ewentualne podążanie za modelem francuskim następować będzie na przestrzeni kilkudziesięciu lat, przy czym w pierwszej kolejności dotyczyć będzie państw Europy Zachodniej.

Jednocześnie na podkreślenie zasługuje rosnąca koncentracja ziemi rolniczej w gospodarstwach osób prawnych. W latach 2003-2010 udział użytków rolnych w tych jednostkach w skali UE-27 uległ wzrostowi z 28% do 32%, przy czym w UE-15 wynosił 5 punktów procentowych, UE-10 – -1, a UE-2 – 1 punkt procentowy. Przy tym w państwach „starej” Unii w latach 1995-2010 omawiany wskaźnik wzrósł z 23% do 30%. To powoduje, iż warto zastanowić się nad przyszłością europejskiego modelu rolnictwa opartego na rodzinnych gospodarstwach rolnych. Można przypuszczać, iż pogłębiające się przejmowanie ziemi przez gospodarstwa osób prawnych będzie powodowało utrwalanie podziału sektora rolnego na sektor indywidualny, w którym rosnąć będzie rola utrzymywania tradycji rolnych, dbałości o dobrostan środowiska i dostarczania dóbr publicznych oraz sektor przedsiębiorstw zorientowanych na intensywną produkcję surowców rolnych oraz dostarczanie ich na krajowy, europejski a nawet globalny rynek. Mając na uwadze przedstawioną wcześniej ewolucję wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej, należy wskazać, iż zachodzące zmiany w strukturze własnościowej idą w parze z krótkookresowymi celami WPR oraz rozszerzaniem instrumentarium wsparcia o narzędzia o charakterze rolno-środowiskowym czy środki w sposób szczególny dostosowane do małych gospodarstw rolnych, które stymulują ich występowania przy ograniczeniu ich roli na rynku produktów rolnych.

⁹⁷ Postrodzinny charakter gospodarstw nie determinuje zaś kwestii własności ziemi rolniczej, która może pozostać prywatną własnością osób fizycznych a być w użytkowaniu spółek na zasadach dzierżawy.

3.2. Dzierżawa jako forma gospodarowania gruntami rolnymi

Użytkowanie gruntów przez właściciela, bez względu czy jest nim osoba prywatna czy prawna, jest najczęściej uważane za korzystniejsze względem dzierżaw. Dzięki temu uzyskane prawa są względnie trwałe i bezpieczne, co uzasadnia prowadzenie działalności inwestycyjnej, tym bardziej w sytuacji, gdy możliwe jest wykorzystanie nieruchomości jako zabezpieczenia kredytów. Jak się jednak okazuje, w gospodarowaniu gruntami rolnymi w Unii Europejskiej, trwałe formy własności oraz obrotu są stosunkowo rzadko stosowane, a zdecydowanie większą rolę odgrywa instytucja dzierżawy⁹⁸. Stanowi ona formę obrotu ziemią, dzięki której następuje oddzielenie prawa własności rzeczy od prawa jej użytkowania, a tym samym możliwe staje się gospodarowanie zasobem przez podmioty, które nie są jego właścicielami⁹⁹. Pomimo, iż na forum EU dzierżawa uznana została za podstawową drogę powiększenia gospodarstw¹⁰⁰, stopień zastosowania tej

⁹⁸ Trzeba przy tym zaznaczyć, że w rolnictwie istotne znaczenie ma również dzierżawa innego majątku produkcyjnego. Stąd też przykładowo w Dani stworzono ramy prawne preferujące wydzierżawianie całych nieruchomości rolnych, tj. gruntów wraz z budynkami gospodarczymi [Stankiewicz 2003, s. 1]. Przy tym jednak, dzierżawa innych niż ziemia nieruchomości jest zazwyczaj kontraktem towarzyszącym dzierżawie gruntów rolnych.

⁹⁹ Mając na uwadze, iż dzierżawcy jedynie korzystają z powierzonych zasobów, ich pozycja w zakresie praw własności jest relatywnie słaba, zwłaszcza w płaszczyźnie majątkowej [Sadowski 2009, s. 20]. Determinowane jest to jednak zakresem regulacji prawnych przyznających dzierżawcom określony katalog uprawnień, które jednocześnie stanowią ograniczenie suwerenności właścicieli dzierżawionych gruntów. Choć dzierżawa nie przyznaje pełni uprawnień dysponowania ziemią, jednak przy odpowiednich regulacjach prawnych może być ona zbliżona do kompletnych uprawnień własnościowych [Marks-Bielska 2010, s. 206]. Tak bywało w przeszłości, gdy to dzierżawcom przypisywano szczególną rolę nadając im przymiot klasy bezpośrednio wytwórczej, podczas gdy w gestii właściciela znajdowała się sfera zarządcza, kontrolna oraz inwestycyjna względem ziemi, włącznie z pobieraniem czynszu dzierżawnego [Sadowski 2009, s. 22]. Współczesne procesy modernizacji dzierżawy gruntów rolnych w państwach Europy Zachodniej służą jednak zagwarantowaniu bardziej intensywnej ochrony praw dzierżawcy bezpośrednio pracującego na gruncie [Lichorowicz 2010, s. 66.]. Przejawia się ona w regulacjach sposobu określenia zasad kształtowania wysokości czynszów dzierżawnych (likwidacji dzierżaw połowicznych, wprowadzeniu górnego limitu stawek czynszu), stabilizacji czasowej dzierżaw rolnych poprzez zapewnienie minimalnego czasu ich trwania, ograniczeniu możliwości skracania trwania umów, wzroście swobody działalności dzierżawcy na dzierżawionym gruncie czy wreszcie ułatwieniami w nabywaniu przez dzierżawców przedmiotu dzierżawy na własność np. poprzez rozszerzenie ustawowego prawa pierwokupu przysługującego dzierżawcy [Lichorowicz 2011, s. 235; Lichorowicz i Blajer 2011, s. 242]. Działania te mają także negatywną stronę, którą jest ograniczenie swobody umów, wskazuje się jednak, iż ograniczenie autonomii woli stron uzasadnione jest ze względów ogólnospołecznych [Lichorowicz 1986, s. 13]. Należy natomiast wyraźnie podkreślić, iż zbyt duży zakres interwencji ustawodawcy w kształtowanie dzierżawy ziemi rolniczej, a tym samym znaczne ograniczenie swobody umów, stanowić może czynnik determinujący niewielką (przynajmniej oficjalnie) rolę omawianej instytucji w kształtowaniu struktury agrarnej. Taka sytuacja występuje między innymi w Holandii, w której nadmierna ingerencja państwa przyczyniła się do znacznego zmniejszenia skali dzierżaw „legalnych” powodując jednocześnie rozwój umów nieformalnych tworzących „szarą strefę” [Marks-Bielska, Kisiel i Danilczuk 2006, s. 53].

¹⁰⁰ Istotną determinantą skali zastosowania dzierżawy w państwach Europy Zachodniej było powstanie Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej, w tym prowadzenie w jej ramach wspólnej polityki rolnej. W szczególności sposób przyczynił się do tego II Plan Mansholta [Lichorowicz 1996, s. 24-46], w którym postulowano rozszerzenie ochrony praw dzierżawcy, w tym umożliwienie mu nabycia gruntów na własność [Lichorowicz i Blajer 2011, s. 241]. Podobne zalecenia zgłoszono również w ramach Międzynarodowej Konferencji Pracy z czerwca 1963 r. [Lichorowicz 1986, s. 24].

instytucji uzależniony jest od autonomicznej polityki rolnej państwa, która wyraża się w pierwszej kolejności w obowiązujących unormowaniach prawnych¹⁰¹. W państwach Europy Zachodniej istotna rola dzierżawy gruntów rolnych ma swój wyraz również w stabilnych podstawach prawnych funkcjonowania tej instytucji, które są często bardzo rozbudowane, oparte na wieloletniej tradycji, a skupiające się na ochronie statusu dzierżawcy [Tańska-Hus 2010, s. 38]¹⁰². Choć wyróżnić można zarówno model dobrowolnego kształtowania warunków dzierżawy pomiędzy stronami występujący w Niemczech, Holandii czy Wielkiej Brytanii oraz model protekcjonistyczny, charakterystyczny dla Francji, Włoch czy Belgii [Marks-Bielska, Kisiel i Danilczuk 2006, s. 44-54], wprowadzający szczególny status dzierżawy rolniczej obowiązujący z mocy prawa wszystkich wydzierżawiających oraz dzierżawców, regulacje prawne w zakresie najistotniejszych kwestii kształtu dzierżawy we wszystkich państwach kształtowane są w sposób zbliżony. Przyjęte rozwiązania służą stabilizacji i rozpowszechnianiu dzierżawy jako formy gospodarowania gruntami rolnymi.

Należy przy tym zaznaczyć, że modele prawne dzierżawy gruntów rolnych, obowiązujące w większości państw UE-15 uznawane są za bardzo skuteczne narzędzie oddziaływania na poprawę struktury agrarnej tych państw [Lichorowicz 1998]. W tym kontekście dzierżawa odgrywała istotne znaczenie w państwach Europy Zachodniej już w XIX oraz na początku XX wieku, kiedy to stała się niekiedy dominującą formą gospodarowania ziemią rolniczą. W 1892 r. we Francji 36% użytków rolnych znajdowało się w dzierżawie, a dodatkowe 11% uprawiane były w oparciu o zasady połownictwa. Z kolei w 1910 r. w Belgii grunty w dzierżawie stanowiły ponad 54% użytków rolnych, zaś w Anglii w 1916 r. 89% gospodarstw użytkowało grunty właśnie w formie dzierżawy [Tańska-Hus 2010, s. 34]. Co więcej, w państwach Europy Zachodniej dzierżawa jest instytucją o szerokiej skali zastosowania także obecnie, do czego przyczynił się kryzys

¹⁰¹ Zróżnicowanie w zakresie gospodarowania ziemią rolniczą na podstawie dzierżawy w państwach Unii Europejskiej wynika natomiast nie tylko z odmiennych stosunków politycznych i instytucjonalnych, ale również ekonomicznych, w tym kształtowania się cen gruntów rolnych. Wysoki poziom cen ziemi jest zaś rezultatem nie tylko jej walorów produkcyjnych (renta różniczkowa), ale także wartości dodanej mającej źródło w samym posiadaniu i użytkowaniu ziemi (renta absolutna), które stanowią uprawnienie do uzyskiwania dodatkowych dochodów z instrumentów wspólnej polityki rolnej [Tańska-Hus 2010, s. 36-37]. Nie bez znaczenia pozostają również działania spekulacyjne, w których grunty rolne traktowane są jako przedmiot lokaty kapitału.

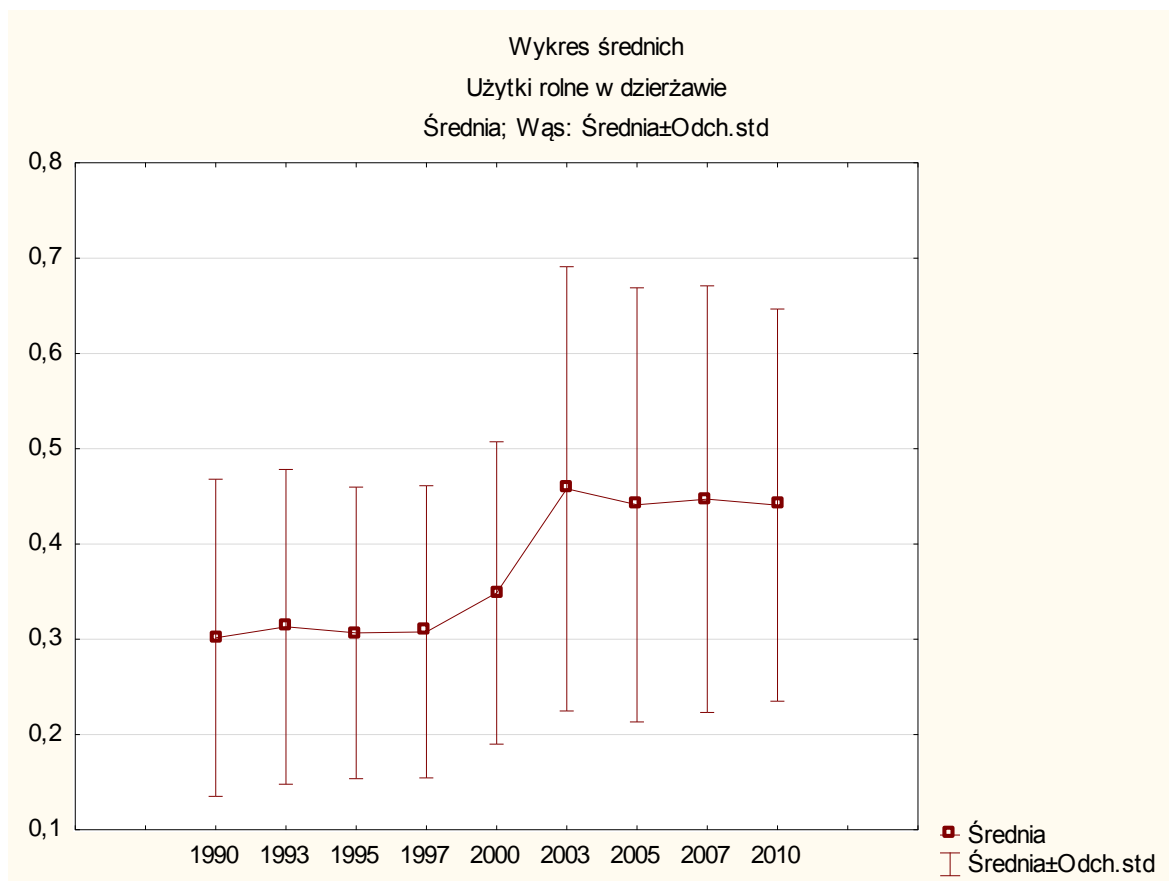
¹⁰² O roli dzierżawy w państwach Europy Zachodniej świadczy również traktowanie jej na równi z przeniesieniem własności gruntu. Podlega ona bowiem kontroli strukturalnej pod względem wpływu na procesy rozdrobnienia albo nadmiernej koncentracji ziemi rolniczej na danym obszarze, jak również kwalifikacji rolniczych dzierżawcy [Lichorowicz 2010, s. 65]. To przyczyniło się do jej dynamicznego rozwoju, któremu przyświecało przede wszystkim stworzenie takich ram prawnych, które zachęcałyby rolników do korzystania z ziemi rolniczej właśnie w formie dzierżawy.

żywnościowy po II wojnie światowej, w wyniku którego dążono do intensyfikacji produkcji żywności. Czyniono to między innymi poprzez wzmocnienie pozycji prawnej dzierżawców względem wydzierżawiającego, co przyczynić się miało do poprawy opłacalności dzierżawy [Lichorowicz i Blajer 2011, s. 241]. W efekcie między 1949 r. a 1964 r. we Włoszech udział dzierżaw wzrósł z 34% do 52%, a w Holandii z 48% do ponad 53%. Jednocześnie państwa członkowskie „starej” Unii Europejskiej uznały

Tabela 13 Użytki rolne w dzierżawie w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010

Kraj	1990	1993	1995	1997	2000	2003	2005	2007	2010
AT			19,4%	20,1%	21,5%	23,4%	26,3%	27,4%	31,0%
BE	66,2%	66,3%	66,7%	67,0%	67,2%	66,9%	66,9%	66,9%	66,0%
DE					62,8%	63,9%	62,4%	61,8%	59,8%
DK	19,1%	21,1%	22,5%	24,9%	25,2%	28,3%	24,6%	29,3%	31,2%
ES	19,9%	20,9%	21,6%	22,1%	27,0%	26,9%	27,9%	27,3%	31,8%
FI			22,1%	19,8%	30,9%	33,1%	33,8%	33,6%	34,6%
FR						70,3%	72,2%	74,1%	75,3%
GB	38,4%	37,1%	35,0%	34,1%	33,8%	35,2%	30,9%	31,8%	28,5%
GR	22,2%	24,0%	25,1%	25,0%	27,7%	31,9%	32,1%	31,8%	23,7%
IE	12,4%	11,9%	12,4%	13,3%	18,6%	19,5%	18,3%	18,4%	15,7%
IT	18,4%	21,7%	21,5%	21,5%	23,4%	28,5%	23,1%	27,9%	29,5%
LU	48,9%	51,6%	52,2%	52,7%	53,2%	54,3%	54,4%	56,5%	58,5%
NL	31,5%	34,0%	28,2%	26,9%	27,6%	26,5%	26,2%	25,5%	27,1%
PT	24,6%	24,5%	26,9%	27,1%	23,2%	23,5%	24,4%	23,3%	22,5%
SE			45,2%	45,6%	46,0%	44,7%	40,1%	39,3%	43,0%
UE-15						43,4%	42,7%	43,6%	43,8%
CY						51,7%	50,0%	53,8%	51,6%
CZ						89,9%	85,7%	83,3%	78,0%
EE						45,6%	47,5%	49,9%	52,7%
HU					16,1%	53,4%	56,7%	56,1%	49,9%
LT						53,7%	52,5%	48,4%	46,4%
LV						25,9%	24,2%	26,6%	31,4%
MT						80,5%	79,8%	80,6%	76,2%
PL							20,2%	20,0%	18,7%
SI					21,3%	24,3%	30,2%	29,0%	26,8%
SK					93,4%	94,7%	90,8%	89,0%	88,1%
UE-10							41,6%	40,3%	39,1%
BG						79,3%	75,7%	78,8%	64,7%
RO						14,7%	14,0%	16,8%	27,4%
UE-2						25,8%	24,1%	28,1%	36,8%
UE-27							40,7%	41,5%	42,2%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: [Eurostat 2014]

Rysunek 29 Zróżnicowanie państw członkowskich Unii Europejskiej pod względem użytków rolnych w dzierżawie w latach 1990-2010

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: [Eurostat 2014]

dzierżawę za formę gospodarowania gruntami najbardziej adekwatną do potrzeb wynikających ze społeczno-gospodarczego przeznaczenia gruntów [Tańska-Hus 2010, s. 34-35]. Przy tym w krajach Europy Zachodniej (głównie w grupie państw romańskich) dzierżawa jest podstawą prawną organizacji gospodarstw rolnych (w tym tworzenia nowych jednostek produkcyjnych w rolnictwie), co wynika z faktu, iż w większości przypadków całość gruntów wchodzących w skład gospodarstwa pochodzi z dzierżawy [Lichorowicz 2010, s. 64]. Z kolei w państwach Europy Środkowej i Wschodniej (ale także w Niemczech), dzierżawa służy przede wszystkim powiększeniu istniejących podmiotów. Zaznaczyć przy tym należy, iż w państwach Europy Środkowowschodniej kształt dzierżaw jest wynikiem przeprowadzonej prywatyzacji państwowej ziemi rolniczej¹⁰³, czego

¹⁰³ W większości państw Europy Środkowej i Wschodniej w latach 90-tych XX wieku nastąpiła transformacja ustrojowa rolnictwa, która wiązała się ściśle z przywróceniem prywatnej własności ziemi rolniczej. W związku jednak z wpływem kilkudziesięciu lat od momentu kolektywizacji lub upaństwowienia prywatnych nieruchomości rolnych, odwrócenie tego procesu poprzez fizyczną restytucję gruntów okazywało się często niemożliwe. To zaś powodowało zastosowanie zamiennych nadziałów gruntów lub rekompensaty pieniężnej [Rynek ziemi 2009, s. 46]. Restytucja w niektórych państwach Europy Środkowo-

skutkiem ostatecznym było powstanie gospodarstw wielkoobszarowych, które użytkują grunty w oparciu o dzierżawę nawet kilkudziesięciu nieruchomości¹⁰⁴. W przypadku Czech i Słowacji struktura agrarna jest zaś wynikiem wydzierżawienia ziemi spółdzielniom rolniczym lub spółkom produkcyjnym.

W 2010 r. udział użytków rolnych znajdujących się w dzierżawie w państwach członkowskich UE-27, UE-15, UE-10 i UE-2 kształtował się w sposób silnie zróżnicowany. Dzierżawione grunty stanowiły przeciętnie odpowiednio 42,2%, 43,8%, 39,1% i 36,8% (Tabela 13). Udział gruntów wydzierżawianych był najwyższy na Słowacji, w Czechach, we Francji i na Malcie (ponad 70% ogólnej powierzchni użytków rolnych). Z kolei w Wielkiej Brytanii, Grecji, Irlandii, we Włoszech, w Holandii, Portugalii oraz w Polsce dzierżawiono poniżej 30% użytków rolnych. Mając zaś na uwadze strukturę użytków rolnych będących w dzierżawie według grup obszarowych gospodarstw rolnych (Tabela 42), należy wskazać, iż w większości państw członkowskich UE ziemie dzierżawione są ważnym czynnikiem funkcjonowania gospodarstw rozwojowych, w tym przede wszystkim dużych powierzchniowo. W gospodarstwach UE-27 o powierzchni powyżej 20 ha znajdowało się bowiem 81% dzierżawionych gruntów, przy czym współczynnik ten sięgał nawet 96% w przypadku Słowacji czy Luksemburgu czy Wielkiej Brytanii. Przy tym większość gruntów w dzierżawie wchodziło w skład jednostek o powierzchni powyżej 50 ha. W UE-15 wartość ta w 2010 r. kształtowała się na poziomie 71%, UE-10 – 53%, UE-2 – 61%, a w skali całej UE – 67%.

Jednocześnie należy podkreślić, że udział użytków rolnych w dzierżawie w państwach UE-15 po 2003 r. utrzymuje się na niemal niezmiennym poziomie, w UE-10 ulega zmniejszeniu, zaś w UE-2 i UE-27 rośnie (Tabela 13). Przy tym wskazać można państwa o rosnącym znaczeniu dzierżaw, jak np. Hiszpania (wzrost udziału ziemi dzierżawionej o 4,5% w ciągu 4 ostatnich badanych lat), jak też o jego ograniczaniu (Litwa, Czechy czy Niemcy¹⁰⁵). Należy jednak pamiętać, że dzierżawy w gospodarowaniu

Wschodniej powodowała intensyfikację obrotu gruntami (w formie dzierżawy lub sprzedaży), co wynikało z braku kwalifikacji, motywacji lub środków beneficjentów do podjęcia własnej działalności gospodarczej. Przykładowo w Czechach proces reprivatyzacji obejmował odszkodowania dla byłych właścicieli małych gospodarstw (do 10 ha). Jedynie ok. 3% otrzymujących odszkodowanie podjęło prywatną uprawę gruntów, pozostali przekazali otrzymane zasoby użytkownikom w formie dzierżawy, sprzedaży czy darowizn [Majerová, Maříková i Herová 2009, s. 33-34].

¹⁰⁴ W Rumunii, na Słowacji, w Czechach, czy Bułgarii dzierżawa lub zakupienie gruntu o powierzchni 1000 ha wymaga połączenia działek 500--900 właścicieli, co jest wynikiem przywrócenia prawa własności ziemi wielu byłym właścicielom [Sadowski 2007, s. 157-174; *Rynek ziemi* 2010, s. 49].

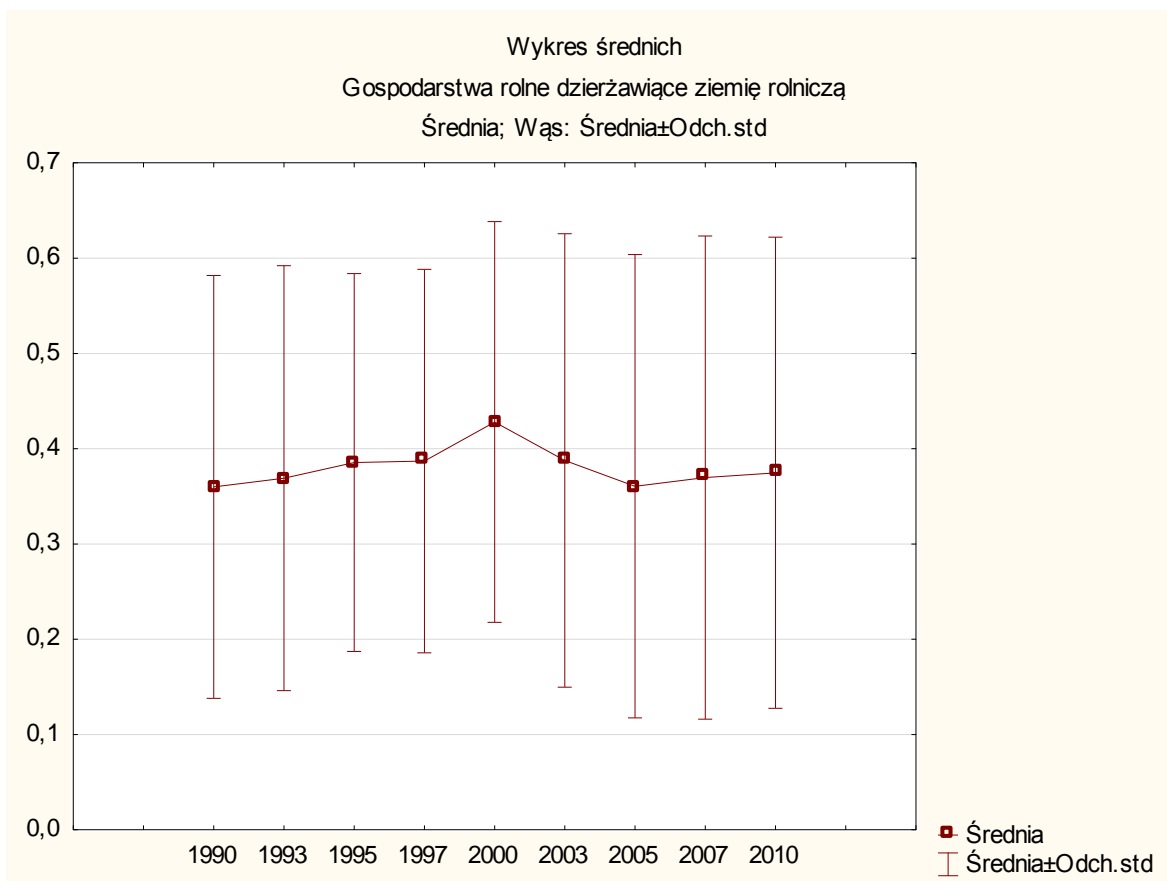
¹⁰⁵ W przypadku Niemiec warto również wskazać, iż jest to państwo charakteryzujące się najwyższą w Europie Zachodniej dynamiką stosowania dzierżawy w obrocie nieruchomościami rolnymi [Ciaian, Kancs

Tabela 14 Gospodarstwa rolne dzierżawiące użytki rolne w dzierżawie w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010

Kraj	1990	1993	1995	1997	2000	2003	2005	2007	2010
AT			37,2%	38,3%	41,1%	42,1%	46,0%	44,2%	46,7%
BE	74,4%	75,1%	75,2%	75,0%	75,4%	76,1%	76,9%	77,0%	75,7%
DE					67,3%	69,5%	70,3%	69,2%	74,2%
DK	35,3%	38,3%	40,2%	45,7%	48,2%	53,9%	45,0%	49,3%	46,8%
ES	19,3%	18,6%	18,8%	19,2%	20,3%	19,3%	20,1%	19,4%	21,2%
FI			46,6%	42,6%	55,6%	58,4%	59,8%	59,6%	59,0%
FR						64,1%	65,2%	66,6%	65,3%
GB	37,8%	36,7%	36,0%	36,3%	37,0%	41,6%	28,3%	38,8%	33,9%
GR	17,9%	20,5%	19,3%	18,2%	18,9%	20,3%	19,7%	19,4%	20,2%
IE	21,4%	22,6%	23,7%	25,6%	32,1%	33,5%	33,0%	33,2%	29,6%
IT	12,9%	14,7%	14,6%	14,2%	14,9%	18,2%	11,9%	16,0%	16,1%
LU	71,8%	73,3%	72,8%	74,7%	75,0%	76,7%	75,8%	95,2%	94,1%
NL	47,1%	48,4%	44,1%	42,4%	44,9%	44,4%	44,0%	44,2%	46,6%
PT	22,0%	20,9%	20,1%	18,6%	15,6%	14,1%	13,7%	14,0%	11,1%
SE			52,6%	52,3%	53,0%	57,9%	49,3%	44,3%	46,4%
UE-15						30,4%	28,4%	29,8%	28,3%
CY						19,1%	18,4%	20,4%	16,1%
CZ						41,6%	42,9%	42,7%	61,6%
EE						15,8%	16,5%	20,5%	23,9%
HU					5,4%	5,3%	5,4%	4,7%	4,3%
LT						49,7%	49,8%	37,1%	30,6%
LV						15,1%	13,4%	14,4%	17,3%
MT						87,2%	86,7%	87,3%	76,6%
PL							13,3%	15,0%	16,7%
SI					26,8%	30,1%	34,0%	34,2%	29,4%
SK					20,5%	19,3%	12,4%	13,6%	26,9%
UE-10							15,4%	15,8%	16,2%
BG						33,0%	20,1%	16,4%	19,7%
RO						1,8%	1,8%	1,6%	1,8%
UE-2						5,9%	3,9%	3,2%	3,4%
UE-27							16,9%	17,5%	17,0%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: [Eurostat 2014]

i Swinnen 2010, s. 111-117]. W państwie tym udział dzierżaw wzrósł z 29,5% gruntów w 1975 r. do 70,9% w 2005 r., co wynikało z włączenia do RFN terenów NRD, na których po 1990 r. przeprowadzano proces intensywnych przemian własnościowych w rolnictwie. Polegały one na rozdysponowaniu ziemi rolniczej wchodzących w skład jednostek rolnictwa uspołecznionego [Tańska-Hus 2010, s. 35; Marks-Bielska, Kisiel i Danilczuk 2006, s. 51.]. W tym aspekcie najpopularniejszą formą gospodarowania stała się w pierwszym okresie dzierżawa [Ziętara 2000]. Powyższe sytuacja może być przyrównywana do modelu polskiego rolnictwa po 1989 r., w szczególności w zakresie sposobu zarządzania nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa po likwidacji Państwowych Gospodarstw Rolnych. Choć w latach 1975-2005 dynamika udziału dzierżaw w gospodarowaniu gruntami rolnymi w Polsce wzrosła blisko tysiącrotnie, w 2005 r. grunty w dzierżawie stanowiły niespełna 25% ogółu.

Rysunek 30 Zróżnicowanie państw członkowskich Unii Europejskiej pod względem gospodarstw dzierżawiących użytki rolne w latach 1990-2010

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: [Eurostat 2014]

nieruchomościami rolnymi także jest zróżnicowana regionalnie. O ile bowiem w Niemczech grunty dzierżawione stanowią obecnie około 60% użytków rolnych, w 2007 r. współczynnik ten w starych krajach związkowych wynosił 53%, zaś w nowych osiągnął prawie 80% [Sroka i Ender 2011, s. 212-213]. Co więcej, w latach 1990-2010 zróżnicowanie udziału użytków rolnych w państwach członkowskich UE uległo nasileniu, co w głównej mierze było wynikiem rozszerzenia Unii o 12 nowych państw (Rysunek 29). Niemniej w ostatnich latach zauważyć można zjawisko upodobniania się krajów UE pod względem badanej zmiennej, co przejawia się malejącym odchyleniem standardowym od średnich wielkości dzierżawionych użytków rolnych w poszczególnych państwach.

Ponadto należy pokreślić, iż Unii Europejskiej w sposób zróżnicowany kształtuje się również kwestia dzierżawy nieruchomości rolnych z punktu widzenia gospodarstw. Choć w skali UE-27 dzierżawionych było w 2010 r. ponad 40% użytków rolnych, stroną takiej transakcji było jedynie 17% gospodarstw, a odsetek ten przyjmował wartość 28,3% w UE-15, 16,2% w UE-10 oraz 3,4% w UE-2 (Tabela 14). Jednocześnie zakres zmienności

mieścił się w przedziale do 1,8% w Rumunii do 94% w Luksemburgu. Ponadto warto zauważyć, iż dzierżawcami są najczęściej użytkownicy gospodarstw o powierzchni do 5 ha, co jest determinowane skalą występowania tych podmiotów (Tabela 37Tabela 41). Biorąc zaś pod uwagę wartości względne w ramach gospodarstw z danej grupy obszarowej okazuje się, że spośród jednostek o powierzchni większej niż 100 ha, w skali UE-27 aż 78% podmiotów jest dzierżawcami, a wartość wskaźnika przyjmuje wartości od 38% w Portugalii do 98% w Luksemburgu (Tabela 43). Mając zaś na względzie dynamikę udziału dzierżawców ziemi rolniczej, należy wskazać, iż w skali UE-27 poziom badanej cechy utrzymuje się na względnie stałym poziomie, przy malejącej względnej liczbie dzierżawców w UE-15 i UE-2. Na podstawie wykresu średnich (Rysunek 30) można natomiast wnioskować, iż o ile w latach 1990-2004 w skali unijnej można było mówić o ewentualnych procesach zbieżności struktury agrarnej w badanym aspekcie, o tyle rozszerzenie Unii doprowadziło do wzrostu skali dysproporcji, która po 2003 utrzymuje się na niemal niezmiennym poziomie.

4. Struktura gospodarstw oraz użytków rolnych w państwach członkowskich UE według klas obszarowych

Pomimo oparcia rolnictwa Unii Europejskiej na modelu gospodarstw rodzinnych, struktura tych podmiotów oraz użytków rolnych w Unii Europejskiej okazuje się być zagadnieniem o wiele bardziej skomplikowanym niż mogłoby się wydawać. W pierwszej kolejności należy wskazać, że zjawiskiem naturalnym jest współwystępowanie dwóch podstawowych form własności rolnictwa:

- gospodarstw małej własności – gospodarstwa rodzinne o charakterze chłopskim, drobnym, pełnorolnym, czy farmerskim oraz
- gospodarstw wielkiej własności – latyfundia, folwarki, majątki ziemskie, przedsiębiorstwa rolne, przedsiębiorstwa agrobiznesu [Zegar 2012b, s. 36-38].

Przy tym funkcjonowanie drobnych gospodarstw rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej jest zjawiskiem powszechnym, a jego skala jest uzależniona od poziomu rozwoju gospodarczego. Należy jednak zaznaczyć, iż także pojęcie gospodarstwa drobnego (podobnie jak rodzinnego – zobacz wyżej) nie jest jednoznaczne [Zegar 2012b, s. 43]. Jako kryterium wyodrębnienia przyjąć można zarówno powierzchnię gospodarstwa,

wielkość produkcji¹⁰⁶, wartość dodaną, przeznaczenie produkcji, nakład pracy, czy źródło utrzymania. Jednocześnie wartości progowe uznania gospodarstwa za drobne uwarunkowane są regionalnie. Pod względem obszaru gospodarstwa podmiotem drobnym może być gospodarstwo poniżej 2 lub 5 ha w Polsce¹⁰⁷ czy Rumunii, zaś we Francji granica może przekraczać nawet 20 ha. Co więcej, inna będzie powierzchnia drobnego gospodarstwa w przypadku produkcji zbóż, produkcji ogrodniczej, czy zwierzęcej [Musiał 2013, s. 41–43; Czyżewski A. i Stępień 2013b, s. 33-34; Dzun 2013, s. 9-13]. Z kolei punktu widzenia wartości dodanej wyrażonej np. nadwyżką bezpośrednią w ESU w Polsce drobne gospodarstwa rolne nie przekraczają 4 ESU, natomiast przyjmowaną we Francji granicą jest nawet 40 ESU [Aubert i Perrier-Comet 2009, s. 799-806]. Przyjmując aktualną klasyfikację wielkości ekonomicznej gospodarstw rolnych do drobnych zalicza się te podmioty, których standardowa produkcja nie przekracza 2000 euro w Bułgarii aż po 25000 euro w Niemczech, Francji czy Wielkiej Brytanii [Drygas 2014; Rozporządzenie z 18 grudnia 2009].

Podstawową cechą drobnych gospodarstw rolnych są ograniczone możliwości rozwoju, co wynika między innymi z faktu, iż nie są one konkurencyjne względem większych podmiotów w pozyskiwaniu ziemi poprzez zakup lub dzierżawę gruntów. Co więcej, uzyskiwane przez nie dochody nie pozwalają na inwestycje w sprzęt czy materiały do produkcji w tym samym stopniu co większe gospodarstwa. Pomimo tego, są to podmioty o względnie stabilnej pozycji w strukturze agrarnej państw członkowskich UE. Wynika to przynajmniej z dwóch czynników [Aubert i Perrier-Cornet 2009, s. 798-799]:

- szczególnych właściwości czynnika pracy, które pozwalają rekompensować niski poziom ziemi oraz kapitału¹⁰⁸ oraz

¹⁰⁶ Strategia rozwoju rolnictwa Francji przewiduje między innymi istnienie 3 kategorii gospodarstw: 1) małych – równoważnych ekonomicznie rocznym zbiorom pszenicy z 12 do 24 ha, 2) średnich – o wielkości równoważnej rocznym zbiorom pszenicy z 24 do 150 ha, 3) duże – o wielkości równoważnej rocznym zbiorom pszenicy od 150 do 375 ha.

¹⁰⁷ Przyjmuje się, że w warunkach polskich drobne gospodarstwo charakteryzuje się powierzchnią poniżej 5 ha, lub wielkością ekonomiczną nieprzekraczającą 2 ESU lub 4000 euro SO [Dzun 2013, s. 13]. Z drugiej jednak strony zgodnie z zasadami działania „Restrukturyzacja małych gospodarstw” przewidzianego w projekcie PROW 2014-2020, podmiotami spełniającymi kryterium małego gospodarstwa są jednostki o wielkości ekonomicznej poniżej 15 tys. euro.

¹⁰⁸ Po pierwsze jakość pracy członków rodziny jest wyżej oceniana od jakości pracy najemnej, co jest rezultatem wyższej odpowiedzialności tych pierwszych za podejmowane działania [Hazell 2005, s. 94]. Po drugie, osobista praca w gospodarstwie pozwala na dywersyfikację gospodarki wiejskiej poprzez rozwój na terenie gospodarstwa rolnego działalności komplementarnych do produkcji rolnej (produkcji i sprzedaży produktów rolnych, rzemiosła i agroturystyki). Po trzecie osobista praca w gospodarstwie w sprzyja rozwojowi produktów o wyższej jakości, a co za tym idzie, również wartości (w tym żywności ekologicznej). Wreszcie, prowadzenie drobnych gospodarstw rolnych pozwala członkom rodzin na podjęcie równoległe

- koncentracji drobnych gospodarstw rolnych w regionach o względnie niekorzystnych warunkach gospodarowania, w których dostęp do ziemi jest ograniczony, lub funkcjonowaniem tych podmiotów w oparciu o ziemię słabej jakości¹⁰⁹.

Choć nadmierne rozdrobnienie gruntów jest barierą rozwoju rolnictwa, efektywności gospodarstw rolnych i alokacji zasobów [Baranyai i in. 2008, s. 11]¹¹⁰, na forum UE coraz częściej uznaje się, iż małe gospodarstwa powinny mieć trwale miejsce w strukturze rolnictwa europejskiego [Wojciechowski 2014]. Uzasadnieniem takiego stanu rzezy jest fakt, iż wskazane podmioty reprezentują model rolnictwa o charakterze społecznym, są bardziej przyjazne dla środowiska, wpływają na kształtowanie walorów krajobrazu w Europie, służą utrzymaniu bioróżnorodności, kultywują tradycje i zwyczaje, jak również wytwarzają produkty lokalne i regionalne, w związku z czym są dostawcami licznych dóbr publicznych oraz zapewniają wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich [*Projekt rezolucji* 2013; Ascione, Henke i Vanni 2012, s. 31-42; Bukraba-Rylska 2012, s. 43-60; Ascione, Vanni i Henke, 2013, s. 75-89]. Obok tego, małe gospodarstwa rolne zapewniają często utrzymanie rodzinom, które nie mają możliwości znalezienia pozarolniczych źródeł dochodu, przez co stanowią swoistego rodzaju siatkę bezpieczeństwa [Alexandri i Luca 2012, s. 13-30; Michalska 2012, s. 85-93]¹¹¹. Tym samym urzeczywistniają one ideę zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich polegającą na [USDA 1998; Musiał i Drygas 2013, s. 56-57; Czudec 2013, s. 90-105; Józwiak 2006, Zegar 2012a, s. 129-148]:

- szeroko pojętej dywersyfikacji – własności, produkcji roślinnej i zwierzęcej, krajobrazu, kultury, tradycji,
- odpowiedzialnym zarządzaniu zasobami naturalnymi, wodą, lasami, jak również utrzymywaniu dobrostanu zwierząt¹¹²,

zatrudnienia poza sektorem rolnym oraz uzyskanie dodatkowych dochodów pozwalających na zapewnienie trwałości gospodarstwa;

¹⁰⁹ Grunty takie pozostają poza obszarem zainteresowania gospodarstw rozwojowych. Mając zaś na uwadze, iż w niekorzystnym otoczeniu istniejące gospodarstwa rolne pełnią również funkcje społeczne, ograniczając między innymi procesy depopulacji, wspierane są one dodatkowo ze środków publicznych, przyczyniających się do poprawy ich efektywności. Ten czynnik zaś przyczynia się do trwałości drobnych gospodarstw rolnych.

¹¹⁰ Jak wskazuje Dzun [2013, s. 23], drobne gospodarstwa nie spełniają bowiem podstawowego wymogu, polegającego na wnoszeniu adekwatnego do posiadanego obszaru użytków rolnych i pozostałych środków produkcji wkładu w zaspokojenie potrzeb żywnościowych społeczeństwa.

¹¹¹ Dodatkowym ograniczeniem dla rozwoju gospodarstw o powierzchni do 5 ha oraz determinantą ich marginalizacji jest prowadzenie ich przez rolników o najgorszej strukturze wiekowej. W grupie tej około 35% rolników ma 65 i więcej lat, zaś kolejne 25% znajduje się w grupie wiekowej 55–64 lata. Z kolei młodych rolników (do 35 lat) jest w tej grupie jedynie 7% [Drygas 2014, s. 13].

¹¹² Ma to szczególne znaczenie w związku z tendencjami do wyludniania się obszarów wiejskich wraz z rosnącym stopniem koncentracji ziemi i technizacją produkcji rolniczej. Takie zjawisko prowadzi bowiem

- tworzeniu miejsc pracy na wsi, budowaniu więzi społecznych¹¹³,
- łączeniu miejsca pracy i życia rodziny,
- zdobywaniu wiedzy i doświadczenia od najmłodszych lat,
- dostarczaniu nieskomercjalizowanej żywności wytwarzanej w sposób bardziej tradycyjny, a tym samym smaczniejszej i zdrowszej,

co ma zastosowanie również w państwach charakteryzujących się wysoko rozwiniętym pod względem technologicznym rolnictwem [Czyżewski A. i Stępień 2013b, s. 25-39; Aubert i Perrier-Cornet 2009, s. 797–806; Bukraba-Rylska 2012, s. 43–60]¹¹⁴. To zaś powodują, iż procesy restrukturyzacji sektora rolnego nie powinny polegać na ograniczaniu liczby drobnych gospodarstw rolnych. Mając zaś na uwadze, iż przeprowadzone w Polsce analizy [Dzun 2013, s. 23-24; Musiał i Drygas 2013, s. 70-71] wskazują, iż funkcje kulturowe oraz środowiskowe nie są przez drobne gospodarstwa realizowane na odpowiednim poziomie (prowadząc ostatecznie do braku kultywowania wiejskiego trybu życia i etosu pracy rolnika, jak również degradacji gruntów ornych, łąk czy pastwisk), koniecznym wydaje się stworzenie odpowiedniego wsparcia dla drobnych gospodarstw rolnych, tak by stymulować realizację zasad rozwoju zrównoważonego. Temu celowi wychodzić powinna między innymi wspólna polityka rolna, która w okresie 2014-20 wprowadza szczególne zasady dotacji dla tego rodzaju podmiotów [Wilkin 2013, s. 49-50; Bułkowska 2012, s. 16-20; Carfi i Bucca 2012, s. 61–69]¹¹⁵.

do utraty naturalnych walorów obszarów wiejskich, ale także pogorszenia jakości produktów spożywczych [Chmielewska 2008a, s. 9].

¹¹³ Gospodarstwa drobnotowarowe stanowią miejsce prac i źródło utrzymania wielu rodzin głównie w państwach członkowskich UE-12, gdzie wielozwojowość jest jeszcze słabo rozwinięta. W państwach Europy Zachodniej drobne gospodarstwa rolne są natomiast często prowadzone przez rodziny dwuzawodowe – por. Bawaria [Sawicka 2011, s. 102]. Takie podmioty prowadzą działalność rolną pod mniejszą presją zwiększania produkcji, przy czym równolegle zapewniają rolnicze zagospodarowanie ziemi [*Der Bayerische Weg* 1978 za: Sawicka 2011, s. 102].

¹¹⁴ Przykładem może być struktura agrarne w Niemczech, która jest silnie zróżnicowana regionalnie. Przejawia się dominacją bardzo dużych gospodarstw rolnych w krajach związkowych byłej NRD (ulożonych jest tu około 8% gospodarstw, przy czym dysponują one blisko 33% całkowitej powierzchni użytków rolnych w Niemczech; udział podmiotów o powierzchni powyżej 1000 ha stanowi w tym regionie ponad 5%, a dysponują one blisko połową zasobów gruntów rolnych) oraz występowaniem znacznej grupy drobnych gospodarstw na zachodzie i południu kraju. [Sroka i Ender 2100, s. 202-203]. Na szczególną uwagę zasługuje przykład Bawarii, w której prowadzona w latach 70-tych i 80-tych XX wieku polityka rolna stała w opozycji do polityki europejskiej i federalnej promującej komasację gruntów i pomoc inwestycyjną dla dużych gospodarstw w celu poprawy produktywności rolnictwa, a służyła za to utrzymaniu rolniczego krajobrazu oraz wsparciu małych gospodarstw funkcjonujących na terenach o niekorzystnych warunkach gospodarowania [Sawicka 2011, s. 98-114]. To zaś potwierdza istotną rolę drobnych gospodarstw rolnych w polityce regionów UE-15, choć z drugiej strony we Francji dąży się do likwidacji gospodarstw o obszarze poniżej 10 ha (z wyjątkiem sadów i winnic) [Stelmachowski 1997, s. 66].

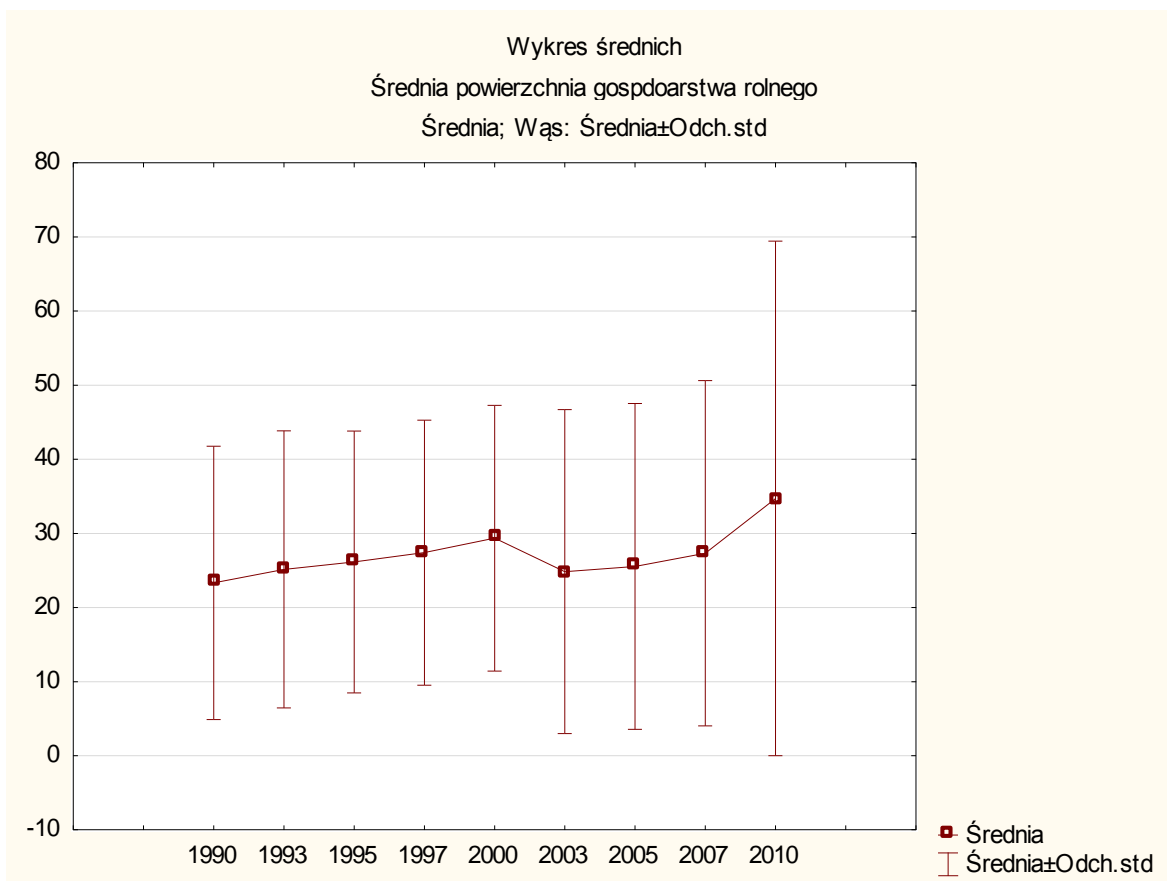
¹¹⁵ Pomimo uproszczonych zasad wsparcia, wychodzących naprzeciw drobnym gospodarstwom, z punktu widzenia realizacji zasad rozwoju zrównoważonego należy je oceniać z dużą dozą ostrożności [Ascione, Henke i Vanni 2012, s. 31–42]. Zwolnienie z przestrzegania zasad wzajemnej zgodności może bowiem

Tabela 15 Średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010

Kraj	1990	1993	1995	1997	2000	2003	2005	2007	2010
AT			15,6	16,4	17,2	18,8	19,2	19,4	19,3
BE	16,2	18,0	19,5	21,0	23,1	25,9	27,4	29,2	32,4
DE					36,5	41,4	43,8	45,9	56,1
DK	34,3	37,2	39,8	42,8	45,9	55,1	52,8	60,2	65,3
ES	15,6	18,1	20,0	21,4	20,8	22,5	23,4	24,2	24,6
FI			21,8	23,8	27,5	30,1	32,2	33,8	36,1
FR	30,7	35,3	38,7	41,9	42,7	47,5	50,9	54,5	57,5
GB	68,4	67,9	70,7	70,0	71,1	65,9	64,2	64,8	92,4
GR	4,3	4,3	4,5	4,3	4,4	4,8	4,8	4,8	4,9
IE	26,1	26,9	28,3	29,4	31,4	31,7	31,8	32,3	35,7
IT	5,6	5,9	5,9	6,4	6,1	6,7	7,4	7,6	8,0
LU	32,2	37,7	40,1	42,6	45,5	52,3	52,9	57,2	60,1
NL	16,5	17,2	18,0	18,9	20,3	23,8	24,4	25,5	26,5
PT	6,7	8,1	8,7	9,2	9,4	10,4	11,4	12,7	12,1
SE			34,6	35,5	38,5	46,8	42,6	43,2	43,6
UE-15					18,9	20,5	21,7	22,5	24,2
CY						3,5	3,4	3,7	3,1
CZ						82,7	86,4	91,4	154,3
EE						21,6	29,9	39,0	48,4
HU						6,1	6,4	7,5	8,8
LT						9,2	11,0	11,5	13,7
LV						11,8	13,3	16,5	21,6
MT						1,0	0,9	1,0	0,9
PL						6,7	6,0	6,5	9,6
SI						6,3	6,3	6,5	6,5
SK						30,6	28,3	29,1	79,9
UE-10						8,5	8,1	8,8	12,2
BG						4,4	5,2	6,3	12,5
RO						3,2	3,4	3,6	3,6
UE-2						3,4	3,6	3,9	4,4
UE-27						11,8	12,1	12,9	14,7

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

prowadzić do zmniejszenia roli gospodarstw w działalności na rzecz dbałości o stan środowiska przyrodniczego. Pozytywnym efektem może być natomiast ekstensywne prowadzenia działalności rolniczej, przy czym jest ono silniejsze w tych podmiotach, w których członkowskie rodziny posiadają równocześnie pozarolnicze źródła dochodów. Niemniej, jak wskazuje W. Musiał [2010a, s. 390-395], przed gospodarstwami drobnotowarowymi stoi wiele wyzwań, w tym potrzeba: zmian mentalnych rolników, zmniejszenia atrakcyjności socjalnej bycia rolnikiem, przyspieszenia pozytywnych przemian strukturalnych w zakresie gospodarki ziemią rolniczą, dostosowania sposobu, zakresu i wielkości wspierania gospodarstw, sprostania zewnętrznej konkurencji ze strony dużych i efektywnych producentów rolnych, zmniejszenia zróżnicowania dochodowego i statusu materialnego ludności wiejskiej, dostosowania standardów kształcenia przyszłych rolników.

Rysunek 31 Zróżnicowanie państw członkowskich Unii Europejskiej pod względem średniej wielkości gospodarstwa rolnego w latach 1990-2010

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Mając na uwadze powyższe uwarunkowania należy jednak wyraźnie podkreślić istniejące pomiędzy państwami członkowskimi zróżnicowanie badanej zmiennej. Wskazuje na to chociażby średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego, która w 2010 r. w skali UE-27 kształtowała się na poziomie 14,7 ha, przy czym w UE-15 przeciętne gospodarstwo było w posiadaniu 24,2 ha, w państwach które przystąpiły do UE w 2004 r. – 12,2 ha (a więc blisko połowy areалу), a w Bułgarii i Rumunii wskaźnik wynosił przeciętnie 4,4 ha, czyli około 20% wartości dla „starej” Unii. Pomimo tego największe gospodarstwa występowały w Czechach – 154 ha, zaś najmniejsze w Bułgarii – 3,6 ha. W UE-15 zakres zmienności przyjmował zaś wartości z przedziału od 4,9 ha w Grecji do 92,4 ha w Wielkiej Brytanii¹¹⁶. Szeroki zakres zróżnicowania w państwach UE-12

¹¹⁶ Warto przy tym zaznaczyć, że Wielka Brytania charakteryzuje się najmniejszym poziomem zatrudnienia w rolnictwie w UE (1,4% w porównaniu ze średnią UE-27 – 5,4% w 2010 r.). Co ciekawe, w latach 2003-2008 w państwie tym nastąpił wzrost liczby gospodarstw o powierzchni do 50 ha, przy czym wolumen podmiotów do 20 ha wzrósł o blisko 11%, zaś gospodarstwa o wielkości 20-50 ha o 3,4%. Przy tym nastąpił spadek liczby gospodarstw większych obszarowo: 50-100 ha – o 1,9%, oraz większych niż 100 ha – o 1,2%. W 2008 r. gospodarstwa o powierzchni do 20 ha stanowiły 61% wszystkich podmiotów. Warto także

przyczynił się tym samym do znacznego pogłębienie odmienności występujących w całej Unii. Jak wynika bowiem z wykresu, pomimo zachodzących procesów koncentracji użytków rolnych w gospodarstwach, skala zróżnicowania w państwach UE-15 utrzymywała się w latach 1990-2003 na względnie stałym poziomie, które uległo nasileniu po uwzględnieniu w analizach państw, które przystąpiły do UE po 2004 r. Ponadto trzeba zaznaczyć, że rozszerzenie UE o 12 nowych państw członkowskich spowodowało niemal potrojenie liczby gospodarstw rolnych w stosunku do stanu z 2004 r., a przy tym przyczyniło się do wzrostu wartości produkcji rolniczej o niespełna 20%. Konsekwencją akcesji do UE było również pogłębienie zróżnicowania struktury gospodarstw rolnych, co było wynikiem funkcjonowania rolnictwa w niektórych nowych państwach w oparciu o model dualnej struktury charakteryzujący się wielością małych jednostek oraz ograniczoną liczbą dużych podmiotów korporacyjnych. O ile bowiem w UE-15 w 2010 r. gospodarstwa o powierzchni do 10 ha stanowiły 65% ogółu, w UE-10 udział ten wynosił blisko 80%, a w UE-2 niemal 100% (Tabela 44, Rysunek 32). Mając natomiast na uwadze poszczególne państwa warto wskazać dla przykładu, że w Bułgarii i Węgrzech 80% gospodarstw było w posiadaniu areału nieprzekraczającego 2 ha, a 95% - 20 ha [Potori i Pesti 2009, s. 57.]¹¹⁷. Z kolei w Danii i Francji udział gospodarstw o powierzchni do 2 ha stanowi mniej niż 15% ogółu, a 20 ha – niespełna 50% [OECD 2011, s. 38-39]¹¹⁸.

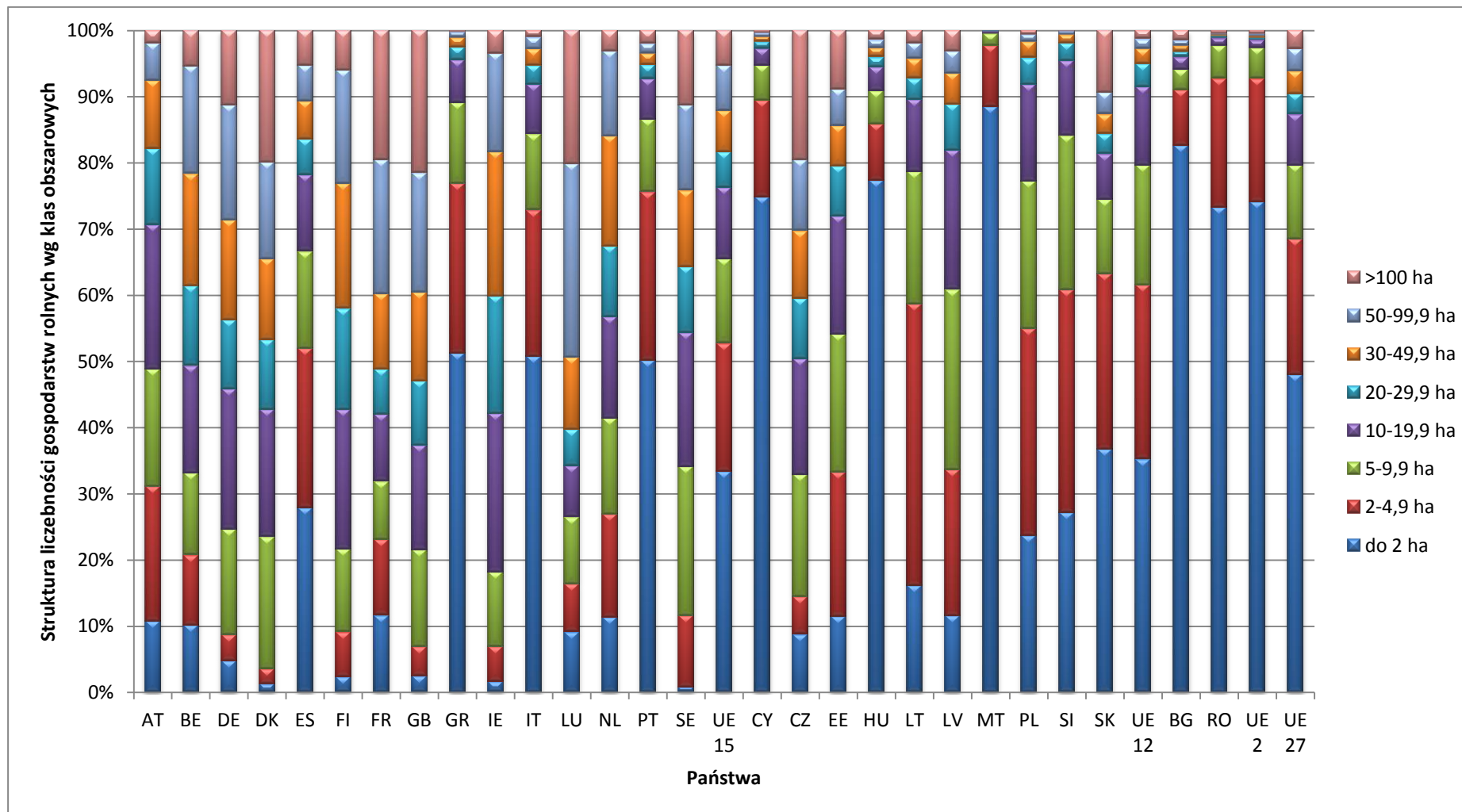
Jednocześnie należy mieć na uwadze, że we wszystkich krajach Unii Europejskiej miały miejsce dostosowania strukturalne gospodarstw przejawiające się przede wszystkim [OECD 2011, s. 11]:

- procesami konsolidacyjnymi, przy czym zachowane zostały gospodarstwa małe (zaopatrzeniowe, bądź hobbystyczne),
- gwałtownym spadkiem ludności rolniczej oraz jej postarzeniu,

odnotować, iż w tym czasie ponad połowa gospodarstw osiągała również dochody pochodzące z działalności podejmowanej poza sektorem rolnym [Nowak 2011, s. 130-135].

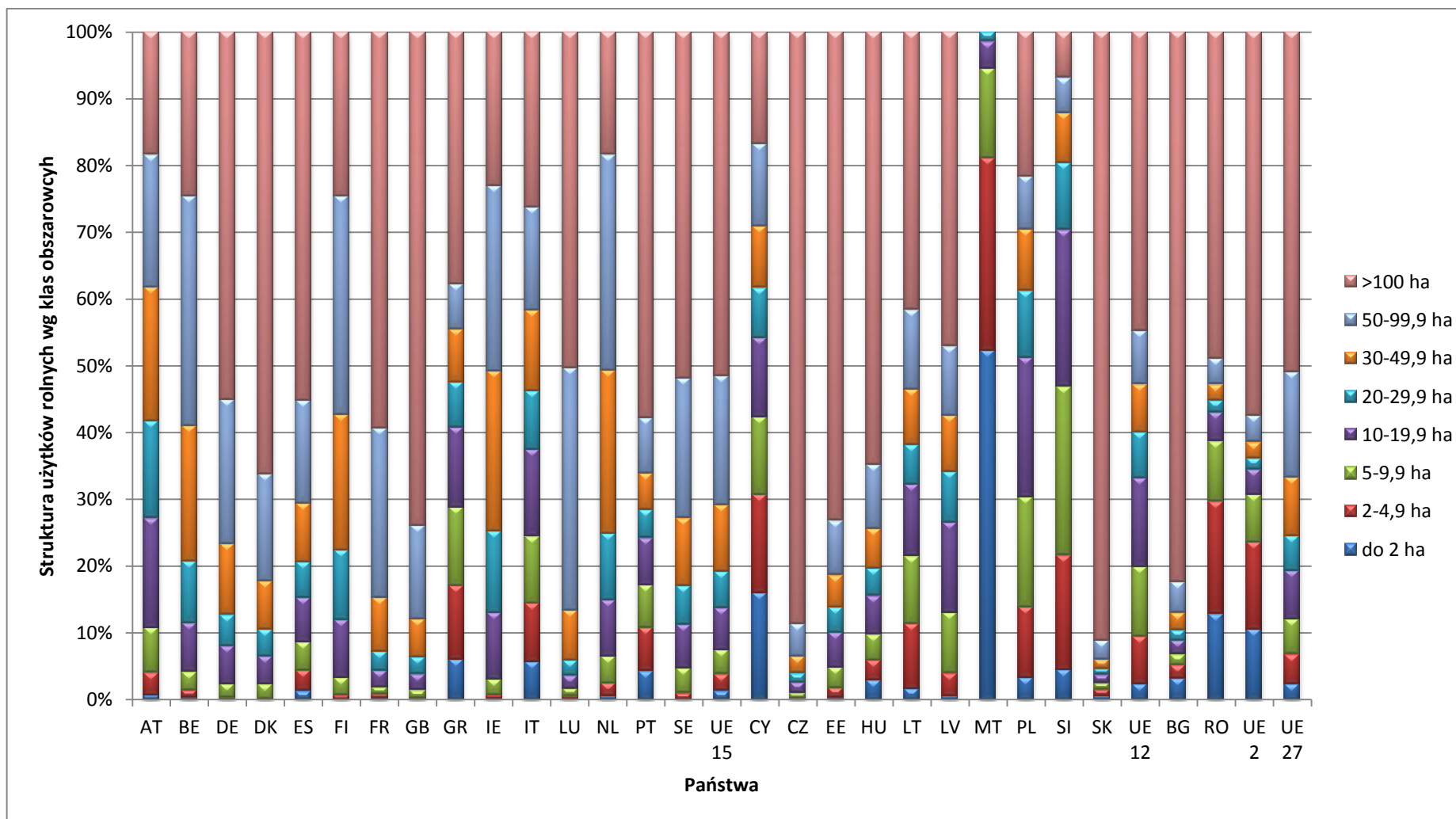
¹¹⁷ W Bułgarii występuje najbardziej rozdrobniona struktura agrarna – gospodarstwa o powierzchni poniżej 5 ha przekraczają 90% wszystkich podmiotów [Chmielewska 2008b, s. 15-16]. W Rumunii występuje z kolei znaczna fragmentaryzacja ziemi rolniczej. Liczba działek osiąga ponad 15 mln, a jedno gospodarstwo jest średnio rzecz biorąc w posiadaniu 3,7 działki o przeciętnej wielkości ok. 6 000 m². Stąd też wynika częste podejmowanie tematu potrzeby dokonania procesów scaleniowych [Popescu 2009, s. 162-171]. Rozdrobniona oraz dualna struktura agrarna rolnictwa na Węgrzech jest zaś wynikiem przekształceń własnościowych gruntów wchodzących przed 1989 r. w skład spółdzielni produkcyjnych i gospodarstw państwowych, które użytkowały około 92,1% użytków rolnych [Sadowski 2013, s. 54-59, O. Tóth 2014].

¹¹⁸ Należy przy tym zaznaczyć, że rozdrobniona struktura agrarna w niektórych regionach państw śródziemnomorskich jest uzasadniona specyfiką produkcji rolniczej charakterystyczną dla tego obszaru (uprawa owoców, winorośli), nie wymagającą znacznego zaangażowania zasobu ziemi w celu osiągnięcia pożądanej wielkości ekonomicznej.

Rysunek 32 Struktura liczebności gospodarstw rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej według klas obszarowych w 2010 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

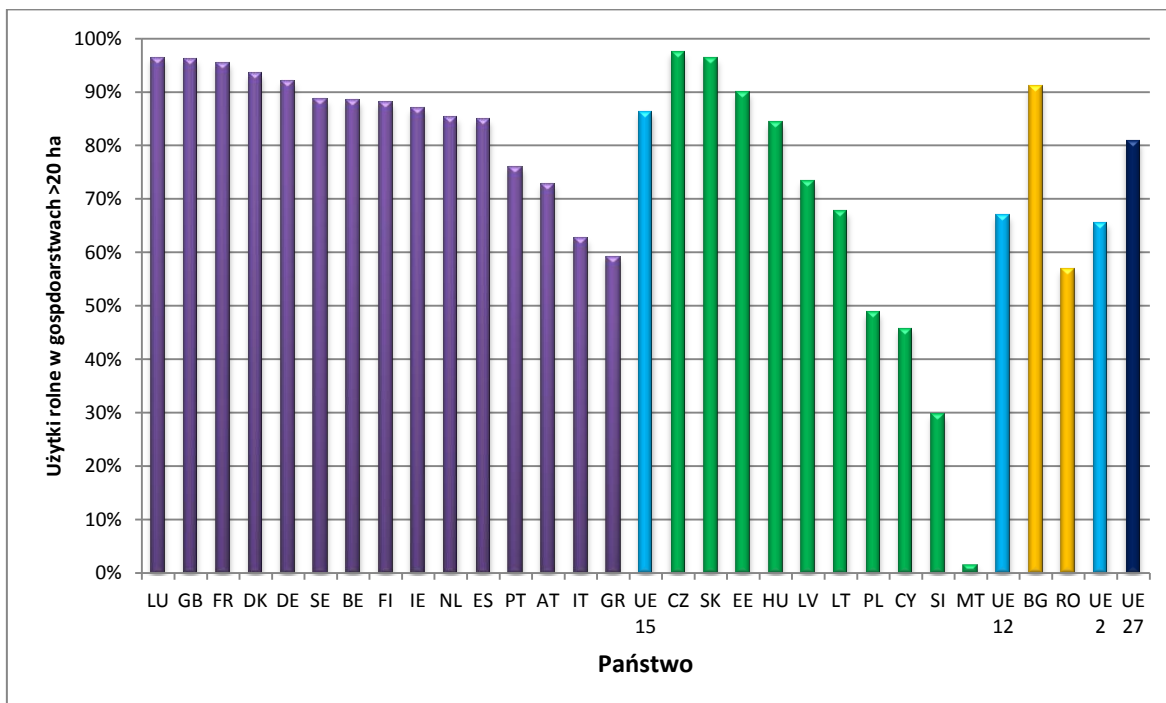

Rysunek 33 Struktura użytków rolnych w posiadaniu gospodarstw rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej według klas obszarowych w 2010 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

- wzrostem produktywności sektora rolnego,
- dalszym spadkiem udziału rolnictwa w gospodarce.

W krajach rozwiniętych, a więc również w państwach Europy Zachodniej zmiany strukturalne następowały stopniowo, w harmonii ze zmianami kultury, ale także pod wpływem czynników endogenicznych [Piasecki 2007 za: Zegar 2012b, s. 40]. W przypadku zaś państw, które przystąpiły do Unii Europejskiej w 2004 i 2007 r. istotną rolę odgrywają zaś determinanty międzynarodowe, w tym instrumenty WPR. Nie przyczyniło się to jednak do spójnego kierunku ani zbliżonej siły zmian. W państwach członkowskich UE-15 w latach 1990-2010 liczba podmiotów wzrosła jedynie w Hiszpanii, Grecji, Irlandii oraz we Włoszech, przy czym w 2010 r. liczba jednostek uległa wzrostowi względem 2003 r. jedynie Irlandii i we Włoszech (Tabela 45). Odmienne dynamika ta kształtuje się w „nowych” państwach członkowskich, gdzie spadek liczby gospodarstw nastąpił jedynie na Cyprze i Estonii, a w skali UE-10 liczba podmiotów wzrosła o 14%, a UE-2 o 72%. Należy jednocześnie podkreślić, iż w niemal wszystkich państwach w badanym okresie nastąpił wzrost jednostek o powierzchni powyżej 50 ha. Z jednej strony, w przypadku spółek i spółdzielni, wynika to z ich wewnętrznej restrukturyzacji

Rysunek 34 Udział użytków rolnych w gospodarstwach o powierzchni >20 ha w zasobach gruntów rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r.

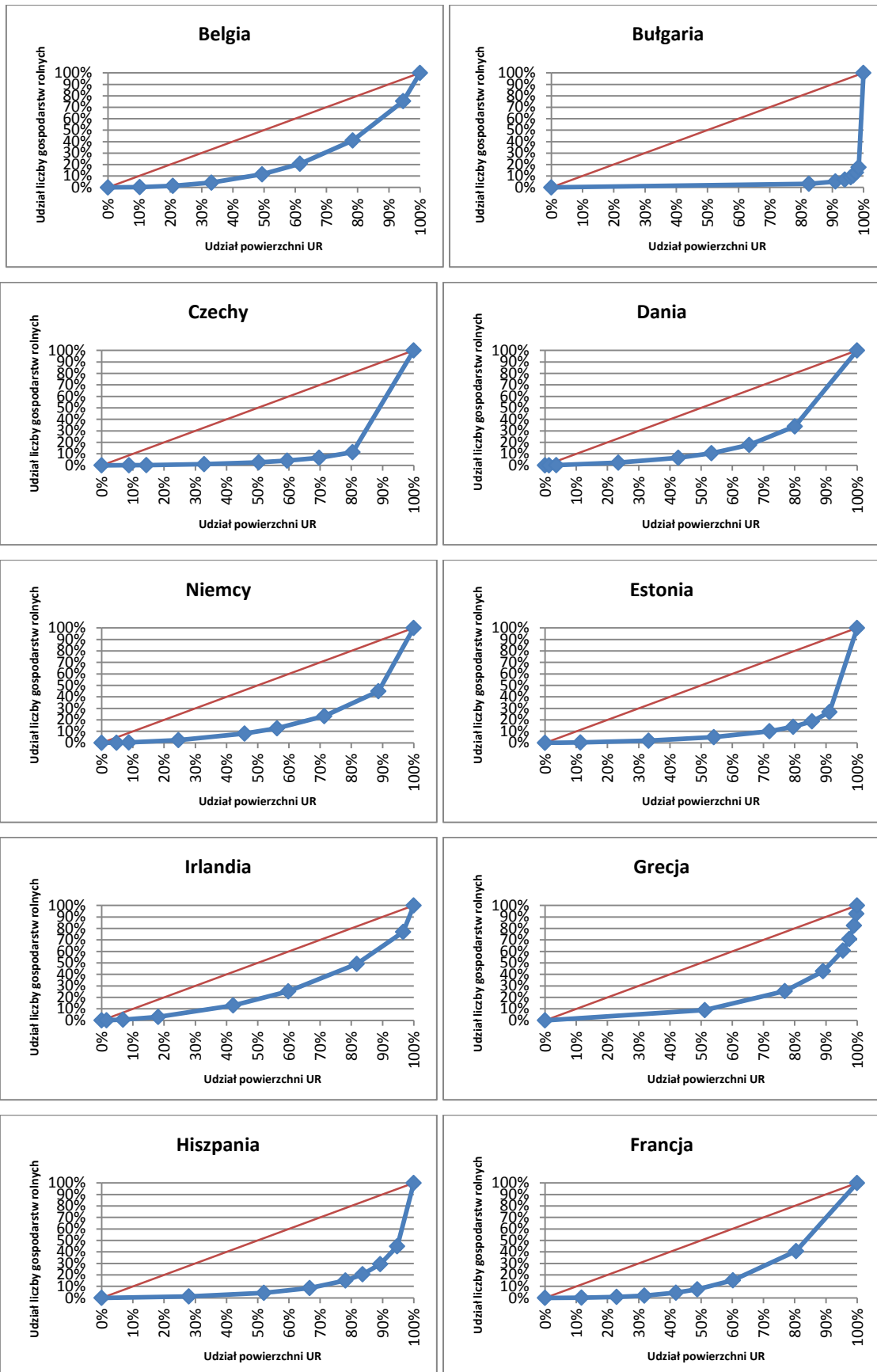
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

polegającej na podziale na dwa lub trzy mniejsze podmioty, które lepiej dostosowują się do warunków rynkowych [Lerman 2000, s. 23]. Z drugiej zaś w wyniku zachodzących procesów konsolidacji obserwuje się powiększenie gospodarstw rolnych większych obszarowo, czemu równolegle towarzyszy utrzymywanie znacznej liczby gospodarstw niekomercyjnych oraz gospodarstw przynajmniej w części produkujących na własne potrzeby [Michna 2009d, s. 10].

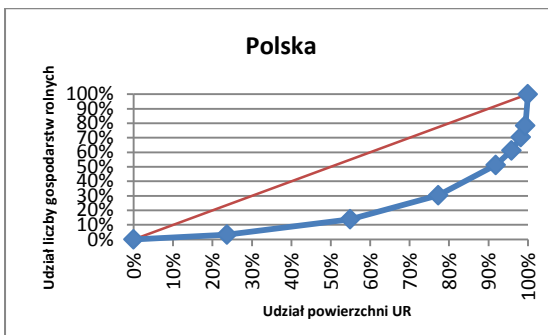
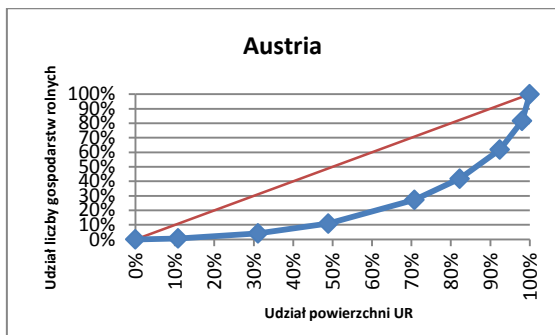
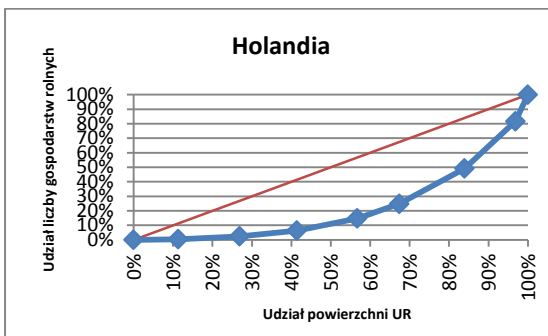
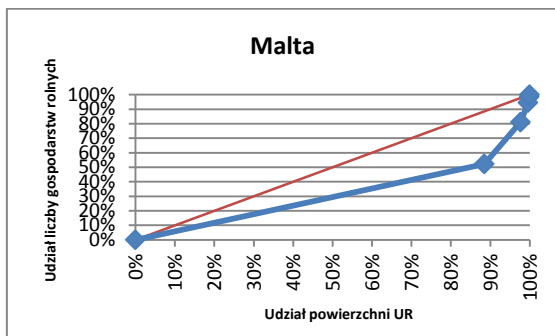
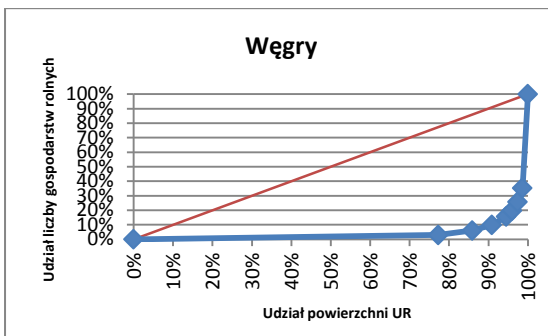
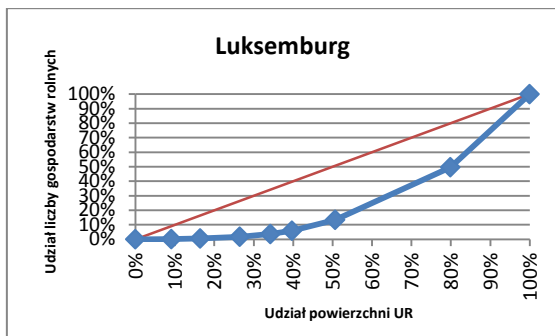
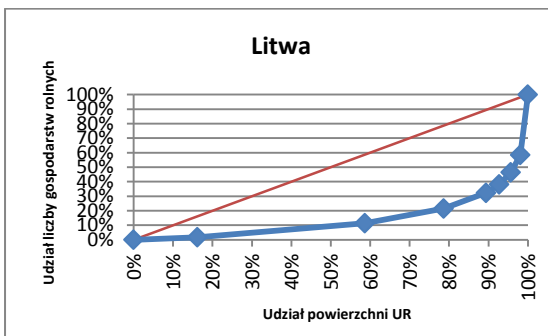
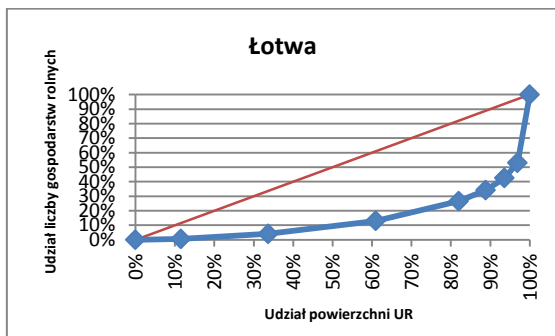
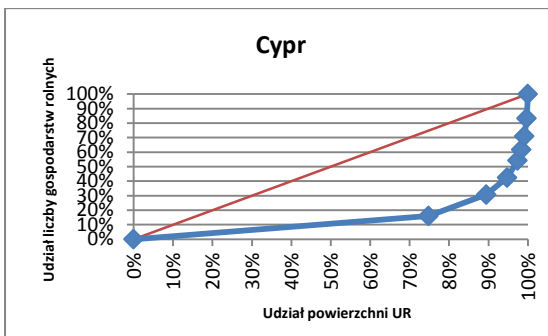
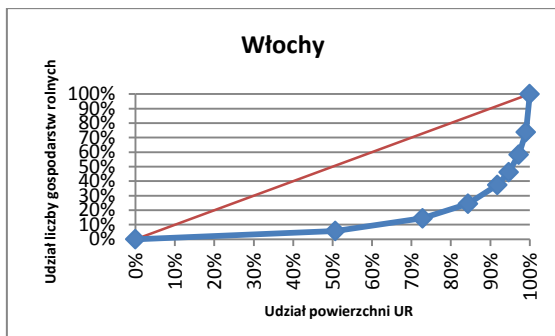
Mając z kolei na uwadze dążenie państw członkowskich Unii Europejskiej do osiągnięcia struktury agrarnej, w której co najmniej 75% użytków rolnych powinno znajdować się w gospodarstwach rozwojowych, należy wskazać, iż obecnie w UE należy wskazać, że kryterium to w skali UE-27 w 2010 r. było spełnione (Rysunek 33, Rysunek 34, Tabela 46). Przy tym determinowane było koncentracją użytków rolnych w państwach członkowskich UE-15, w której jedynie Austria, Włochy i Grecja charakteryzowały się niższą wartością wskaźnika, co tłumaczyć można uwarunkowaniami przyrodniczymi. Spośród „nowych” krajów UE powyżej 75% użytków rolnych znajdowało się w gospodarstwach o powierzchni powyżej 20 ha jedynie w Czechach, Słowacji, Słowenii, Estonii i Bułgarii. Niemniej, w latach 1990-2010 w przypadku państw UE-15 jak i 2003-2010 dla pozostałych krajów członkowskich analizowany parametr ulega poprawie (Tabela 47).

Powyższe uwarunkowania powodują, iż pomiędzy państwami Unii Europejskiej odmiennie kształtuje się także stopień koncentracji użytków rolnych w gospodarstwach (Rysunek 35, Tabela 16). Współczynnik Gini’ego w 2010 r. w UE wynosił 0,82, gdzie dla państw UE-15 kształtował się na poziomie 0,77, UE-10 – 0,76, a UE-2 – 0,81. Wewnątrz poszczególnych ugrupowań wskaźnik ten mieścił się zaś odpowiednio w przedziale: $\langle 0,48; 0,94 \rangle$; $\langle 0,48; 0,82 \rangle$; $\langle 0,53; 0,91 \rangle$; i $\langle 0,77; 0,94 \rangle$. Jak przy tym wynika z krzywych Lorenza, nie zawsze największa koncentracja dotyczyła gospodarstw największych obszarowo. Dla przykładu, mimo iż w Hiszpanii, Estonii i Rumunii współczynnik Gini’ego przyjmował w 2010 r. zbliżoną wartość (odpowiednio 0,77; 0,78 i 0,77), na krzywych koncentracji uwidoczniła została odmienna struktura badanej cechy.

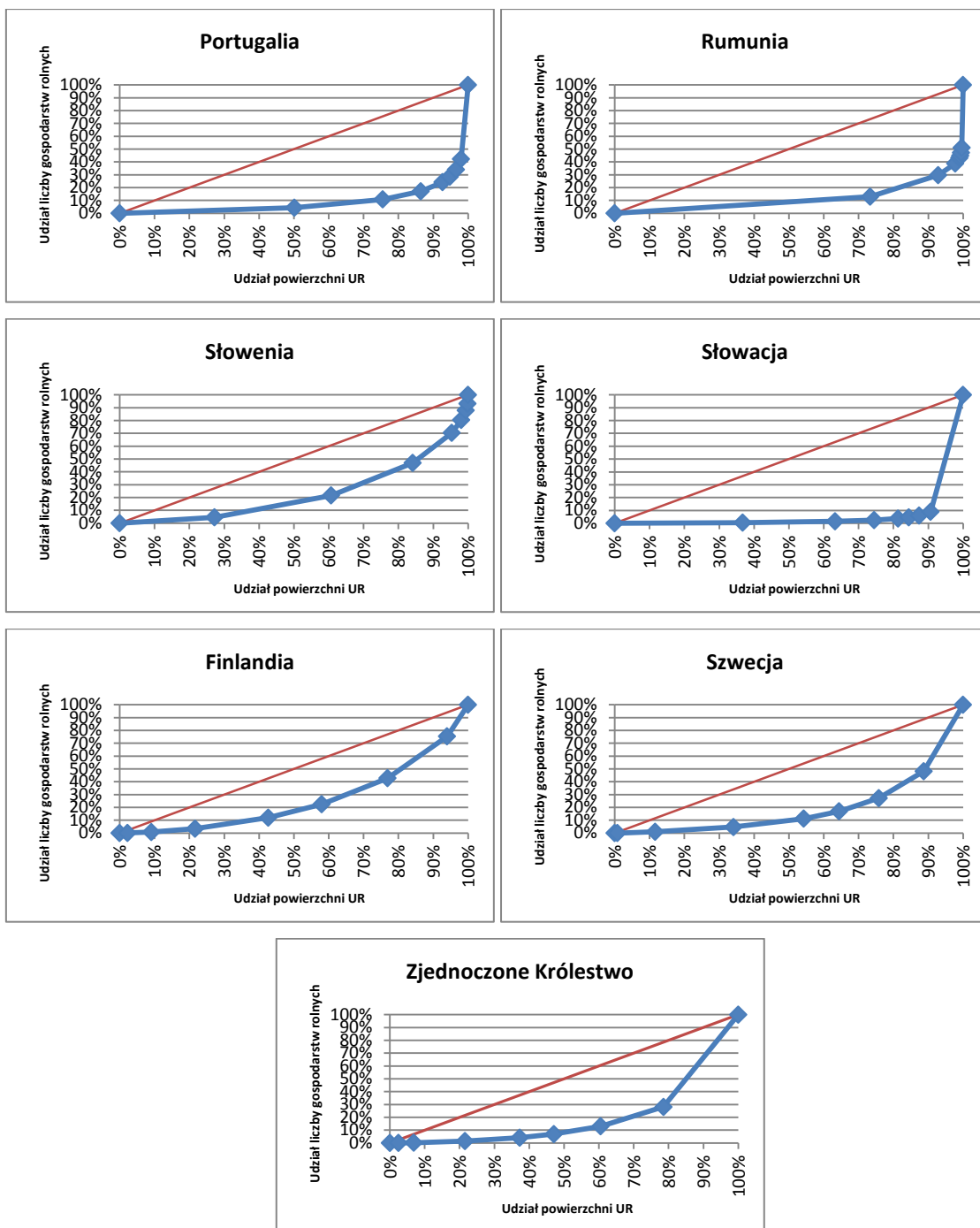
Warto przy tym również zauważyć, iż w poszczególnych grupach państw w latach 2003-2010 współczynniki Gini’ego kształtowały się na niemal niezmiennym poziomie. Jednocześnie jednak, biorąc pod uwagę pojedyncze państwa członkowskie uwidaczniają się zarówno procesy pogłębiania koncentracji ale także dekoncentracji użytków rolnych w gospodarstwach. Przykładowo w Danii we wskazanym okresie wartość indeksu

Cd. na następnej stronie

Cd. na następnej stronie

Rysunek 35 Krzywe koncentracji użytków rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 roku wg klas obszarowych gospodarstw rolnych

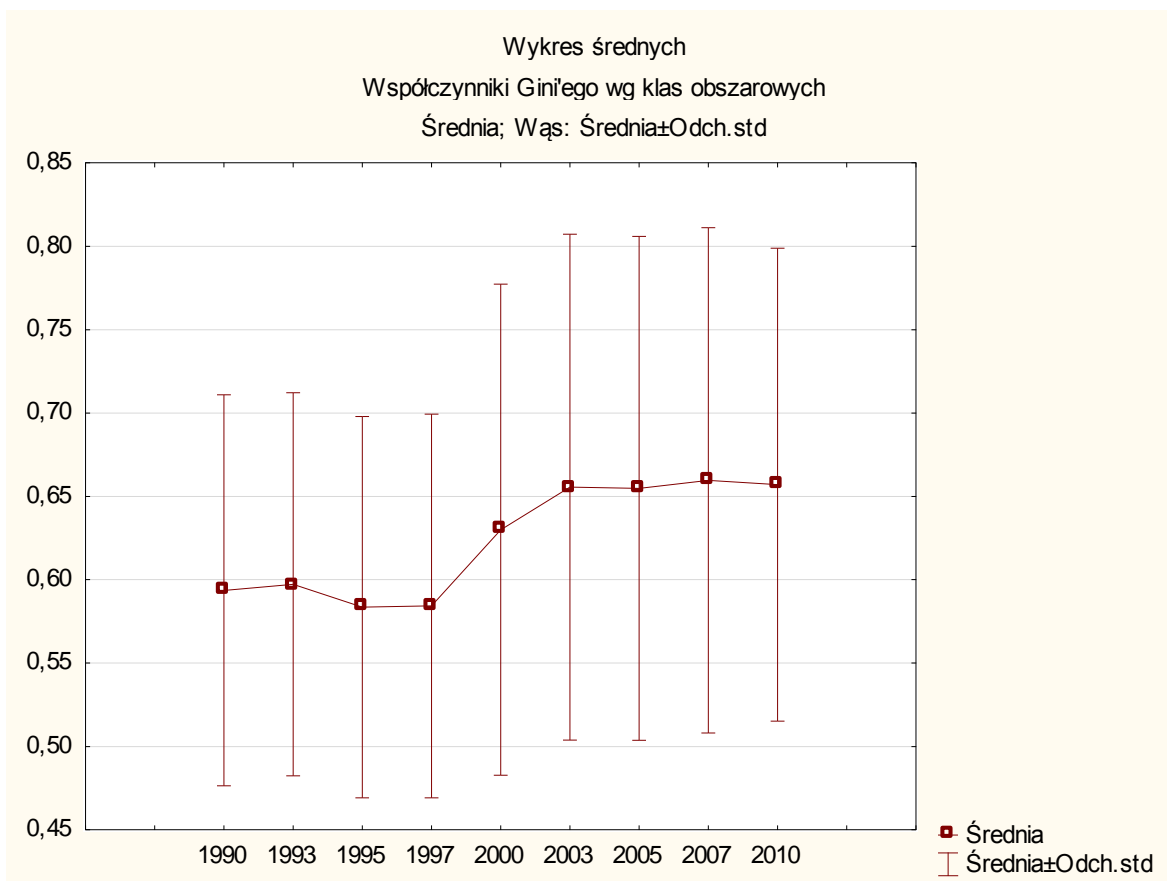
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Tabela 16 Współczynniki koncentracji gruntów rolnych w gospodarstwach rolnych – współczynniki GINI’ego w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010 wg klas obszarowych gospodarstw

Kraj	1990	1993	1995	1997	2000	2003	2005	2007	2010
AT			0,61	0,61	0,61	0,60	0,60	0,61	0,58
BE	0,57	0,56	0,56	0,56	0,56	0,56	0,55	0,55	0,54
DE					0,66	0,66	0,66	0,66	0,62
DK	0,45	0,47	0,49	0,50	0,51	0,53	0,55	0,57	0,58
ES	0,78	0,78	0,78	0,78	0,79	0,78	0,78	0,78	0,77
FI			0,41	0,41	0,44	0,45	0,45	0,47	0,48
FR	0,57	0,58	0,59	0,58	0,59	0,57	0,56	0,56	0,57
GB	0,62	0,63	0,62	0,63	0,64	0,68	0,68	0,68	0,60
GR	0,57	0,56	0,57	0,57	0,61	0,63	0,63	0,63	0,65
IE	0,46	0,45	0,45	0,44	0,45	0,45	0,44	0,44	0,48
IT	0,72	0,72	0,73	0,72	0,74	0,75	0,73	0,73	0,75
LU	0,49	0,50	0,49	0,49	0,49	0,49	0,50	0,48	0,48
NL	0,53	0,55	0,55	0,55	0,55	0,56	0,55	0,55	0,56
PT	0,77	0,77	0,78	0,79	0,81	0,81	0,81	0,82	0,82
SE			0,54	0,55	0,55	0,56	0,59	0,60	0,61
UE-15	0,76	0,77	0,76	0,76	0,77	0,77	0,76	0,76	0,77
CY						0,73	0,69	0,71	0,71
CZ						0,87	0,85	0,84	0,74
EE						0,78	0,79	0,78	0,78
HU					0,89	0,90	0,91	0,92	0,91
LT						0,61	0,62	0,68	0,71
LV					0,66	0,67	0,68	0,68	0,70
MT						0,37	0,35	0,34	0,37
PL						0,67	0,69	0,67	0,62
SI					0,47	0,47	0,49	0,51	0,53
SK					0,95	0,95	0,95	0,94	0,87
UE-10						0,78	0,78	0,78	0,76
BG						0,87	0,88	0,91	0,94
RO						0,73	0,70	0,70	0,77
UE-2						0,76	0,73	0,74	0,81
UE-27						0,82	0,81	0,81	0,82

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Gini’ego wzrosła z 0,53 do 0,58, a względem 1990 r. wzrost ten osiągnął poziom aż 13 punktów. Z kolei w Wielkiej Brytanii wartość współczynnika koncentracji w 2010 r. była niższa niż w 2003 r. o 0,08. Silne procesy koncentracji zachodziły również w Bułgarii oraz na Litwie, zaś zjawisko odwrotne zauważyć można przede wszystkim w Czechach oraz na Słowacji – spadek odpowiednio o 13 i 8 punktów względem 2003 r.

Rysunek 36 Zróżnicowanie państw członkowskich Unii Europejskiej pod względem koncentracji użytków rolnych w gospodarstwach wg klas obszarowych w latach 1990-2010

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Na podstawie zamieszczonego poniżej wykresu średnich oraz odchyłeń standardowych można zaś wnioskować, że rozszerzenie Unii Europejskiej po 2004 r. doprowadziło do znacznego wzrostu zróżnicowania w zakresie zagadnienia koncentracji użytków rolnych w gospodarstwach obliczonych względem klas wielkości obszarowej (Rysunek 36). O ile przy tym dotychczas można było mówić o w miarę stabilnych dysproporcjach, o tyle po 2007 r. zauważa się początek procesu zbieżności. Interpretacja tego zjawiska wymaga jednak kontynuowania obserwacji w następnych okresach, co umożliwi ocenę trwałości tego procesu.

5. Struktura gospodarstw oraz użytków rolnych względem klas wielkości ekonomicznej w państwach członkowskich UE

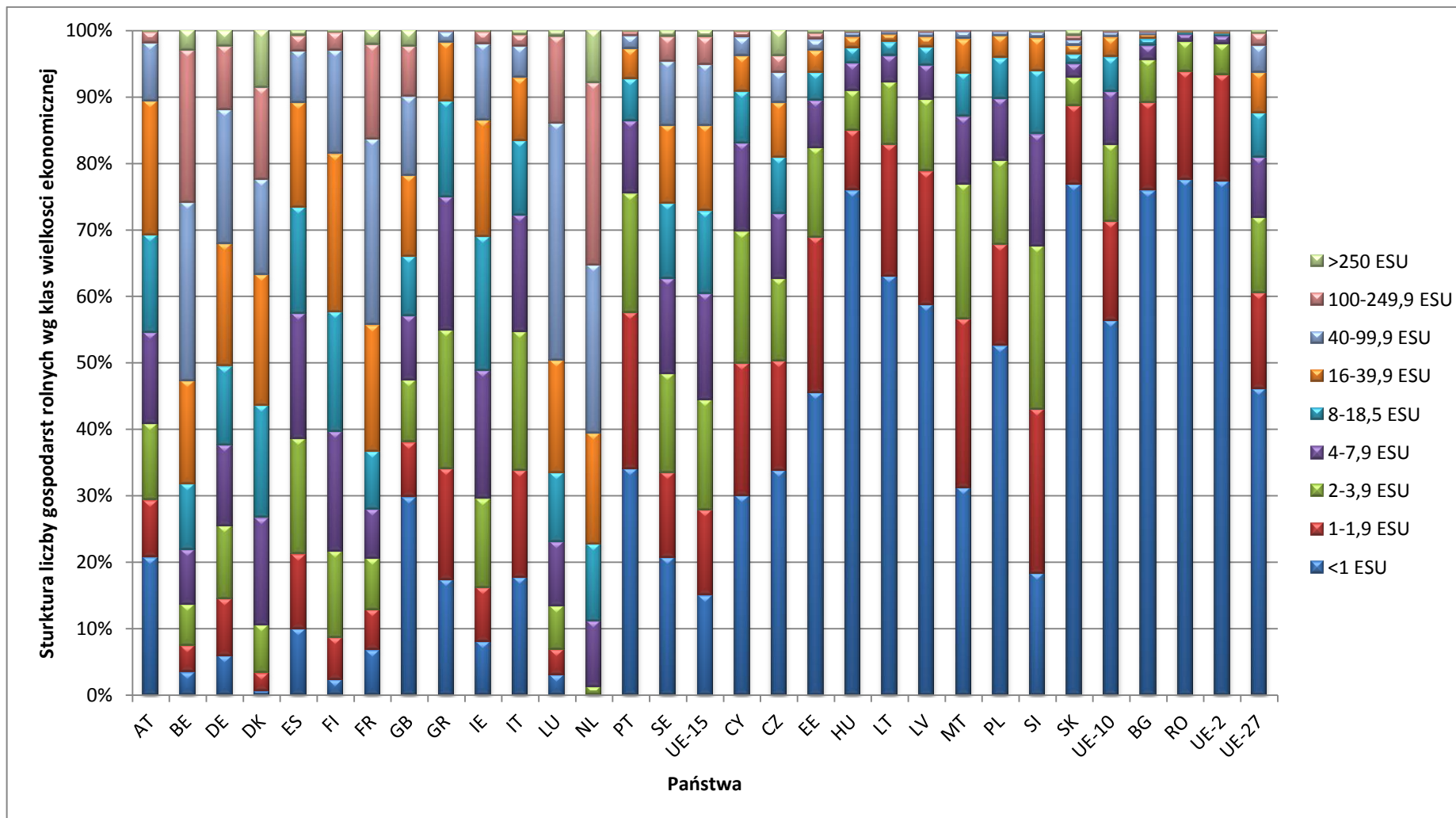
W kontekście powyższych rozważań należy jednak przywołać pogląd, zgodnie z którym mając na uwadze realizację przez rolnictwo celów ekonomiczno-produkcyjnych,

kluczowym problemem jest nie tyle wielkość zasobów ziemi rolniczej w danym gospodarstwie ale odpowiednia alokacja użytkowanych zasobów ziemi rolniczej w strukturze gospodarstw rolnych [Dzun 2007, s. 59-60], Konieczne jest bowiem właściwe powiązanie wielkości tych zasobów z pozostałymi czynnikami produkcji (kapitałem i pracą). Tym samym zaleca się, by w procesie poprawy konkurencyjności rolnictwa stymulować przesuwanie zasobów ziemi rolniczej do gospodarstw silnych ekonomicznie o wysokim stopniu specjalizacji i koncentracji produkcji¹¹⁹. Takie działanie pozwoli na jednoczesną koncentrację ziemi oraz optymalizację proporcji między stosowanymi czynnikami produkcji, w tym wzrost wydajności pracy osób zatrudnionych w rolnictwie, czego konsekwencją będą wyższe dochody z działalności rolniczej [Maśniak 2011, s. 108]. Zależności te uzasadniają tym samym ocenę struktury agrarnej z punktu widzenia ekonomicznej wielkości gospodarstw rolnych.

Również takie podejście prowadzi do wniosku o wysokiej różnorodności struktury agrarnej pomiędzy państwami członkowskimi. O ile bowiem w UE-27 udział gospodarstw o wielkości ekonomicznej <4 ESU wynosił w 2007 r. blisko 72%, o tyle w UE-15 wskaźnik ten przyjmował wartość nieprzekraczającą 45% (Tabela 48, Rysunek 37). To zaś świadczy o wysokim rozdrobieniu ekonomicznym rolnictwa państw, które przystąpiły do Unii Europejskiej po 2004 r. Jeżeli chodzi zaś o gospodarstwa rozwojowe (>8 ESU), ich udział w ogólnej strukturze podmiotów kształtował się na poziomie 19,9% w UE-27, przy wielkości równej 39,6% w państwach piętnastki, 9,1% w UE-12 i jedynie 0,8% przeciętnie w Bułgarii i Rumunii. Przy tym gospodarstwa o wielkości ekonomicznej przekraczającej 8 ESU w skali Unii Europejskiej były w posiadaniu nieco ponad 75% użytków rolnych (Rysunek 38, Rysunek 39, Tabela 50). Należy mieć przy tym na uwadze, iż wartość ta została w znaczny sposób zawyżona za sprawą państw UE-15, gdzie parametr ten w 2010 r. był równy ponad 85%, przy wartości 63% w UE-12 i jedynie średnio 46% w państwach, które przystąpiły do Unii w 2007 r.

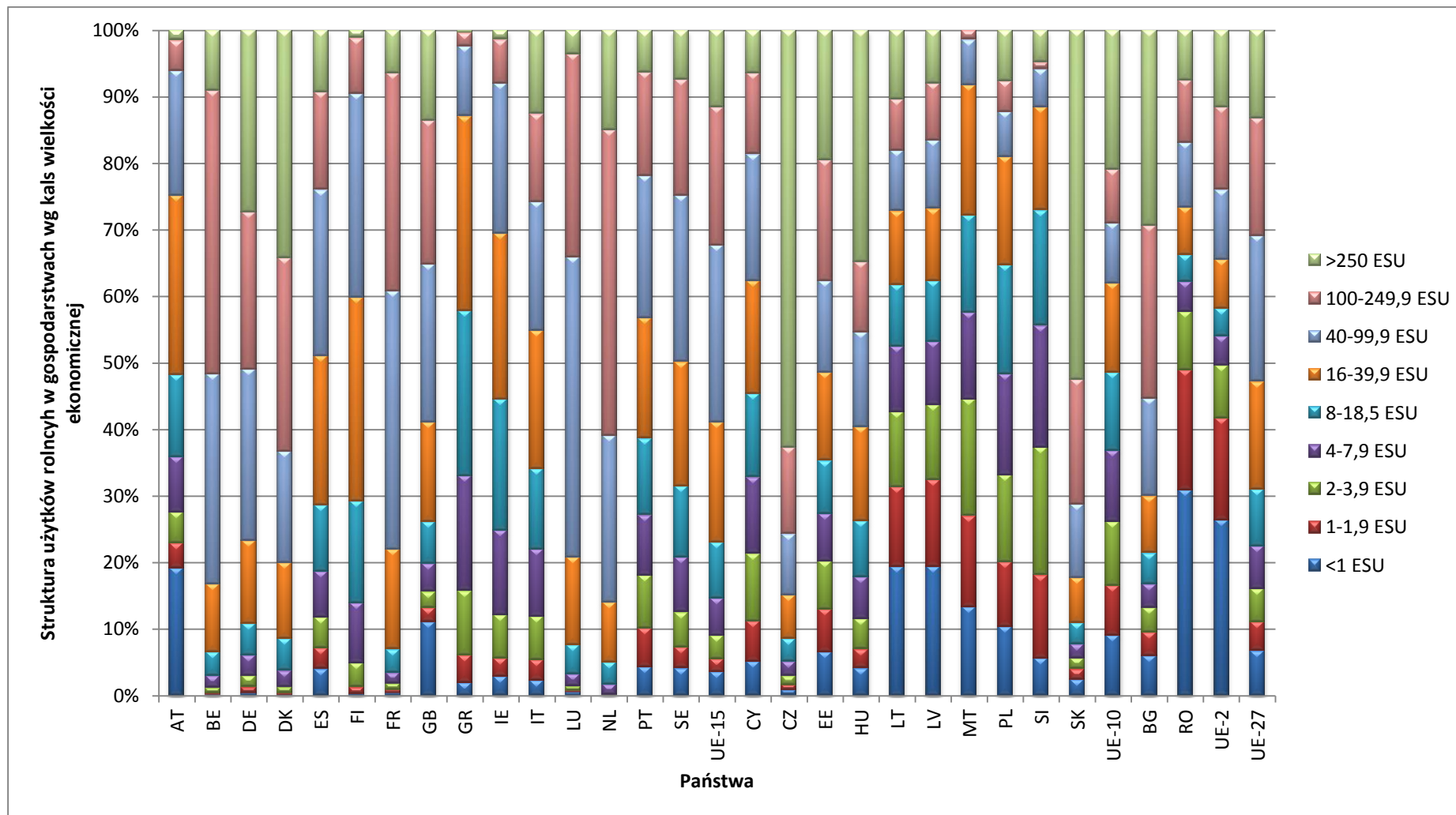
Jeżeli chodzi zaś o dynamikę badanych zależności, należy podkreślić, iż w analizowanych państwach w łącznym ujęciu w latach 2003-2007 liczba gospodarstw o powierzchni powyżej 8 ESU nie uległa niemal zmianie. Tak samo rzecz się kształtuje w krajach „piętnastki”, czemu towarzyszył zaś wzrost jednostek rozwojowych

¹¹⁹.Przepływ ziemi pomiędzy gospodarstwami rolnymi, pozwalający na poprawę relacji ziemi w stosunku do pozostałych czynników produkcji, jest tym większy im wyższa jest sprawność funkcjonowania rynku ziemi. Mając na uwadze, iż rynkowa alokacja ziemi jest przedmiotem interwencji publicznej, istotne znaczenie odgrywa zakres regulacji prawno-administracyjnych.

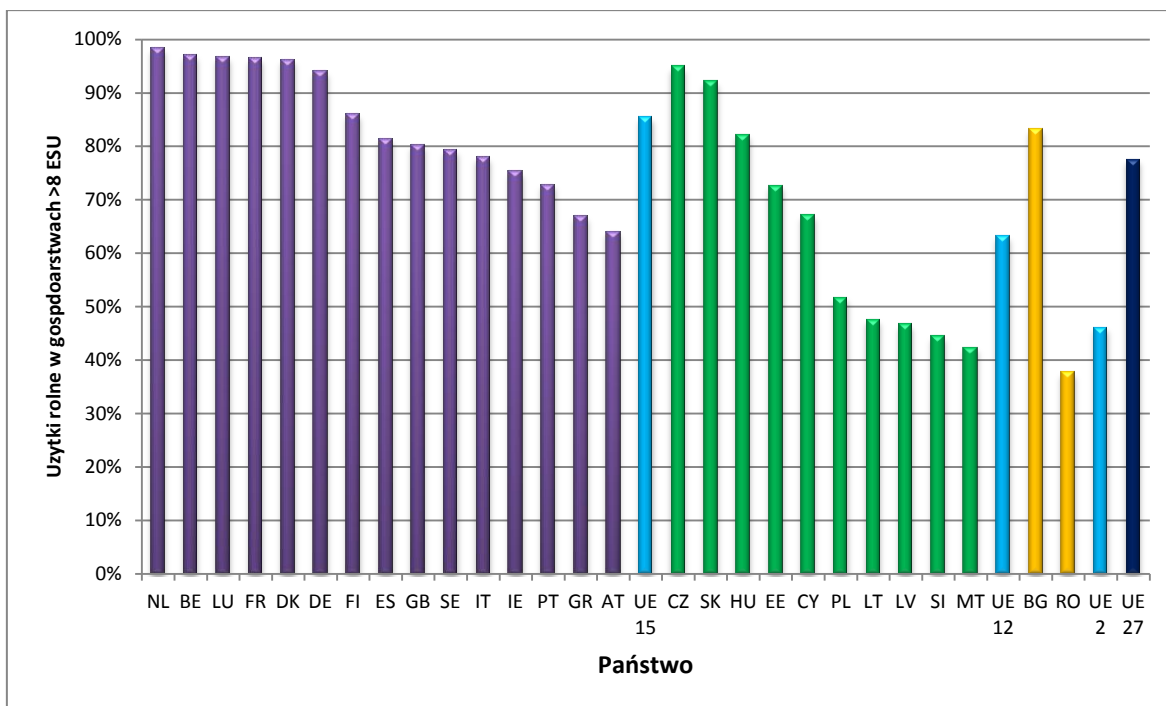
Rysunek 37 Struktura liczebności gospodarstw rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej według klas wielkości ekonomicznej w 2007 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Rysunek 38 Struktura użytków rolnych w posiadaniu gospodarstw rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej według klas obszarowych w 2010 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

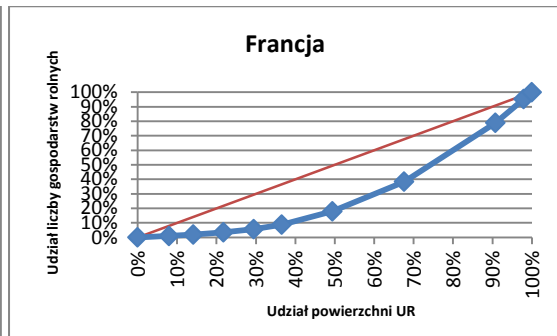
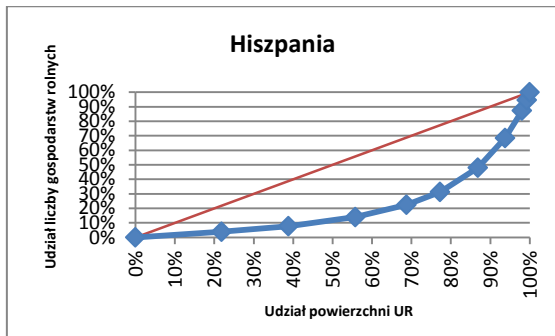
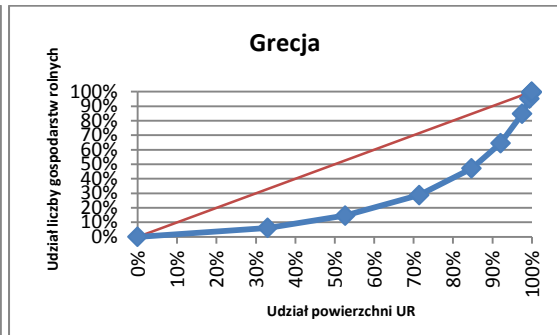
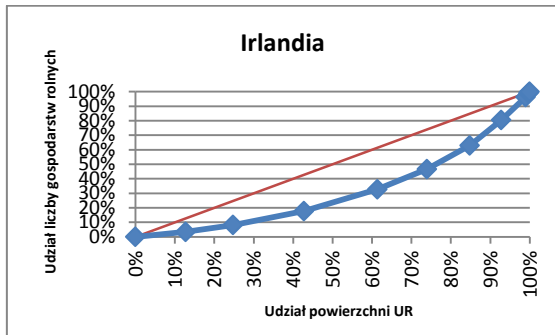
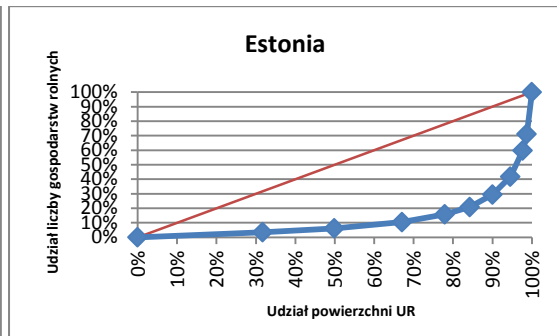
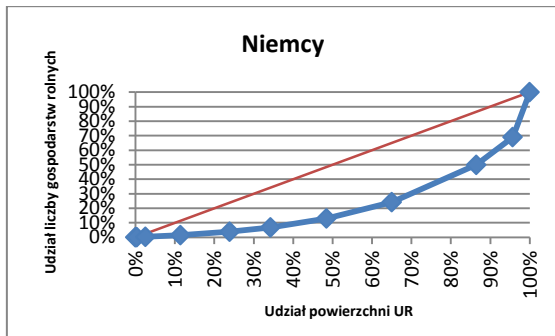
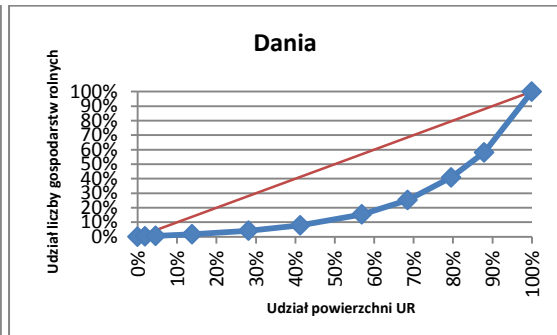
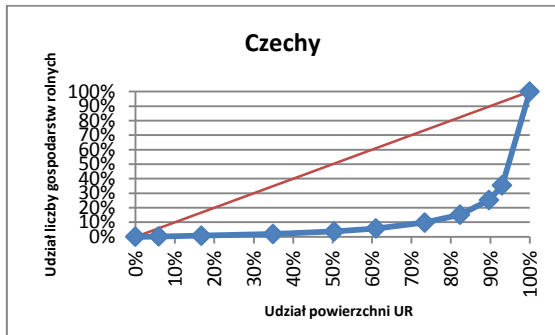
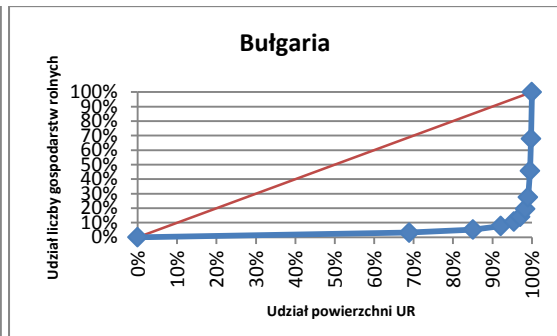
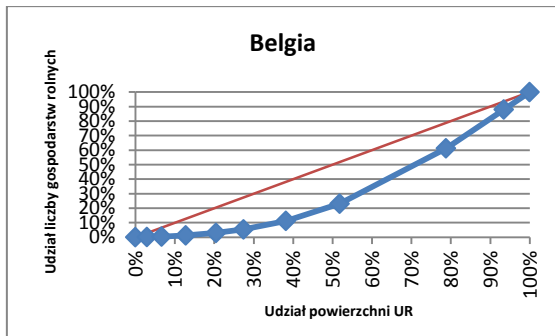

Rysunek 39 Udział użytkowników rolnych w gospodarstwach o wielkości ekonomicznej >8 ESU ha w zasobach gruntów rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r.

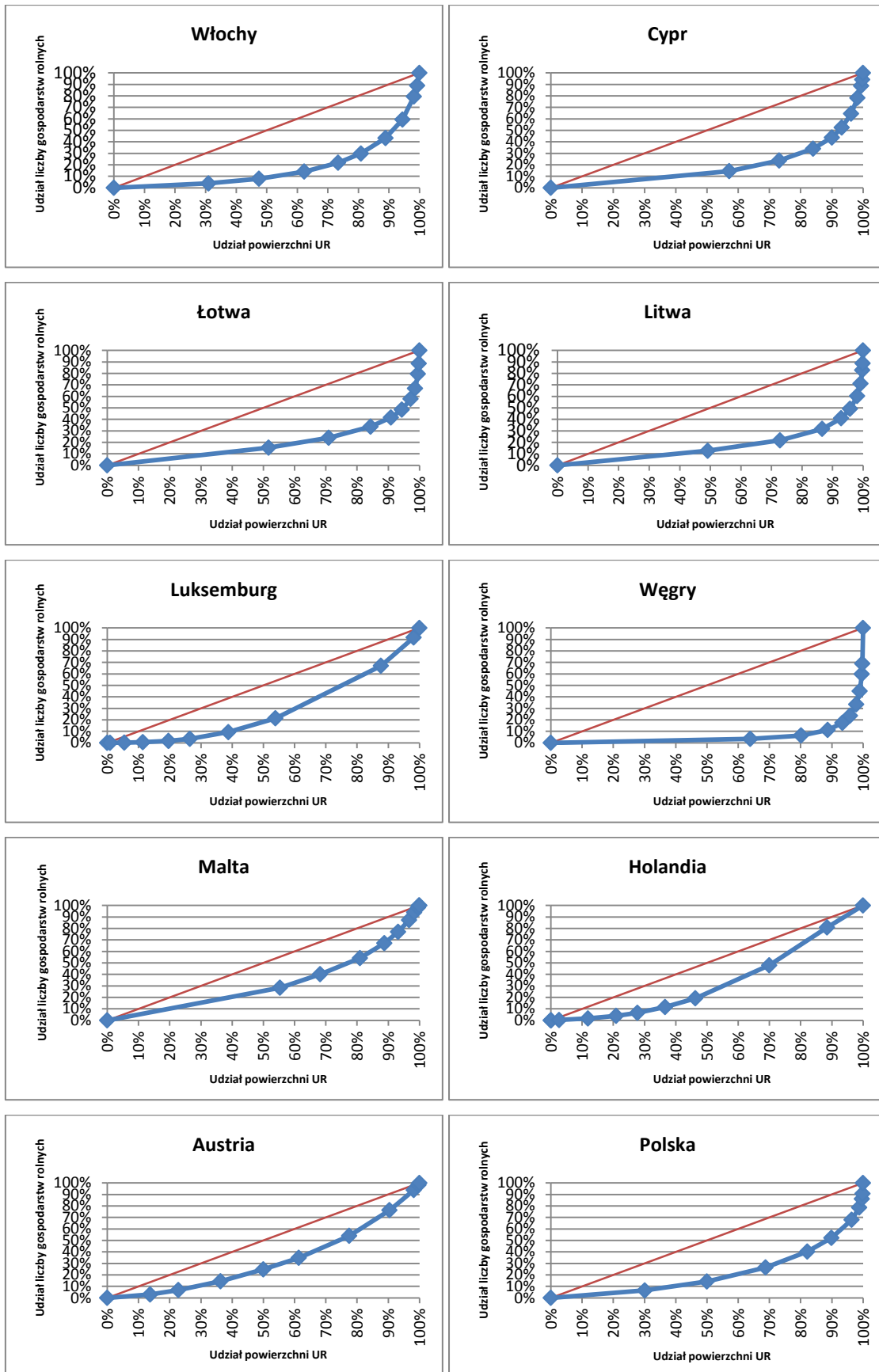
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

w państwach UE-12 o około 15% (Tabela 49). Warto przy tym zauważyć, iż w skali Unii Europejskiej oraz „starych” państw członkowskich najszybciej rośnie liczba gospodarstw o wielkości ekonomicznej >250 ESU. Z kolei w skali UE-12 najszybciej rośnie liczba gospodarstw z przedziału 40-100 ESU. Jeśli chodzi zaś o użytki rolne w posiadaniu gospodarstw >8 ESU, należy wskazać, iż proces koncentracji w tym względzie zachodzi jedynie w łącznym ujęciu państw, które należą do UE od 2004 r. (Tabela 51) To zaś stanowić może przesłankę do stwierdzenia o zbliżaniu się struktury ekonomicznej tych państw do występującej w krajach UE-15. Do takich obserwacji należy jednak podchodzić ostrożnie, co wynika ze znacznego zróżnicowania badanej cechy wewnątrz poszczególnych państw członkowskich. O ile na Litwie w latach 2003-2007 poziom użytków rolnych w gospodarstwach rozwojowych wzrósł o blisko 60%, o tyle na Słowacji zmalał o 12%¹²⁰.

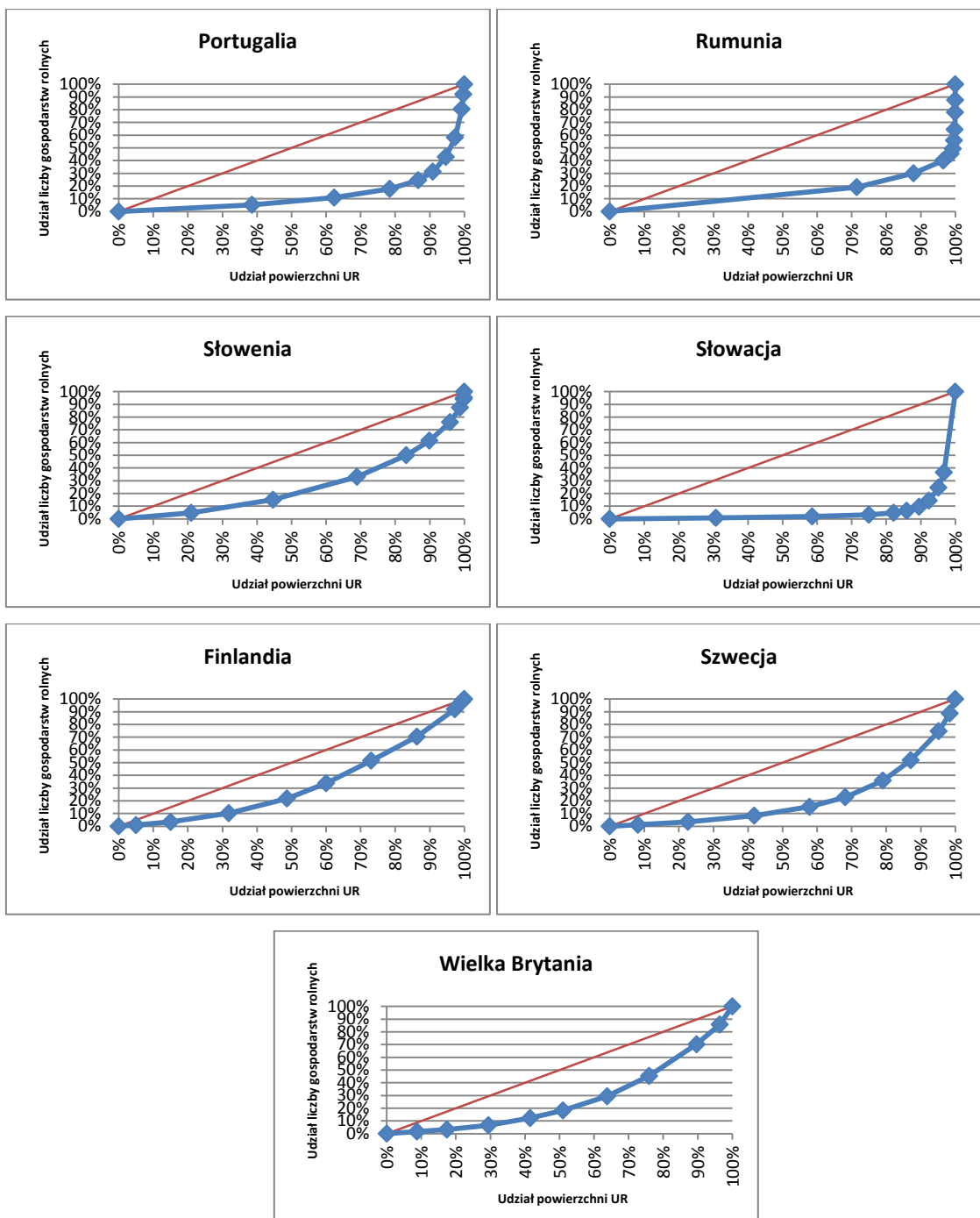
¹²⁰ W przypadku Słowacji należy wskazać, iż przeprowadzone przez Baer-Nawrocką [2006, s. 23-27] badania wskazują, iż w państwie tym występuje najkorzystniejsza (mając na względzie sytuację dochodową) wśród państw UE-12 ekonomiczna struktura rolna. Uzasadnieniem takiego stanu jest występowanie w tych państwach względnie dużych gospodarstw rolnych, które zostały zorganizowane w procesie prywatyzacji. tym samym zastanawiającym jest tak znaczny spadek użytków rolnych w gospodarstwach o wielkości ekonomicznej >8 ESU. Uzasadnieniem tego stanu może być fakt, iż korzystna struktura ekonomicznej wielkości gospodarstw nie zawsze jest zgodna z korzystnymi warunkami społecznymi i środowiskowymi.

Cd. na następnej stronie

Cd. na następnej stronie

Rysunek 40 Krzywe koncentracji użytków rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 roku wg klas wielkości ekonomicznej (SO) gospodarstw rolnych

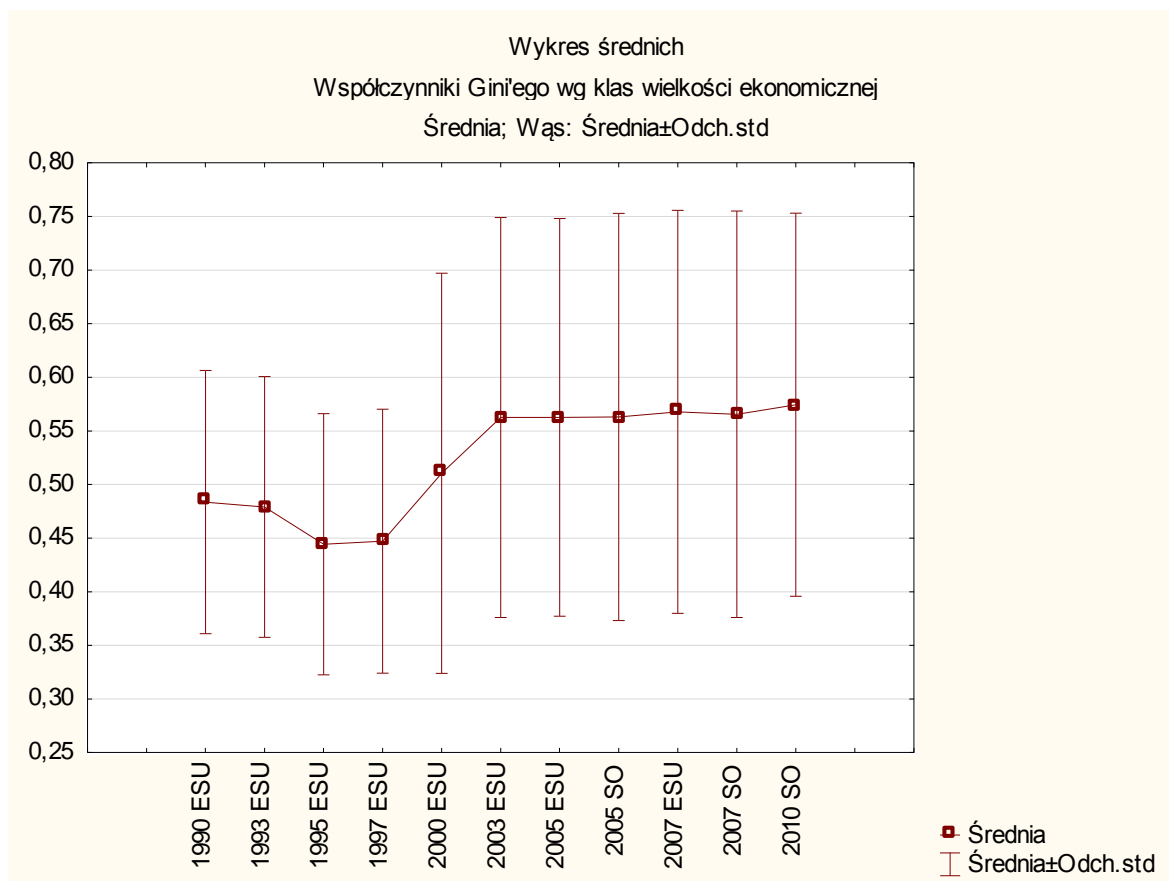
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Tabela 17 Współczynniki koncentracji gruntów rolnych w gospodarstwach rolnych – współczynniki GINI’ego w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010 wg klas wielkości ekonomicznej gospodarstw

Kraj	1990	1993	1995	1997	2000	2003	2005		2007		2010
	ESU	ESU	ESU	ESU	ESU	ESU	ESU	SO	ESU	SO	SO
AT			0,23	0,22	0,23	0,25	0,24	0,33	0,22	0,32	0,36
BE	0,44	0,41	0,41	0,42	0,41	0,40	0,40	0,36	0,40	0,36	0,36
DE						0,60	0,60	0,59	0,60	0,60	0,55
DK	0,38	0,40	0,42	0,45	0,46	0,49	0,52	0,49	0,55	0,53	0,54
ES	0,66	0,68	0,53	0,56	0,55	0,54	0,55	0,56	0,54	0,57	0,58
FI			0,30	0,30	0,33	0,35	0,36	0,30	0,38	0,32	0,35
FR	0,46	0,47	0,48	0,48	0,47	0,45	0,44	0,41	0,44	0,40	0,40
GB	0,49	0,47	0,48	0,46	0,49	0,52	0,50	0,52	0,48	0,46	0,45
GR	0,48	0,45	0,49	0,48	0,51	0,56	0,57	0,54	0,55	0,52	0,55
IE	0,37	0,37	0,36	0,36	0,36	0,35	0,35	0,35	0,33	0,34	0,38
IT	0,64	0,64	0,65	0,63	0,66	0,66	0,64	0,65	0,64	0,65	0,66
LU	0,42	0,40	0,40	0,41	0,42	0,38	0,40	0,43	0,40	0,41	0,43
NL	0,31	0,33	0,33	0,33	0,34	0,35	0,33	0,29	0,34	0,30	0,33
PT	0,67	0,65	0,66	0,67	0,70	0,70	0,71	0,74	0,73	0,74	0,74
SE			0,48	0,49	0,50	0,50	0,53	0,54	0,54	0,55	0,57
UE-15	0,65	0,65	0,62	0,62	0,63	0,63	0,62	0,63	0,61	0,63	0,63
CY						0,68	0,62	0,59	0,64	0,61	0,62
CZ						0,88	0,87	0,88	0,86	0,87	0,79
EE						0,73	0,75	0,77	0,75	0,75	0,76
HU					0,85	0,88	0,89	0,89	0,90	0,90	0,89
LT						0,53	0,55	0,57	0,62	0,63	0,66
LV					0,59	0,56	0,56	0,54	0,58	0,56	0,62
MT						0,42	0,41	0,36	0,41	0,38	0,36
PL						0,61	0,63	0,61	0,62	0,60	0,57
SI					0,36	0,36	0,38	0,44	0,41	0,46	0,48
SK					0,96	0,96	0,95	0,95	0,94	0,94	0,89
UE-10						0,71	0,72	0,72	0,72	0,71	0,71
BG						0,86	0,87	0,88	0,90	0,90	0,93
RO						0,62	0,57	0,62	0,56	0,60	0,69
UE-2						0,67	0,62	0,66	0,62	0,66	0,66
UE-27						0,73	0,72	0,73	0,71	0,73	0,73

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Przeprowadzona analiza koncentracji użytków rolnych w gospodarstwach względem klas wielkości ekonomicznej potwierdza zaś, iż w ramach poszczególnych grupowań wartości współczynnika Gini’ego utrzymują się na niemal niezmiennym poziomie (Tabela 17). Ma to miejsce pomimo, że w poszczególnych państwach zachodzą istotne zmiany w tym zakresie. W państwach UE-15 w latach 2003-2010 wartość indeksu

Rysunek 41 Zróżnicowanie państw członkowskich Unii Europejskiej pod względem koncentracji użytków rolnych w gospodarstwach wg klas wielkości ekonomicznej w latach 1990-2010

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Gini'ego w największym stopniu spadła w Danii (o 5 punktów) a najsilniejszy wzrost nastąpił w Austrii (o 11 punktów). Z kolei pośród krajów UE-12 wartości te wynosiły odpowiednio -9 punktów w Czechach oraz +12 w Słowenii. Również w tym przypadku analiza współczynników Gini'ego uzupełniona być musi oceną krzywych Lorenza (Rysunek 40), co wynika z faktu, iż w skali poszczególnych państw koncentracja gruntów nie zawsze w największym zakresie następuje w gospodarstwach z tego samego przedziału wielkości ekonomicznej. Niemniej należy zaś wskazać, iż również w przypadku koncentracji ziemi rolniczej oszacowanej względem klas ESU można mówić o procesie zmniejszenia zróżnicowania występującego pomiędzy państwami członkowskimi po 2007. Analogicznie jednak jak miało to miejsce wcześniej, obserwacja ta wymaga potwierdzenia na podstawie studiów dotyczących przyszłych okresów.

6. Podobieństwo struktury agrarnej między państwami członkowskimi Unii Europejskiej

Występujące zróżnicowanie w zakresie przedstawionych powyżej struktur ziemi rolniczej w Unii Europejskiej stanowi uzasadnienie dla przeprowadzenia analizy skupień państwach członkowskich względem badanych zmiennych. Umożliwi to bowiem identyfikację grup krajów o zbliżonej strukturze, co pozwoli w dalszej części pracy na weryfikację, czy w ramach wyróżnionych skupień następują procesy dalszego upodobniania. Tym samym możliwa będzie odpowiedź na pytanie, czy uwarunkowania strukturalne są przesłanką do konwergencji badanych zależności. Do analizy przyjęto następujące dane wyjściowe:

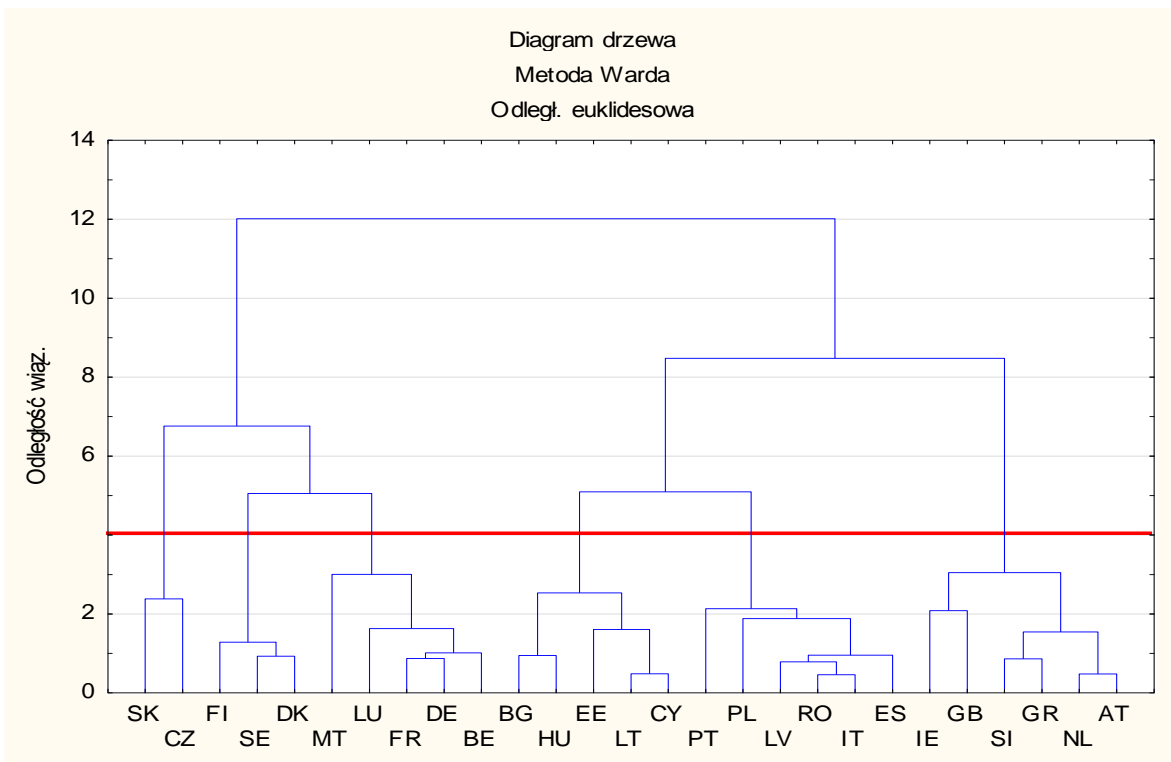
- strukturę użytkowania gruntów wyrażoną poprzez udział gruntów ornych w powierzchni użytków rolnych oraz współczynnik zróżnicowania Shannona,
- strukturę własnościową reprezentowaną przez udział gospodarstw indywidualnych w gospodarstwach ogółem, udział użytków rolnych znajdujących się w tych podmiotach oraz wskaźniki określające rolę dzierżawy w gospodarowaniu ziemia rolniczą,
- strukturę gospodarstw oraz użytków rolnych zarówno z punktu widzenia klasyfikacji wielkości obszarowej oraz wielkości ekonomicznej uwzględniającą średnią wielkość gospodarstwa, współczynniki koncentracji użytków rolnych w jednostkach produkcyjnych – wskaźniki Gini’ego, liczbę podmiotów spełniających kryterium gospodarstw rozwojowych oraz zasoby użytków rolnych przez nie posiadane.

Przeprowadzona analiza korelacji wykazała jednak znaczną współzależność powyższych zmiennych. W konsekwencji ostatecznie skupienia wyodrębnione zostały na podstawie:

- udziału gruntów ornych w powierzchni użytków rolnych,
- względnej powierzchni użytków rolnych w dzierżawie,
- średniej powierzchni gospodarstwa rolnego oraz
- współczynnika koncentracji Gini’ego dla liczby gospodarstw oraz powierzchni użytków rolnych obliczonego względem klas wielkości obszarowej¹²¹.

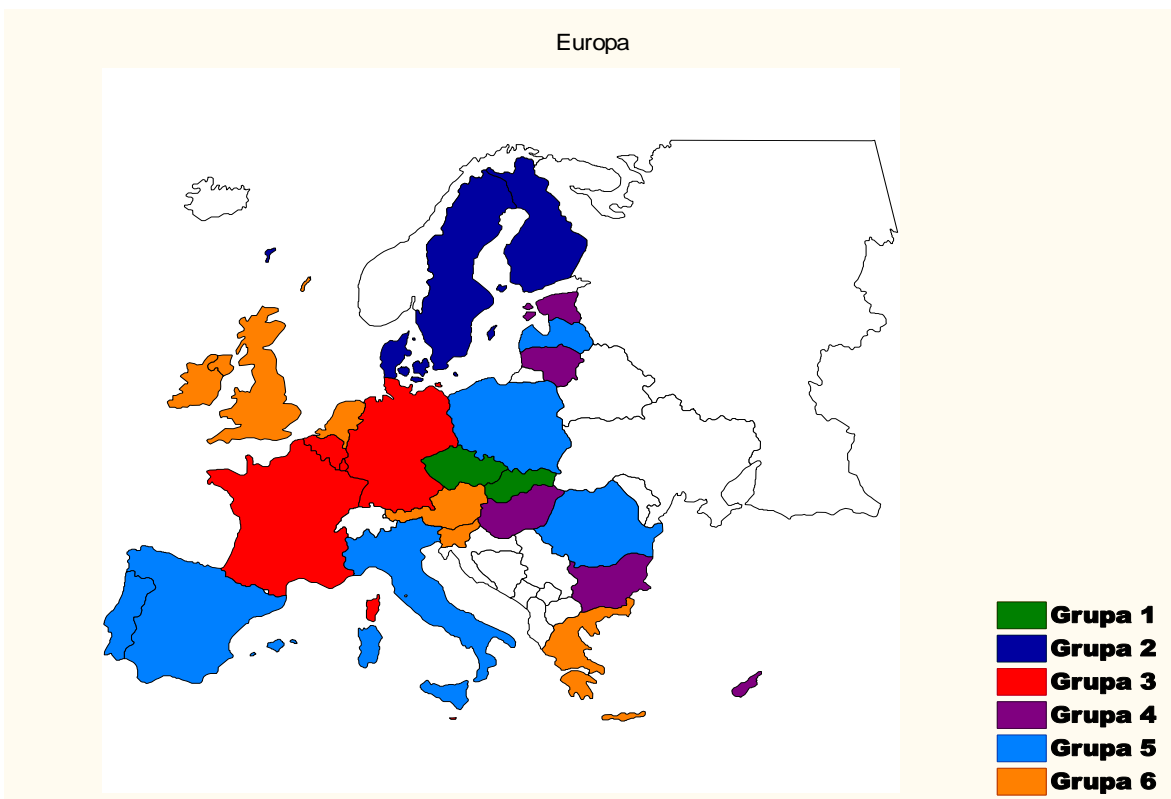
Przeprowadzona na podstawie danych z 2010 r. analiza skupień Warda pozwoliła na wyodrębnienie pod względem podobieństwa struktury agrarnej 6 grup państw

¹²¹ Przed przystąpieniem do analizy skupień dane poddane zostały standaryzacji.

Rysunek 42 Dendrogram państw członkowskich Unii Europejskiej względem struktury ziemi rolniczej w 2010 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Rysunek 43 Skupienia państw członkowskich Unii Europejskiej względem struktury ziemi rolniczej w 2010 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

Tabela 18 Struktury ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r. wg skupień

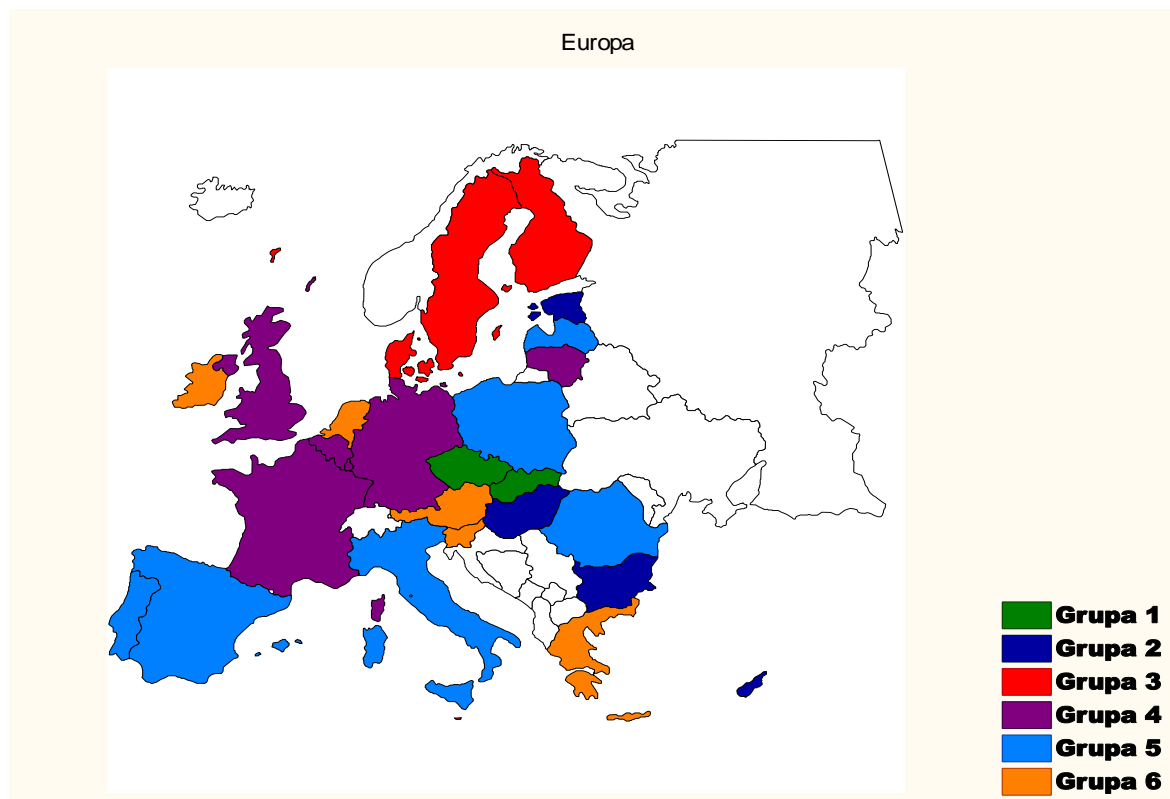
Wyszczególnienie	Grupa 1	Grupa 2	Grupa 3	Grupa 4	Grupa 5	Grupa 6
Udział gruntów ornych w użytkach rolnych	72%	91%	68%	75%	57%	35%
Udział gospodarstw indywidualnych	89%	92%	79%	99%	99%	98%
Użytki rolne w gospodarstwach indywidualnych	26%	86%	53%	55%	75%	83%
Udział gospodarstw dzierżawiących ziemię rolniczą	44%	51%	69%	14%	10%	28%
Użytki rolne w dzierżawie	82%	37%	69%	54%	27%	26%
Średnia wielkość gospodarstwa rolnego	116,2	45,9	53,5	11,3	8,5	24,2
Użytki rolne w gospodarstwach >20 ha	97%	90%	94%	83%	67%	85%
Użytki rolne w gospodarstwach >8 ESU*	94%	87%	96%	73%	65%	76%
Udział gospodarstw <10 ha	54%	27%	32%	89%	87%	65%
Udział gospodarstw <4 ESU*	82%	29%	23%	92%	79%	48%

* dotyczy roku 2007

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

(Rysunek 42, Rysunek 43). Do pierwszej należą: Słowacja oraz Czechy – państwa wywodzące się z Czechosłowacji, drugiej: Finlandia, Szwecja i Dania (państwa Skandynawskie), trzeciej: Malta, Luksemburg, Francja, Niemcy i Belgia (pomijając Malte są to państwa, obok Włoch i Holandii, będące założycielami Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej). Czwarta grupa obejmuje zaś Bułgarię, Węgry, Estonię, Litwę oraz Cypr – a więc wyłącznie państwa które przystąpiły do UE w 2004 r. lub 2007 r., piąta: Portugalię, Polskę, Łotwę, Rumunię, Włochy i Hiszpanię a więc państwa charakteryzujące się względnie rozdrobniona strukturą agrarną, zaś szósta Irlandię, Wielką Brytanię, Słowenię, Grecję, Holandię oraz Austrię. Cechy struktury agrarnej dla poszczególnych wyróżnionych skupień przedstawiono w powyżej (Tabela 18). W przypadku pierwszej grupy charakterystyczna jest największa średnia powierzchnia gospodarstwa, która jest wynikiem niemal pełnej koncentracji użytków rolnych w gospodarstwach rozwojowych. Uzasadnione jest to między innymi stosunkowo wysokim udziałem gospodarstw będących w posiadaniu osób prawnych, które są użytkownikiem niemal 75% użytków rolnych, co następuje dzięki wysoce spopularyzowanemu stosunkowi dzierżawy nieruchomości. W państwach należących do grupy drugiej uwagę zwraca zaś najwyższy udział gruntów ornych w zasobach ziemi rolniczej oraz fakt, iż aż 86% użytków rolnych znajduje się w rękach osób fizycznych. Co więcej w państwach tej grupy występuje najmniejszy odsetek drobnych gospodarstw rolnych. Do właściwości grupy trzeciej należy natomiast bardzo wysoka koncentracja ziemi w jednostkach rozwojowych, co wynika między innymi

z faktu, że blisko 70% gospodarstw dzierżawi ziemię. Z kolei w grupie 4 i 5 uwagę zwraca przede wszystkim znaczne rozdrobnienie agrarne, które przejawia się niską średnią wielkością gospodarstw, przy czym ich właścicielami są niemal jedynie osoby fizyczne. Grupę szóstą ocenić zaś można jako przeciętną z punktu widzenia wyróżnionych cech.

Rysunek 44 Skupienia państw członkowskich Unii Europejskiej ze względu na strukturę ziemi rolniczej w 2003 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

Z punktu widzenia niniejszej rozprawy kluczowym było przy tym określenie, czy wskazana we wcześniejszych częściach dynamika struktur agrarnych powoduje ich unifikację w ramach poszczególnych skupień. Bliższą analizę tego zagadnienia przeprowadzono w rozdziale następnym, jednak w tym miejscu powtórzono analizę skupień w oparciu o te same zmienne dla 2003 r. Porównanie skupień wyróżnionych dla 2 okresów pozwoliło bowiem na wstępną ocenę czy zachodzące zmiany powodują zniwelowanie istniejących w ramach grup różnic, czy też prowadzą do ich intensyfikacji. Pierwsze ujęcie wymaga, by wyróżnione dla 2003 i 2010 r. skupienia nie różniły się między sobą, zaś przesłanką dla drugiego rozwiązania jest zmiana państw wchodzących w skład wyróżnionych grup. Przeprowadzone studia (Tabela 52, Rysunek 44, Rysunek 66) wskazują, iż składowe skupienia 1, 2 oraz 5 (dla 2010 r.) nie uległy zmianie, co pozwala przypuszczać, iż struktura agrarna w tych państwach ulega zbliżeniu, czego nie można

powiedzieć o pozostałych państwach i skupieniach, w skład których wchodzi. Teza ta wymaga jednak dodatkowej oceny, która zostanie przeprowadzona przy zastosowaniu analizy konwergencji.

7. Konkluzje

Jak wcześniej wspomniano struktura gospodarstw rolnych w Wielkiej Brytanii traktowana jest w literaturze jako najlepsza w całej Europie [Tomczak 2009b, s. 122]. Z punktu widzenia przyjętych w niniejszym rozdziale kryteriów oceny struktury agrarnej należy przy tym wskazać, iż w 2010 r. charakteryzowały ją następujące właściwości:

- udział gospodarstw indywidualnych kształtował się na poziomie 96%, a były one w posiadaniu 83% użytków rolnych,
- blisko 30% użytków rolnych znajdowało się w dzierżawie,
- średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego wynosiła 92,4 ha,
- użytki rolne w gospodarstwach rozwojowych stanowiły 96% wg kryterium obszarowego i 80% wg kryterium wielkości ekonomicznej,
- udział gospodarstw o powierzchni większej niż 20 ha kształtował się na poziomie 63%, a > 8 ESU 42,9% wszystkich podmiotów,
- udział gospodarstw <10 ha wynosił 21,6%, a <4 ESU – 57,1% (<1 ESU – blisko 30%) jednostek funkcjonujących w rolnictwie.

Nasuwa się wobec tego pytanie, czy struktura przyjęta za modelową może mieć zastosowanie w pozostałych państwach członkowskich, jak również w skali całej Unii. Wobec przeprowadzonej powyżej charakterystyki struktury agrarnej w poszczególnych państwach członkowskich oraz grupach państw należy przede wszystkim wyróżnić następujące kwestie:

- struktura agrarna krajów Unii Europejskiej kształtuje się obecnie na wysoce zróżnicowanym poziomie. Dotyczy to zarówno użytkowania gruntów, stosunków własnościowych oraz struktury gospodarstw i użytków rolnych w ujęciu klas obszarowych oraz klas wielkości ekonomicznej. Trzeba przy tym podkreślić, iż zakres odmienności jest zdecydowanie większy w państwach, które przystąpiły do Unii Europejskiej po 2004 r., co spowodowało, iż w wyniku rozszerzenia UE nasilenie istniejącego w skali całej Unii zróżnicowania;
- w Unii Europejskiej nie ma wspólnego kierunku ani siły przekształceń struktury ziemi rolniczej, przy czym znacznie wyższa intensywność zmian zachodziła

w nowych państwach członkowskich. Uzasadnione jest to isch przystąpieniem do funkcjonowania w ramach wspólnotowego rynku, który determinuje warunki konkurencyjności oraz zapewnia szerszy dostęp do produktów wytworzonych poza granicami danego kraju, jak również dostosowaniem warunków gospodarowania ziemią rolniczą do instrumentów wspólnej polityki rolnej, których państwa te stały się beneficjentami wraz z przystąpieniem do Unii Europejskiej, a do których dostęp znacznie wcześniej miały pozostałe państwa UE. Przy tym krytycznie należy podejść do wpływu WPR na spójność społeczno-ekonomiczną UE, co wynika z faktu, iż największymi beneficjentami WPR są państwa, w których parytet dochodów rolniczych (w stosunku do średnich dochodów w kraju) jest dla rolników korzystny – Holandia, Wielka Brytania, Francja [Tomczak 2009b, s. 103]. Stąd też uprawnione jest stwierdzenie sprzeczności pomiędzy celami WPR a celami polityki strukturalnej i regionalnej. Ponadto, o ile w ramach poszczególnych grup państw członkowskich tj. UE-15, UE-10 i UE-2 w badanym przedziale czasowym można mówić o utrzymującym się poziomie dysproporcji struktur agrarnych, o tyle w skali UE-27 po 2003 r. nastąpiło nasilenie zróżnicowania;

- z punktu widzenia kryterium obszarowego oraz ekonomicznego, które spełniać powinno gospodarstwo rozwojowe, w UE-15 następuje ograniczenie liczby gospodarstw większych niż 20 ha oraz większych niż 8 ESU, przy czym w „nowych” państwach członkowskich po 2003 wystąpiła tendencja odwrotna. Jednocześnie we wszystkich grupach państw następuje proces koncentracji użytków rolnych w gospodarstwach >20 ha, przy czym jest on tym silniejszy im krótszy staż członkowski danego kraju, zaś koncentracja ziemi w jednostkach >8 ESU zachodzi jedynie w grupie UE-10.

Tym samym, można przypuszczać, iż każde państwo członkowskie, a prawdopodobnie również każdy region, rozwijać się będzie niezależnie, zgodnie z przyjętą strategią. Co więcej, w związku ze zróżnicowaniem uwarunkowań historycznych, ekonomicznych, politycznych, kulturowych oraz środowiskowych należy z dużą ostrożnością podejść do twierdzenia, iż poszczególne kraje dążyć będą do osiągnięcia struktury agrarnej uznanej za modelową w skali europejskiej. Możliwym rozwiązaniem jest za to zmierzenie do osiągnięcia takowej w skali całej Unii Europejskiej, co uzasadnione jest stopniem integracji pomiędzy państwami. Wymaga to jednak przyjęcia założenia, że poszczególne kraje stanowią regiony tworzące spójne ugrupowanie. Przeniesienie struktury Wielkiej Brytanii na płaszczyznę Europejską wymaga przy tym:

- obniżenia udziału gospodarstw indywidualnych, z jednoczesnym transferem użytków rolnych do tych podmiotów,
- osłabienia roli dzierżawy w gospodarowaniu gruntami,
- znacznej koncentracji gruntów rolnych, która przyczyni się do podniesienia średniej wielkości gospodarstwa rolnego, przy czym koncentracja ta powinna zachodzić w gospodarstwach rozwojowych,
- ograniczenia rozdrobnienia agrarnego przez wzrost udziału gospodarstw o powierzchni >20 ha oraz >8 ESU.

Tym samym pożądanym modelem rolnictwa powinien być system nie chłopskich lecz farmerskich gospodarstw rodzinnych przy uwzględnieniu koncepcji rolnictwa społecznie zrównoważonego. Należy mieć przy tym na uwadze, iż zmiana struktury agrarnej poprzez powiększanie wielkości gospodarstw wymaga ograniczenia zatrudnienia oraz liczby podmiotów gospodarujących w rolnictwie, intensyfikacji procesów serwicyzacji wsi oraz stworzenia pozarolniczych miejsc pracy na obszarach wiejskich, które staną się obszarami wielofunkcyjnymi [Michna 2009f, s. 133-148]. Konieczne jest przy tym jednocześnie zapewnienie mieszkańcom obszarów wiejskich odpowiedniego poziomu dochodów pozwalających na kreowanie popytu na usługi płynące z tych obszarów. Należy przy tym zaznaczyć, iż aby wskazane przeobrażenia mogły zostać osiągnięte, powinny być wynikiem ewolucji struktury w państwach charakteryzujących się największymi zasobami ziemi rolniczej. Należy mieć przy tym jednak na uwadze, iż cztery kraje, w których znajduje się około 50% zasobów ziemi rolniczej w UE-27 (Francja, Hiszpania, Wielka Brytania i Niemcy) należą do trzech z sześciu wyróżnionych skupień, a tym samym charakteryzują się one odmiennymi uwarunkowaniami strukturalnymi. Odpowiedzi wymaga ponadto pytanie, czy takie przekształcenia w skali Unii Europejskiej są pożądane. Okazuje się bowiem, że wraz z postępem biologicznym i technologicznym, w coraz większym stopniu uzasadniona jest polaryzacja gospodarstw, która polega na równoległym rozwoju konkurencyjnych na globalnym rynku rolno-żywnościowym podmiotów ukierunkowanych na produkcję intensywną oraz gospodarstw ekstensywnych świadczących usługi środowiskowe i społeczne. Pierwsze zapewniać mogą samowystarczalność żywnościową UE, drugie zaś powinny gwarantować trwałości rolniczego krajobrazu Unii Europejskiej oraz realizować pozaprodukcyjne funkcje obszarów wiejskich, w tym polegające na dostarczaniu pożądanых społecznie dóbr publicznych.

Rozdział V

Determinanty kształtowania struktur agrarnych w Unii Europejskiej w świetle oceny procesu ich zbieżności

1. Istota analizy konwergencji w naukach ekonomicznych

Pojęcie konwergencji oznacza zbieżność lub powstawanie zbieżności pomiędzy danymi elementami. W naukach ekonomicznych problematyka dotycząca procesów konwergencji poruszana jest najczęściej w odniesieniu do niwelowania różnic w rozwoju gospodarczym między państwami, pozwalając na ocenę, czy dyspersja dochodów *per capita* w skali globalnej (lokalnej) wykazuje tendencję malejącą, czy rosnącą w czasie [Barro i Sala-i-Martin 1992, s. 223-251; Baumol 1986, s. 1075-1085; Malaga 2004]. Znajduje ona zastosowanie między innymi do badania dysproporcji występujących w ramach swoistych grup krajów lub regionów – tzw. klubów konwergencji, do których zaliczyć można Unię Europejską.

Poprawa spójności pomiędzy państwami członkowskimi UE jest jednym z najważniejszych celów polityk unijnych. Niemniej jednak w dokumentach legislacyjnych brak jest konsekwencji w definiowaniu tego zjawiska. Z jednej strony spójność terytorialną określa się jako zapewnienie harmonijnego rozwoju wszystkich obszarów oraz gwarancję, że ich mieszkańcy będą mogli jak najlepiej wykorzystać charakterystyczne cechy poszczególnych regionów. Tym samym, celem nie jest likwidacja istniejącego zróżnicowania regionalnego, lecz przekształcanie różnorodności w korzyści. Przy uwzględnieniu zaś, iż idea spójności terytorialnej opiera się na budowaniu mostów między wydajnością ekonomiczną, spójnością społeczną oraz równowagą ekologiczną, działanie przyczyni się do zrównoważonego rozwoju całej Unii Europejskiej [Komisja Europejska 2008, s. 14-15]. Z drugiej strony wskazuje się, iż spójność polega na zbliżeniu poziomu rozwoju poszczególnych państw członkowskich oraz regionów¹²². Zgodnie z art. 174 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej [Traktat z 30 marca 2010]: „W celu wspierania harmonijnego rozwoju całej Unii rozwija ona i prowadzi działania służące wzmocnieniu jej spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej. W szczególności Unia zmierza do zmniejszenia dysproporcji w poziomach rozwoju różnych regionów oraz

¹²² W preambule Traktatu o Unii Europejskiej [Traktat z 7 lutego 1992] czytamy, iż przedstawiciele państw członkowskich UE, są zdecydowani umocnić swoje gospodarki, a także doprowadzić do ich konwergencji. Redukcja dysproporcji rozwojowych pomiędzy państwami członkowskimi UE (a także ich regionami) należy zaś do podstawowych celów prowadzonej polityki wspólnotowej.

zacfania regionów najmniej uprzywilejowanych. Wśród regionów, o których mowa, szczególną uwagę poświęca się obszarom wiejskim, obszarom podlegającym przemianom przemysłowym i regionom, które cierpią na skutek poważnych i trwałych niekorzystnych warunków przyrodniczych lub demograficznych...”¹²³. Co więcej, konwergencja stanowi jeden z głównych celów polityki regionalnej prowadzonej w latach 2007-2013 finansowanej przez Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego, Europejski Fundusz Społeczny oraz Fundusz Spójności [Bal-Domańska 2009, s. 9-24; Głodowska 2012, s. 174-185]. Jest ona uzasadniona ekonomicznym zróżnicowaniem „starych” państw członkowskich Unii Europejskiej oraz 12 państw, których akcesja do UE miała miejsce w 2004 r. i 2007 r.

Należy jednocześnie podkreślić, iż analiza konwergencji znajduje zastosowanie także w odniesieniu do sektora rolnego. W literaturze przedmiotu problematyka konwergencji podejmowana jest bowiem zarówno w zakresie stosowanych mechanizmów wsparcia w kontekście procesów liberalizacji i globalizacji gospodarki, w tym handlu produktami rolno-żywnościowymi [Czyżewski A., Kułyk 2009; Kułyk, Czyżewski A. 2010, Wilkin 2010f, 74-90; Majchrzak i Smeździk-Ambroży 2014, s. 89-98], ale także przeobrażeń rolnictwa związanego z instrumentami wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej [Grzelak i Brelik 2011]¹²⁴. W przeciwieństwie jednak do polityki regionalnej, cele WPR nie nawiązują do wyrównywania różnic występujących w sektorze rolnym pomiędzy państwami członkowskimi UE¹²⁵. Ponadto, początkowo WPR w niewielkim stopniu wiązała się z założeniami polityki spójności, a niektóre efekty WPR były z nimi wręcz sprzeczne [Hardt 2008, s. 47-65]. Beneficjentem większości środków służących realizacji wspólnej polityki rolnej były względnie bogate kraje, co przyczyniało się do powiększenia rozpiętości dochodów. Zróżnicowany poziom wsparcia pomiędzy państwami członkowskimi, w tym przede wszystkim pomiędzy krajami UE-15 i UE-12, na korzyść państw Europy Zachodniej [Kułyk 2008], przyczyniał się do potęgowania istniejących

¹²³ Realizacja wskazanego celu podlega monitorowaniu przez organy UE [Monfort 2008].

¹²⁴ Przeprowadzone przez Baer-Nawrocką oraz Markiewicz [2012, s. 13-23] badania wskazują między innymi na niwelowanie nierówności przestrzennych pomiędzy regionami UE-27 w zakresie wydajności pracy w rolnictwie, co wynika z rosnącej w regionach UE-12 i spadającej w UE-15 wydajności pracy. Zobacz także: [Czykier-Wierzba 2010, s. 108-123].

¹²⁵ Należy jednak zaznaczyć, iż w latach 2000-2006 cel polityki strukturalnej polegający na pomocy regionom słabo rozwiniętym, w których poziom PKB na mieszkańca, liczony za ostatnie trzy lata według paritetu siły nabywczej, był niższy od 75% średniego poziomu w UE finansowany był również z Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej. W ramach polityki strukturalnej w latach 2004-2006 realizowano w Polsce między innymi SPO Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich.

dysproporcji¹²⁶. Sytuacja ta zaczęła się zmieniać dopiero wraz z wyodrębnieniem II filara WPR oraz utworzeniem Europejskiego Funduszu na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich. Istotne znaczenie w tym zakresie odgrywa również wprowadzenie modulacji płatności bezpośrednich, z której środki przeznaczane są na rozwój obszarów wiejskich. To właśnie II filar sprzyja przyspieszeniu przemian struktury agrarnej w takich państwach jak Polska. Tym samym postuluje się, aby w celu umożliwienia przeprowadzenia gospodarczych procesów wyrównawczych i unifikacyjnych w skali całej Unii Europejskiej, w tym także w zakresie struktur agrarnych utrzymać poziom wsparcia udzielany państwom członkowskim w ramach wspólnej polityki rolnej. Procesy te są jednocześnie argumentem przemawiającym za utrzymaniem wspólnotowego charakteru wsparcia sektora rolnego. Umożliwi to bowiem wzmocnienie procesów konwergencyjnych oraz spójności gospodarczej i społecznej zgodnych z obecnym modelem integracyjnym Unii Europejskiej.

Dodatkowo należy podkreślić, że choć rozwój gospodarczy wiąże się ze zmianami wykorzystania dostępnych czynników wytwórczych, nie zawsze prowadzi on do rozwiązania problemów sektora rolnego, a co więcej może niekiedy prowadzić do pogłębienia się istniejących dysproporcji [Czyżewski A. i Kułyk, 2004]. Szczególne znaczenie ma to w odniesieniu do ziemi. Pomimo jej niemobilności, postęp cywilizacyjny powoduje zmiany w przeznaczeniu oraz strukturach tego czynnika. W przypadku ziemi rolniczej dochodzi jednak do konfliktów pomiędzy:

- wykorzystaniem zasobu posiadającego rolniczy potencjał produkcyjny na cele wytwarzania żywności, wyłączaniem gruntów z produkcji rolnej z zachowaniem jej potencjału a trwałym przeznaczeniem ziemi na cele pozarolnicze,
- promocją procesów scalania i koncentracji gruntów rolnych zgodnie z podejściem efektywnościowym, interwencją instytucjonalną mającą na celu realizację modelu rolnictwa opartego na rodzinnych gospodarstwach rolnych oraz ochroną drobnych, niedochodowych gospodarstw pełniących funkcję strażników krajobrazu.

2. Materiały i metody analizy konwergencji struktur agrarnych w Unii Europejskiej

Celem poznania potencjalnych procesów unifikacji struktur agrarnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej posłużono się analizą konwergencji. W literaturze

¹²⁶ Jak wskazuje F. Tomczak [2009b, s. 60], wyrównanie poziomu wsparcia rolnictwa, chociażby w zakresie dopłat bezpośrednich nie zapewnia przyspieszenia rozwoju w procesie konwergencyjnym państw EU-12 względem Europy Zachodniej. Warunkiem zmniejszania dysproporcji jest odpowiednie zwiększenie krajowych środków budżetowych dla rolnictwa w ramach narodowej polityki rolnej.

ekonomicznej wyróżnia się β -konwergencję absolutną (bezwarunkową) i względną (warunkową), a także σ -konwergencję. β -konwergencja bezwarunkowa odnosi się do gospodarek charakteryzujących się podobnymi parametrami strukturalnymi tj. technologią, stopą oszczędności, przyrostem naturalnym czy stopą deprecjacji kapitału rzeczowego, które zmierzają do jednej ścieżki zrównoważonego wzrostu ze stałym poziomem kapitału i produktu na pracownika. Tym samym przyjmuje się, że wszystkie gospodarki charakteryzują się tym samym stanem równowagi długookresowej (ang. *steady-state*). Warunkiem koniecznym jest przy tym swobodny przepływ kapitału oraz postępu technicznego, wiedzy i innowacji między regionami [Tokarski 2005]. Ten rodzaj konwergencji między gospodarkami świata tłumaczą modele wzrostu zrównoważonego [Jabłoński 2002]. W przypadku β -konwergencji warunkowej poziom podstawowych wskaźników makroekonomicznych pomiędzy regionami kształtuje się w sposób zróżnicowany a poszczególne gospodarki są zbieżne do różnych stacjonarnych stanów równowagi [Malaga 2004, s. 22-25; Bal-Domańska 2011, s. 9-14]. Każda gospodarka wykazuje zatem zbieżność do indywidualnej ścieżki wzrostu zrównoważonego [Woźniak 2004, s. 177]. Konwergencja typu σ oznacza z kolei zmniejszanie się zróżnicowania (wyrównywanie) wartości określonych zmiennych pomiędzy podmiotami analizy (regionami, krajami). Idea σ -konwergencji wiąże się bowiem z próbą odpowiedzi na pytanie o długookresowe tendencje w stopniu zróżnicowania miar określających sytuację społeczno-ekonomiczną tych podmiotów.

W niniejszej pracy wykorzystano analizę σ -konwergencji w odniesieniu do wskaźników opisujących omawiane struktury: wskaźników zróżnicowania użytkowania gruntów wyrażonych współczynnikiem Shanonna, wskaźników opisujących strukturę własnościową, średniej wielkości gospodarstw rolnych oraz stopnia koncentracji gruntów rolnych reprezentowanego współczynnikami Giniego dla struktury obszarowej oraz ekonomicznej gospodarstw rolnych. Zastosowanie σ -konwergencji pozwoli na obserwację ewentualnego zmniejszenia w czasie różnic pomiędzy badanymi państwami. Wartość parametru sigma konwergencji oszacowano na podstawie formuły:

$$\sigma(t) = \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (\ln y_i(t) - \overline{\ln y_t(t)})^2}$$

Zbieżność sigma podlega ocenie w oparciu o oszacowanie poniższego równania regresji:

$$\sigma(t) = \alpha_0 + \alpha_1 t$$

Występuje ona w sytuacji, gdy parametr α_1 jest mniejszy od zera. Zaznaczenia wymaga fakt, iż wyznaczenie trendu liniowego nie należy do najlepszych metod weryfikacji zbieżności σ . Wynika to z możliwości nieliniowej zmienności różnic pomiędzy poziomami badanych zmiennych, a także faktu, iż powyższa metoda nie pozwala na odczytanie dokładnej tendencji zmian zróżnicowania dochodów w poszczególnych latach [Próchniak i Rapacki 2007, s. 44]. Z tego tytułu oceny występowania σ -konwergencji dokonano za pomocą analizy kierunku zmian odchylenia standardowego logarytmów naturalnych badanych zmiennych na podstawie wykresu.

3. Konwergencja struktur agrarnych w państwach członkowskich UE-15, UE-12 i UE-27

Pomimo licznych cech wspólnych dla państw członkowskich Unii Europejskiej, badania niejednokrotnie wskazują, że zjawisko konwergencji pomiędzy tymi państwami lub grupami państw nie występuje. Dotyczy to zarówno sfery gospodarczej [Mucha 2012, s. 487-498], ale także sektora rolnego [Baer-Nawrocka i Markiewicz 2012, s. 13-23]. Powyższe studia struktur agrarnych w krajach UE pozwoliły na przypuszczenie, iż także w odniesieniu do kształtowania struktur ziemi rolniczej procesy konwergencji nie występują [Majchrzak 2014, s. 67-76]. Obserwacja ta wymaga jednak potwierdzenia. Przeprowadzona analiza σ -konwergencji, pozwala na stwierdzenie, iż zarówno w ramach całej Unii Europejskiej, jak i częściowych ugrupowań (UE-15, UE-12) jednoznaczne zjawisko ujednociania struktury agrarnej nie występuje. Wskazują na to występujące jedynie w wybranych przypadkach ujemne współczynniki kierunkowe liniowej funkcji regresji oszacowanej na podstawie wartości wskaźnika σ -konwergencji w czasie (Tabela 19).

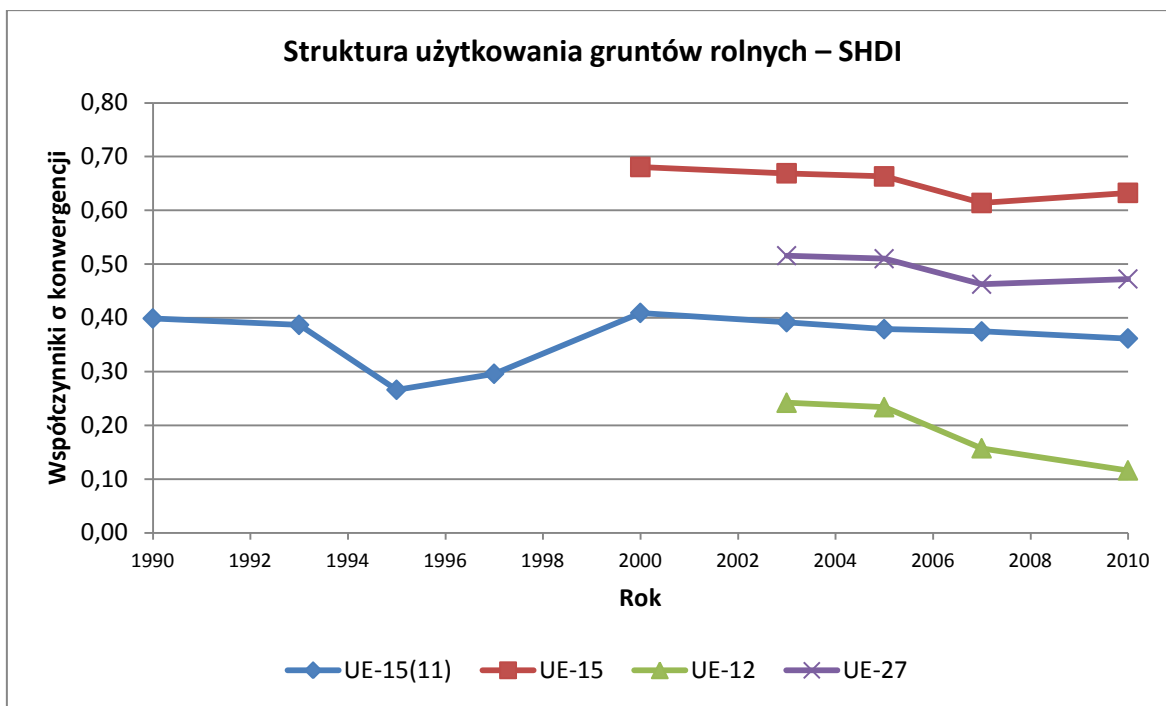
W przypadku struktury użytkowania gruntów rolnych proces zbieżności w poszczególnych grupach konwergencji w latach 2000-2010 potwierdzają zarówno oszacowane parametry, jak i graficzne ujęcie tendencji rozwojowej (Tabela 19, Rysunek 45). Jeżeli natomiast chodzi o użytki rolne w dzierżawie w starych państwach członkowskich w latach 1990-2003 zauważalne jest dążenie do ujednocnienia, co jednak uległo zmianie w późniejszym okresie (Tabela 19, Rysunek 46). Tym samym można wnioskować, że zjawisko konwergencji wewnątrz UE-27 po 2003 jest wynikiem rozszerzenia Unii Europejskiej oraz zbieżności zachodzącej wewnątrz UE-12.

Tabela 19 Współczynniki σ -konwergencji zmiennych opisujących struktury agrarne w Unii Europejskiej w latach 1990-2010

Wyszczególnienie		1990	1993	1995	1997	2000	2003	2005	2007	2010	Parametry równania regresji	
											α_1	α_0
Struktura użytkowania gruntów rolnych – SHDI	UE-15(11)	0,40	0,39	0,27	0,30	0,41	0,39	0,38	0,37	0,36	0,00	-1,80
	UE-15					0,68	0,67	0,66	0,61	0,63	-0,01	12,80
	UE-12						0,24	0,23	0,16	0,12	-0,20	39,60
	UE-27						0,52	0,51	0,46	0,47	-0,01	15,14
Użytki rolne w dzierżawie	UE-15(10)	0,51	0,50	0,48	0,46	0,39	0,38	0,40	0,39	0,43	-0,00	12,56
	UE-15						0,42	0,43	0,42	0,44	0,00	-5,96
	UE-12(11)						0,60	0,59	0,54	0,42	-0,03	55,11
	UE-27(26)						0,52	0,52	0,50	0,46	-0,01	18,39
Gospodarstwa dzierżawiące użytki rolne	UE-15(10)	0,60	0,58	0,58	0,60	0,61	0,61	0,66	0,66	0,68	0,00	-9,19
	UE-15						0,57	0,62	0,60	0,62	0,00	-12,86
	UE-12(11)						1,08	1,08	1,10	1,08	0,00	-0,72
	UE-27(26)						0,88	0,91	0,92	0,90	0,00	-5,24
Średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego	UE-15(11)	0,86	0,86	0,87	0,88	0,89	0,88	0,86	0,87	0,93	0,00	-3,60
	UE-15					0,78	0,78	0,76	0,77	0,82	0,00	-5,15
	UE-12						1,18	1,23	1,23	1,44	0,04	-70,67
	UE-27						1,12	1,12	1,11	1,20	0,01	-22,76
Koncentracja gruntów rolnych w gospodarstwach – współczynniki GINI’ego wg klas wielkości obszarowej	UE-15(11)	0,19	0,19	0,19	0,19	0,19	0,19	0,19	0,20	0,18	-0,00	0,28
	UE-15					0,19	0,18	0,18	0,18	0,17	-0,00	3,82
	UE-12						0,28	0,28	0,29	0,26	-0,00	6,49
	UE-27						0,24	0,24	0,24	0,22	-0,00	5,01
Koncentracja gruntów rolnych w gospodarstwach – współczynniki GINI’ego wg klas wielkości ekonomicznej gospodarstw	UE-15(11)	0,25	0,24	0,22	0,22	0,23	0,24	0,25	0,25		0,00	-0,79
	UE-15						0,28	0,29	0,31		0,01	-12,62
	UE-12						0,31	0,30	0,29		-0,01	10,24
	UE-27						0,34	0,34	0,35		0,00	-4,27

Legenda: UE-27(26) – grupa nie uwzględnia Polski, UE-15(11) – grupa nie uwzględnia Austrii, Finlandii, Niemiec oraz Szwecji, UE-15(10) - grupa nie uwzględnia Austrii, Finlandii, Szwecji, Niemiec oraz Francji, UE-12(11) – grupa nie uwzględnia Polski

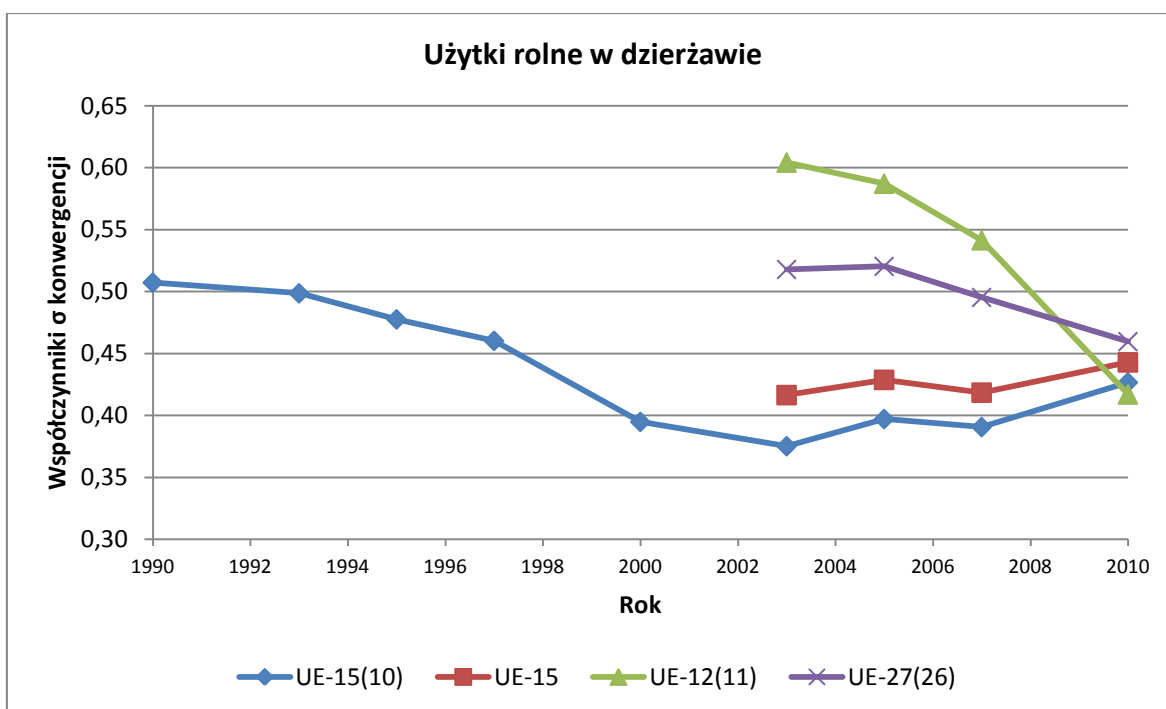
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Legenda: UE-15(11) – grupa nie uwzględnia Austrii, Finlandii, Niemiec oraz Szwecji

Rysunek 45 Współczynniki σ -konwergencji struktury użytkowania gruntów rolnych - SHDI w Unii Europejskiej w latach 1990-2010

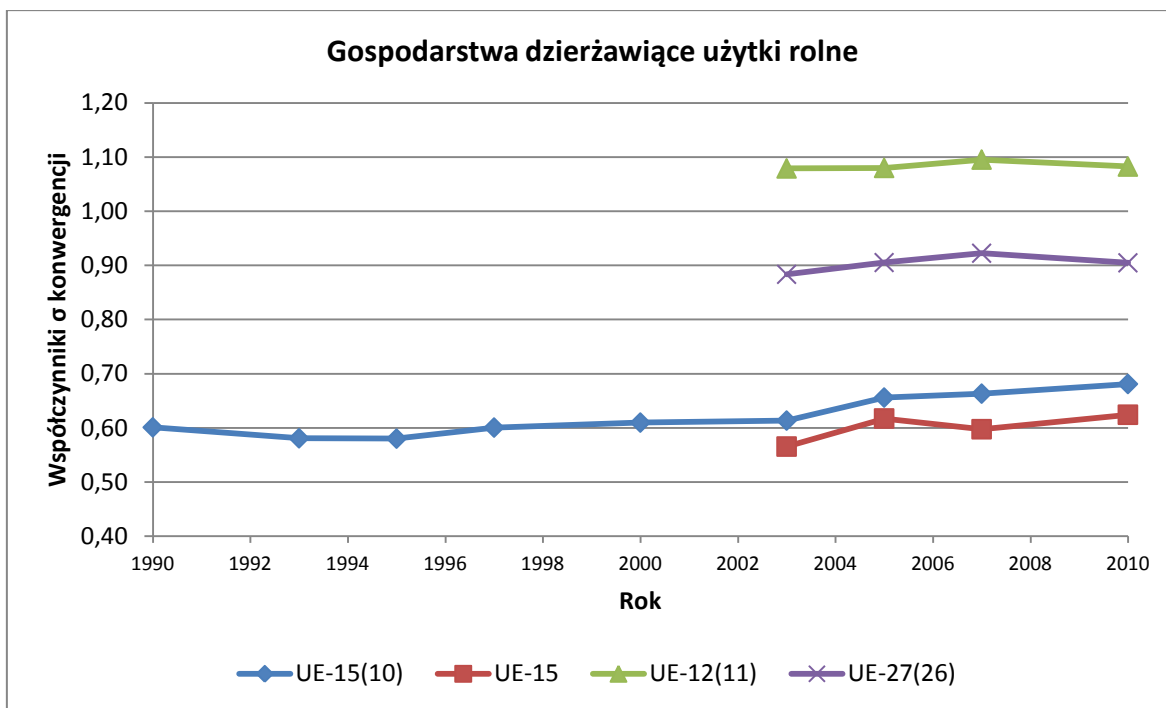
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Legenda: UE-27(26) – grupa nie uwzględnia Polski, UE-15(10) - grupa nie uwzględnia Austrii, Finlandii, Szwecji, Niemiec oraz Francji, UE-12(11) – grupa nie uwzględnia Polski

Rysunek 46 Współczynniki σ -konwergencji użytków rolnych w dzierżawie w Unii Europejskiej w latach 1990-2010

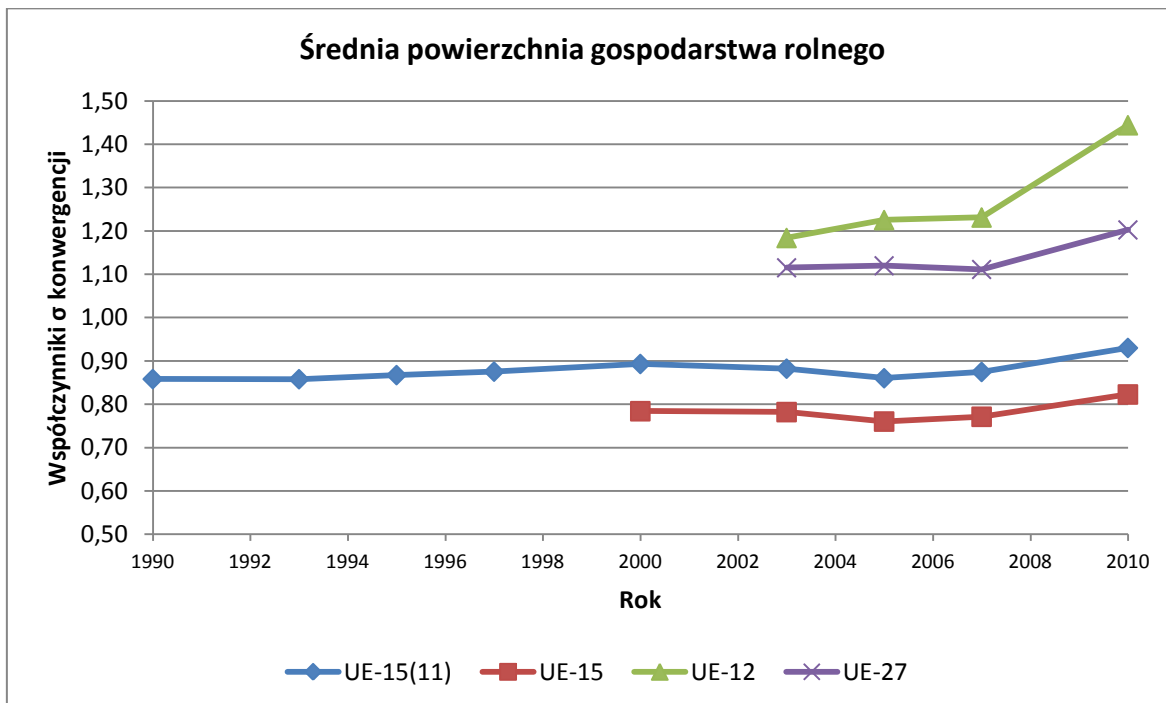
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Legenda: UE-27(26) – grupa nie uwzględnia Polski, UE-15(10) - grupa nie uwzględnia Austrii, Finlandii, Szwecji, Niemiec oraz Francji, UE-12(11) – grupa nie uwzględnia Polski

Rysunek 47 Współczynniki σ -konwergencji gospodarstw dzierżawiących użytki rolne w Unii Europejskiej w latach 1990-2010

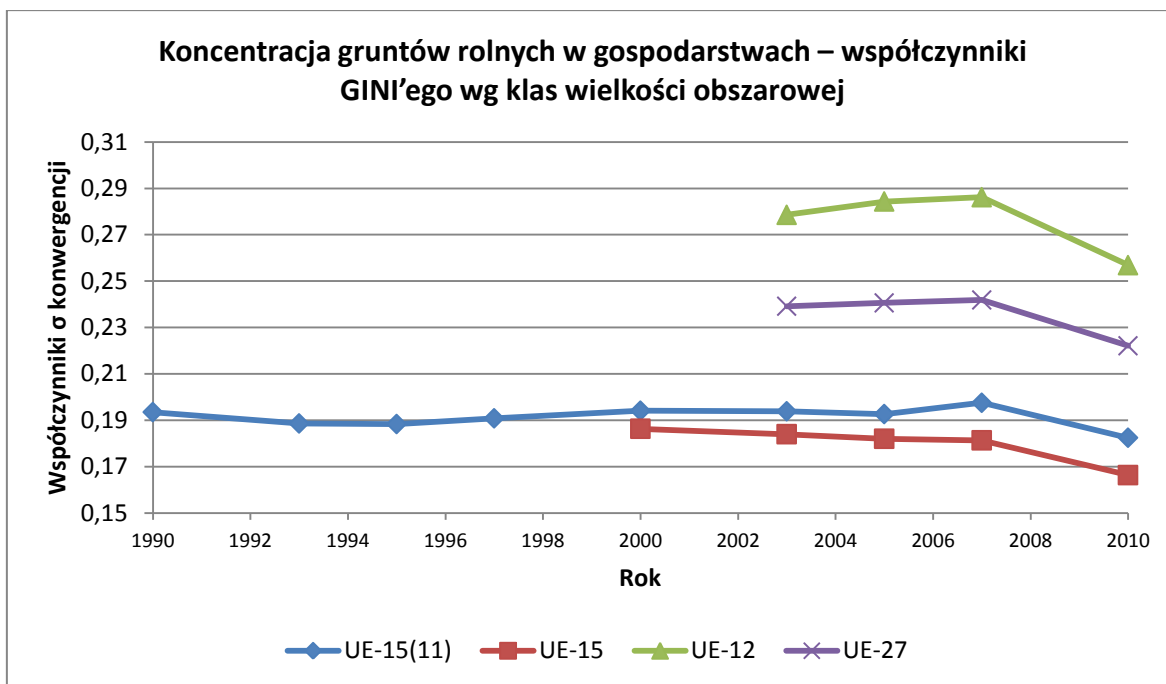
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Legenda: UE-15(11) – grupa nie uwzględnia Austrii, Finlandii, Niemiec oraz Szwecji

Rysunek 48 Współczynniki σ -konwergencji średniej powierzchni gospodarstwa rolnego w Unii Europejskiej w latach 1990-2010

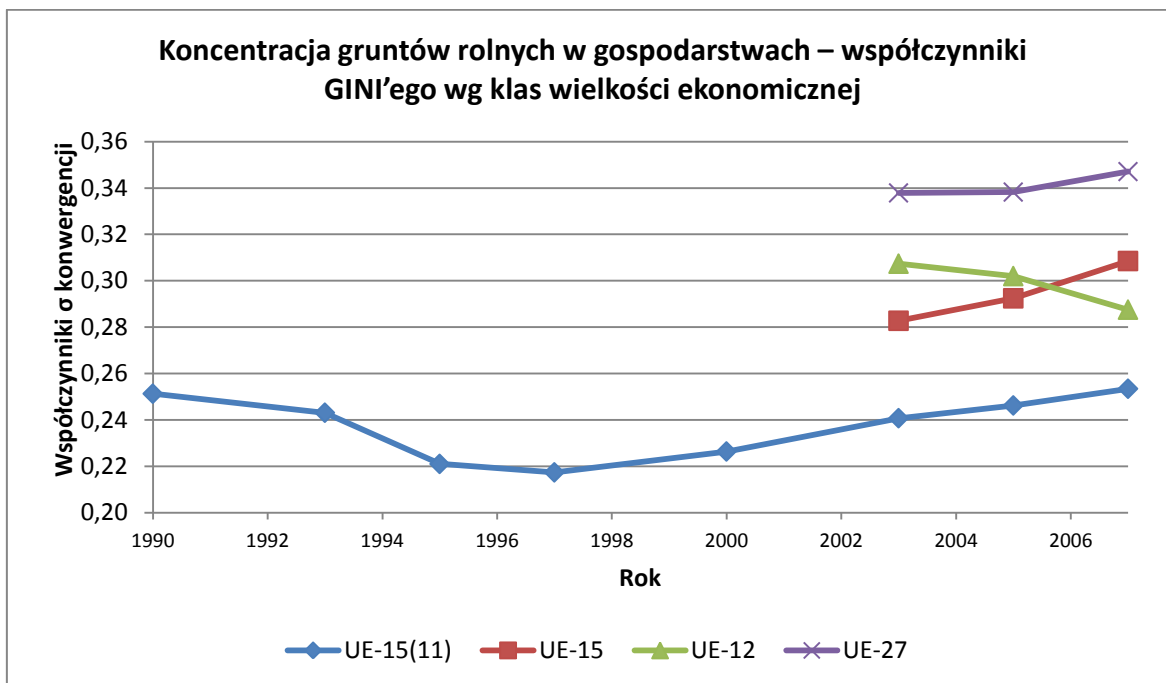
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Legenda: UE-15(11) – grupa nie uwzględnia Austrii, Finlandii, Niemiec oraz Szwecji

Rysunek 49 Współczynniki σ -konwergencji koncentracji gruntów rolnych w gospodarstwach – współczynniki GINI’ego wg klas wielkości obszarowej w Unii Europejskiej w latach 1990-2010

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Legenda: UE-15(11) – grupa nie uwzględnia Austrii, Finlandii, Niemiec oraz Szwecji

Rysunek 50 Współczynniki σ -konwergencji koncentracji gruntów rolnych w gospodarstwach – współczynniki GINI’ego wg klas wielkości ekonomicznej w Unii Europejskiej w latach 1990-2010

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Na podstawie oszacowanych parametrów o występowaniu procesów zbieżności można by mówić również w odniesieniu do koncentracji gruntów rolnych w gospodarstwach wg klas wielkości obszarowej (Tabela 19), jednakże z ujęcia graficznego (Rysunek 49) wyraźnie wynika, iż ujemne wartości współczynnika kierunkowego funkcji trendu dla UE-15(11), UE-12 i UE-27 są wynikiem zmian, jakie miały miejsce między 2007 a 2010 r. Wcześniej dochodziło bowiem do dywergencji badanej zmiennej. Wskazany okres jest zbyt krótki, by na jego podstawie wnioskować o odwróceniu tendencji w kształtowaniu współczynnika Gini'ego w poszczególnych grupach konwergencji. Niemniej wykres potwierdza zjawisko konwergencji w zakresie koncentracji ziemi rolniczej w państwach „piętnastki” w latach 2000-2010. Co ciekawe, odwrotna zależność wynika z analizy współczynnika koncentracji obliczonego według klas wielkości ekonomicznej (Rysunek 50). W tym przypadku dla UE-15 obserwuje się proces dywergencji, a o unifikacji można mówić w odniesieniu do państw, których akcesja do Unii nastąpiła po 2004 r. To jednak nie powoduje procesów zbieżności wewnątrz Unii Europejskiej. Natomiast we wszystkich wyróżnionych grupach występuje różnicowanie w odniesieniu do udziału gospodarstw dzierżawiących ziemię rolniczą (Tabela 19, Rysunek 47) oraz średniej powierzchni gospodarstwa (Tabela 19, Rysunek 48).

Mając powyższe na uwadze, trzeba jednak zaznaczyć, że w omawianym zakresie konieczne jest ostrożne podejście do interpretacji malejących wartości σ -konwergencji. Wyszczególnione grupy państw są bowiem wewnętrznie wysoce heterogeniczne, co powoduje, że zaobserwowane zależności mogą być przypadkowe a przy tym mieć interpretację bardziej statystyczną aniżeli ekonomiczną [Próchniak i Rapacki 2007, s. 56]. Co więcej, jak wskazuje B. Chmielewska [2008a, s. 9], w związku z istniejącymi różnicami w poziomie rozwoju gospodarczego państw UE-15 i UE-12, w tym przede wszystkim w poziomie rozwoju rolnictwa i kształcie struktury agrarnej, organizowanie rolnictwa w „nowych” państwach członkowskich UE na wzór rolnictwa i obszarów wiejskich krajów założycielskich EWG nie jest możliwe, a nawet potrzebne. Zgodnie zaś z poglądem A. Mierosławskiej [2009, s. 150] występowanie różnych polityk regionalnych rozwoju obszarów wiejskich dostosowanych do lokalnych warunków jest zjawiskiem pożądanym. Jednakże jak wskazuje W. Michna [2009, s. 24-44], są one często nierealistyczne, wewnętrznie sprzeczne oraz pozbawione drogi osiągnięcia wyznaczonych celów, a jednocześnie bywają niekiedy sprzeczne z założeniami wspólnej polityki rolnej UE. Procesy konwergencji mogą zachodzić w sytuacji, gdy w ramach WPR następować będzie jedynie określenie ramowych (strategicznych) celów rozwoju rolnictwa i obszarów

wiejskich przy pozostawieniu państwom członkowskim swobody decydowania o rozdysponowaniu środków w ramach krajowych czy regionalnych potrzeb sektora. Wspólnym celem powinno być przy tym wielofunkcyjne rolnictwo prowadzące do zrównoważonego rozwoju oraz wielofunkcyjności wsi. Takie podejście pozwoli na ograniczenie nadmiernej koncentracji ziemi w państwach UE-15, jak również rozwój sektora rolnego w UE-12. Tym samym jest to szansa na upodobnienie się w przyszłości struktury agrarnej.

4. Konwergencja struktur agrarnych w Unii Europejskiej po 2003 r. w świetle analizy skupień

4.1. Zasoby ziemi rolniczej jako determinanta procesów konwergencji struktur agrarnych

Powyższe wnioski stanowią podstawę dla przeprowadzenia analizy konwergencji w grupach państw, które posiadają cechy wspólne pod względem zasobów oraz struktury ziemi rolniczej. W tym celu, badania występowania ewentualnej zbieżności typu σ powtórzone przy uwzględnieniu uzyskanych skupień państw według uwarunkowań zasobowych oraz kształtu struktur ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej. Mając na względzie dostępność danych statystycznych dla wszystkich krajów, poniższe studia obejmują okres 2003-2010.

Na podstawie danych liczbowych o procesach konwergencji można mówić w odniesieniu do wszystkich badanych zmiennych, jednak obejmują one jedynie wybrane grupy (Tabela 20). W zakresie struktury użytkowania gruntów rolnych zbieżność nie zachodzi w 3 segmencie. W przypadku użytków rolnych w dzierżawie – w grupie 1 i 3, a dla gospodarstw dzierżawiących ziemię oraz średniej wielkości gospodarstwa rolnego – w grupie 3 i 4. Z kolei jeśli wziąć pod uwagę koncentrację ziemi rolniczej w gospodarstwach przy uwzględnieniu klas wielkości ekonomicznej, okazuje się, że zjawisko zbieżności dotyczy jedynie segmentu 1 i 3. Należy mieć jednak przy tym na uwadze wartości współczynnika kierunkowego trendu parametru σ -konwergencji dla badanych cech opisujących strukturę agrarną, która mieści się w przedziale $\langle -0,04; 0,04 \rangle$, co powoduje, że zachodzące zmiany są na bardzo niewielkim poziomie. Z wykresów można zaś odczytać, iż analogicznie jak to miało miejsce w odniesieniu do analizy konwergencji struktur w UE-27, UE-15 i UE-12, także w tym przypadku następuje nasilenie zmian, a niekiedy wręcz odwrócenie tendencji rozwojowej po 2007 r. (Rysunek

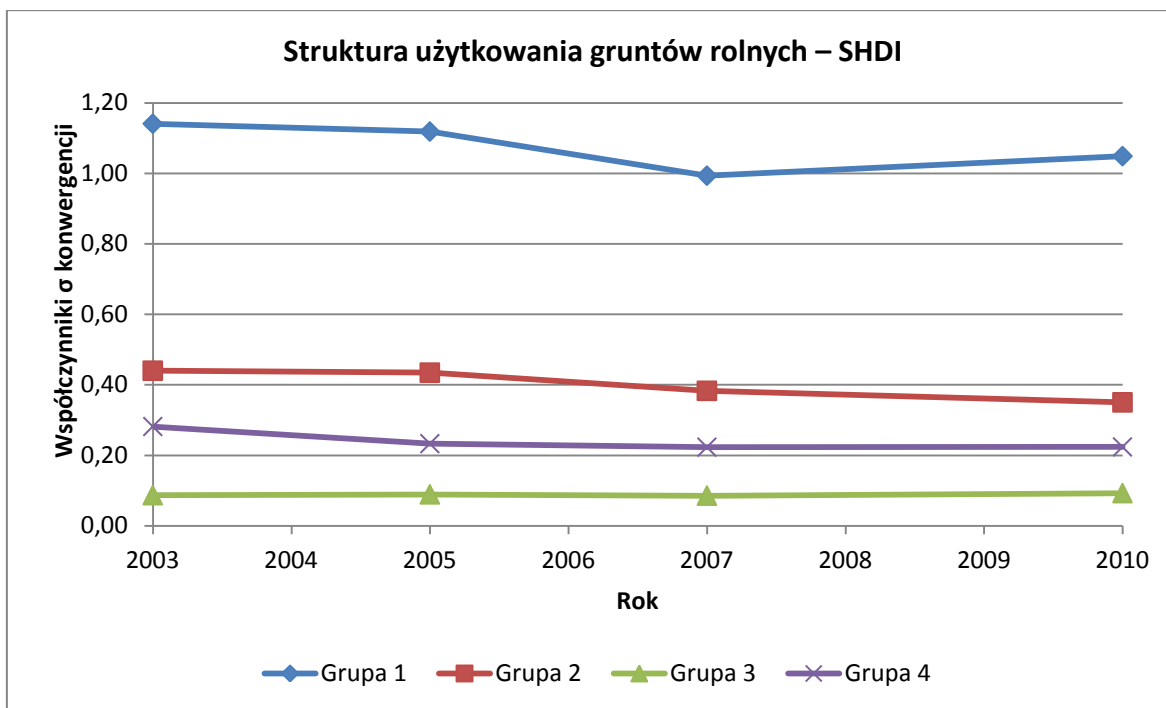
51-Rysunek 56). Tym samym należy uznać, iż nie jest uprawnione stwierdzenie o zachodzących procesach unifikacji struktur agrarnych w grupach państw, które wyróżnione zostały w oparciu o podobieństwo zasobów ziemi rolniczej. Nasuwa się przy tym pytanie, czy w takim razie możliwa będzie identyfikacja występowania zjawiska konwergencji struktur agrarnych w grupach państw, które wyodrębnione zostały na podstawie uwarunkowań strukturalnych. Tym samym możliwa stanie się ocena, czy

Tabela 20 Współczynniki σ -konwergencji zmiennych opisujących struktury agrarne w Unii Europejskiej w latach 2003-2010 w świetle analizy skupień względem zasobów ziemi rolniczej

Wyszczególnienie		2003	2005	2007	2010	Parametry równania regresji	
						α_1	α_0
Struktura użytkowania gruntów rolnych – SHDI	Grupa 1	1,14	1,12	0,99	1,05	-0,02	33,17
	Grupa 2	0,44	0,43	0,38	0,35	-0,01	28,35
	Grupa 3	0,09	0,09	0,09	0,09	0,00	-1,27
	Grupa 4	0,28	0,23	0,22	0,22	-0,00	15,28
Użytki rolne w dzierżawie	Grupa 1	0,18	0,17	0,20	0,21	0,01	-10,49
	Grupa 2	0,57	0,59	0,55	0,43	-0,02	43,02
	Grupa 3	0,45	0,43	0,45	0,46	0,00	-4,32
	Grupa 4*	0,61	0,59	0,57	0,57	-0,01	12,48
Gospodarstwa dzierżawiące użytki rolne	Grupa 1	0,75	0,69	0,55	0,47	-0,04	86,46
	Grupa 2	1,18	1,13	1,15	1,10	-0,01	20,44
	Grupa 3	0,36	0,41	0,38	0,44	0,01	-18,60
	Grupa 4*	0,62	0,73	0,67	0,70	0,01	-16,61
Średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego	Grupa 1	0,39	0,19	0,12	0,15	-0,03	63,53
	Grupa 2	1,00	0,95	0,93	0,89	-0,01	29,86
	Grupa 3	0,79	0,79	0,80	0,87	0,01	-23,09
	Grupa 4	1,29	1,32	1,30	1,58	0,04	-77,66
Koncentracja gruntów rolnych w gospodarstwach – współczynniki GINI’ego wg klas wielkości obszarowej	Grupa 1	0,28	0,28	0,25	0,24	-0,01	11,62
	Grupa 2	0,24	0,24	0,24	0,22	-0,00	5,54
	Grupa 3	0,14	0,13	0,13	0,08	-0,01	14,37
	Grupa 4	0,28	0,29	0,29	0,25	-0,00	6,65
Koncentracja gruntów rolnych w gospodarstwach – współczynniki GINI’ego wg klas wielkości ekonomicznej gospodarstw	Grupa 1	0,37	0,37	0,34		-0,01	14,19
	Grupa 2	0,30	0,30	0,32		0,00	-8,96
	Grupa 3	0,20	0,20	0,18		-0,01	11,70
	Grupa 4	0,41	0,41	0,44		0,01	-15,46

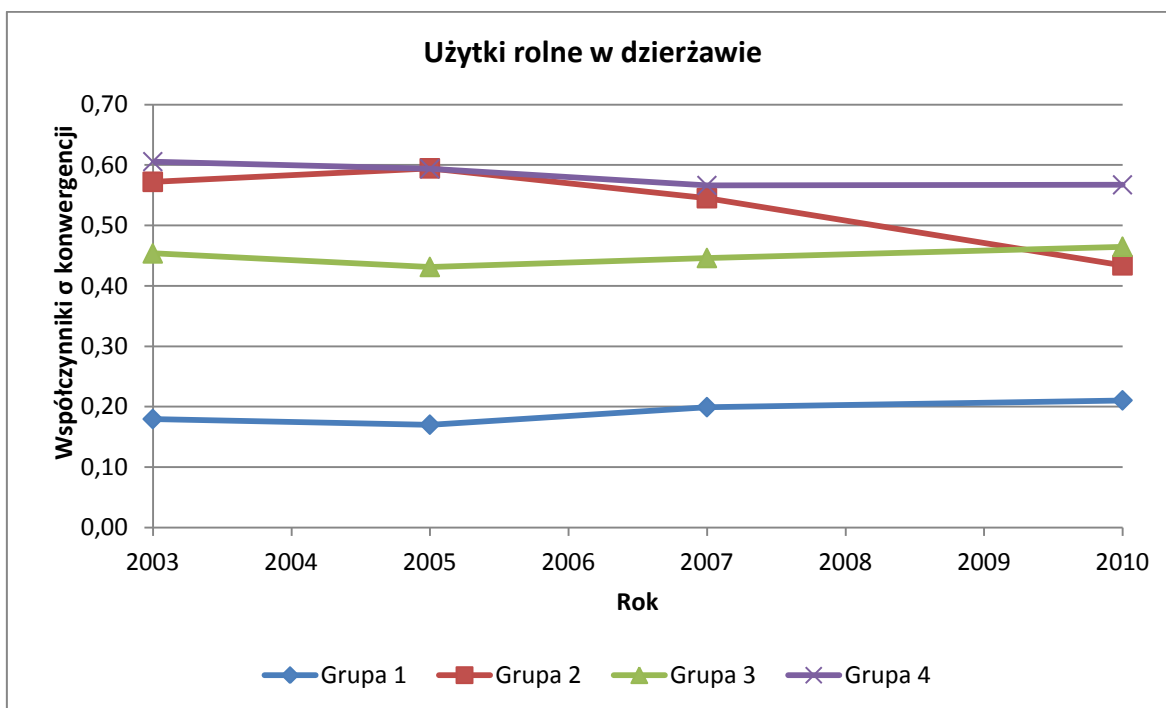
* grupa 4 nie uwzględnia Polski

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Rysunek 51 Współczynniki σ -konwergencji struktury użytkowania gruntów rolnych - SHDI w grupach państw członkowskich UE względem zasobów ziemi rolniczej po 2003 r.

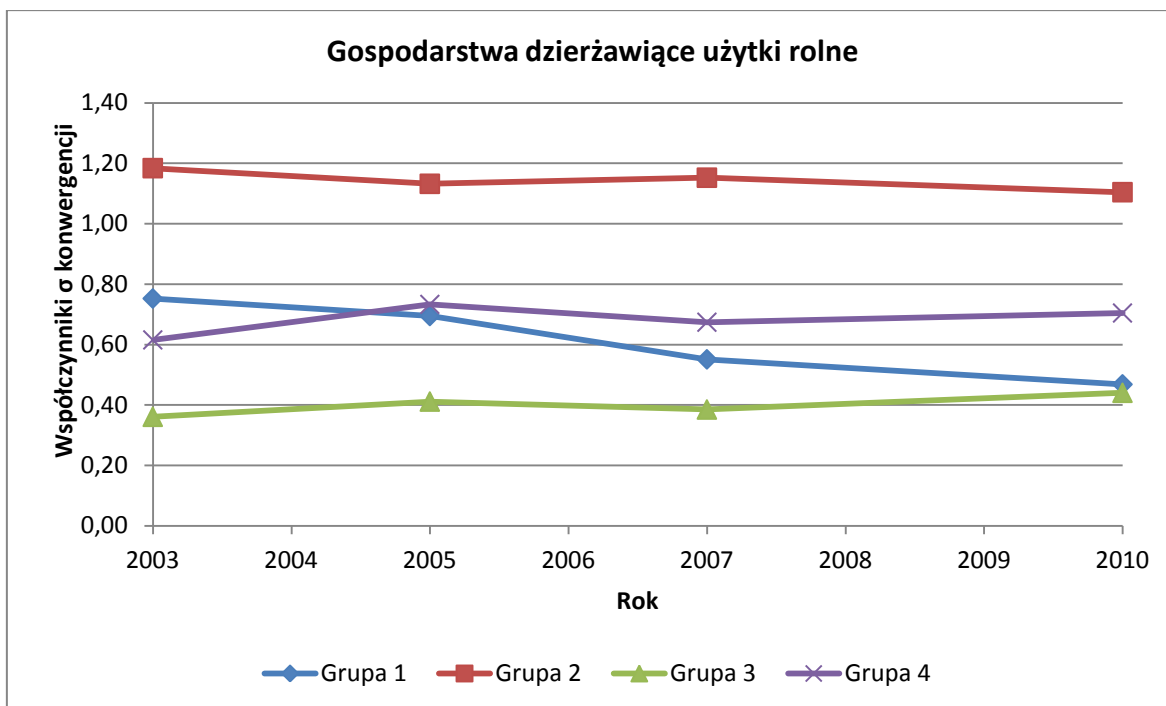
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

* grupa 4 nie uwzględnia Polski

Rysunek 52 Współczynniki σ -konwergencji użytków rolnych w dzierżawie w grupach państw członkowskich UE względem zasobów ziemi rolniczej po 2003 r.

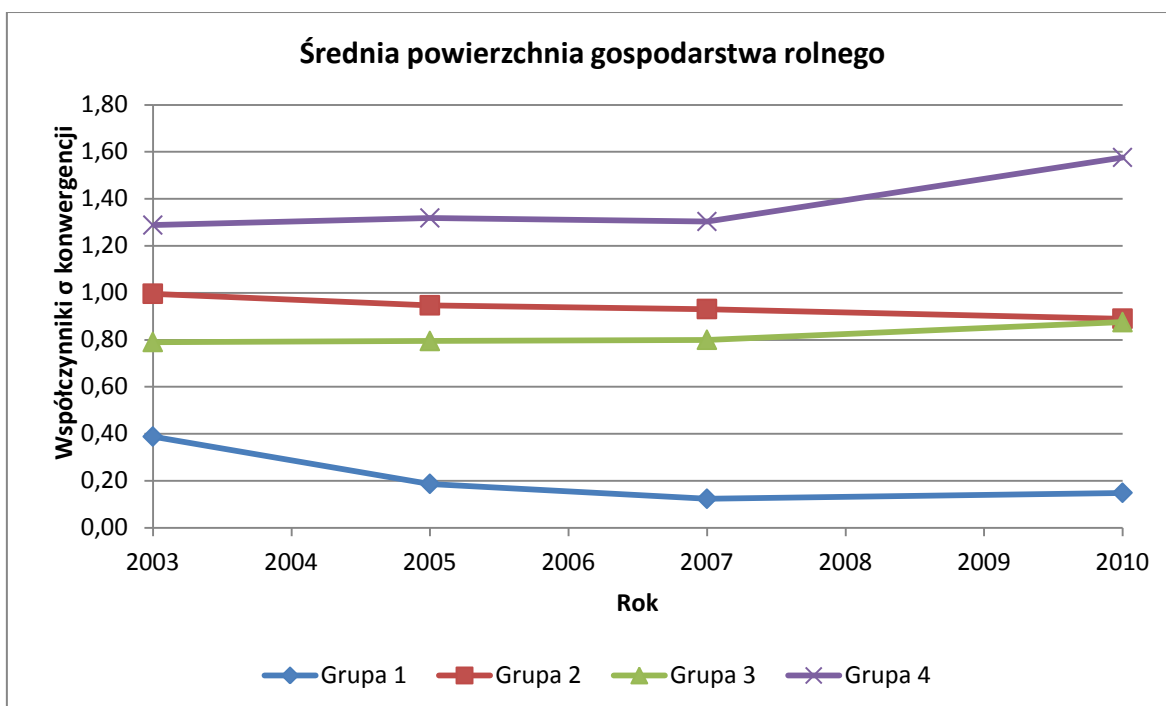
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

* grupa 4 nie uwzględnia Polski

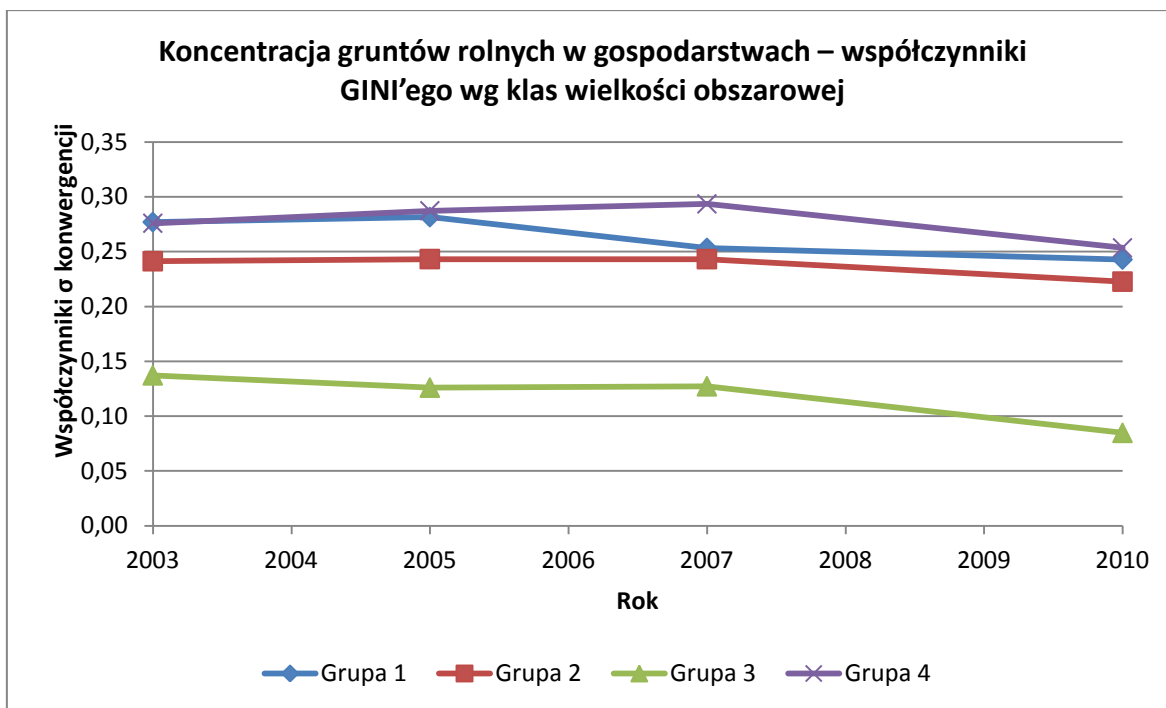
Rysunek 53 Współczynniki σ -konwergencji gospodarstw dzierżawiących użytki rolne w grupach państw członkowskich UE względem zasobów ziemi rolniczej po 2003 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

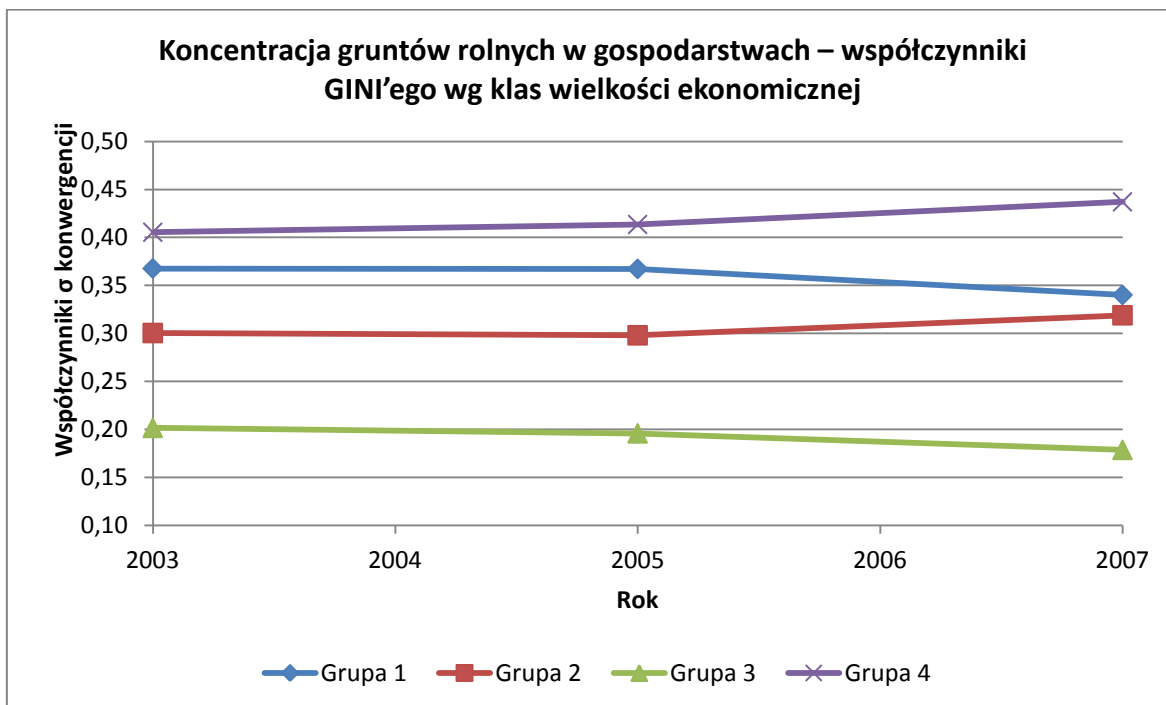
Rysunek 54 Współczynniki σ -konwergencji średniej powierzchni gospodarstwa rolnego w grupach państw członkowskich UE względem zasobów ziemi rolniczej po 2003 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Rysunek 55 Współczynniki σ -konwergencji koncentracji gruntów rolnych w gospodarstwach – współczynniki GINI’ego wg klas wielkości obszarowej w Unii Europejskiej w grupach państw członkowskich UE względem zasobów ziemi rolniczej po 2003 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Rysunek 56 Współczynniki σ -konwergencji koncentracji gruntów rolnych w gospodarstwach – współczynniki GINI’ego wg klas wielkości ekonomicznej w grupach państw członkowskich UE względem zasobów ziemi rolniczej po 2003 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

między państwami o zbliżonej strukturze ziemi rolniczej zachodzą procesy ich dalszego ujednoczenia, czy też poszczególne państwa charakteryzować się będą niezależnym kierunkiem kształtowania badanych cech.

4.2. Podobieństwo struktur agrarnych jako wyznacznik procesów unifikacji struktur ziemi rolniczej

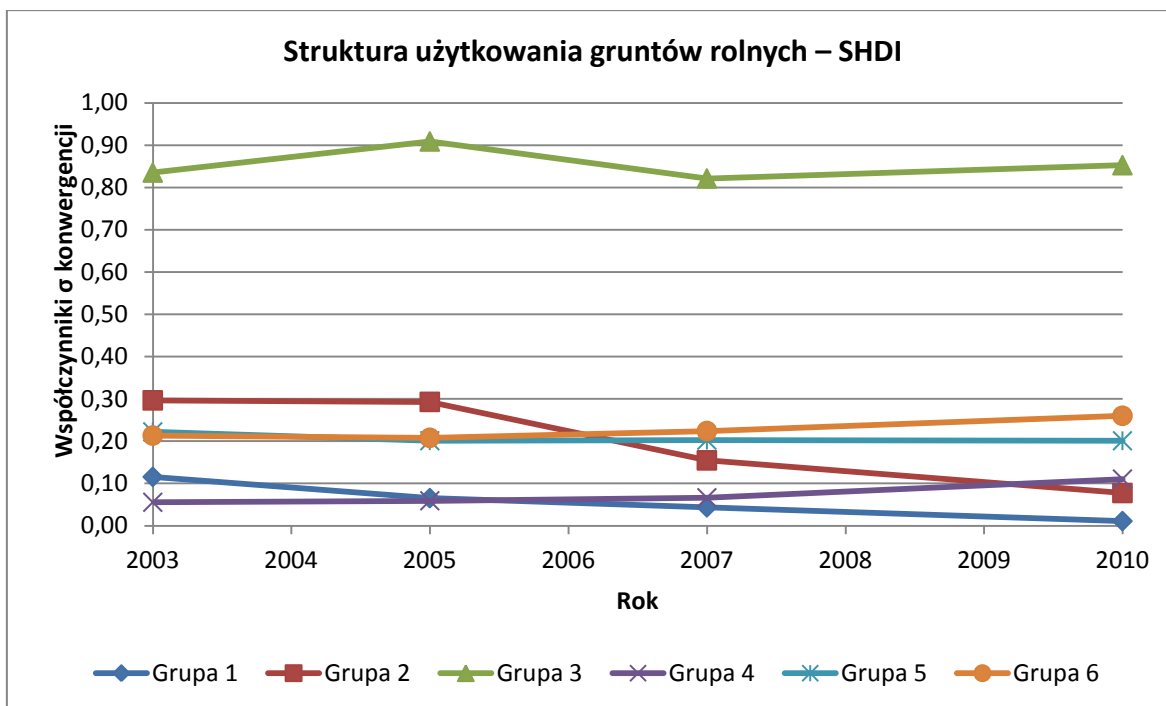
Przeprowadzona analiza skupień państw członkowskich Unii Europejskiej metodą Warda dla 2003 r. (wyjściowy rok dla badania zjawiska konwencji) pozwoliła na wyodrębnienie sześciu segmentów. Z oszacowania współczynników σ -konwencji dla struktury użytkowania gruntów, struktury własnościowej wyrażonej udziałem dzierżaw w gospodarowaniu ziemią rolniczą, średniej powierzchni gospodarstwa oraz współczynników koncentracji gruntów rolnych w gospodarstwach oraz wyznaczenia na ich podstawie funkcji trendu liniowego wynika, iż w okresie 2003-2010 o zjawisku zbieżności struktury można mówić jedynie w odniesieniu do wybranych cech oraz grup (Tabela 21). W przypadku struktury użytkowania ujemna wartość współczynnika kierunkowego trendu występuje w grupie pierwszej, drugiej, trzeciej oraz piątej, jednak ich wartość jest niewielka, co ponownie powoduje konieczność zachowania ostrożności w interpretacji. Oscylowanie wartości wskaźnika w okolicy zera oznacza bowiem, iż poziom zróżnicowania utrzymuje się na prawie niezmiennym poziomie. Co więcej, w przypadku grupy trzeciej brak jest jednego kierunku zmian wartości parametru σ -konwencji (Rysunek 57). Jeżeli chodzi zaś o użytki rolne w dzierżawie zjawisko konwencji zidentyfikowane zostało jedynie w segmencie drugim, trzecim i piątym (Tabela 21), co potwierdzenie znajduje również przy interpretacji na podstawie wykresu (Rysunek 58). W przypadku ujemnych wartości współczynnika kierunkowego trendu dla segmentu pierwszego pod względem udziału gospodarstw dzierżawiących ziemię (Rysunek 59) oraz segmentu pierwszego i czwartego z punktu widzenia średniej powierzchni gospodarstwa (Rysunek 60) zauważyć należy odwrócenie kierunku zmian po 2005 i 2007 r., co ponownie nie pozwala na potwierdzenie procesu konwencji państw należących do poszczególnych grup względem wskazanych zmiennych. Z kolei analiza zbieżności koncentracji zasobów gruntów rolnych w gospodarstwach zarówno względem grup obszarowych (Rysunek 61) oraz klas wielkości ekonomicznej (Rysunek 62) wskazuje, iż w ramach poszczególnych segmentów zachodzą procesy dywergencji. Jedyny wyjątek w tym obszarze stanowi segment 6 i to wyłącznie w zakresie współczynnika Gini'ego wyrażono przy uwzględnieniu klas wielkości obszarowej.

Tabela 21 Współczynniki σ -konwergencji zmiennych opisujących struktury agrarne w Unii Europejskiej w latach 2003-2010 w świetle analizy skupień względem struktur ziemi rolniczej

Wyszczególnienie		2003	2005	2007	2010	Parametry równania regresji	
						α_1	α_0
Struktura użytkowania gruntów rolnych – SHDI	Grupa 1	0,12	0,07	0,04	0,01	-0,01	28,80
	Grupa 2	0,30	0,29	0,15	0,08	-0,03	6947
	Grupa 3	0,84	0,91	0,82	0,85	-0,00	3,63
	Grupa 4	0,06	0,06	0,07	0,11	0,01	-15,65
	Grupa 5	0,22	0,20	0,20	0,20	-0,00	5,26
	Grupa 6	0,21	0,21	0,22	0,26	0,01	-14,02
Użytki rolne w dzierżawie	Grupa 1	0,04	0,04	0,05	0,09	0,01	-14,00
	Grupa 2	0,24	0,21	0,20	0,12	-0,02	33,70
	Grupa 3	0,46	0,50	0,45	0,40	-0,01	21,96
	Grupa 4	0,25	0,30	0,30	0,35	0,01	-23,90
	Grupa 5*	0,27	0,27	0,21	0,14	-0,02	38,59
	Grupa 6	0,18	0,22	0,21	0,26	0,01	-20,64
Gospodarstwa dzierżawiące użytki rolne	Grupa 1	0,54	0,88	0,81	0,59	-0,00	5,07
	Grupa 2	0,77	0,61	0,71	0,78	0,01	-12,81
	Grupa 3	0,22	0,29	0,30	0,24	0,00	-2,72
	Grupa 4	0,25	0,38	0,38	0,46	0,03	-54,92
	Grupa 5*	1,00	0,95	1,03	1,00	0,00	-6,52
	Grupa 6	0,31	0,34	0,34	0,36	0,01	-10,60
Średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego	Grupa 1	0,70	0,79	0,81	0,47	-0,03	69,63
	Grupa 2	0,81	0,95	1,02	1,13	0,04	-88,52
	Grupa 3	1,89	1,93	1,91	1,99	0,01	-23,30
	Grupa 4	0,72	0,65	0,65	0,67	-0,01	11,52
	Grupa 5	0,66	0,67	0,69	0,70	0,01	-12,77
	Grupa 6	0,84	0,85	0,85	0,88	0,01	-10,13
Koncentracja gruntów rolnych w gospodarstwach – współczynniki GINI'ego wg klas wielkości obszarowej	Grupa 1	0,06	0,08	0,08	0,11	0,01	-14,04
	Grupa 2	0,10	0,12	0,13	0,13	0,00	-8,73
	Grupa 3	0,19	0,23	0,26	0,23	0,01	-10,55
	Grupa 4	0,12	0,12	0,14	0,13	0,00	-4,75
	Grupa 5	0,08	0,07	0,08	0,10	0,00	-6,28
	Grupa 6	0,15	0,15	0,14	0,11	-0,01	10,57
Koncentracja gruntów rolnych w gospodarstwach – współczynniki GINI'ego wg klas wielkości ekonomicznej gospodarstw	Grupa 1	0,06	0,06	0,06		0,00	-0,62
	Grupa 2	0,13	0,17	0,16		0,01	-19,32
	Grupa 3	0,17	0,19	0,19		0,01	-11,63
	Grupa 4	0,18	0,17	0,19		0,00	-8,51
	Grupa 5	0,10	0,10	0,11		0,00	-5,74
	Grupa 6	0,29	0,31	0,33		0,01	-23,64

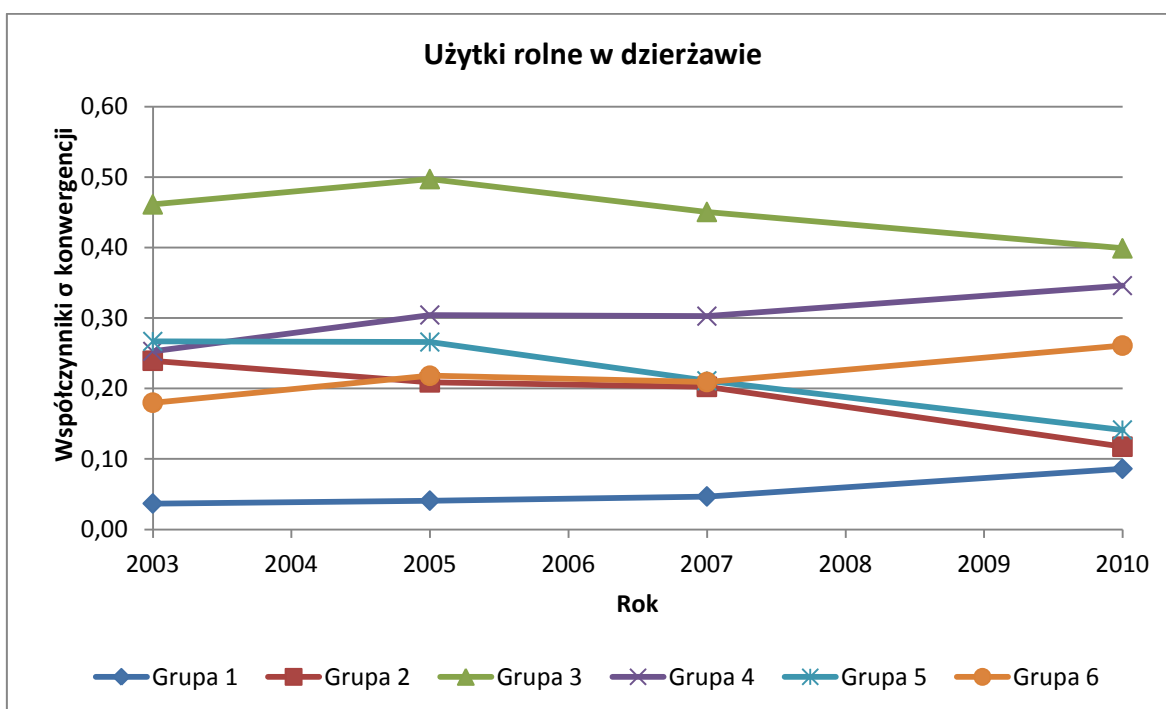
* grupa nie uwzględnia Polski

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Rysunek 57 Współczynniki σ -konwergencji struktury użytkowania gruntów rolnych - SHDI w grupach państw członkowskich Unii Europejskiej względem struktur ziemi rolniczej po 2003 r.

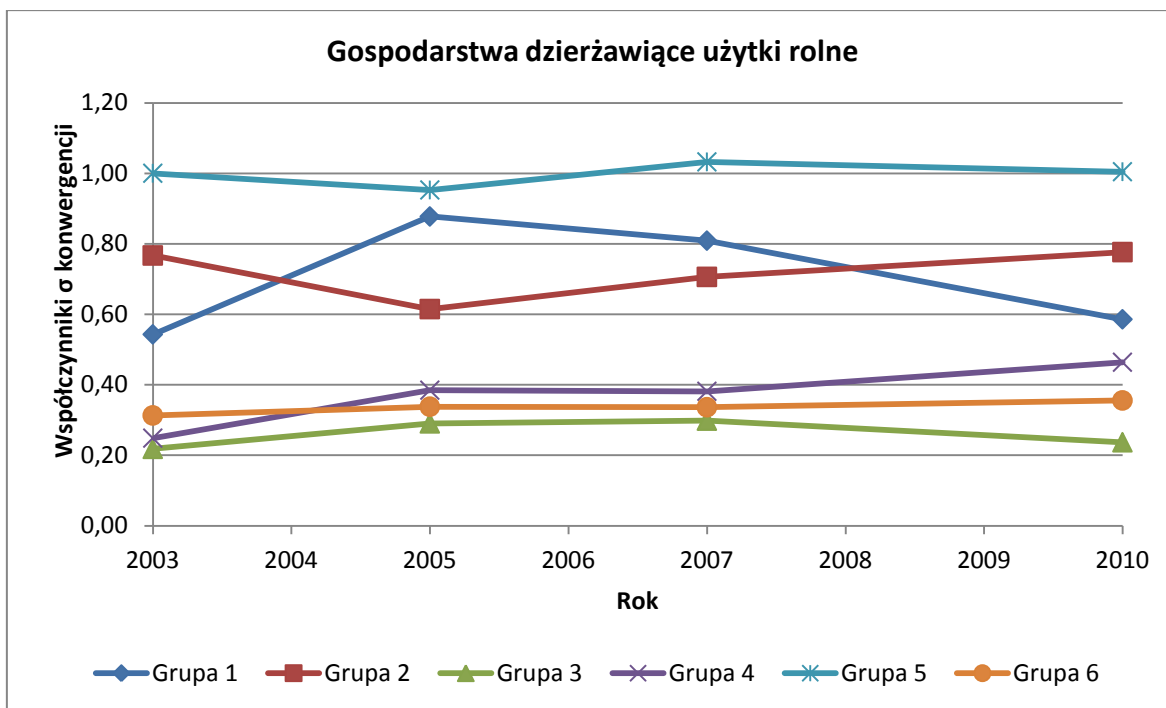
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

* grupa 5 nie uwzględnia Polski

Rysunek 58 Współczynniki σ -konwergencji użytków rolnych w dzierżawie w grupach państw członkowskich Unii Europejskiej względem struktur ziemi rolniczej po 2003 r.

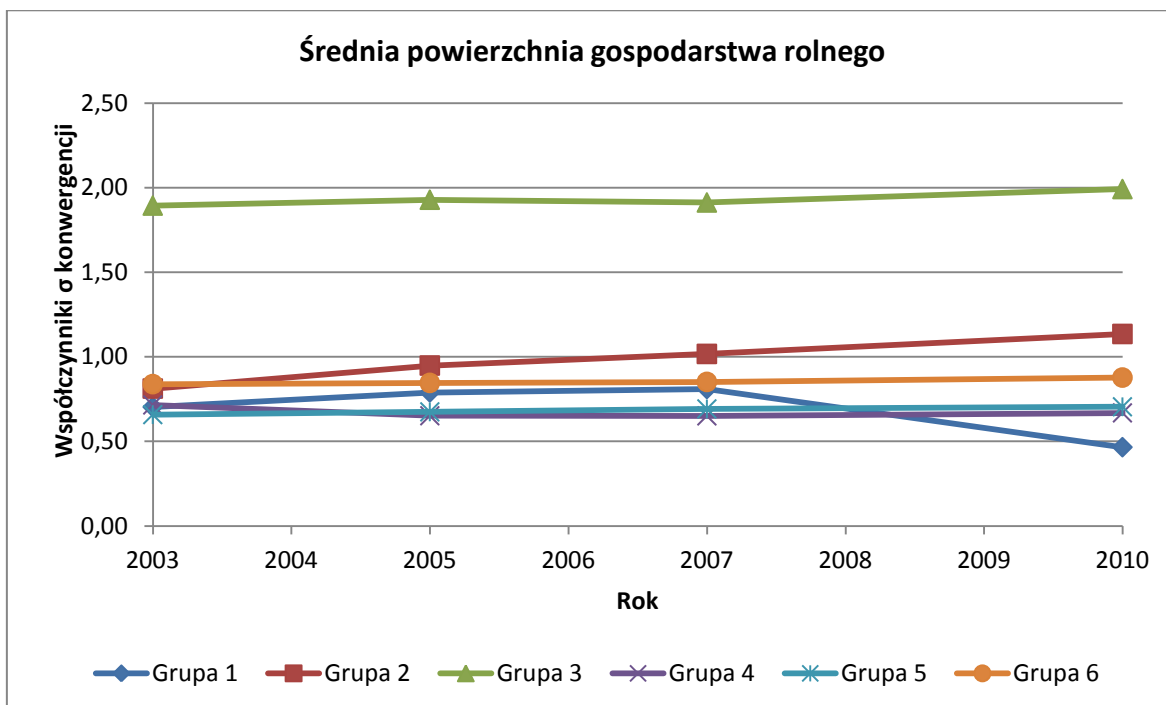
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

* grupa 5 nie uwzględnia Polski

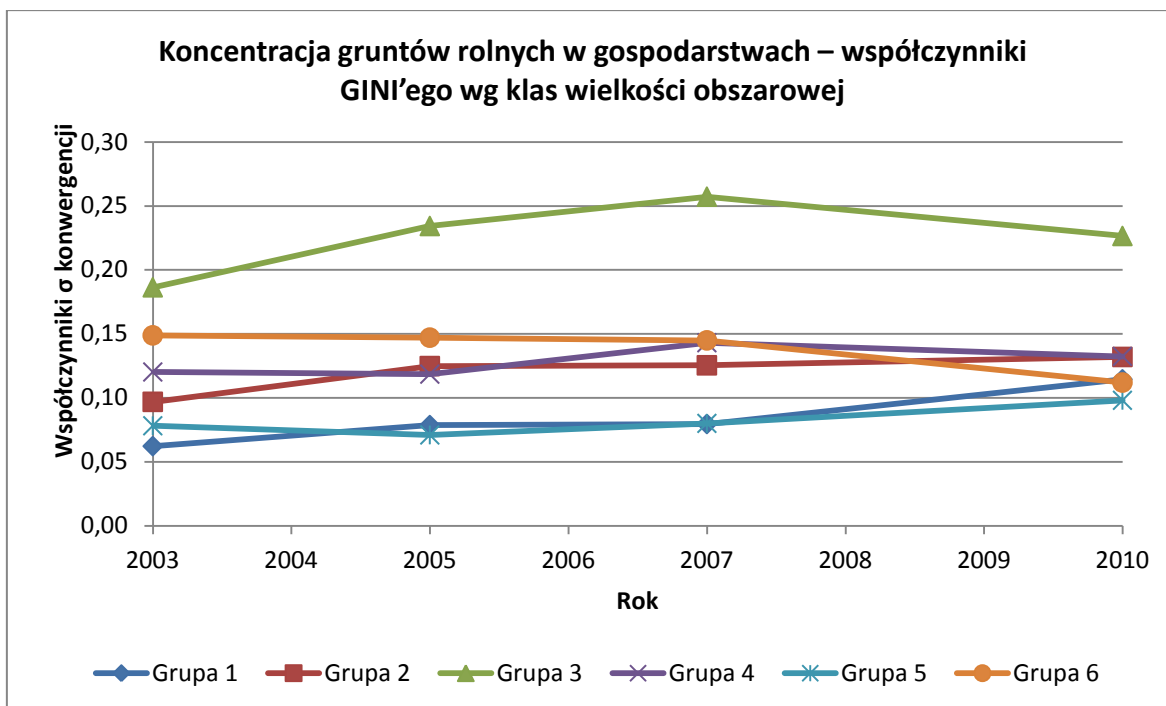
Rysunek 59 Współczynniki σ -konwergencji gospodarstw dzierżawiących użytki rolne w grupach państw członkowskich Unii Europejskiej względem struktur ziemi rolniczej po 2003 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

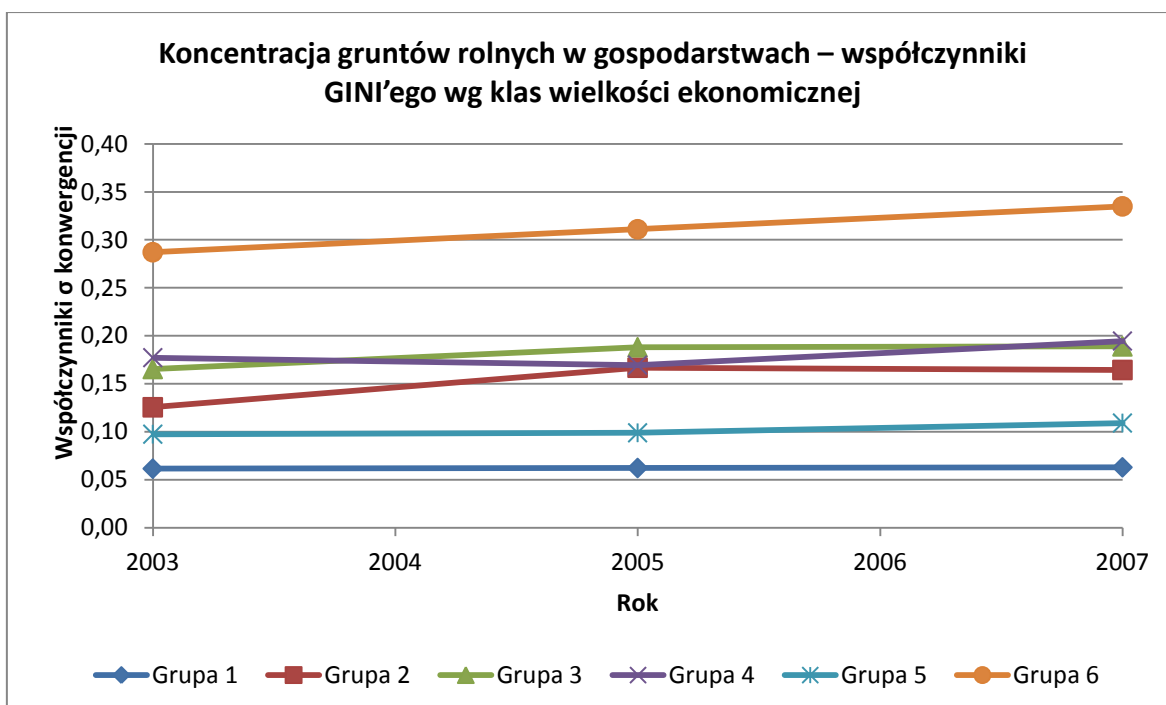
Rysunek 60 Współczynniki σ -konwergencji średniej powierzchni gospodarstwa rolnego w grupach państw członkowskich Unii Europejskiej względem struktur ziemi rolniczej po 2003 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Rysunek 61 Współczynniki σ -konwergencji koncentracji gruntów rolnych w gospodarstwach – współczynniki GINI’ego wg klas wielkości obszarowej w Unii Europejskiej w grupach państw członkowskich Unii Europejskiej względem struktur ziemi rolniczej po 2003 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Rysunek 62 Współczynniki σ -konwergencji koncentracji gruntów rolnych w gospodarstwach – współczynniki GINI’ego wg klas wielkości ekonomicznej w grupach państw członkowskich Unii Europejskiej względem struktur ziemi rolniczej po 2003 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Mając powyższe na uwadze, należy podkreślić, że stwierdzenie o zachodzących procesach konwergencji wewnątrz grup państw wyróżnionych na podstawie podobieństwa struktury agrarnej w 2003 r. również nie jest uprawnione. Tym samym można wnioskować, iż dotychczasowe uwarunkowania zasobowe oraz strukturalne dotyczące ziemi rolniczej nie są głównymi determinantami zachodzących w poszczególnych państwach członkowskich przekształceń struktury ziemi rolniczej. Potwierdza to hipotezę, zgodnie z którą poszczególne państwa członkowskie kształtują omawianą strukturę w sposób niezależny, a jednocześnie uzasadnia przypuszczenie, iż o kierunku przekształceń decydować będą przede wszystkim uwarunkowania historyczne, ekonomiczne i instytucjonalne, co przejawia się między innymi w celach oraz instrumentach narodowych polityk rolnych.

5. Ekonomiczne i administracyjnoprawne determinanty kształtowania struktur rolnych; ocena współzależności

5.1. Materiały i metody

Mając na uwadze, iż przeprowadzona analiza konwergencji nie potwierdziła tezy o procesach unifikacji struktury agrarnej w wyróżnionych grupach, należy wskazać, że ani przynależność do Unii Europejskiej ani uwarunkowania zasobowe i strukturalne nie prowadzą do procesów zbieżności badanej zmiennej. To powoduje potrzebę identyfikacji czynników, które determinować mogą kształtowanie badanych uwarunkowań. Mając na uwadze, iż obrót ziemią rolniczą w państwach członkowskich Unii Europejskiej nie jest poddany wyłącznie mechanizmowi rynkowemu, analizie poddano zasady gospodarowania nieruchomościami rolnymi w państwach o największym potencjale produkcyjnym. Przyjęto przy tym kryterium zasobów użytków rolnych przekraczające 5% ogółu ziemi rolniczej w UE. Tym samym analizie poddano 7 państw należących zarówno do UE-15 jak i UE-12. Są to: Francja, Hiszpania, Wielka Brytania, Niemcy, Polska, Włochy oraz Rumunia.

Ponadto rozważania uzupełniono o badanie współzależności występujących między cechami opisującymi strukturę ziemi rolniczej a parametrami zasobów gruntów rolnych, rynku tego czynnika oraz potencjalnymi determinantami ekonomicznymi. W tym celu przeprowadzona została analiza korelacji przy wykorzystaniu współczynnika korelacji liniowej Pearsona, który służy do określenia kierunku i siły zachodzących współzależności. Wartości parametru dla wybranych zmiennych została oszacowana w oparciu o formułę:

$$r_{xy} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 (y_i - \bar{y})^2}}$$

gdzie: x_i, y_i to wartości odpowiednio zmiennych X i Y dla obserwacji i ($i = 1, 2, \dots, n$), n – liczba obserwacji, \bar{x}, \bar{y} – średnie arytmetyczne zaobserwowanych wartości każdej z tych zmiennych [Witkowski 2005, s. 230]. Współczynnik korelacji przyjmuje wartości z przedziału $\langle -1; 1 \rangle$, przy czym wartość bezwzględna współczynnika korelacji na poziomie $|r_{xy}| \leq 0,3$ oznacza korelację niewyraźną, w przedziale $0,3 < |r_{xy}| \leq 0,5$ – średnią, oraz na poziomie $|r_{xy}| > 0,5$ – wyraźną [Sobczyk 2004, s. 238-239]. Należy przy tym jednak zaznaczyć, że analiza korelacji pozwala na wykrycie oraz opisanie w sposób ilościowy jedynie współwystępowania zmiennych, a nadanie zidentyfikowanym związkom charakteru przyczynowo-skutkowego wymaga ich merytorycznej interpretacji.

5.2. Instytucjonalno-prawne otoczenie rynków ziemi rolniczej w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskiej

5.2.1. Uzasadnienie dla ingerencji państwa w rynek ziemi rolniczej

Jak wykazano we wcześniejszych częściach pracy wspólna polityka rolna Unii Europejskiej nie jest wyłączną determinantą funkcjonowania rolnictwa w państwach UE, w tym także kształtowania zasobów ziemi oraz struktury agrarnej. Obecnie jest to potwierdzone w art. 4 ust. 2 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej [Traktat z 30 marca 2010], zgodnie z którym rolnictwo, a także środowisko, należą do dziedzin objętych kompetencjami dzielonymi między Unią a państwami członkowskimi. Oznacza to, iż akty prawne wiążące w tej dziedzinie mogą stanowić, a prawo stosować, zarówno Unia jak i państwa członkowskie. Te ostatnie wykonują swoją kompetencję w zakresie, w jakim Unia tego nie dokonała lub postanowiła zaprzestać wykonywania swojej kompetencji. Co więcej, zgodnie z postanowieniami art. 295 Traktatu Rzymskiego [Traktat z 25 marca 1957] zasady prawa własności, w tym również w odniesieniu do czynnika ziemi, zastrzeżone zostały do właściwości ustawodawstw państw członkowskich. Przepis ten został powielony w następnych traktatach, także w Traktacie o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (art. 345) [Traktat z 30 marca 2010]. Zgodnie zaś z wykładnią Trybunału Sprawiedliwości, ochronę własności w europejskim porządku prawnym zapewniają koncepcje i zasady wspólne konstytucjom państw członkowskich, a nie art. 295 Traktatu Rzymskiego [Wyrok z dnia 13 grudnia 1979]. To zaś oznacza możliwość stosowania przez poszczególne państwa narodowych polityk rolnych, co wiąże się z koniecznością

określenia jej potrzeby oraz zakresu, w taki sposób by nie naruszały one regulacji ponadnarodowych [Tomczak 2009a, s. 7].

Sprawny obrót gruntami rolnymi, jak również prawidłowo funkcjonujący rynek ziemi ogrywają ważną rolę w rozwoju ekonomicznym oraz wzroście gospodarczym, co wynika z kilku powodów. Jak wskazują Deininger i Feder [2001] powyższe czynniki: 1) umożliwiają dostęp do ziemi dla najwyżej produktywnych rolników, którzy są w posiadaniu mniejszych zasobów niż zgłaszany popyt, 2) pozwalają na wymianę ziemi jako czynnika rozwijającego pozarolniczy rynek pracy oraz 3) ułatwiają wykorzystanie ziemi jako zabezpieczenia przyczyniającego się do szerszego dostępu do rynków kredytowych¹²⁷. Z drugiej jednak strony, mając na uwadze, iż ziemia jest dla rolnictwa elementem koniecznym, który jest niepomnażalny, gospodarowanie gruntami rolnymi nie może być pozostawione działaniom wolnego rynku. Zgodnie zaś ze stanowiskiem Federalnego Trybunału Konstytucyjnego „sprawiedliwy porządek prawny i społeczny tym bardziej zmusza do tego, aby uwypuklać interesy ogółu wobec ziemi w dużo silniejszym stopniu, aniżeli w przypadku dóbr majątkowych” [Martínez 2012, s. 63]. Co więcej, jako uzasadnienie interwencjonizmu w rynek wskazuje się: występowanie cykli koniunkturalnych, zagwarantowanie dostępności dóbr publicznych, występowanie efektów zewnętrznych, problemy informacyjne, jak również konieczność redystrybucji dochodów i dóbr pożądanых społecznie [Begg, Fischer i Dornbusch 1999, s. 103-106]. W przypadku gospodarowania gruntami rolnymi istotne wydają się być wszystkie powyższe uzasadnienia za wyjątkiem cykliczności rynku ziemi rolniczej [Majchrzak i Smędzik 2010a, s. 357-371]. Dodatkowo zaś znaczenie zyskuje wzrost efektywności wykorzystania zasobów oraz zagwarantowanie bezpieczeństwa żywnościowego [Czyżewski B. 2003, s. 142]. Ponadto, szczególną rolę przypisać należy kształtowaniu pożądanej w poszczególnych państwach struktury agrarnej, w tym przeciwdziałaniu nadmiernej koncentracji ziemi rolniczej, ale także nadmiernym podziałom nieruchomości rolnych.

Jak wskazuje W. Michna [2009b, s. 25], rolnictwo nie jest pozostawiane prawom rynku w żadnym z krajów rozwiniętych, a tym bardziej państw należących do OECD czy Unii Europejskiej. W UE-27 niemal wszystkie rynki rolne poddawane są regulacjom instytucjonalnym, które wpływają na ich funkcjonowanie. Nie inaczej jest w przypadku

¹²⁷ O ile to rynki ziemi odgrywają istotną rolę w tworzeniu bardziej rentownych struktur agrarnych, w przypadku dużej fragmentacji gospodarstw rolnych okazuje się, iż nie są one wystarczające. Z tego tytułu wiele państw europejskich prowadzi pro aktywne i wspierające polityki i strategie rządowe w tym zakresie. Te zaś w pierwszej kolejności bazują na wybraniu, odpowiednich do istniejących warunków, instrumentów zarządzania gruntami.

rynku ziemi rolniczej. Kształtowanie struktury agrarnej nie podlega bowiem czystemu mechanizmowi rynkowemu, lecz jest ona tworzona przez państwo za pośrednictwem szczególnych uwarunkowań obrotu nieruchomościami¹²⁸. Obejmują one instrumenty służące unormowaniu pożądanej struktury własności ziemi z uwzględnieniem nierzadko również aspektu dochodowego, możliwości obrotu czy warunków sukcesji. Dotyczy to między innymi zakazu sprzedaży gruntów na cele niespełniające założeń planu zagospodarowania przestrzennego, wymogów posiadania przez nabywcę wykształcenia lub praktyki zawodowej w rolnictwie, wymogów związanych z miejscem zamieszkania na danym obszarze, a także ograniczeń dalszej odsprzedaży gruntów [Zadura 2008, s. 17]. W głównej mierze chodzi o stworzenie warunków do poprawy struktury obszarowej gospodarstw rolnych przy jednoczesnym przeciwdziałaniu nadmiernej koncentracji gruntów rolnych, zapobieganie nieracjonalnym podziałom gospodarstw rolnych, a także zapewnienie korzystania z gruntów rolnych przez osoby posiadające odpowiednie kwalifikacje gwarantujące prawidłowe ich zagospodarowanie. Sektor publiczny jest tym samym integralną częścią rynku ziemi rolniczej. Z jednej strony jako legislator ustala ramy prawne funkcjonowania rynku nieruchomości rolnych, z drugiej zaś poprzez powołane przez siebie instytucje występuje bądź jako właściciel części zasobu bądź pośrednik przy jego zagospodarowaniu.

Jednocześnie jednak należy zaznaczyć, iż prawna regulacja obrotu nieruchomościami rolnymi uważana jest za sprzeczną z europejską swobodą przepływu kapitału [Martínez 2012, s. 59-61, *Rynek ziemi* 2012, s. 42]. Dotyczy to przede wszystkim sytuacji, w których zabrania się nabywania gruntów rolnych przez osoby spoza rolnictwa w celach pozarolniczych, w tym inwestycyjnych (lokata kapitału). Z drugiej zaś strony państwa członkowskie mają kompetencje do wprowadzania regulacji służących ochronie klasycznych interesów publicznych, w tym względów dobra wspólnego, czy leżących w interesie ogólnym. To zaś uprawnia poszczególne kraje do odsunięcia na dalszy plan zasady nieograniczonego przepływu kapitału. Ma to szczególne zastosowanie w obszarach, które nie są uregulowane prawem unijnym, w tym także w zakresie rolnictwa. Warunkiem jest jedynie takie określenie celów strukturalnych w odniesieniu do tego sektora, które realizując ideę utrzymania żywotnej struktury rolnictwa nie będą sprzeczne z celami wspólnotowymi. Niemniej, trzeba wyraźnie podkreślić, iż w zakresie sektora rolnego, to

¹²⁸ Trudno się przy tym zgodzić ze stanowiskiem W. Michny, zgodnie z którym najczęstszą formą interwencji są dotacje na kupno ziemi. W państwach członkowskich Unii Europejskiej dotacje tego rodzaju nie znajdują, co do zasady, aktualnie zastosowania, a kształtowanie struktur agrarnych odbywa się poprzez instytucjonalne otoczenie rynków ziemi rolniczej w poszczególnych krajach.

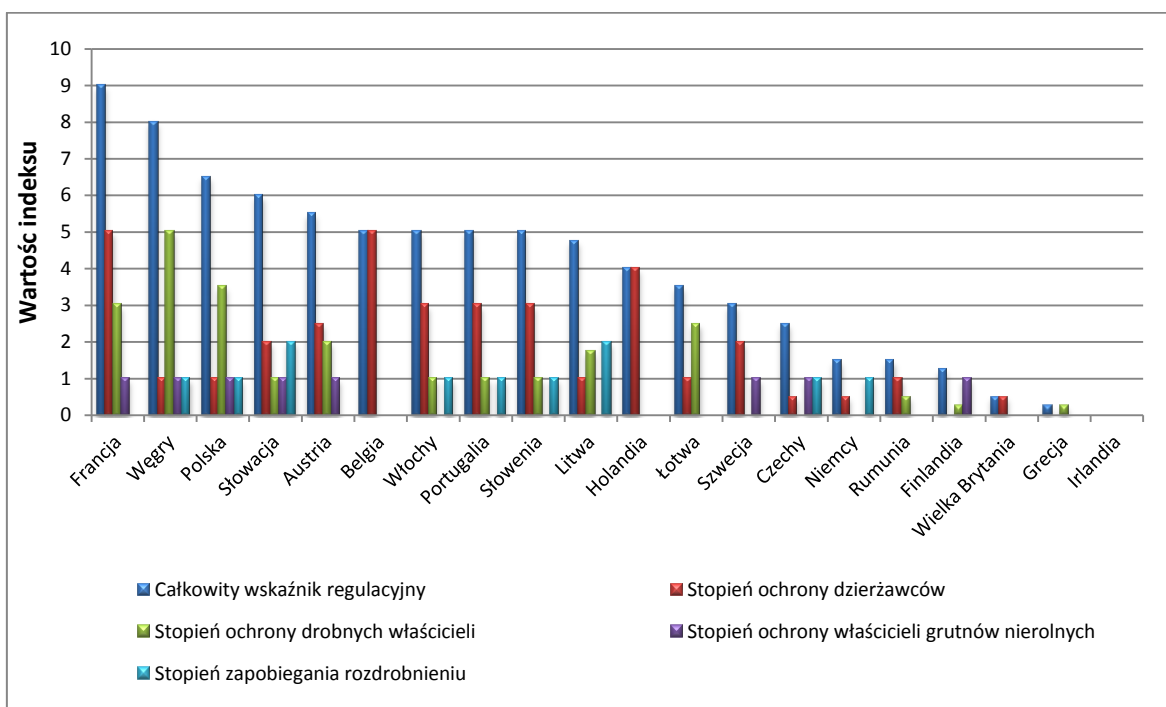
państwo członkowskie, a nie Unia Europejska jest uprawnione do ustalenia celów. Należy przy tym mieć na uwadze, że wewnątrz UE są one zróżnicowane między innymi w zależności od geograficznych i społeczno-politycznych uwarunkowań państw członkowskich. W krajach skandynawskich celem jest rolnicze wykorzystanie terenów do tej poży niezamieszkałych, natomiast we Francji dąży się do zapobiegania migracji ze wsi do miast oraz zagwarantowania wystarczającego zaopatrzenia. Z kolei ustawodawstwo Górnej Austrii służy utrzymaniu struktury agrarnej opartej na małych i średnich gospodarstwach rolnych [Martínez 2012, s. 61-63]. W każdym razie, zgodnie ze stanowiskiem Trybunału Sprawiedliwości „przepisy krajowe, mające na celu zapobieganie nabywaniu gruntów rolnych w celach czysto spekulacyjnych w państwie członkowskim, a które służą w ten sposób ułatwianiu nabywania tych gruntów przede wszystkim osobom zamierzającym je uprawiać, odpowiadają celowi służącemu interesowi ogólnemu w państwie członkowskim, w którym grunty rolne bezspornie stanowią ograniczony zasób naturalny” [Wyrok z 25 stycznia 2007].

Powyższe cele realizowane są najczęściej przy pomocy szczególnych instytucji pośredniczących w kształtowaniu struktur agrarnych, które powołane zostały w większości państw członkowskich Unii Europejskiej¹²⁹. Są nimi tzw. banki ziemi (fundusze ziemi), które, pomimo podejmowanych w literaturze prób definicji, nie zostały precyzyjnie sformalizowane. Można jednak uznać, iż bankiem ziemi jest organizacja, której celem jest pozyskiwanie (nabywanie) i czasowe zarządzanie zasobami ziemi na obszarach wiejskich, a także redystrybucja (przez sprzedaż lub dzierżawę) pozyskanych zasobów służąca poprawie struktury agrarnej, bądź też przekazanie ziemi do celów pozarolniczych, zgodnie z interesem publicznym. Tym samym są to podmioty mające istotny wpływ na gospodarowanie gruntami rolnymi.

Ograniczenia w obrocie nieruchomościami rolnymi są charakterystyczne dla wszystkich krajów członkowskich UE [Martínez 2012, s. 62]. W poszczególnych państwach podstawowymi aktami prawnymi regulującymi obrót ziemią są kodeksy cywilne oraz kodeksy rolne, jednak w wielu państwach występują również ustawy szczegółowe oraz inne źródła prawa, które określają warunki gospodarowania gruntami rolnymi. Forma regulacji wynika między innymi z genezy prawa rolnego w doktrynie danego regionu, a tym samym jest ona zróżnicowana w poszczególnych państwach

¹²⁹ W większości państw UE-15 fundusze ziemi mają długoletnie doświadczenie w realizacji programów poprawy struktury agrarnej, projektów proekologicznych i rozwoju infrastruktury. Z jednej strony instytucje te przyczyniają się do zmniejszenia kosztów wywłaszczenia gruntów, z drugiej zaś wpływają na wzrost projektów dobrowolnej komasacji gruntów.

[Stelmachowski 2008, s. 15-28]. Niemniej, choć każde państwo jest niezależne w tworzeniu administracyjno-prawnego otoczenia rynku gruntów rolnych, można odnotować istotne podobieństwa w tym zakresie. Wynikają one z dążeń do zagwarantowania ciągłości rodzinnego charakteru rolnictwa przy zachowaniu własności ziemi w rękach obywateli, z dbałości o zapewnienie odpowiedniego poziomu dochodów z gospodarstwa oraz z przeciwdziałania obrotowi ziemią rolniczą w celach spekulacyjnych. Co więcej, pomiędzy państwami następuje wymiana doświadczeń z zakresu poprawy struktury gospodarstw rolnych, warunków pracy ludności rolniczej i ochrony środowiska na obszarach wiejskich. Odbywa się to między innymi w ramach Europejskiego Stowarzyszenia Instytucji Rozwoju Obszarów Wiejskich (Association Europeenne des Institutions d'Amenagement Rural – AEIAR), które obecnie zrzesza 26 organizacji członkowskich z krajów Europy.

Rysunek 63 Wskaźniki regulacji prawnych w zakresie gospodarowania nieruchomościami rolnymi w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskich

Źródło: [Swinnen i inni 2013]

Spośród państw członkowskich Unii Europejskiej najbardziej uregulowany rynek ziemi rolniczej występuje we Francji oraz na Węgrzech, a najbardziej liberalny spośród państw UE-15 w Irlandii, Grecji oraz Wielkiej Brytanii, zaś UE-12 – Rumunii i Czechach (Rysunek 63) [Lizińska 2006, s. 210]. Przy tym rynki ziemi rolniczej w państwach UE-12 kształtowane są obecnie przez wprowadzanie rozwiązań prawnych regulujących prywatny

obrót nieruchomościami rolnymi, uruchomienie systemów rejestracji gruntów, procesy reprivatyzacji (restytucji praw własności) oraz działania przeciwdziałające nadmiernemu rozdrobnieniu agrarnemu [Rynek ziemi 2008, s. 42]. Zasady gospodarowania gruntami rolnymi w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskiej przedstawione zostały poniżej.

5.2.2. Reguły gospodarowania nieruchomościami rolnymi we Francji

Francja jest państwem o najwyższym wskaźniku regulacji prawnych w zakresie gospodarowania gruntami rolnymi. Obejmują one z jednej strony planowanie przestrzenne wyznaczające kierunki zagospodarowania ziemi rolniczej [Pérès 1998]¹³⁰, z drugiej zaś reglamentację wtórnego obrotu nieruchomościami mającą na celu kształtowanie pożądanej struktury agrarnej. Geneza tej ostatniej sięga Kodeksu Napoleona, w którym zawarto pierwsze regulacje dotyczące ochrony gospodarstw rodzinnych. Podejście to zyskało na znaczeniu pod koniec XIX wieku, kiedy model rolnictwa rodzinnego zaczął przekształcać się w model oparty na pracy najemnej, co zrodziło potrzebę nowych ustaw, dostosowanych do nowej rzeczywistości, służących przeciwdziałaniu nadmiernej koncentracji ziemi rolniczej oraz ochronie drobnych gospodarstw przed rozpadem. Po okresie częstych zmian i nowelizacji prawa dotyczącego obrotu gruntami rolnymi w latach 60-tych XX wieku uchwalono nową ustawę rolną, której założenia do dnia dzisiejszego stanowią podstawę ustroju rolnego we Francji. Podstawową wytyczną było przyznanie nadrzędnego znaczenia w rolnictwie kraju gospodarstwu rodzinnemu [Lichorowicz 2000, s. 40-42]. Należy jednak przy tym zaznaczyć, iż podobnie jak ma to miejsce w prawodawstwie Unii Europejskiej, również we Francji brak jest definicji legalnej gospodarstwa rodzinnego. W doktrynie przyjmują się natomiast, że powinno ono zapewnić pełne zatrudnienie dla obojga małżonków oraz ich dzieci. Zgodnie z kryterium obszarowym, dla określenia gospodarstwa rodzinnego stworzono we Francji nową jednostkę powierzchni – SMI¹³¹, która wynosi około 25 hektarów. Przyjęto przy tym, że gospodarstwem rodzinnym jest podmiot o obszarze nie większym niż 4 SMI (ok. 100 ha), a za optymalne uznaje się

¹³⁰ Planowanie przestrzenne we Francji odbywa się jednocześnie na 4 płaszczyznach: planie krajowym, planie regionalnym, planie struktury oraz planach miejscowych. Współcześnie szczególne znaczenie mają plany miejscowe, które uchwalane są przez gminy oraz plany struktury, wyznaczające sposób użytkowania terenu i jego wyposażenie w urządzenia infrastruktury [Sobota 2004, s. 2].

¹³¹ SMI (fr. *Surface Minimale d'Installation en Agriculture*, minimalna powierzchnia urządzenia) to jednostka powierzchni gruntów rolnych mogąca zapewnić zatrudnienie łącznie 2 osobom pracującym w pełnym wymiarze. SMI jest normą o charakterze krajowym, jej wielkość jest ustalana w departamentalnych planach strukturalnych. Przepisy francuskie przewidują również nową jednostkę referencyjną (fr. *Unité de Référence*) stosowaną na poziomie departamentów, poprzez którą określa się powierzchnię zapewniającą ekonomiczną żywotność gospodarstwa. 0,5-1,5 UR odpowiada 2-4 SMI.

jednostki o powierzchni 2-4 SMI, a zatem o powierzchni w zakresie 50-100 ha (przy uwzględnieniu gruntów własnych oraz dzierżawionych) [Stankiewicz 2002; Sobota 2004, s. 4]. Przy tym prowadzona polityka obrotu nieruchomościami rolnymi służy popieraniu i ułatwianiu przekazywania gospodarstw w kręgu rodziny rolnika, tworzeniu i zapewnianiu trwałości bytu już istniejącym gospodarstwom rodzinnym, uniemożliwieniu rozdrobnienia czy zlikwidowania gospodarstwa, którego obszar wynosi powyżej 1 SMI oraz ograniczeniu powiększenia go do rozmiarów powyżej 4 SMI bez względu na to, czy są to grunty dzierżawione, czy własne¹³². Warto również zaznaczyć, że we Francji wyróżnia się dwa podtypy gospodarstw rodzinnych:

- prowadzone na własną odpowiedzialność i rachunek ekonomiczny rolnika oraz
- gospodarstwo o charakterze zespołowym, w skład którego wchodzi krewni oraz powinowaci do III a nawet IV stopnia pokrewieństwa. Funkcjonują one jako rolnicza grupa wspólnego gospodarowania (fr. *Groupement agricole d'exploitation en commun* – GAEC), jako spółka z ograniczoną odpowiedzialnością (fr. *Exploitation agricole à responsabilité limitée* – EARL) lub też w formie rolniczego zespołu gruntów o charakterze rodzinnym (fr. *Groupement foncier agricole* – GFA). Gospodarstwa te dzięki współpracy sprzyjają budowie konkurencyjnej pozycji na rynku oraz zapewniają ciągłość funkcjonowania gospodarstwa rolnego poprzez uregulowanie sposobów przekazywania majątku pomiędzy pokoleniami [Stankiewicz 2002; Sobota 2004, s. 4-5].

Dodatkowo ustawodawstwo francuskie przewiduje instrumenty przeciwdziałające podziałowi gospodarstw rolnych w drodze spadkobrania [Lichorowicz 2008, s. 35-36], jak również konieczność uzyskania zezwolenia (fr. *autorisation préalable*) kompetentnego organu administracyjnego na dokonanie czynności, która prowadzi do powstania, powiększenia lub połączenia gospodarstwa rolnego pod rygorem sankcji ekonomicznych oraz karnych¹³³.

Powyższa polityka kształtowania struktury agrarnej realizowana jest we Francji za pośrednictwem dwóch instytucji:

- SAFER – Stowarzyszenia Zagospodarowania Ziemi i Urządzania Obszarów Wiejskich (fr. *Federation Nationale des Sociétés d'Aménagement Foncier et*

¹³² Wszelkie transakcje prowadzące do likwidacji bądź zmniejszenia gospodarstw o wielkość 2 SMI podlegają kontroli i wymagają zgody organu administracji. Procedurze tej poddano także transakcje prowadzące do powiększenia bądź połączenia się gospodarstw przekraczających 2-4 SMI [Sobota 2004, s. 8]

¹³³ Kodeks rolny przewiduje enumeratywnie wyliczone sytuacje, w których obowiązek uzyskania zezwolenia organu administracji nie ma zastosowania [Blażej 2008, s. 60].

d'Établissement Rural) – powstałego na podstawie ustawy z 5 sierpnia 1960 r. [Loi du 5 août 1960] celem poprawy struktury rolnej i utrzymania rolnictwa na terenie całego państwa [Zadura 2005; Verdun 1998b, s. 69-83] oraz

- FASASA – Funduszu Społecznej Akcji na Rzecz Przebudowy Struktur Rolnych (fr. *Fonds d'Action Sociale pour l'Aménagement des Structures Agricoles*) – utworzonego ustawą z 8 sierpnia 1962 r. [Loi du 8 août 1962] w celu ułatwienia przechodzenia rolników do zawodów pozarolniczych,

przy czym na szczególną uwagę zasługuje pierwsza z nich. SAFER jest prywatną spółką sektora non-profit¹³⁴ znajdującą się pod nadzorem państwowym – komisarzy z ramienia Ministra Rolnictwa oraz Ministra Finansów, której celem jest [Holst van 2009, s. 50]:

- przyczynianie się do utrzymania i rozwoju dynamicznego i zrównoważonego rolnictwa, które następuje poprzez instrumenty służące poprawie zdolności produkcyjnych ziemi (w tym poprawie jakości gleby, zabiegi agrotechniczne), jak również tworzeniu nowych gospodarstw domowych lub rolnych czy otoczenia infrastrukturalnego dla produkcji rolnej;
- wspieranie regionalnych organów w prowadzonej przez nie polityce rozwoju obszarów wiejskich (wspieranie instytucji publicznych odpowiedzialnych za kształtowanie planów zagospodarowania przestrzennego w zakresie infrastruktury, wspomaganie twórców projektów);
- udział w ochronie środowiska i krajobrazu na obszarach wiejskich i podmiejskich.

Do dodatkowych zadań SAFER należy zaś działalność na rzecz poprawy struktury gospodarstw rolnych, która polega na rozwoju i powiększaniu gospodarstw rodzinnych (w granicach 4 SMI). Odbywa się to najczęściej poprzez: powiadamianie społeczeństwa o sprzedaży nieruchomości wiejskich, doradztwo i informowanie nabywców, monitorowanie rynku ziemi oraz sprawowanie funkcji regulatora rynku, udzielanie wsparcia inwestorom w finansowaniu inwestycji (akcje kredytowe), ocenę nieruchomości rolnych oraz pośrednictwo pomiędzy sprzedawcami i nabywcami gruntów. Co więcej, poprawa struktur gruntowych realizowana jest we Francji poprzez przyznanie SAFER uprawnienia do nabywania nieruchomości rolnych na własność¹³⁵, przeprowadzania na

¹³⁴ SAFER funkcjonuje jako spółka akcyjna o lokalnym zasięgu działania, obecnie składa się z 27 agencji.

¹³⁵ W praktyce działalność SAFER polega najczęściej na nabywaniu wielkich posiadłości ziemskich, ich repartycji na kilka gospodarstw o charakterze rodzinnym oraz wydzieleniu części gruntów na powiększenie sąsiadujących gospodarstw rodzinnych [Stankiewicz 2002; Sobota 2004, s. 7]. Dodatkowym obszarem działalności jest poprawa produktywności rolnictwa i leśnictwa, a także ochrona środowiska.

tych gruntach zabiegów bonifikacyjnych i modernizacyjnych oraz obowiązkowej redystrybucji pomiędzy rolników – tzw. retrocesji.

Podstawowym narzędziem pozwalającym na realizację przez SAFER nałożonych zadań jest przyznane prawo pierwokupu (fr. *droit de préemption*)¹³⁶ [Blajer 2008, s. 62-63]. Każdy zamiar sprzedaży ziemi rolnej we Francji podlega bowiem zgłoszeniu do spółki przez biuro notarialne, a SAFER może skorzystać z przysługującego jej prawa w terminie dwóch miesięcy od dnia zgłoszenia. Najczęściej taka decyzja jest podejmowana w przypadku, gdy potencjalnym nabywcą nie jest rolnik, gdy transakcja spowodowałaby utratę przez gospodarstwo rodzinnego charakteru lub gdy grunty mają być przeznaczone na cele publiczne, np. infrastrukturalne [Verdun 1998a, s. 50-60]. Ziemie z zasobu należącego do SAFER sprzedawane są w drodze przetargów, do których przystępować mogą młodzi rolnicy, rolnicy wywłaszczeni, a także inne osoby pracujące w gospodarstwie. Koniecznym warunkiem jest posiadanie odpowiedniego wykształcenia lub praktyki w rolnictwie. Zgodnie z Kodeksem Rolnym [Code rural au 18 mai 2014] grunty są przyznawane osobom fizycznym lub prawnym, które są zdolne zapewnić ich zarządzanie z największymi szansami powodzenia. W praktyce SAFER przy sprzedaży preferuje dwie grupy rolników: grupę od niedawna bezrobotnych, ale aktywnych i chętnych do pracy rolników, którzy zostali bez pracy nie do końca ze swojej winy (wskutek niekorzystnych zapisów spadkowych, końca okresu dzierżawy itp.) oraz grupę młodych rolników, którzy dążących do założenia nowych, własnych gospodarstw. Co więcej, nabyte od SAFER ziemie podlegają ograniczeniom związanym z ich dalszym obrotem. Nabywca jest bowiem zobowiązany do osobistego prowadzenia gospodarstwa oraz wykonywania na nim całości lub części prac przez co najmniej 15 lat bez możliwości oddania gruntów w dzierżawę lub użytkowanie¹³⁷. Powyższe powoduje, iż pochodnym zadaniem SAFER jest działanie antyspekulacyjne [Zadura 2009a]. O roli tej instytucji w kształtowaniu struktury agrarnej we Francji świadczą przy tym następujące dane [Rynek ziemi 2011, s. 49-50]:

- w latach 1960-2010 liczba gospodarstw rolnych zmalała z 2 mln do 507 tys.,
- średnia powierzchnia gospodarstwa wzrosła z 14 do 79 ha,
- zrestrukturyzowano 14 mln ha gruntów,

¹³⁶ Prawo pierwokupu jest wyłączone w sytuacji czynności dokonywanych na korzyść profesjonalnych rolników – obrót profesjonalny, a także w przypadku obrotu rodzinnego. Nie może ono doprowadzić do likwidacji gospodarstwa o powierzchni większej niż 25 ha ani do zmniejszenia powierzchni poniżej te limity [Zadura 2008, s. 17-18].

¹³⁷ Dopuszcza się jedynie przekazanie gospodarstwa małżonkowi lub zstępny, a zbycie części gospodarstwa, które może mieć miejsce jedynie w wyjątkowych sytuacjach, wymaga zgody SAFER.

- na wcześniejszą emeryturę przeszło 69 tys. rolników posiadających 2,3 mln ha,
- za renty dożywotnie przekazano 13 mln ha,

przy czym SAFER skupują i sprzedają rocznie 80 tys. ha i średnio w roku mają w swoim zasobie 40 ty. ha. ziemi.

W sposób szczególny ustawodawstwo francuskie reguluje również instytucję dzierżawy nieruchomości rolnych¹³⁸, która oparta została o model protekcjonistyczny z punktu widzenia ochrony prawnej dzierżawcy. Co do zasady umowy dzierżawy zawierane są na okres dziesięcioletni, przy czym możliwe jest odmienne kształtowanie okresu dzierżawy poprzez nawiązanie stosunków:

- jednorocznych, odnawianych każdego roku, z zastrzeżeniem maksymalnego okresu 5-cio letniego,
- długoletnich na minimum osiemnaście lat,
- zawodowych (kariery) do chwili osiągnięcia przez dzierżawcę wieku emerytalnego, nie krócej niż na 25 lat, jak również
- dzierżaw wieczystych trwających od 18-99 lat.

Mając ponadto na uwadze, iż zakończenie dzierżawy w niektórych sytuacjach może być szczególnie dotkliwe dla dzierżawcy, ustawodawstwo francuskie przewiduje np. możliwości automatycznego przedłużenia umowy o dalsze 9 lat [Stankiewicz 2002, s. 7-8]. Dodatkowo, zawiera ono szczególne zasady dotyczące połownictwa, najmu za wypowiedzeniem, wieloletnich konwencji użytkowania rolniczego i pastwiskowego oraz dzierżawy małych działek [Sobota 2004, s. 9]. W odniesieniu do czynszów dzierżawnych należy zaznaczyć, iż ustalane są one przez lokalne władze rządowe – prefektów, którzy określają dolne i górne limity wysokości zobowiązania dla każdej kategorii dzierżawy i dla każdego naturalnego regionu rolniczego¹³⁹.

5.2.3. Uwarunkowania obrotu gruntami rolnymi w Hiszpanii

W przeciwieństwie do Francji Hiszpania jest przykładem państwa, w którym szczególne regulacje obrotu gruntami rolnymi właściwie nie występują. Ustawowe zasady przewidują jedynie, iż transakcja zbycia gruntu nie może prowadzić, do zmniejszenia obszaru gospodarstwa poniżej minimalnej powierzchni uprawnej. Ta jest zaś określana na

¹³⁸ Dzierżawa we Francji uregulowana jest ustawą z dnia 4 sierpnia 1980 r.

¹³⁹ Stawki są corocznie aktualizowane w oparciu o zmiany tzw. współczynnika czynszów dzierżawnych, który ustalany jest dla każdego departamentu na podstawie dochodu brutto z gospodarstwa oraz cen stwierdzonych w danym regionie dla jednego lub wielu produktów rolnych nieobjętych dopłatami wyrównawczymi w ramach WPR.

podstawie powierzchni przynoszącej „zadowalający dochód”, który z kolei podlega ustaleniom administracyjnym. Jednocześnie przepisy przyznają gospodarstwom rodzinnym tzw. „sąsiedzkie prawo pierwokupu”, które podlega jednak wyłączeniu w sytuacji, gdy przedmiotem sprzedaży jest nieruchomości o wielkości przekraczającej dwukrotność minimalnej powierzchni uprawnej [Zadura 2008, s. 19].

Także instytucja banku ziemi nie ma w Hiszpanii ugruntowanej pozycji. Próba stworzenia takiej organizacji podjęta została w latach 2000-nych, co skutkowało ostatecznie powołaniem banku ziemi w 2007 r. jedynie w Galicji, w której struktura agrarna jest szczególnie trudna, jako iż obszary wiejskie zajmują powierzchnię blisko 3 milionów ha, a funkcjonuje na ich terenie ponad 100 tys. gospodarstw, co powoduje bardzo duże rozdrobnienie agrarne (średnia powierzchnia pola nie przekracza 0,25 ha) oraz trudności w osiągnięciu nawet standardowego minimum dochodów. Utworzony podmiot zarządzany jest przez instytucję państwową – Bantegal (es. *Banco de Tierras de Galicia*), która pośredniczy pomiędzy właścicielami gruntów a osobami skłonny do zakupu lub dzierżawy nieruchomości. Bantegal posiada również prawo pierwokupu ziemi rolniczej znajdującej się na terenach o szczególnym znaczeniu dla rolnictwa, a przejęte tereny może odsprzedać bądź wydzierżawić w drodze bezprzetargowej dla rolników-właścicieli działek sąsiadujących, na cele ochrony środowiska lub użyteczności publicznej, bądź w drodze przetargu ograniczonego lub przetargów ofert [Rynek ziemi 2008, s. 48; Rynek ziemi 2010, s. 51]. Do przystąpienia do przetargu ograniczonego uprawnione są osoby będące właścicielami lub zarządzającymi gospodarstwami, pracujące w rolnictwie, a także młodzi rolnicy, którzy zobowiążą się do wykorzystania ziemi na cele rolnicze. Celem takiej redystrybucji jest powiększenie istniejących gospodarstw rodzinnych, ułatwienie startu młodym rolnikom, przekazywanie gruntów w użytkowanie instytucji naukowej oraz organizacji non-profit, a co ciekawe, także kobietom doświadczającym przemocy w rodzinie. Do informowania banku o zamiarze sprzedaży ziemi zobowiązani są właściciele gruntów [Holst van 2009, s. 43-46]. Należy przy tym również zaznaczyć, iż grunty położone w Galicji podlegają okresowym przeglądom zagospodarowania. W przypadku gdy działka nie jest uprawiana lub została porzucona, właściciel lub użytkownik zostaje zobowiązany do jej zagospodarowania, sprzedaży, rozdysponowania w inny sposób lub przekazania bankowi.

5.2.4. Funkcjonowanie rynku ziemi rolniczej w Wielkiej Brytanii

W przypadku Wielkiej Brytanii trwały obrót nieruchomościami nie ma żadnych ograniczeń, przy czym ustawodawca nie dokonał rozróżnienia nieruchomości na rolnicze i pozarolnicze. Brak jest tu systemowych rozwiązań dotyczących obrotu gruntami rolnymi, co powoduje, że ich rynek charakteryzuje się wysokim stopniem otwarcia nie tylko dla aktywnych rolników, ale również dla inwestorów spoza rolnictwa, w tym zarówno osób chcących prowadzić „wiejski tryb życia”, jak i nabywców ziemi w celach spekulacyjnych [Rynek ziemi 2012, s. 46]. W Wielkiej Brytanii uregulowana jest natomiast dzierżawa gruntów prywatnych, przy czym ustawa o dzierżawie nieruchomości rolnych z roku 1995 determinując jej kształt i charakter nie narzuca żadnych warunków potencjalnym dzierżawcom, w związku z czym możliwość zawarcia umowy zależy tylko od wyniku negocjacji pomiędzy właścicielem a potencjalnym dzierżawcą [DEFRA 2010]. Jedynym ograniczeniem swobody jest minimalny okres dzierżawy, który jednak wynosi tylko rok. Choć ustawodawstwo nie przewiduje górnej granicy okresu dzierżawy możliwe jest zawarcie stosunków dożywotnich, które z mocy prawa przekształcają się w umowy na 99 lat [Marks-Bielska, Kisiel i Danilczuk 2006, s. 44-54]. To zaś świadczy o dużym liberalizmie prawa brytyjskiego w kształtowaniu struktury agrarnej¹⁴⁰.

5.2.5. Zasady obrotu ziemią w Niemczech

W sposób odmienny od powyższych kształtuje się z kolei zarządzanie nieruchomościami w Niemczech, gdzie gospodarowanie gruntami rolnymi regulowane jest ustawowo od 1918 r. Obecnie podstawowymi aktami prawnymi w tym zakresie są: ustawa z 28 lipca 1961 r. o obrocie nieruchomościami (niem. *Grundstückverkehrsgesetz* – GrdstVG)¹⁴¹ oraz ustawa z 8 lipca 1985 r. o obrocie dzierżawnym nieruchomościami rolnymi (niem. *Landpachtverkehrsgesetz* – LachtVG). Na ich podstawie obrót nieruchomościami rolnymi *inter vivos* podlega administracyjnej kontroli umów prowadzących do przeniesienia własności czy wydzierżawienia nieruchomości rolnych. Dla skutecznego nabycia własności nieruchomości konieczne jest bowiem uzyskanie urzędowego zatwierdzenia właściwego organu administracji publicznej [Blajer 2008, s. 63-65; Martinez 2012, s. 67], co wynika z przyjętego założenia, zgodnie z którym kupno ziemi służyć powinno poprawie struktury agrarnej [Zadura 2008, s. 18]. Zgodnie

¹⁴⁰ Regulacje z zakresu gospodarowania nieruchomościami rolnymi w Wielkiej Brytanii dotyczą dzierżawy gruntów państwowych [Światły, Turnau i Majchrzak 2011]. Problematyka zarządzania państwowymi zasobami ziemi rolniczej w poszczególnych państwach wykracza jednak poza zakres niniejszej pracy.

¹⁴¹ Pełna nazwa ustawy to: Ustawa o środkach do polepszenia sektora rolnego i zabezpieczenie gospodarstw rolnych i leśnych (niem. *Gesetz über Maßnahmen zur Verbesserung der Agrarstruktur und zur Sicherung land- und forstwirtschaftlicher Betriebe*).

z postanowieniami ustawy o obrocie gruntami rolnymi z 28 lipca 1961 r. organ administracji może odmówić zgody na transakcję, gdy:

- powoduje ona ryzyko nadmiernej koncentracji gruntów,
- nabywcą jest osoba niebędąca rolnikiem bądź nabycie nieruchomości służy celom spekulacyjnym rozumianym jako brak zamiaru trwałego włączenia gruntu do gospodarstwa nabywcy i jego rolniczego użytkowania,
- na skutek podpisania umowy może dojść do nieuzasadnionego gospodarczo podziału¹⁴² lub zmniejszenia gospodarstwa rolnego.

Dodatkowo, organy administracyjne ograniczają obrót spekulacyjny poprzez blokowanie sprzedaży gruntów za rażąco wysoką cenę¹⁴³. Warto także zaznaczyć, iż w Niemczech wyłączone zostało prawo dzielenia gospodarstw w trybie ich dziedziczenia. Powinno ono w całości być nabyte przez spadkobierców pracujących w gospodarstwie i posiadających odpowiednie przygotowanie do pracy w rolnictwie.

Instytucjami, które mają wpływ na rynek ziemi rolniczej w Niemczech są stowarzyszenia ziemskie (Landgesellschaften) działające jako spółki z ograniczoną odpowiedzialnością. Ich zadaniem jest pozyskiwanie, użytkowanie i tworzenie rezerwy gruntów, poprawa struktury obszarowej gospodarstw, komasacja gruntów, wspieranie zmian własnościowych, a także rozwoju obszarów wiejskich. Udziałowcami takich stowarzyszeń są: administracja rządowa landów, spółka wyceny i zarządu gruntami (niem. *Bodenverwertungs Und Verwaltungs GmbH – BVVG*), banki, spółki organów samorządowych, a także stowarzyszenia rolników. Spółkom tym przysługuje prawo pierwokupu w przypadku odmowy wyrażenia zgody na transakcję przez organy administracyjne, a przejęte grunty przeznaczane są na tworzenie nowych lub powiększanie istniejących gospodarstw rodzinnych. Dalszy nabywca takich ziem jest zobowiązany do ich osobistego uprawiania oraz zamieszkiwania na terenie gospodarstwa, w skład którego wchodzi. Ograniczenia dotyczą również odsprzedania tych gruntów, co może nastąpić na rzecz małżonka lub innego członka rodziny. W pozostałych przypadkach stowarzyszeniom przysługuje prawo odkupu [Zadura 2008, s. 18].

Jeżeli chodzi zaś o kwestię dzierżawy gruntów rolnych, w Niemczech jest ona zawierana zgodnie z zasadą swobody umów z zachowaniem ustawowo określonych treści.

¹⁴² Nieracjonalny podział nieruchomości ma miejsce, gdy transakcja jest sprzeczna ze środkami podejmowanymi w celu poprawy struktury rolnictwa lub też nabywcą jest osoba niebędąca rolnikiem a o tę samą nieruchomość ubiega się osoba, dla której rolnictwo stanowi zawód główny lub uboczny [Sroka i Ender 2011, s. 206-207].

¹⁴³ Należy mieć przy tym na uwadze, iż zgodnie z orzecznictwem podstawą określania ceny gruntu w Niemczech jest jego wartość dochodowa a nie rynkowa.

Przy tym jednak rozlegle uregulowany został zakres uprawnień i obowiązków dzierżawcy [Krawczyk 2006, s. 183; Krawczyk 2007, s. 239-253]. Od wydzierżawiającego wymaga się także zawiadomienia właściwego urzędu o zawartej umowie dzierżawy [Sroka i Ender 2011, s. 206-207], a w wyniku kontroli administracyjnej organy mogą zażądać zmiany warunków kontraktu w sytuacji, gdy prowadzi on do nieracjonalnego podziału gospodarstwa rolnego czy łamania zasad prawidłowej gospodarki lub wiąże się z nieproporcjonalną stawką czynszu [Sadowski 2009, s. 245].

Warto także w tym miejscu zaznaczyć, iż w sposób szczególny regulowany jest obrót nieruchomościami rolnymi w przypadku, gdy przedmiotem transakcji są grunty państwowe, które występują przede wszystkim na terenach byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej (NRD)¹⁴⁴. Zgodnie bowiem z postanowieniami ustawy z 1994 r. o rekompensatach [Gesetz vom 27. September 1994], stanowiącej podstawę prawną działań restytucyjnych do 2009 r., zastosowanie miały preferencyjne warunki zakupu ziemi, przejawiające się przede wszystkim niższymi cenami gruntów. Podmiotami uprzywilejowanymi do nabycia ziemi państwowej na preferencyjnych warunkach byli właściciele nieruchomości oraz długoletni (powyżej 6 lat) dzierżawcy gruntów państwowych, którzy mogli nabyć nieruchomość Skarbu Państwa za 65% urzędowej ceny [Zadura 2005, s. 32]. Obniżka ta, decyzją Komisji Europejskiej z grudnia 2006 r., zastosowanie miała do końca 2009 r. Po tym okresie cena preferencyjna musi kształtować się na poziomie nie mniejszym niż 90% ceny rynkowej. Sprzedane ziemie pozostają pod nadzorem spółki wyceny i zarządu gruntami BVVG przez okres 20 lat. Jeżeli w tym czasie nabywca odsprzeda zakupioną nieruchomość osobie trzeciej ewentualna nadwyżka ceny musi zostać przekazana na rzecz BVVG. W przypadku, gdy ziemie pochodzące z państwowego zasobu są sprzedawane innym podmiotom odbywa się to w formie przetargu ofert. Oferent musi przedstawić plan zagospodarowania nieruchomości i finansową gwarancję udzieloną przez bank. Te elementy decydują o wyborze oferty, a sprzedane nieruchomości podlegają nadzorowi przez BVVG przez okres 10 lat. Od 2001 r. obowiązuje również przepis, na mocy którego nabywca decydując się w okresie nadzoru na sprzedaż ziemi na cele nierolnicze (o ile BVVG wyraził uprzednio zgodę), nadwyżkę

¹⁴⁴ Państwowe nieruchomości rolne na początku lat 90-tych XX wieku obejmowały 2,4 mln ha, a powstały przede wszystkim w latach 1933-1989, jako skutek mających wtedy miejsce wywłaszczeń. Po zjednoczeniu Niemiec podjęto próbę przywrócenia własności prywatnej na owych gruntach, za co początkowo odpowiedzialny był urząd powierniczy – Treuhandanstalt. Od 1992 roku prywatyzowaniem nieruchomości rolnych i leśnych zaczęła zajmować się nowo powołana spółka wyceny i zarządu gruntami – *Bodenverwertungs und Verwaltungs GmbH* (BVVG), która w przeciągu następnych 17 lat działalności sprzedała 1,12 mln ha gruntów i lasów [Zadura 2009b, s. 252].

ceny musi przekazać na rzecz BVVG. Co więcej, od 2006 r. obowiązują w Niemczech ograniczenia wielkości rocznej sprzedaży gruntów przez instytucję państwową w ramach przetargów ograniczonych – do 25 tys. ha., a ponadto w 2009 r. przyjęto również czasowe moratorium sprzedaży oraz dzierżawy ziemi rolniczej przez BVVG. Nowe zasady obrotu ziemią przez BVVG wprowadzono zaś w 2010 r. Przewidują one między innymi możliwość nabycia ziemi przez dotychczasowych dzierżawców¹⁴⁵, przedłużenie umów dzierżawy, ograniczenia sprzedaży dzierżawcy ziemi na poziomie do 450 ha (z uwzględnieniem transakcji przeszłych), powiązania limitu nabywanego przez dzierżawcę gruntu z udziałem procentowego udziału gruntu dzierżawionego od BVVG w całkowitej powierzchni użytkowanej przez rolnika ziemi [Światły, Turnau i Majchrzak, 2011, s. 147-166; *Rynek ziemi 2010*, s. 46-47; Zadura 2010, s. 40-41].

5.2.6. Reglamentacja ziemi rolniczej w Polsce

Z punktu widzenia współwystępowania regulacji obrotu nieruchomościami rolnymi pomiędzy podmiotami prywatnymi oraz z udziałem powiernika majątku państwowego uwarunkowania obrotu ziemią w Polsce wydają się zbliżone do występujących w Niemczech. Odmienna jest jednak forma realizacji interwencji państwowej, przy czym obowiązujący w Polsce zakres oddziaływania jest znacznie silniejszy niż w Niemczech¹⁴⁶. Z punktu widzenia postanowień kodeksu cywilnego¹⁴⁷ [Ustawa z 23 kwietnia 1964] zależność ta budzi wątpliwości, jako iż w przepisach brak jest określenia warunków, jakie spełnić powinien obywatel, aby móc stać się właścicielem nieruchomości rolnej, w związku z czym uprawnienie to przysługuje każdej osobie fizycznej, jak i prawnej.

Należy jednak mieć przy tym na uwadze, że zgodnie z postanowieniami Konstytucji [Konstytucja z 2 kwietnia 1997] podstawą ustroju rolnego państwa jest gospodarstwo rodzinne. Pojęcie to definiowane jest z kolei w ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego [Ustawa z 11 kwietnia 2003, Stankiewicz 2006, s. 4], zgodnie z którą gospodarstwo tego typu musi spełniać następujące warunki:

¹⁴⁵ Zakup może przyjąć formę natychmiastowego kupna gruntów, albo podpisania nowej czteroletniej umowy dzierżawy, w trakcie której dzierżawca wykupi określoną część ziemi.

¹⁴⁶ Przy tym jednak ocenia się, iż obowiązujące regulacje w zakresie gospodarowania ziemią rolniczą nie prowadzą do zapewnienia realnych efektywnych przemian strukturalnych w rolnictwie [Brzóska 2006 za: Tomczak 2009b, s. 77; Ślusarz 2013, s. 302-307].

¹⁴⁷ Kodeks cywilny stanowi w Polsce podstawę merytorycznej regulacji obrotu gruntami rolnymi. Uzupełnieniem zawartych w nim postanowień są przepisy kodeksu postępowania cywilnego [Ustawa z 17 listopada 1964], ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników [Ustawa z 20 grudnia 1990], ustawie o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa [Ustawa z 19 października 1991], ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego [Ustawa z 11 kwietnia 2003], czy aktach wykonawczych. [Lichorowicz 2008, s. 39-42].

- być prowadzone przez rolnika indywidualnego oraz
- łączna powierzchnia użytków rolnych nie przekracza 300 ha.

Rolnikiem indywidualnym jest przy tym osoba fizyczna będącą właścicielem, użytkownikiem wieczystym, samoistnym posiadaczem lub dzierżawcą nieruchomości rolnych, których łączna powierzchnia użytków rolnych nie przekracza 300 ha, posiadająca kwalifikacje rolnicze¹⁴⁸ oraz co najmniej od 5 lat zamieszkała w gminie, na obszarze której jest położona jedna z nieruchomości rolnych wchodzących w skład gospodarstwa rolnego i prowadząca przez ten okres osobiście to gospodarstwo.

Wskazana ustawa poza uregulowaniem wskazanego pojęcia nakreśla również cele prowadzonej polityki agrarnej, którymi są:

- poprawa struktury obszarowej gospodarstw rolnych;
- przeciwdziałanie nadmiernej koncentracji nieruchomości rolnych;
- zapewnienie prowadzenia działalności rolniczej w gospodarstwach rolnych przez osoby o odpowiednich kwalifikacjach.

Realizowane są one przy zastosowaniu prawa pierwokupu przysługującego dzierżawcy nieruchomości¹⁴⁹, a w dalszej kolejności Agencji Nieruchomości Rolnych¹⁵⁰ – instytucji powstałej w 1991 r. [Ustawa z 19 października z 1991] w celu wykonywania prawa własności i innych praw rzeczowych na rzecz Skarbu Państwa między innymi w stosunku do państwowych nieruchomości rolnych¹⁵¹ – o ile wielkość nieruchomości stanowiącej przedmiot transakcji wynosi co najmniej 5 ha. Prawo to jest wyłączone jedynie w sytuacji, gdy nabywcą nieruchomości rolnej jest osoba bliska zbywcy w rozumieniu przepisów

¹⁴⁸ W doktrynie postuluje się wprowadzenie wymogu kwalifikacji rolniczych jako instrumentu kontroli obrotu nieruchomościami rolnymi *inter vivo* między wszystkimi stronami, a nie tylko rolnikami indywidualnymi. Obecna forma regulacji oceniana jest bowiem jako niedostateczna [Blajer 2008, s. 70-72]. Jedną z sugestii jest uzależnienie możliwości nabycia nieruchomości rolnej przez osobę nieposiadającą odpowiednich kwalifikacji pod warunkiem uzyskania wcześniejszego zezwolenia organu administracji publicznej.

¹⁴⁹ Warunkiem jest zawarcie umowy w formie pisemnej z datą pewną oraz wykonywanie jej przez co najmniej 3 lata, licząc od tej daty. Jednocześnie nabywana nieruchomość musi wchodzić w skład gospodarstwa rodzinnego dzierżawcy lub być dzierżawiona przez spółdzielnię produkcji rolnej. O treści umowy sprzedaży nieruchomości rolnej, zawiadamia się dzierżawcę tej nieruchomości, jeżeli umowa dzierżawy trwała co najmniej 3 lata od dnia jej zawarcia.

¹⁵⁰ O transakcji sprzedaży ziemi ANR jest zawiadamiana po zawarciu przez strony warunkowej umowy sprzedaży. Umowa sprzedaży jest skuteczna w przypadku, gdy w ciągu 30 dni Agencja nie zgłosi chęci skorzystania z przysługującego prawa pierwokupu.

¹⁵¹ W literaturze wyróżnia się trzy okresy ewolucji misji ANR: I – lata 1991-1995, w których podstawowym celem była likwidacja oraz restrukturyzacja państwowych przedsiębiorstw rolnych, a następnie redystrybucja gruntów w formie sprzedaży i dzierżawy, II – lata 1995-2003; w tym okresie następowała kontynuacja redystrybucyjnej funkcji ANR a równoległym administrowaniem gruntów wchodzących w skład Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa, III – od uchwalenia ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego. Ustawa ta powierzyła ANR kontrolę prywatnego obrotu nieruchomościami rolnymi [Czechowski i Niewiadomski 2013, s. 29-32].

o gospodarce nieruchomościami; sprzedaż dotyczy nieruchomości rolnej stanowiącej wkład gruntowy członka spółdzielni produkcji rolnej na rzecz innego członka tej spółdzielni; nabywcą nieruchomości rolnej jest spółdzielnia produkcji rolnej - w przypadku sprzedaży przez jej członka nieruchomości rolnej stanowiącej wkład gruntowy w tej spółdzielni; oraz gdy nabywcą nieruchomości rolnej jest jednostka samorządu terytorialnego. ANR jest także pozbawiona prawa pierwokupu, jeżeli w wyniku nabycia nieruchomości rolnej następuje powiększenie gospodarstwa rodzinnego (w granicach do 300 ha), a nabywana nieruchomość rolna jest położona w gminie, w której ma miejsce zamieszkania nabywca, lub w gminie graniczącej z tą gminą. Warto także zaznaczyć, iż podmioty uprawnione do skorzystania z prawa pierwokupu mają również kompetencje do sądowego ustalenia ceny sprzedawanej nieruchomości, gdy ta rażąco odbiega od wartości rynkowej.

Dodatkowym instrumentem służącym Agencji Nieruchomości Rolnych realizacji wskazanych celów jest prawo nabycia, które ma kształt analogiczny do prawa pierwokupu, a zastosowanie znajduje w sytuacjach, gdy przeniesienie własności nieruchomości nie następuje w drodze sprzedaży lecz zawarcia innej umowy (np. darowizny). Nabyte przez ANR w drodze skorzystania ze wskazanych uprawnień nieruchomości rolne wchodzą w skład Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa, a tym samym podlegają zagospodarowaniu na zasadach przewidzianych w ustawie o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa [Ustawa z 19 października z 1991].

Na mocy wskazanej ustawy Agencja realizuje zadania wynikające z polityki państwa, w szczególności w zakresie:

- tworzenia oraz poprawy struktury obszarowej gospodarstw rodzinnych;
- tworzenia warunków sprzyjających racjonalnemu wykorzystaniu potencjału produkcyjnego Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa;
- restrukturyzacji oraz prywatyzacji mienia Skarbu Państwa użytkowanego na cele rolnicze;
- obrotu nieruchomościami i innymi składnikami majątku Skarbu Państwa użytkowanymi na cele rolne;
- administrowania zasobami majątkowymi Skarbu Państwa przeznaczonymi na cele rolne;
- zabezpieczenia majątku Skarbu Państwa;

- inicjowania prac urządzeniowo-rolnych na gruntach Skarbu Państwa oraz popierania organizowania na gruntach Skarbu Państwa prywatnych gospodarstw rolnych;
- wykonywania praw z udziałów i akcji w spółkach hodowli roślin uprawnych oraz hodowli zwierząt gospodarskich o szczególnym znaczeniu dla gospodarki narodowej,

przy czym w kontekście niniejszej pracy szczególne znaczenie odgrywa pierwszy z wymienionych¹⁵². Tworzeniu i poprawie struktury obszarowej gospodarstw rodzinnych służą przewidziane ustawowo formy gospodarowania Zasobem WRSP¹⁵³, w tym w pierwszej kolejności sprzedaż nieruchomości¹⁵⁴, która następuje, co do zasady, w drodze przetargów, w tym przetargów ograniczonych – adresowanych do rolników indywidualnych, osób posiadających odpowiednie kwalifikacje rolnicze, członków rolniczych spółdzielni produkcyjnych, czy osób związanych ze zlikwidowanymi państwowymi gospodarstwami rolnymi. Procedura przetargowa może zostać pominięta w sytuacji, gdy sprzedaż nieruchomości służy poprawie warunków zagospodarowania nieruchomości przyległej stanowiącej własność osoby chcącej nabyć tę nieruchomość lub jej część, o ile nieruchomość ta nie może być zagospodarowana samodzielnie.

Z punktu widzenia dzierżawy ziemi rolniczej w Polsce należy wskazać, iż dzierżawa gruntów prywatnych jest regulowana w Kodeksie cywilnym głównie poprzez odwołanie do przepisów o najmie, a obowiązujące regulacje mają charakter względnie obowiązujący – znajdują zastosowanie, jeśli strony umowy nie uregulowały tego stosunku odmiennie w oparciu o zasadę swobody umów. Co więcej, przepisy dotyczące dzierżawy zawarte w kodeksie cywilnym uznawane są przez doktrynę za anachroniczne,

¹⁵² Zgodnie z pierwotnym brzmieniem art. 6 ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa do zadań Agencji należała realizacja zadań wynikających z polityki państwa, w szczególności w zakresie: 1) tworzenia warunków sprzyjających racjonalnemu wykorzystaniu potencjału produkcyjnego Zasobu Skarbu Państwa, 2) restrukturyzacji oraz prywatyzacji mienia Skarbu Państwa użytkowanego na cele rolnicze, 3) obrotu nieruchomościami i innymi składnikami majątku Skarbu Państwa użytkowanego na cele rolne, 4) administrowania zasobami majątkowymi Skarbu Państwa przeznaczonymi na cele rolne, 5) tworzenia gospodarstw rolnych, 6) zabezpieczenia majątku Skarbu Państwa, 7) prowadzenia prac urządzeniowo-rolnych na gruntach Skarbu Państwa oraz popierania organizowania na gruntach Skarbu Państwa prywatnych gospodarstw rolnych, 8) tworzenia miejsc pracy w związku z restrukturyzacją państwowej gospodarki rolnej.

¹⁵³ Na mocy art. 24 ust. 1. ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa Agencja gospodaruje zasobem w drodze: 1) w pierwszej kolejności sprzedaży mienia w całości lub jego części; 2) oddania na czas oznaczony do odpłatnego korzystania osobom prawnym lub fizycznym; 3) wniesienia mienia lub jego części do spółki strategicznej lub innej spółki prawa handlowego, w której Skarb Państwa lub instytut badawczy posiada większość udziałów lub akcji; 4) oddania na czas oznaczony administratorowi całości lub części mienia w celu gospodarowania; 5) przekazania w zarząd; 6) zamiany nieruchomości.

¹⁵⁴ Sprzedaż nieruchomości rolnej przez ANR może nastąpić, o ile powierzchnia użytków rolnych będących własnością nabywcy nie przekroczy 500 ha.

uwzględniające specyfikę dzierżawy sprzed 1990 r., kiedy to uważano ją za instytucję marginalną oraz niepożądaną w długim okresie [Tańska-Hus 2010, s. 33]. Jako powód takiego stanu rzeczy wskazuje się rezygnację przez ustawodawcę z traktowania dzierżawy jako instrumentu aktywnego oddziaływania na właściwe wykorzystanie gruntów rolnych, intensyfikację produkcji oraz poprawę struktury agrarnej kraju. Wynika to natomiast między innymi z potraktowania przez ustawodawcę dzierżawy jako instytucji jedynie tymczasowego gospodarowania ziemią, będącą formą pośrednią służącą docelowo przejściu gruntu rolnego na własność [Prutis 1997, s. 104-105]. Choć dane dotyczące zagospodarowania państwowego mienia w formie dzierżawy po 1991 r. mogą rodzić odmienne interpretacje [Majchrzak i Smędzik 2010b, s. 330-342], powyższa teza znajduje zastosowanie również w odniesieniu do dzierżawy nieruchomości rolnych Zasobu WRSP. Potwierdzają to nowelizacje wprowadzone w 2011 i 2012 r., które zmierzają do znacznego ograniczenia roli dzierżawy gruntów państwowych w kształtowaniu struktury agrarnej w Polsce na rzecz trwałego rozdysponowania mienia [Majchrzak 2012a, s. 159-166, Majchrzak 2012b, s. 123-149; Majchrzak 2013, s. 115-123]. Tym samym, obecny stan prawny nie pozwala na uznanie dzierżawy za aktywny instrument polityki rolnej w Polsce.

Z kolei w kontekście banku ziemi, jakim (mając na uwadze przysługujące instrumenty) jest Agencja Nieruchomości Rolnych [Zadura, Zawadzka i Struziak 2008], podkreśla się, że w praktyce jej podstawowym zadaniem była wtórna restrukturyzacja dzierżawionych większych obszarowo nieruchomości oraz sprawowanie nadzoru właścicielskiego nad dzierżawami [Sikorska 2009, s. 5]. Jednocześnie wskazuje się na jej ograniczoną skuteczność w realizacji celów przewidzianych w ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego. Tym samym, w związku z nasileniem procesów prywatyzacji państwowych gruntów rolnych w Polsce koniecznym staje się ponowne określenie roli, jaką instytucja ta powinna spełniać ANR, a w konsekwencji dokonanie jej przekształcenia [Czechowski 2008, s. 75-96]. Uzasadnionym wydaje się pogląd, zgodnie z którym Agencja powinna wykonywać zadania zupełnie zmienionej agendy, której przysługiwać będzie funkcja czynnego udziału we wspieraniu zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich [Czechowski i Możdżeń-Marcinkowski 2007, s. 176-179; Czechowski 2008, s. 75-96; Czechowski i Niewiadomski 2011, s. 20-27]. Oznacza to, iż kierunkiem przyszłego kształtu ANR jest skupienie zadań na kształtowaniu struktur agrarnych rolnictwa w Polsce, do czego niezbędne jednak będzie wyposażenie Agencji w odpowiednie instrumentarium.

5.2.7. Zarządzanie rynkiem nieruchomości rolnych we Włoszech

Regulacjom dotyczącym kształtowania struktury ziemi rolnej obowiązującym we Włoszech przyświeca cel, jakim jest tworzenie gospodarstw rodzinnych, których wielkość powinna zapewnić zatrudnienie dla jednej rodziny rolniczej i warunki do prowadzenia racjonalnej gospodarki rolnej [Lichorowicz 2000, s. 101]¹⁵⁵. Temu służyły między innymi obowiązujące przez szereg lat przepisy prawne wprowadzające instytucję minimalnej jednostki upraw (it. *minima unità colturale*)¹⁵⁶. Polegała ona na określeniu minimalnego obszaru, poniżej którego gospodarstwo rolne nie mogło być dzielone [Lichorowicz 2008, s. 31]. Z drugiej strony, w związku z postanowieniami konstytucji z 22 grudnia 1947 r. (art. 44 i 47) oraz wydanych później aktów szczegółowych traktujących o wspieraniu małej i średniej własności, celem polityki rolnej było utrzymanie jak największej liczby małych producentów bezpośrednich. Stanowili oni bowiem między innymi element stabilizujący system polityczny [Costato 2007, s. 13-14]. Równoległe jednak w ustawodawstwie włoskim przewidziano szczególne instytucje o charakterze bodźcowym mające na celu poprawę obszarowej struktury gospodarstw rolnych – *minima unità produttiva* czy *compendio unico* – związane z utrzymaniem wielkości gospodarstwa zapewniającej osiągnięcie przez rolnika minimalnego poziomu dochodu określonego w regionalnych planach rozwoju obszarów wiejskich [Lichorowicz 2008, s. 32-34].

Restrukturyzacja gruntów rolnych we Włoszech odbywa się za pośrednictwem specjalnych instytucji – *Enti di Sviluppo Agrario*, które mają szerokie kompetencje w zakresie łączenia i wyłączenia gospodarstw rolnych w celu poprawy struktury agrarnej i tworzenia nowych gospodarstw rodzinnych. Należy jednocześnie zaznaczyć, iż we Włoszech nie reguluje się zagadnienia nadmiernej koncentracji gruntów rolnych, co jest uzasadnione rozdrobnieniem gruntów w tym państwie oraz działaniami mającymi na celu wspieranie procesów koncentracyjnych. Szeroko unormowane jest natomiast prawo pierwokupu, którego celem jest zapewnienie zagospodarowania gruntów przez gospodarstwa rodzinne [Lichorowicz 2000, s. 104-107]. We Włoszech zarządzaniem gruntami rolnymi zajmuje się również powołane w 1948 r. Centrum Kształtowania Własności Rolnej (it. *Cassa per la Formazione della Proprieta Contadina* – CFPC). Początkowo podstawową działalnością CFPC była ochrona gruntów rolnych., przy czym

¹⁵⁵ We Włoszech istotną rolę odgrywa wewnętrzna polityka w zakresie struktur rolnych. Wyrazem tego było między innymi mało efektywne wprowadzenie w tym kraju instrumentów WPR zaproponowanych w dyrektywach nr 159, 160 i 161 z 1972 r.

¹⁵⁶ Zobacz: art. 846 włoskiego Kodeksu cywilnego z 1942 r.

obecnie uległa ona modyfikacji i polega głównie na prowadzeniu szkoleń dla młodych rolników. W ostatnich 15 latach do CFPC coraz częściej przystępują młodzi właściciele gospodarstw o coraz większej powierzchni [Zadura 2006].

5.2.8. Kształtowanie rynku ziemi rolniczej w Rumunii

Gospodarowanie nieruchomościami rolnymi w Rumunii w znacznej mierze różni się od zasad przedstawionych powyżej, co wynika z zachodzących w tym państwie od 1989 r. procesów prywatyzacji zasobów ziemi państwowej. Wcześniej, tj. od 1974 r. rynek ziemi rolniczej w tym kraju nie istniał, a przekazanie prawa własności ziemi możliwe było jedynie w drodze dziedziczenia. Z kolei w wyniku ustawy z 1991 r. o funduszu ziemi traktującej o sposobie restytucji ziemi, wprowadzono ograniczenie przenoszenia prawa własności gruntów odzyskanych w drodze restytucji przez okres 10 lat od rejestracji prawa. Skutkowało to jednak powstaniem czarnego rynku obrotu ziemią [Zadura 2005, s. 35]. Ustawa ta wprowadzała również górne ograniczenie wielkości gospodarstwa rolnego, które nie mogło przekroczyć powierzchni 100 ha, przy czym od 1998 r. limit ten wynosi 200 ha. Nowelizacja pozwoliła również na wymianę gruntów między osobami fizycznymi i prawnymi w ramach wskazanych wielkości obszarowych, przy zastrzeżeniu prawa pierwokupu dla współwłaścicieli, sąsiadów i dzierżawców gruntu. Prawo nabycia nieruchomości uzyskali także obywatele rumuńscy mieszkający za granicą. W odniesieniu do dzierżawy nieruchomości rolnych należy natomiast wskazać, iż w okresie gospodarki centralnie planowanej instytucja ta była w Rumunii zabroniona. Z kolei obecnie dzierżawca będący osobą fizyczną musi być obywatelem tego kraju, a w przypadku osób prawnych właściciel firmy musi mieć rumuńskie pochodzenie. Okres na jaki zawierane są umowy dzierżawy wynosi zwykle od 1 roku do 5 lat.

5.3. Charakterystyka rynkowego obrotu nieruchomościami rolnymi w wybranych państwach Unii Europejskiej

Z punktu widzenia kształtowania struktury agrarnej uwagę należy zwrócić również na zagadnienie obrotu gruntami rolnymi. Pojęcie to stosowane może być w szerszym lub węższym znaczeniu. W ujęciu szerszym obrotem są wszelkie działania prowadzące do zmiany podmiotów gospodarujących danym zasobem. Obrót *sensu stricto* obejmuje zaś jedynie zmiany własnościowe, a więc prowadzące do zmiany nie posiadacza lecz właściciela gruntu, zarówno w stosunkach *inter vivos* jak i *motris causa*. Dostępne źródła nie dostarczają porównywalnych danych dotyczących skali całkowitego obrotu gruntami

w poszczególnych państwach. Na podstawie przeprowadzonych studiów [Ciaian i inni 2012, s. 2] można natomiast wskazać, iż roczna skala sprzedaży ziemi rolniczej w państwach UE-15 mieści się w przedziale od 0,35% do 3,03% (Tabela 22)¹⁵⁷. Z kolei w państwach, które przystąpiły do Unii Europejskiej w 2004 i 2007 wskaźnik ten przyjmuje wartości od 0,14 na Słowacji do 8,4% na Litwie. Tym samym w ujęciu unijnym skalę obrotu nieruchomościami należy ocenić jako wysoce zróżnicowaną, przy czym największe odmienności występują pomiędzy państwami UE-12. Zjawisko to jest wynikiem z jednej strony utworzenia rynków ziemi rolniczej po 1989 r. i odmiennymi drogami prywatyzacji publicznego majątku rolniczego, a z drugiej zaś dostosowaniami wynikającymi z członkostwa w UE. Wpływ na to miały przede wszystkim uwarunkowania pośrednie, w tym związane z poprawą funkcjonowania rynków pozostałych czynników produkcji oraz dostępu do nowych rynków zbytu, które wcześniej ograniczały funkcjonowanie rynków gruntów rolnych [Ciaian i in. 2011, s. 59]. Umożliwiły one wzrost produktywności gospodarstw rolnych, inwestycji oraz dochodów, co przełożyło się na wzrost popytu na ziemię oraz wartości gruntów. Co więcej, wynikiem akcesji było uzyskanie przez rolników uprawnień do szeregu instrumentów wsparcia realizowanych w ramach WPR, które stanowią znaczną część dochodów rolniczych.

Pomimo tego, iż zakres obrotu w państwach o rozdrobnionej strukturze agrarnej jest silniejszy niż w państwach Europy Zachodniej, oceniany jest on jako niedostateczny. Jak bowiem wskazuje D. Zuzek [2011, s. 373], w celu poprawy struktury agrarnej gospodarstw rolnych konieczne jest podjęcie działań służących zwiększeniu rynkowego obrotu ziemią, co dodatkowo uzasadniane jest zależnością, iż formy pozarynkowe, w tym przede wszystkim dziedziczenie rodzinne, przyczyniają się do utrwalenia istniejącego stanu. W tym celu należy w pierwszej kolejności stworzyć instrumenty, które zwiększą chęć sprzedaży ziemi przez aktualnych właścicieli. Z uwarunkowań polskich wynika bowiem, że na obszarach, gdzie dominuje rolnictwo rozdrobnione popyt na ziemię najczęściej przewyższa jej podaż. Wynika to między innymi z chęci powiększenia posiadanego arealu poprzez zakup gruntów, co jest formą preferowaną nad dzierżawę [Basaj 2011, s. 262-263]. Chęć pozyskania dodatkowych gruntów jest tym większa, im większy jest aktualny areal, jednakże w gospodarstwach o powierzchni powyżej 100 ha

¹⁵⁷ Obrót ziemią jest także zróżnicowany regionalnie. W 2009 r. w starych krajach związkowych Niemiec udział powierzchni gruntów sprzedanych w ogólnym zasobie kształtował się na poziomie 0,42% (47,4 tys. ha), zaś w nowych 1,21% (67,3 tys. ha) [Sroka i Ender 2011, s. 211-212]. Przyczyną takiego stanu jest między innymi działalność Spółki Wyceny i Zarządzania Gruntami (BVVG), która sprzedaje ziemię od 1992 r. we wschodnich landach. Transakcje z jej udziałem dotyczą blisko 35% powierzchni ziemi sprzedawanej w tym regionie.

zainteresowanie dalszym nabywaniem gruntów słabnie. Przy tym popyt na ziemię rośnie wraz z poziomem wykształcenia właścicieli gospodarstw.

Tabela 22 Sprzedaż ziemi rolniczej w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskiej [% całkowitej powierzchni użytków rolnych]

Wyszczególnienie	1998	2006
BE	1,63	1,28*
BG	0,34****	1,61
CZ	2,80	3,3*
DE	0,58	0,58
ES	0,52	0,62
FI	1,79	2,72
FR	1,30	0,99*
GB	3,60	1,64*
GR	0,41	0,35*
HU	b.d.	3,60
IE	3,04	2,90
IT	1,60	1,42*
LT	1,9***	8,4***
NL	3,72	3,08
PL	1,71	1,77**
RO	0,2****	0,43**
SE	0,63	0,62
SK	b.d.	0,14

* dane dla roku 2004

** dane dla roku 2005

*** dane dotyczą odpowiednio roku 2000 i 2006 dla liczby transakcji sprzedaży i przekazania

**** dane dla roku 1999

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Ciaian i inni 2012, s. 2]

Należy przy tym pamiętać, iż kluczową determinantą mechanizmu rynkowego, a w tym także skali obrotu nieruchomościami rolnymi jest cena tego zasobu. Choć pierwotnie ceny ziemi rolniczej są silnie zróżnicowane w zależności od jej jakości, prowadzone badania empiryczne wskazują, iż współcześnie jakość ziemi w nieznacznym stopniu determinuje cenę gruntów rolnych [Weil 2003, s. 156-166], co jest wynikiem możliwości prowadzenia zabiegów agrotechnicznych poprawiających właściwości gleby, jak również nabywania nieruchomości w celach oderwanych od bezpośredniej produkcji rolnej. W literaturze wskazuje się przy tym, iż determinantami cen ziemi rolniczej są obecnie: ceny surowców rolnych, wydajność gruntów, poziom i charakter subsydiów

rolnych oraz desygnowanie obszarów produkcyjnych [Kozioł i Parlińska 2009, s. 124-125; *Land in Europe* 2010, s. 47-48]. W praktyce, ceny ziemi o glebach słabych rosną szybciej niż ceny nieruchomości o glebach średnich i dobrych. Co więcej, w przypadku transakcji obejmujących całe gospodarstwa, jednostkowa cena za ha nieruchomości spada wraz z wielkością przedmiotu obrotu. Badania ankietowe przeprowadzone pośród stron umów sprzedaży ziemi wskazują zaś, iż na wysokość ceny wpływ ma przede wszystkim sąsiedztwo zakupionej działki z posiadanymi wcześniej gruntami. W dalszej kolejności jest natomiast klasa bonitacyjna gleby, możliwość alternatywnego wykorzystania nieruchomości, rodzaj użytku rolnego oraz podaż ziemi na danym obszarze. Nie bez znaczenia dla cen ziemi jest również dochodowość sektora rolnego. Okazuje się bowiem, iż pogarszające się warunki dochodowe powodują często odroczenie decyzji o sprzedaży ziemi przez małe gospodarstwa, zaś rosnąca dochodowość rolnictwa powoduje wzrost popytu na ziemię, co przekłada się na wzrost jej ceny [Jankowiak, Nowak i Bieńkowski 2009, s. 73-78].

Tabela 23 Ceny ziemi rolniczej w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 2005-2010 [Euro/ha]

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2010/2005
BE	22053	27190	27000	29824	25000	23700	1,07
BG	864	1023	1180	1560	1518	1600	1,85
CZ	1621	1625	1867	2340	2520	3000	1,85
DE	8692	8909	9205	9955	10908	11854	1,36
DK	18787	22791	25745	26440	26850	23320	1,24
EE	486	623	777	928	980	870	1,79
ES	7081	10402	11070	10974	11000	10465	1,48
FI	5377	5979	6250	6250	6000	7840	1,46
FR		4000	4880	5170	5090	5230	1,31
GB	12995	13382	11965	14413	114394	16740	1,29
HU	742	1550	1820	2500	1639	2090	2,82
IE	30000	60000	49990	39191	27990	23930	0,80
IT		15900	17000	16210	18000	18500	1,16
LT	536	734	870	1000	1025	1150	2,15
LV	2301	1135	1135	1374	900	1430	0,62
NL	30235	31276	34969	40196	47000	48000	1,59
PL	2108	2388	3199	4379	3945	4515	2,14
RO	879	1200	1250	1300	2000	2300	2,62
SE		3706	3957	4360	4320	4415	1,19
SK	928	1017	1121	1328	1350	1210	1,30

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Rynek ziemi 2010, s. 47, Rynek ziemi 2013, s. 56].

Ceny ziemi w państwach członkowskich Unii Europejskiej kształtują się na bardzo różnym poziomie (Tabela 23). W 2010 r. najniższe grunty rolne miały najniższą wartość w Estonii – 870 Euro/ha, zaś najwyższą w Holandii – 48000 Euro/ha. Przy tym prawidłowością jest, że w państwach UE-12 ceny tego zasobu są znacznie niższe niż w państwach UE-15¹⁵⁸. Wraz z rozszerzeniem UE oczekiwano, iż różnice w cenach ziemi pomiędzy nowymi i starymi państwami członkowskimi będą się zacierać. Przypuszczenia te w praktyce zostały potwierdzone, jako iż tempo wzrostu cen w państwach UE-12 jest znacznie szybsze niż w krajach „starej” Unii. Nasilenie tego zjawiska w poszczególnych państwach kształtowało się jednak na różnym poziomie. Pomiędzy 2000 r. i 2005 r. ceny gruntów rolnych wzrosły w ujęciu realnym o około 50% w Polsce i na Litwie, a prawie 250% na Łotwie. Z kolei realne ceny czynszu dzierżawnego wzrosły o ponad 50% w Republice Czeskiej oraz o ponad 90% na Słowacji w latach [Ciaian i in. 2011, s. 59-60]. Warto przy tym zauważyć, iż wzrost cen gruntów był wyjątkowo silny w okresie przystąpienia do UE. Między 2003 r. a 2005 r., ceny sprzedaży wzrosły realnie o 35% w Polsce, 21% na Słowacji, 50% w Estonii, 31% na Litwie i 143% na Łotwie. W tym samym okresie, ceny wynajmu wzrosły o od 15% do 45% na Węgrzech, w Czechach, Polsce, na Słowacji i na Litwie¹⁵⁹.

Należy przy tym zaznaczyć, że wzrost cen gruntów rolnych determinowany jest między innymi wsparciem sektora rolnego, w tym przede wszystkim kapitalizacją płatności bezpośredni związanych z powierzchnią gruntów (por. rozdział II). Jak się bowiem okazuje, płatności te najczęściej trafiają do właścicieli zasobów, pomimo iż znaczna część ziemi rolniczej w Unii Europejskiej jest w posiadaniu bezpośrednich

¹⁵⁸ Zależności te przekładają się również na poziom czynszu dzierżawnego, jako iż najczęściej stanowi on 1-3% ceny ziemi rolniczej. Należy przy tym pamiętać, iż ceny ziemi są silnie zróżnicowane regionalnie. Przykładowo, w Niemczech w 2009 r. średnia cena wynosiła 10908 euro, przy czym w nowych krajach związkowych kształtowała się ona na poziomie 4973 euro podczas gdy w starych była ponad trzykrotnie wyższa [Sroka i Ender 2011, s. 209; Ciaian, Kanacs i Swinnen 2010, s. 229, 235, 274-275].

¹⁵⁹ W przypadku Węgier wskazuje się przy tym na powolny wzrost cen ziemi rolniczej, który uzasadnia się przede wszystkim stosunkowo niewielką skalą obrotu gruntami rolnymi kształtującym się na poziomie 2-3% rocznie. Wynika ona zaś z niskiej podaży gruntów rolnych determinowanej: oczekiwaniem znacznego wzrostu cen gruntów w przyszłości w związku z oczekiwaną liberalizacją rynku nieruchomości, traktowaniem gruntów ornych, jako alternatywnego miejsca zatrudnienia i dodatkowego źródła dochodu, emocjonalnym przywiązaniem do ziemi, jak również występowaniem niskiego popytu na węgierskim rynku nieruchomości, który wynika z niskich dochodów z produkcji rolniczej, słabo rozwiniętej infrastruktury bankowej na rynku nieruchomości, ograniczenia związanych z uzyskaniem prawa własności gruntów, rozdrobnioną strukturą gospodarstw rolnych i zdezorientowanymi prawami własności [Baranayai i in. 2008, s. 12].

producentów rolnych, którzy ziemię dzierżawią¹⁶⁰. To zaś przyczynia się do intensyfikacji spekulacyjnego obrotu gruntami rolnymi¹⁶¹.

Na koniec warto także zaznaczyć, że ceny gruntów są także istotne dla polityki ochrony środowiska. Wynika to z dwóch powodów. Po pierwsze, cena ziemi może być wskaźnikiem oczekiwań rynku odnośnie przyszłych zmian gruntowych. Tym samym możliwe jest wykorzystanie tego wskaźnika jako swego rodzaju systemu wczesnego ostrzegania dla przyszłych zmian użytkowania gruntów, co pozwoli na odpowiednie dostosowanie polityki rolnej, jeśli zajdzie taka potrzeba. Po drugie, instrumenty prawne mogą wywierać wpływ na cenę gruntu, a tym samym wpływać na przyszłe zmiany użytkowania gruntów [*Land in Europe* 2010, s. 5].

5.4. Wyznaczniki struktury agrarnej w państwach członkowskich Unii Europejskiej; określenie kierunku i siły związków

W związku z brakiem identyfikacji procesów konwergencji struktury ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej, zarówno w ramach poszczególnych ugrupowań oraz wyróżnionych względem uwarunkowań zasobowych i strukturalnych skupień, a także zróżnicowaniem czynników rynkowych (w tym zasad obrotu nieruchomościami rolnymi) podjęto próbę identyfikacji związków pomiędzy aspektami zasobowymi, strukturalnymi, rynkowymi oraz wybranymi pozostałymi właściwościami ekonomicznymi, które determinować mogą kształtowanie badanej zmiennej (Tabela 24). W pierwszej kolejności celem jest odpowiedź na pytanie, od czego zależy zakres obowiązujących w danym państwie regulacji dotyczących gospodarowania gruntami rolnymi. Z jednej strony można przypuszczać, iż jest on wynikiem stopnia rzadkości ziemi, przez co przyczynić się ma do zachowania rolniczego zastosowania zasobu. Z drugiej zaś w niniejszej rozprawie postawiono hipotezę, zgodnie z którą skala interwencji na rynku ziemi rolniczej jest tym większa im wyższy jest poziom rozwoju gospodarczego państwa, a tym samym w którym silniejsza jest tendencja do ograniczania roli sektora rolnego. Ponadto można na przykładzie rynku ziemi we Francji można sądzić, że znaczna reglamentacja obrotu nieruchomościami będzie powodować utrzymywanie się

¹⁶⁰ Zgodnie z szacunkami OECD nawet 90% płatności obszarowych ostatecznie trafia do właścicieli gruntów, w tym między innymi poprzez właśnie wzrost cen ziemi czy wzrost czynszów dzierżawnych [Wilkin 2009a, s. 2]

¹⁶¹ W 2007 r. w Polsce średnia wysokość dopłat wynosiła 5,6% wartości rynkowej ziemi. Mając jednocześnie na uwadze tempo zmian ceny ziemi rolniczej w Polsce, okazuje się, iż renta kapitałowa z tytułu posiadania ziemi przewyższała ponad 3-krotnie renty z tytułu lokat bankowych [Zuzek 2011, s. 366].

Tabela 24 Potencjale determinanty struktury agrarnej w państwach członkowskich Unii Europejskiej

Kraj	Właściwości struktury agrarnej						Cechy zasobowe			
	Średnia wielkość gospodarstwa rolnego w 2007 r. [ha]	Średnia wielkość gospodarstwa rolnego w 2007 r. [ESU]	Współczynnik koncentracji użytków rolnych w gospodarstwach wg klas obszarowych – indeks GINI’ego w 2010 r.	Współczynnik koncentracji użytków rolnych w gospodarstwach wg klas wielkości ekonomicznej – indeks GINI’ego w 2010 r.	Udział użytków rolnych w dzierżawie w 2010 r.	Udział gospodarstw indywidualnych w 2010 r.	Udział ziemi rolniczej w powierzchni państwa w 2010 r. [%]	Zasoby ziemi rolniczej <i>per capita</i> w 2010 r. [ha]	Mieszkańcy obszarów wiejskich w 2010 r. [% populacji]	Jakość gruntów w 2008 r. [% zawartości węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby]
BE	28,6	70,3	0,54	0,36	0,74	90,1	44,85	0,13	2,54	1,32
CZ	89,3	41,2	0,74	0,79	0,86	86,5	54,82	0,40	26,54	1,28
DE	45,7	49,5	0,62	0,55	0,7	91,3	47,91	0,20	26,19	3,01
FI	33,6	24,2	0,48	0,35	0,35	90,2	7,54	0,43	16,44	11,03
FR	52,1	53,6	0,57	0,4	0,85	69,5	53,22	0,46	14,77	1,42
GB	53,8	31,4	0,6	0,45	0,43	96	71,19	0,28	20,49	6,98
HU	6,8	3,2	0,91	0,89	0,64	98,4	59,02	0,53	31,04	2,39
IE	32,3	19,4	0,48	0,38	0,17	99,8	66,31	1,00	38,10	5,48
IT	7,6	14,9	0,75	0,66	0,4	98,9	48,69	0,24	31,78	1,10
LT	11,5	2,5	0,71	0,66	0,58	99,7	44,23	0,88	33,00	2,37
LV	16,5	3,1	0,7	0,62	0,43	98,1	29,00	0,85	32,28	3,00
NL	24,9	111,3	0,56	0,33	0,4	94,2	56,59	0,12	17,25	6,37
PL	6,5	3,6	0,62	0,57	0,29	99,7	48,01	0,38	39,06	3,40
RO	3,5	1	0,77	0,69	0,46	99,2	61,53	0,70	47,21	1,73
SE	42,9	24,7	0,61	0,57	0,53	92,6	7,52	0,33	14,94	5,29
SK	28,1	7,2	0,87	0,89	0,96	90,7	40,44	0,36	45,17	1,29

Cd. na następnej stronie

Uwarunkowanie rynkowe			Pozostałe determinanty ekonomiczne					Kraj
Ceny ziemi rolniczej w 2010 r. [Euro]	Sprzedaż ziemi rolniczej w 2006 r. [% całkowitej powierzchni użytków rolnych]	TRI - wskaźnik regulacji prawnych w zakresie gospodarowania nieruchomościami rolnymi	PKB <i>per capita</i> [Euro]	Udział rolnictwa (wartości dodanej brutto) w PKB w 2010 r. [%]	Osoby aktywne ekonomiczne w rolnictwie w 2010 r. [% populacji]	Wysokość płatności bezpośrednich w 2010 r. [Euro na ha]	Przeciętne wsparcie w ramach PROW w okresie 2007-2013 [Euro na ha]	
23700	1,28	5	32700	0,90	0,5	447	51	BE
3000	3,3	2,5	14300	0,50	3,1	258	116	CZ
11854	0,58	1,5	30500	0,60	0,8	346	78	DE
7840	2,72	1,25	33300	1,00	1,8	249	134	FI
5230	0,99	9	29900	1,60	0,9	310	37	FR
16740	1,64	0,5	27800	0,40	0,8	247	20	GB
2090	3,6	8	9700	1,40	3,2	312	103	HU
23930	2,9	0	34300	1,10	3,3	324	78	IE
18500	1,42	5	25700	1,50	1,4	343	100	IT
1150	8,4	4,75	8900	1,50	3,8	143	91	LT
1430		3,5	8600	1,00	5,0	83	83	LV
48000	3,08	4	35400	1,70	1,3	469	45	NL
4515	1,77	6,5	9200	1,30	7,7	197	131	PL
2300	0,43	1,5	5800	2,70	4,0	129	82	RO
4415	0,62	3	37300	0,50	1,2	247	91	SE
1210	0,14	6	12100	0,40	3,6	200	148	SK

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Berkum van i Turner 2012; Rynek ziemi 2011; Agriculture in the European Union 2011; Rural Development in the EU 2012; Swinnen i inni 2013; Eurostat 2014; FAOStat 2014]

Tabela 25 Macierz korelacji wskaźnika regulacji prawnych w zakresie gospodarowania nieruchomościami rolnymi z wybranymi determinantami struktury agrarnej państw członkowskich Unii Europejskiej

Korelacje (Arkusz1_(Odzyskany)) Oznaczone wsp. korelacji są istotne z $p < ,05000$ N=15 (Braki danych usuwano przypadkami)										
Zmienna	Średnia wielkość gospodarstwa rolnego w 2007 r. [ha]	Średnia wielkość gospodarstwa rolnego w 2007 r. [ESU]	Współczynnik koncentracji użytków rolnych w gospodarstwach wg klas obszarowych – indeks GINI'ego w 2010 r.	Udział gospodarstw indywidualnych w 2010 r.	Udział ziemi rolniczej w powierzchni państwa w 2010 r. [%]	Zasoby ziemi rolniczej <i>per capita</i> w 2010 r. [ha]	Jakość gruntów w 2008 r. [% zawartości węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby]	Ceny ziemi rolniczej w 2010 r. [Euro]	Sprzedaż ziemi rolniczej w 2006 r. [% całkowitej powierzchni użytków rolnych]	PKB <i>per capita</i> [Euro]
TRI	-0,287601	-0,025195	0,406365	-0,352927	0,003555	-0,159817	-0,531767	-0,225453	0,043472	-0,315754

Źródło: jak w tabeli 23.

Tabela 26 Macierz korelacji zmiennych charakteryzujących strukturę agrarną z wybranymi jej determinantami

Korelacje (Arkusz1_(Odzyskany)) Oznaczone wsp. korelacji są istotne z $p < ,05000$ N=15 (Braki danych usuwano przypadkami)												
Zmienna	Udział ziemi rolniczej w powierzchni państwa w 2010 r. [%]	Zasoby ziemi rolniczej <i>per capita</i> w 2010 r. [ha]	Mieszkańcy obszarów wiejskich w 2010 r. [% populacji]	Jakość gruntów w 2008 r. [% zawartości węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby]	Ceny ziemi rolniczej w 2010 r. [Euro]	Sprzedaż ziemi rolniczej w 2006 r. [% całkowitej powierzchni użytków rolnych]	TRI	PKB <i>per capita</i> [Euro]	Udział rolnictwa (wartości dodanej brutto) w PKB w 2010 r. [%]	Osoby aktywne ekonomicznie w rolnictwie w 2010 r. [% populacji]	Wysokość płatności bezpośrednich w 2010 r. [Euro na ha]	Przeciętne wsparcie w ramach PROW w okresie 2007-2013 [Euro na ha]
Średnia wielkość gospod. rolnego [ha]	-0,021948	-0,219653	-0,415380	0,098640	-0,026889	-0,132412	-0,287601	0,355449	0,626805	-0,408880	0,138420	-0,197837
Średnia wielkość gospod. rolnego [ESU]	0,081207	-0,579924	-0,691781	0,156902	0,770989	-0,116222	-0,025195	0,637476	0,081925	-0,592527	0,807475	-0,582455
Indeks GINI'ego wg klas obszarowych	0,199405	0,063030	0,568700	-0,608422	-0,502317	0,041318	0,406365	-0,765832	0,116702	0,312890	-0,376854	0,416698
Indeks GINI'ego wg klas ESU	0,087765	0,152721	0,620149	-0,573504	-0,637764	0,062820	0,302159	-0,775310	0,039281	0,415963	-0,492738	0,577793
Użytki rolnych w dzierżawie	-0,043219	-0,278514	-0,144713	-0,591951	-0,383220	-0,149142	0,452856	-0,217420	0,310090	-0,236443	0,003475	0,064310
Udział gospodarstw indywidualnych	0,157232	0,274305	0,500791	0,131656	0,115866	0,288965	-0,352927	-0,313099	0,174760	0,435081	-0,214554	0,237341

Źródło: Jak w tabeli 23.

niższej ceny ziemi rolniczej, jako iż jest narzędziem ograniczającym spekulacyjny obrót nieruchomościami rolnymi. Przeprowadzona analiza korelacji nie potwierdza jednak powyższych domniemań. Współczynnik korelacji Pearsona okazał się nieistotny w przypadku zbieżności wskaźnika regulacji prawnych w zakresie gospodarowania nieruchomościami rolnymi w niemal wszystkich konfiguracjach poddanych weryfikacji (Tabela 25). Tym samym w państwach członkowskich Unii Europejskiej nie można mówić o zbieżności badanej zmiennej ani z czynnikami zasobowymi ani strukturalnymi ani ekonomicznymi dotyczącymi gospodarowania ziemią rolniczą. Tym samym zakres regulacji obrotu gruntami rolnymi w poszczególnych krajach należy uznać za wynikający z założeń narodowych polityk rolnych, uwarunkowań kulturowych i historycznych, jak również tradycji prawa rolnego.

Przeprowadzona analiza korelacji cech opisujących struktury agrarne w państwach członkowskich UE pozwala z kolei wnioskować o ważnej roli uwarunkowań zasobowych w kształtowaniu struktury agrarnej, w tym przede wszystkim jakości gleby (Tabela 26). Na podstawie otrzymanych wyników analizy korelacji zauważyć bowiem należy, że im wyższa jakość zasobu, tym w mniejszym stopniu w danym państwie zachodzą procesy koncentracji ziemi. Można przy tym sądzić, iż wraz ze wzrostem jakości posiadanej nieruchomości maleje chęć wyzbycia się majątku, co ogranicza podaż ziemi a tym samym procesy jej przepływu, który najczęściej następuje z gospodarstw małych lub średnich obszarowo do jednostek rozwojowych. Ponadto najwyższy wskaźnik korelacji otrzymano dla średniej ekonomicznej wielkości gospodarstwa rolnego oraz wysokości płatności bezpośrednich, jak również cen ziemi i PKB *per capita*. Przy tym cecha ta jest negatywnie skorelowana z zasobami ziemi *per capita*, udziałem osób zamieszkujących obszary wiejskiej oraz osób aktywnych ekonomicznej w rolnictwie, a także wartością dotacji z PROW. Uzasadnia to zależności, iż w państwach wysokorozwiniętych celem sektora rolnego jest w pierwszej kolejności produkcja żywności, która odbywa się w gospodarstwach o silnej pozycji ekonomicznej, nie korzystających ze środków rolno-środowiskowych, czy form wsparcia adresowanych do mniejszych podmiotów. Co więcej rzadkość czynnika ziemi sprzyja podejmowaniu działań koncentracji zasobu w gospodarstwach odmiennie niż ma to miejsce w odniesieniu do poziomu rozwoju kraju. Pozostałe związki oceniać należy jedynie jako występowanie współbieżności zmiennych, jako iż nie mają one uzasadnienia merytorycznego.

6. Konkluzje

Poprzednie części rozprawy wskazywały przede wszystkim na zróżnicowany kształt oraz kierunek i stopień przeobrażeń struktury agrarnej w państwach członkowskich Unii Europejskiej. Jednocześnie jednak dostrzeżone zostały przesłanki, które mogłyby świadczyć o występowaniu pomiędzy wybranymi państwami jednolitych tendencji rozwojowych lub też dążeniu do upodobnienia wskazanych zmiennych. Jedną z nich jest fakt, że dynamika zachodzących przeobrażeń jest silniejsza w państwach, które przystąpiły do UE po 2004 r. Przeprowadzone w niniejszym rozdziale badania miały na celu ocenę, czy na podstawie wyróżnionych cech opisujących strukturę agrarną w poszczególnych krajach, w Unii Europejskiej zachodzą procesy konwergencji tej struktury. W pierwszej kolejności badaniom poddano UE-27, jak również pomniejsze ugrupowania wyróżnione na podstawie stażu członkowskiego. Mając jednak na uwadze, iż podział ten jest determinowany czynnikami politycznymi i ekonomicznymi w ramach poszczególnych klubów konwergencji występują państw o zupełnie odmiennej strukturze ziemi rolniczej, które nie są zainteresowane dążeniem do wspólnego modelu zagospodarowania przedmiotowego zasobu. Z tego tytułu analiza konwergencji przeprowadzona została również dla klubów konwergencji charakteryzujących się podobieństwem 1) zasobów oraz 2) struktury ziemi rolniczej. Badania te uzupełnione zostały o wskazanie zasad gospodarowania gruntami rolnymi w państwach członkowskich dysponujących największymi zasobami ziemi, jak również próbą określenia związków między strukturą agrarną a czynnikami zasobowymi, rynkowymi oraz wybranymi innymi cechami ekonomicznymi, które determinować mogą kształtowanie omawianych zależności. Podsumowując należy przede wszystkim podkreślić, iż:

- przeprowadzone analizy konwergencji typu σ wybranych zmiennych opisujących struktury agrarne w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 2003-2010 nie pozwalają na stwierdzenie występowania procesów unifikacji tych struktur. Dotyczy to nie tylko klubów konwergencji wyróżnionych na podstawie okresu członkostwa w UE, ale także wyodrębnionych w drodze analizy skupień przeprowadzonej z punktu widzenia uwarunkowań zasobowych oraz strukturalnych. Na tej podstawie uprawnione jest potwierdzenie hipotezy, iż w UE nie występuje określony kierunek rozwoju struktur ziemi rolniczej. Jednocześnie jednak należy mieć na uwadze silny wpływ na uzyskane parametry zmian, które zaszły między 2007 a 2010 rokiem. To sugeruje, iż przekształcenia w zakresie struktur agrarnych wymagają stałego monitoringu;

- brak unifikacji struktury agrarnej pomiędzy poszczególnymi państwami może być wynikiem między innymi możliwości stosowania narodowych polityk rolnych, które w poszczególnych państwach kształtują się w sposób zróżnicowany. Dotyczy to również zasad gospodarowania gruntami rolnymi – narzędzi, które są w posiadaniu instytucji regulujących rynek ziemi rolniczej, ale również samego stopnia ingerencji. Wstępnie zakładano, iż skala interwencji państwa w obrót ziemią jest tym większa, im wyższy jest poziom rozwoju gospodarczego. Przeprowadzone badania wymagają jednak odrzucenia tej tezy, na co wskazuje brak współzależności pomiędzy tymi zmiennymi. Co więcej, warto także zaznaczyć, że w Wielkiej Brytanii, w której struktura agrarna oceniana jest w literaturze jako modelowa w skali europejskiej, stopień oddziaływania państwa na rynek ziemi rolniczej jest jednym z najmniejszych spośród badanych krajów, a dotyczy przede wszystkim ochrony dzierżawców gruntów rolnych;
- z przeprowadzonej analizy konwergencji cech opisujących strukturę agrarną w państwach członkowskich UE z jej potencjalnymi determinantami wynika, iż kształt tej struktury może zależeć od populacji zamieszkującej obszary wiejskie, co kształtuje problem rzadkości zasobu gruntów rolnych, jakości gleby, cen ziemi, poziomu rozwoju gospodarczego wyrażonego PKB *per capita*, udziałem rolnictwa w dochodzie narodowym oraz poziomem wsparcia rolnictwa ze środków unijnych. Wskazane współzależności wymagają jednak szerokiej oceny merytorycznej, która potwierdzona powinna być dodatkowymi studiami empirycznymi. Przy tym określenie długookresowej tendencji rozwojowej struktury agrarnej w skali całej Unii Europejskiej wydaje się być wątpliwe w związku ze zmieniającym się kształtem instrumentów WPR wpływających na rynek ziemi rolniczej poszczególnych państw, ale również rosnącym zróżnicowaniem struktur rolnych będącym wynikiem rozszerzaniem Unii Europejskiej o kolejne kraje.

Podsumowanie i wnioski

Ziemia jest szczególnym czynnikiem produkcji, który w największym stopniu determinuje każdą podejmowaną działalność. Przy tym zaś ziemia rolnicza jest kluczową determinantą sektora rolnego, przy czym współcześnie dochodzi do konfliktów pomiędzy:

- wykorzystaniem zasobu o rolniczym potencjale produkcyjnym na cele wytwarzania żywności a wyłączeniem gruntów z produkcji rolnej z zachowaniem jej potencjału bądź trwałym przeznaczeniem ziemi na cele pozarolnicze, jak również
- koncentracją gruntów rolnych w gospodarstwach prowadzących działalność wytwórczą w oparciu o rachunek ekonomiczny, dążeniem do utrzymania europejskiego modelu rolnictwa opartego na rodzinnych gospodarstwach rolnych oraz ochroną drobnych, niedochodowych gospodarstw realizujących funkcje socjalne oraz świadczących usługi rolno-środowiskowe.

Jest to wynikiem współczesnych uwarunkowań gospodarczych i społecznych przejawiających się rosnącym w skali światowej popytem na żywności, potrzebą utrzymania samowystarczalności żywnościowej regionów przy jednoczesnym zapewnieniu bezpieczeństwa dostarczanych surowców rolnych, wzrastającym zapotrzebowaniem na paliwa pochodzące ze źródeł odnawialnych, potrzebą zagwarantowania odpowiedniego poziomu dochodów rolniczych przy jednocześnie społecznie akceptowanym poziomie cen żywności, dążeniem do zachowania lub poprawy jakości środowiska naturalnego, rosnącym popytem na usługi rolno-środowiskowe, zgłaszanym w coraz większym stopniu popytem na dobra publiczne mające źródło w sektorze rolnym, a także realizacją funkcji socjalnych przez gospodarstwa rodzinne.

Celem niniejszej rozprawy była identyfikacja wpływu instrumentów wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej oraz narodowych polityk rolnych na kształtowanie się zasobów i struktury ziemi rolniczej w państwach członkowskich UE w latach 1990-2010, a więc obejmujących kluczowe reformy WPR. Chodziło bowiem o poznanie, czy we wskazanych krajach występują podobieństwa w zakresie stanu i dynamiki zasobów ziemi rolniczej oraz kształtowania struktury agrarnej, a jeśli nie, to co determinuje występujące różnicowanie. Szczególną uwagę zwrócono przy tym na rosnące zapotrzebowanie społeczeństwa na środowiskowe funkcje rolnictwa i obszarów wiejskich, rolę wspólnej polityki rolnej oraz polityk narodowych, w tym przede wszystkim instytucjonalno-prawnych uwarunkowań rynków ziemi rolniczej w państwach Unii Europejskiej. Podsumowując przeprowadzone rozważania należy podkreślić, że:

- WPR determinuje rozwój, modernizację i restrukturyzację rolnictwa w państwach członkowskich Unii Europejskiej. Pozostaje ona jednak w oderwaniu od bezpośredniego kształtowania zasobów i struktur agrarnych w krajach UE. W tym zakresie ogranicza się bowiem jedynie do wskazania dyrektyw: 1) uznania gospodarstwa rodzinnego za podmiot, na którym oparte jest rolnictwo europejskie, 2) traktowania dzierżawy za podstawową metodę powiększania gospodarstw oraz 3) promocji wielofunkcyjnego modelu rolnictwa w Europie. Należy jednak przy tym pokreślić poszerzający się wachlarz narzędzi realizowania WPR, która obecnie promuje wielofunkcyjny oraz zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, które stały się nie tylko dostawcą surowców rolnych ale również dóbr publicznych. Instrumenty tej polityki pozostają w związku z przeobrażeniami sektora rolnego, w tym również w zakresie gospodarowania ziemią rolniczą. Potwierdzają to istotne zmiany w zasobach oraz strukturze ziemi rolniczej, które w sposób specyficzny zachodzą po 2003 r., czego skutkiem jest między innymi przeprowadzona w tym czasie reforma wspólnej polityki rolnej, która oceniana jest za najbardziej restrykcyjną z dotychczasowych;
- równoległe do wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej państwa członkowskie prowadzą narodowe polityki rolne, które polegają między innymi na dostosowaniu kierunków WPR do uwarunkowań lokalnych. Ponadto powszechne w państwach członkowskich Unii Europejskiej jest obowiązywanie ograniczeń rynku ziemi rolniczej, co przyczyniać się mają do realizacji założonej struktury agrarnej, ochrony prawnej użytkowników ziemi czy ograniczania spekulacyjnego obrotu nieruchomościami rolnymi;
- obserwacje zmian zasobów ziemi rolniczej oraz struktury jej zagospodarowania wskazują, iż w poszczególnych państwach członkowskich następują wysoce zróżnicowane procesy w tym zakresie, przy czym, pomimo zachodzących przeobrażeń, w ujęciu unijnym następuje utrzymanie rolniczego potencjału produkcyjnego. Trzeba jednocześnie zaznaczyć, iż integracja europejska nie wymaga unifikacji powierzchni ziemi rolniczej oraz struktury agrarnej pomiędzy państwami, a ich różnorodność stanowi dla UE istotną wartość. Co więcej, zróżnicowanie rolnictwa w obrębie Unii Europejskiej można uznać za jego mocną stronę. Każdy z regionów ma bowiem możliwość rozwijania się w sposób niezależny, wykorzystujący swoje walory, bądź to produkcyjne, bądź pozaprodukcyjne. Dzięki temu obszary wiejskie stają się nie tylko producentami

surowców żywnościowych w skali przemysłowej, lecz również dostawcami wysokojakościowej żywności, a także licznych usług, w tym mieszkalnych, turystyczno-rekreacyjnych czy środowiskowych. Jednocześnie należy mieć na uwadze zapewnienie poszczególnym regionom możliwości dostosowania instrumentów do ich potencjału, tak by umożliwić wykorzystanie przewag komparatywnych, które przyczynia się do zrównoważonego rozwoju;

- wyznaczenie w Unii Europejskiej docelowej struktury agrarnej może nastąpić jedynie w ujęciu unijnym, co jednak wymaga dalszego pogłębienia integracji pomiędzy państwami. Możliwe jest bowiem potraktowanie UE jako spójnego ugrupowania, w którym na strukturę agrarną składają się struktury poszczególnych krajów członkowskich, analogicznie to tego, jak struktura danego państwa jest wypadkową zróżnicowania poszczególnych regionów;
- przyjmując, iż obecnie celem prowadzonej na forum Unii polityki rolnej jest dążenie do poprawy konkurencyjności rolnictwa europejskiego, przekształcenia struktury agrarnej w UE powinny dążyć do zastąpienia chłopskich gospodarstw produkcyjnych farmerskimi gospodarstwami rodzinnymi przy jednoczesnej realizacji koncepcji rolnictwa zrównoważonego i wielofunkcyjnego. Powiększanie wielkości gospodarstw wymaga przy tym jednak szeregu zmian wykraczających poza struktury ziemi rolniczej, w tym obejmujących ograniczenie zatrudnienia oraz liczby podmiotów gospodarujących w rolnictwie, intensyfikację procesów serwicyzacji wsi oraz popularyzację na obszarach wiejskich zatrudnienia w gałęziach pozarolniczych. W sposób nieodłączny wiąże się to jednocześnie z potrzebą zapewnienia mieszkańcom obszarów wiejskich odpowiedniego poziomu dochodów pozwalających na kreowanie popytu na usługi płynące z tych obszarów.

Mając na uwadze powyższe wnioski należy ostatecznie stwierdzić, iż zgodnie z przyjętą hipotezą w Unii Europejskiej uniwersalny dla państw członkowskich model kształtowania zasobów i struktury ziemi rolniczej nie występuje, a instrumenty wspólnej polityki rolnej są czynnikiem sprzyjającym utrzymaniu istniejącego w tym obszarze zróżnicowania. Ponadto, o ile instytucjonalno-prawne regulacje rynku ziemi rolniczej w poszczególnych państwach członkowskich przyczyniają się do ograniczania dysproporcji ekonomicznych w rolnictwie, o tyle związek pomiędzy skalą interwencji a poziomem rozwoju gospodarczego kraju nie występuje. Co więcej, jako potwierdzoną należy uznać hipotezę trzecią mówiącą o tym, że w państwach Unii Europejskiej uwarunkowania rynkowe stymulują procesy koncentracji ziemi, które

jednak jednocześnie podlegają ograniczeniom w uwagi na rosnący popyt na dobra publiczne dostarczane przez obszary wiejskie. Koncentracja ziemi następuje bowiem przede wszystkim w gospodarstwach rozwojowych, w których występują procesy reprodukcji rozszerzonej, a które podejmują decyzje z punktu widzenia maksymalizacji celów ekonomicznych, zgodnie z mechanizmami rynkowymi. Z kolei dostawcami dóbr publicznych mających źródło na obszarach wiejskich są przede wszystkim drobne gospodarstwa rolne, w których następuje wyłączenie gruntów z intensywnej produkcji rolnej.

Trzeba również zaznaczyć, iż na dzień dzisiejszy nie jest możliwa ocena przyszłych procesów konwergencji w odniesieniu do przemian strukturalnych i produkcyjnych gospodarstw rolnych. Przyszłe instrumenty WPR doprowadzić mogą zarówno do przyspieszenia zmian struktur agrarnych w „nowych” państwach członkowskich UE umożliwiając osiągnięcie w nich wskaźników zbliżonych do średniej całej UE, ale również możliwa jest druga strategia skutkująca zachowaniem ograniczonego tempa procesów wyrównawczych. Do przyspieszenia zmian agrarnych przyczyniać się będą niewątpliwie środki pochodzące z WPR, której mechanizmy jednocześnie powodują pogłębienie procesów integracyjnych UE. Z punktu widzenia kształtowania zasobów i struktury ziemi rolniczej w przyszłości należy zaś wskazać, iż jednym z dylematów kwestii agrarnej pozostaje poszukiwanie optymalnej relacji w strukturze gospodarstw rolnych. Jak wskazuje A. Czyżewski i A. Matuszczak [2012, s. 31-32], ani gospodarstwa wielkoobszarowe, ani drobne gospodarstwa chłopskie nie są w stanie realizować jednocześnie interesów ekonomicznych, społecznych i środowiskowych. Tym samym rynek ziemi powinien kreować model współistnienia gospodarstw industrialnych i tzw. strażników krajobrazu. Dlatego też konieczne jest zachowanie dynamicznej równowagi struktur wytwórczych, co uzasadnia racjonalne prowadzenie polityki rolnej [Chmielewska 2008a, s. 9]. Mając zaś na uwadze kontrowersje i trudności w zakresie kierunku rozwoju struktur rolnych szeroko akceptowane jest zróżnicowanie strukturalne rolnictwa w danych regionach, w tym również w Unii Europejskiej. Takie podejście pozostaje zgodnie z założeniami spójności terytorialnej UE. Oznacza ona bowiem dążenie nie do ujednolicenia zasobów i struktur, lecz do wykorzystania występującego zróżnicowania regionalnego i zapewnienia harmonijnego rozwoju wszystkich obszarów przy zachowaniu tych różnic, które będąc cechami charakterystycznymi danego obszaru, stanowią podstawę działań na rzecz zrównoważonego rozwoju Unii Europejskiej [*Komunikat...*].

Należy mieć przy tym również na uwadze, że powyższe relacje będą determinowane przyszłym kształtem wspólnej polityki rolnej [Tomczak 2009a, s. 120, 127]. Z tego punktu widzenia dostosowania kierunku rozwoju poszczególnych regionów w zależności do posiadanych zasobów i możliwości ich wykorzystania uzasadnionym jest rozszerzanie wachlarza instrumentów WPR poprzez dodawanie do instrumentów adresowanych dla gospodarstw zajmujących się produkcją rolną narzędzi służących promocji dóbr publicznych. Takie działanie pozwoli na optymalne wykorzystanie dostępnych w rolnictwie zasobów produkcyjnych, które przyczyni się jednocześnie do poprawy sytuacji na rynkach rolnych, zapewni odpowiedni poziom dochodowości właścicielom gospodarstw, jak również zapewni realizację zadań rolno-środowiskowych.

Bibliografia

1. Adamowicz, M., 2008, *Ewolucja Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej i jej perspektywy na drugą dekadę XXI wieku* w: Kopycińska, D. (red.), *Polityka Unii Europejskiej*, Wydawnictwo: Katedra Mikroekonomii Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
2. Alexandri, C., Luca, L., 2012, *The role of small farms in Romania and their future in the face of challenges of the CAP post 2013*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych” nr 1.
3. Ascione, E., Henke, R., Vanni, F., 2012, *Small farms in Italy: public support, diversification and economic sustainability*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych” Nr 1
4. Ascione, E., Vanni, F., Henke, R., 2013, *The role of small farms in Italy: between subsistence and diversification*, „Wieś i Rolnictwo” nr 2 (159).
5. Aubert, M., Perrier-Cornet, P., 2009, *Is there a future for small farms in developed countries? Evidence from the French case*, „Agricultural Economics” 40 (Issue Supplement s1).
6. Augustyńska-Grzymek, I., 2013, *Małe ekonomicznie gospodarstwa rolne w regionie Mazowsze i Podlasie – możliwości ich przetrwania*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych” Nr 2.
7. Baer-Nawrocka, A., 2006, *Struktura gospodarstw rolnych według wielkości ekonomicznej w krajach Europy Środkowej i Wschodniej należących do Unii Europejskiej*, „Roczniki Naukowe SERiA” tom VIII, zeszyt 4.
8. Baer-Nawrocka, A., Markiewicz, N., 2012, *Procesy konwergencji/dywergencji w zakresie wydajności pracy w rolnictwie Unii Europejskiej – analiza regionalna*, „Journal of Agribusiness and Rural Development” nr 3(25).
9. Baer-Nawrocka, A., Mrówczyńska-Kamińska, A., 2007, *Czynnik ziemia w rolnictwie krajów Unii Europejskiej*, „Roczniki Naukowe SERiA” tom IX, zeszyt 2.
10. Bajek, P., Chmielewska-Gill, W., Giejbowicz, E., Jaworowska, A., Poślednik, A., Wołek, T., 2007, *WPR. Nowoczesna polityka rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, Warszawa.
11. Baldock, D., 2009, *Conceptual Framework on Public Goods Provided Through Agriculture in the EU*, Working Document for the Meeting of the Technical Working Group 'Public Goods' - European Network for Rural Development, European Commission.
12. Baldock, D., Hart, K., Scheele M., 2010, *Public goods and public intervention in agriculture*, European Network for Rural Development, European Commission.
13. Bal-Domańska, B., 2009, *Ekonometryczna analiza sigma i beta konwergencji regionów Unii Europejskiej*, w: Łyko, J., *Ekonometria. Zastosowanie matematyki w Ekonomii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław.
14. Bal-Domańska, B., 2011, *Ekonometryczna identyfikacja konwergencji regionów szczebla NUTS-2 państw Unii Europejskiej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Oeconomica” nr 253.
15. Baranyai, Z., Fekete-Farkas, M., Pesti, C., Tóth-Naár, Z., 2008, *Factors of land value and land price in Hungary*, „Roczniki Naukowe SERiA” tom XII, zeszyt 6.
16. Barr, N., 1993, *Ekonomika polityki społecznej*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
17. Barro, R.J., Sala-i-Martin, X., 1992, *Convergence*, „Journal of Political Economy” No. 100.

18. Bartkiewicz, H., 2012, *Czynniki warunkujące obrót ziemią rolniczą w województwie lubuskim*, rozprawa doktorska, Wrocław.
19. Basaj, M., 2011, *Postawy rolników wobec przyszłości własnych gospodarstw w regionie rozdrobnionego rolnictwa*, „Krakowskie Studia Małopolskie” nr 15.
20. Baum, R., 2009, Śleszyński, J., *Nowe funkcje rolnictwa - dostarczanie dóbr publicznych*, „Roczniki Naukowe SERiA”, tom XI, zeszyt 2.
21. Baumol, W.J., 1986, *Productivity growth, convergence, and welfare: what the long-run data show*, “American Economic Review” No. 76.
22. Bednarek, R.M., Charzyski, P., Pokojska, U., 2003, *Klasyfikacja zasobów glebowych świata*, Polskie Towarzystwo Gleboznawcze, Toruń.
23. Begg, D., Fischer, S., Dornbusch, R., 1993, *Ekonomia*, tom 1, PWE, Warszawa.
24. Begg, D., Fischer, S., Dornbusch, R., 1999, *Ekonomia. Mikroekonomia*, PWE, Warszawa.
25. Berkum van, S., Turner, M., 2010, *Impacts of direct payments in New Member States, Candidate Countries and Potential Candidate Countries; synthesis report*, AgriPolicy Enlargement Network for Agripolicy Analysis.
26. Blajer, P., 2008, *Wymóg kwalifikacji rolniczych w obrocie nieruchomościami rolnymi (stadium prawnoporównawcze)*, „Przegląd prawa rolnego” nr 2(4).
27. Blaug, M., 2000, *Teoria ekonomii. Ujęcie retrospektywne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
28. Błaszczyk, M.C., 2001, *Ewolucja Wspólnej Polityki Rolnej*, Biuletyn Analiz UKiE nr 6, http://www.rcie.lodz.pl/info/dokumenty/05_opracowania/analizy/analiza_6_11.pdf, [dostęp: 11.12.2010].
29. Błażejczyk, M., 1992, *Rodzinne gospodarstwo rolne w ustroju rolnym Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej*, „Prawo rolne” 2(4).
30. Błażejczyk-Majka, L., Kala, R., 2005, *Metody analizy skupień do charakterystyki użytków rolnych wybranych państw Unii Europejskiej*, „Roczniki Naukowe SERiA” tom VII, zeszyt 5.
31. Błąd, M., 2010, *Kulturowe funkcje wsi i rolnictwa*, w: Wilkin, J. (red.), *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
32. Bogocz, D., 2010, *Historyczne uwarunkowania regionalnych zróżnicowań struktury obszarowej gospodarstw rolnych w Polsce*, w: Kukuła, K. (red.), *Statystyczne studium struktury agrarnej w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
33. Borkowska-Bagieńska, E., 2006, *Historia prawa sądowego*, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa.
34. Brelik, A., 2013, *Dobra publiczne a zrównoważony rozwój agroturystyki – w poszukiwaniu wskaźników wyceny*, Kongres Ekonomistów Polskich, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne.
35. Brzóska, M., 2006, *Wizja polskiej wsi i rolnictwa*, w: Wilkin, J., Nurzyńska, I. (red.), *Polska wieś 2006. Raport o stanie wsi*, FDPA, Warszawa, za: Tomczak, F., 2009, *Zmiany i reformy WPR: konsekwencje dla rolnictwa i finansowania polityki rolnej*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 126, IERiGŻ, Warszawa.
36. Buckwell, A., 2003, *The Fischler CAP Reform 2003*, “Country Side” No. 59.
37. Buckwell, A., 2009, *Public foods from private land*, Rural Investment Support for Europe.
38. Bud-Gusaim, J., 1988, *Efektywność zasobów produkcyjnych w rolnictwie indywidualnym Polski*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
39. Bukraba-Rylska, I., 2012, *Rola drobnych gospodarstw rolnych w tworzeniu kapitału i dziedzictwa kulturowego wsi*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych” Nr 1.

40. Bułkowska, M., 2012, *Wsparcie drobnych gospodarstw rolnych w świetle zmian WPR po 2013 roku*, „Roczniki Naukowe SERiA” XIV, 2.
41. Burkiewicz, W., Grochowska, R., Hardt, Ł., 2007, *Przyszłość polityki rolnej a przegląd budżetu Unii Europejskiej w latach 2008-2009*, UKiE, Warszawa, za: Tomczak, F., 2009a, *Ewolucja wspólnej polityki rolnej UE i strategia rozwoju rolnictwa polskiego*, Program Wieloletni 2005- 2009, Raport nr 125, IERiGŻ, Warszawa.
42. Cardwell, M., 2004, *The European Model of Agriculture*, Oxford University Press.
43. Carfi, S., Bucca, M., 2012, *The present and future of small farmers in the European Union: Italy's scenario*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych” Nr 1.
44. Chmielewska, B. (red.), 2008a, *Kierunki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce i wybranych krajach europejskich (Ukraina, Francja, Holandia)*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 104, IERiGŻ, Warszawa.
45. Chmielewska, B., 2008b, *Dywersyfikacja sektora rolnego Unii Europejskiej po rozszerzeniu do 27 państw członkowskich*, w: Chmielewska, B. (red.), *Kierunki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce i wybranych krajach europejskich (Ukraina, Francja, Holandia)*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 104, IERiGŻ, Warszawa.
46. Chmielewska, B., 2008c, *Polityka rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Holandii – doświadczenia i perspektywy*, w: Chmielewska, B. (red.), *Kierunki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce i wybranych krajach europejskich (Ukraina, Francja, Holandia)*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 104, IERiGŻ, Warszawa.
47. Chmieliński, P., Goraj, L., Karwat-Woźniak, B., Kowalski, A., Sikorska, A., 2009, *Instrumenty oddziaływania Państwa na kształtowanie struktury obszarowej gospodarstw rolnych w Polsce; rola systemu ubezpieczenia społecznego rolników w kształtowaniu tej struktury. Stan obecny i rekomendacje na przyszłość oraz propozycje nowych rozwiązań dotyczących tego obszaru dla systemu ubezpieczeń rolników*, Ekspertyza dla Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
48. Chołaj, H., 1982, *Socjalizm a kwestia rolna*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
49. Ciaian, P., Kancs, d’A., Swinnen, J., Herck Van, K., Vranken, L., 2012, *Sales Market Regulations for Agricultural Land in EU Member States and Candidate Countries*, Factor Market Working Paper No. 14, s. 1.
50. Ciaian, P., Kancs, d’A., Swinnen, J., Vranken, L., 2011, *European Union land markets and the Common Agricultural Policy*, w: *Disaggregated Impacts of CAP Reforms: Proceedings of an OECD Workshop* Publishing. OECD, <http://dx.doi.org/10.1787/9789264097070-en> [dostęp: 18.11.2013].
51. Ciaian, P., Kancs, d’A., Swinnen, J.F.M., 2010, *EU Land Markets and the Common Agricultural Policy*, Centre for European Policy Studies, Brussels.
52. Code rural et de la pêche maritime, Version consolidée au 18 mai 2014.
53. Cooper, T., Hart, K., Baldock, D., 2009, *Provision of Public Goods through Agriculture in the European Union*, Institute for European Environmental Policy, Londyn.
54. Cooter, R., Ulen, T., 2009, *Ekonomiczna analiza prawa*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
55. CORINE Land Cover, 2014, Inspekcja Ochrony Środowiska, <http://clc.gios.gov.pl/index.php?IdCss=0&IdStr=1228913593> [dostęp: 20.02.2014].
56. Costato, L., 2007, *Wpływ wspólnotowego prawa rolnego na prawo rolne wewnętrzne*, „Przegląd Prawa Rolnego” nr 1.

57. Csaki, C., 2000, *Agricultural reforms in Central and Eastern Europe and the former Soviet Union. Status and perspectives*, "Agricultural Economics", No. 22.
58. Cunha, A., Swinbank, A., 2011, *An Inside View of the CAP Reform Process. Explaining the MacSharry, Agenda 2000, and Fishler Reforms*, Oxford University Press, Oxford.
59. Czechowski, P., 2007, *Uwarunkowania prawne*, „Gospodarowanie Ziemią Rolniczą”.
60. Czechowski, P., 2008, *Agencja Nieruchomości Rolnych – restrukturyzacja czy likwidacja*, „Przegląd Prawa Rolnego” nr 2(4).
61. Czechowski, P., Możdżeń-Marcinkowski, M., 2007, *Agencja Nieruchomości Rolnych – przyszłe kierunki przekształceń państwowej własności rolnej*, „Studia Iuridica Agraria” tom VI.
62. Czechowski, P., Niewiadomski, A., 2011, *Propozycje reformy rozwiązań instytucjonalnych dotyczących państwowych gruntów rolnych*, „Studia Iuridica Agraria” tom IX.
63. Czechowski, P., Niewiadomski, A., 2013, *Podstawy prawne przekształceń własnościowych w rolnictwie i ich ewolucja* [w:] H. Runowski (red.), *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie – 20 lat doświadczeń i perspektywy*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
64. Czernasty, W., Czyżewski, B., 2007, *Optyka instytucjonalna w analizie procesu wymiany dóbr*, w: Czernasty, W., Czyżewski, B., *Struktury kierowania agrobiznesem w Polsce. Teoria, analiza i tendencje*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
65. Czernasty, W., Majchrzak, A., 2009, *Projected changes in agricultural areas management in Poland in view of the chosen European Union countries' experience*, "Management" nr 2.
66. Czudec, A., 2009, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
67. Czudec, A., 2013, *Ekonomiczne, środowiskowe i społeczne funkcje drobnych gospodarstw rolnych*, „Wieś i Rolnictwo” nr 2 (159)/2013.
68. Czykier-Wierzbą, D., 2010, *Wpływ integracji na spójność gospodarczą i społeczną Polski z Unią Europejską*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu” nr 150.
69. Czyżewski A., Stępień, S., 2013b, *Ekonomiczno-społeczne uwarunkowania zmian paradygmatu rozwoju rolnictwa drobnotowarowego w świetle ewolucji Wspólnej Polityki Rolnej*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych” Nr 2.
70. Czyżewski, A., Bak, U., 1995, *Makroekonomiczne uwarunkowania przedsiębiorczości w agrobiznesie*, w: Czyżewski, A. (red.), *Rozwój rolnictwa i agrobiznesu w skali krajowej i lokalnej*, Wydawnictwo Ośrodka Doradztwa Rolniczego w Sielinku, Poznań.
71. Czyżewski, A., Henisz, A., 2001, *Ekonomia czynnika ziemi i jej współczesne znaczenie*, w: Czyżewski, A. (red.), *Współczesne problemy agrobiznesu w Polsce*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
72. Czyżewski, A., Henisz-Matuszczak, A. 2006, *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski; Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
73. Czyżewski, A., Henisz-Matuszczak, A., *Wizja społecznie zrównoważonego i industrialnego modelu rolnictwa w warunkach ewolucji WPR; Przykłady regulacji w Wielkopolsce – maszynopis*.

74. Czyżewski, A., Kułyk, P., 2004, *Wzrost gospodarczy jako czynnik przekształceń w gospodarce żywnościowej w Polsce okresu transformacji*, „Roczniki Naukowe SERiA” zeszyt 3.
75. Czyżewski, A., Kułyk, P., 2009, *Konwergencja czy dywergencja mechanizmów wsparcia sektora rolnego?*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Problemy rolnictwa światowego” nr 8.
76. Czyżewski, A., Kułyk, P., 2011, *Dobra publiczne w koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa; ujęcie teoretyczne i praktyczne*, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie: Problemy Rolnictwa Światowego” nr 11/2.
77. Czyżewski, A., Matuszczak, A., 2012, *Dylematy kwestii agrarnej w panoramie dziejów – mechanizm krzywdy chłopskiej*, w: Czyżewski, A., Matuszczak, A. (red.) *Ekonomia i jej społeczne otoczenie*, Wydawnictwo Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy, Bydgoszcz.
78. Czyżewski, A., Poczta-Wajda, A., 2011, *Polityka rolna w warunkach globalizacji. Doświadczenia GATT/WTO*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
79. Czyżewski, A., Smędzik-Ambroży, K., 2013, *Intensywne rolnictwo w procesach specjalizacji i dywersyfikacji produkcji rolnej. Ujęcie regionalne i lokalne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
80. Czyżewski, A., Stępień, S., 2009, *Zmiany mechanizmów Wspólnej Polityki Rolnej UE a oczekiwania Polski*, „Ekonomista” nr 4.
81. Czyżewski, A., Stępień, S., 2011, *Wspólna polityka rolna UE po 2013 r. a interesy polskiego rolnictwa*, „Ekonomista” nr 1.
82. Czyżewski, A., Stępień, S., 2012a, *Dostosowania mechanizmów wspólnej polityki rolnej do oczekiwań państw członkowskich*, „Ekonomista” nr 2.
83. Czyżewski, A., Stępień, S., 2012b, *Punkt widzenia Polski i innych państw członkowskich Unii Europejskiej na WPR 2014-2020*, „Journal of Agribusiness and Rural Development” nr 3(25).
84. Czyżewski, A., Stępień, S., 2013a, *Wspólna polityka rolna (WPR) Unii Europejskiej po 2014 roku z polskiej perspektywy*, IX Kongres Ekonomistów Polskich.
85. Czyżewski, B., 2003, *Interwencjonizm agrarny w optyce instytucjonalnej*, w: Urban, S. (red.), *Jakość jako podstawowy instrument konkurencyjności w agrobiznesie*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu” nr 983, t. 1.
86. Czyżewski, B., 2007a, *Instytucje w tworzeniu struktur agrobiznesu*, w: Czyżewski, A. (red.), *Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej; ujęcie makro- i makroekonomiczne*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
87. Czyżewski, B., 2007b, *Specyfika sektora rolnego w perspektywie teorii nowego instytucjonalizmu*, w: Czternasty, W., Czyżewski, B., *Struktury kierowania agrobiznesem w Polsce. Teoria, analiza i tendencje*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
88. Czyżewski, B., 2010, *Kontrowersje wokół teorii rent gruntowych: od ekonomii klasycznej do czasów współczesnych*, „Ekonomista” 2.
89. Czyżewski, B., 2013, *Renty ekonomiczne w gospodarce żywnościowej w Polsce*, PWE, Warszawa.
90. Czyżewski, B., Majchrzak, A., 2008, *An influence of the economic globalization on the contemporary land rents in the European Union*, International conference: Economic Transformation of Central and Eastern European Countries, Conference Proceedings, Faculty of Economics of Vilnius University, Vilnius.
91. Czyżewski, B., Majchrzak, A., 2010, *Efektywność rynku ziemi rolniczej oraz waloryzacja rent gruntowych w kontekście regulacji instytucjonalno-prawnych w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskiej*, w: Grzelak, A., Pająk, K.

- (red.), *Nowe trendy w metodologii nauk ekonomicznych i możliwości ich wykorzystania w procesie kształcenia akademickiego. T. 1: Problemy ogólne metodologii nauk ekonomicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.
92. Czyżewski, B., Majchrzak, A., 2013, *Mechanisms of valuation of public goods on the agricultural land market - considerations in the context of sustainable development*, "Management" 2.
 93. Czyżewski, B., Majchrzak, A., Matuszczak, A., 2011, *Instytucjonalno-prawne regulacje rynku ziemi w Polsce na tle innych państw UE w świetle zmian Wspólnej Polityki Rolnej*, w: Kołodziejczyk, D., Gospodarowicz, M., *Ocena dostosowania systemu instytucjonalnego działającego na rzecz obszarów wiejskich i rolnictwa do Strategii Rozwoju Kraju i kierunku zmian WPR*, Program Wieloletni 2011-2014, Raport nr 12, IERiGŻ, Warszawa.
 94. Czyżewski, B., Matuszczak, A., 2010, *Współczesne teorie renty gruntowej, ich geneza i znaczenie dla zrównoważonego rozwoju rolnictwa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu” nr 150.
 95. DEFRA, 2010, Department for Environment Food and Rural Affairs, <http://www.defra.gov.uk> [dostęp: 17.12.2010].
 96. Dehnel, G., 2005, *Indeksy dynamiki* w: Paradysz, J. (red.), *Statystyka*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.
 97. Deininger, K., Feder. G., 2001, *Land Institutions and Land Markets*, w: Gardner, B.L., Rausser, G.C. (red.), *Handbook of Agricultural Economics*, 1st Edition, Elsevier, Amsterdam.
 98. Der Bayerische Weg. Agrarpolitik für eine bäuerliche Landwirtschaft Und einen gesunden Lebensraum. Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München 1978 za: Sawicka, Z., 2011, *Modernizacja rolnictwa rozdrobnionego w Bawarii. Wnioski dla Polski*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2.
 99. Desjeux, Y., Guyomard, H., Latruffe, L., 2007, *Agricultural policies in France: from EU regulation to national design*, INRA, http://hal.archives-ouvertes.fr/docs/00/39/73/54/PDF/Desjeux_Guyomard_Latruffe-CAP_in_France-report_IERiGZ-Dec_2007.pdf [dostęp: 09.01.2014].
 100. Dijck van, P., Faber, G., 2003, *CAP Reform and the Doha Development Agenda*, Discussion Paper Series 04-03, Utrecht School of Economics, Utrecht, <http://www.uu.nl/faculty/leg/NL/organisatie/departementen/departementeconomie/onderzoek/publicaties/DParchive/2004/Documents/04-03.pdf> [dostęp: 11.01.2014].
 101. *Dobra publiczne i publiczny system interwencji. Raport analityczny*, 2010, Paneuropejski przegląd podejścia państw członkowskich do dostarczania środowiskowych i społecznych dóbr publicznych w programach rozwoju obszarów wiejskich na lata 2007-2013.
 102. Drygas, M., 2014, *Możliwości określenia definicji gospodarstwa rodzinnego*, maszynopis.
 103. Duczkowska-Małysz, K., 1985, *Ziemia w polityce rolnej PRL*, Ossolineum, Wrocław 1985.
 104. Duczkowska-Małysz, K., 2010, *Nowe funkcje obszarów wiejskich – usługi publiczne*, w: Duczkowska-Małysz, K., Szymecka, A. (red.), *Wokół trudnych problemów globalnego rozwoju obszarów wiejskich, gospodarki żywnościowej i rolnictwa*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.
 105. Dybowski, G. (red.), 2008, *Margines swobody dla strategii narodowych w ramach Wspólnej Polityki Rolnej. Doświadczenia wybranych krajów Unii Europejskiej*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 86, IERiGŻ, Warszawa.

106. Dybowski, G., Wieliczko, B., 2006, *Swoboda decyzji narodowych odnośnie polityki rozwoju obszarów wiejskich*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 47, IERiGŻ, Warszawa.
107. Dyrektywa Rady z 17 kwietnia 1972a r. w sprawie modernizacji gospodarstw rolnych (72/159/EEC), Dz. Urz. WE 1972, L 96/1.
108. Dyrektywa Rady z 17 kwietnia 1972b r. w sprawie środków dla zachęcenia do zaprzestania prowadzenia działalności rolniczej oraz realokacji użytków rolnych dla celów wsparcia strukturalnego (72/160/EEC), Dz. Urz. WE 1972, L 96/9.
109. Dyrektywa Rady z 17 kwietnia 1972c r. w sprawie zapewnienia wsparcia socjalnego i ekonomicznego oraz nabycia kwalifikacji zawodowych osób pracujących w rolnictwie (72/161/EEC), Dz. Urz. WE 1972, L 96/15.
110. Dyrektywa Rady z 28 kwietnia 1975 w sprawie rolnictwa na obszarach górskich i wyżynnych oraz rolnictwa na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (75/268/EEC), Dz. Urz. WE 1975, L 128/1.
111. Dzun, W., 2006, *Duże gospodarstwa rolne w Polsce i w wybranych krajach UE15*, „Wieś i Rolnictwo” nr 3 (132).
112. Dzun, W., 2007, *Gospodarowanie zasobami ziemi rolniczej w Polsce*, „Wieś i Rolnictwo” nr 2 (135).
113. Dzun, W., 2011, *Przemiany strukturalne w rolnictwie polskim*, w: Nurzyńska, I., Drygas, M. (red.), *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2011.
114. Dzun, W., 2013, *Drobne gospodarstwa w rolnictwie polskim – próba definicji i charakterystyki*, „Wieś i Rolnictwo” nr 2 (159).
115. *Encyclopaedia Britannica* 1999, <http://kids.britannica.com/eb/art-19254/Soils-of-Europe-distribution-of-soil-groups-as-classified-by> [dostęp: 20.05.2014].
116. *Europeans, agriculture and the Common Agricultural Policy (CAP)*, 2014, Special Eurobarometer 410, Report, European Commission, Directorate-General for Agriculture and rural development and co-ordinated by Directorate-General for Communication, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_410_en.pdf [dostęp: 17.04.2014].
117. *Europeans, Agriculture and the Common Agricultural Policy*, 2009, Special Baroment, European Comission, Brussels, za: Wilkin J., 2009a, *Ekonomia polityczna reform Wspólnej Polityki Rolnej*, Gospodarka Narodowa, 1-2.
118. Eurostat 2014, European Commission, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/agriculture/data/database>.
119. FAOStat 2014, Food and Agriculture Organization of the United Nations, <http://faostat.fao.org/site/291/default.aspx>.
120. Fereniec, J., 1999, *Ekonomika i organizacja rolnictwa*, Wydawnictwo KeyText, Warszawa.
121. Fernandes, J., 1999, *The accession of Poland to the CAP: some reflections from the Spanish Experience*, Prezentacja na Europejskim Kongresie Ekonomistów Rolnictwa, Warszawa za: Tomczak, F., 2009a, *Ewolucja wspólnej polityki rolnej UE i strategia rozwoju rolnictwa polskiego*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 125, IERiGŻ, Warszawa.
122. Fonseca, M.B., Burrell, A., Gay, S.H., Henseler, M., Kavallari, A., M'Barek, R., Domínguez, I.P., Tonini, A., 2010, *Impacts of the EU Biofuel Target on Agricultural Markets and Land Use. A Comparative Modelling Assessment*, European Commission Joint Research Centre, Institute for Prospective Technological Studies, European Union.

123. Fontaine, P., 2009, *Voyage to the Heart of Europe 1953-2009. A History of the Christian-Democratic Group and the Group of the European People's Party in the European Parliament*, Racine, Brussels.
124. Gajda, M., Tarnawska, K., 2002, *Lobbying rolny a budzet Unii Europejskiej*, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków.
125. Galko, E., Jaye, P.-A., 2011, *Economic and environmental effects of decoupled agricultural support in the EU*, „Agricultural Economics” No. 42.
126. Germanò, A., 2007, *Reforma wspólnej polityki rolnej w 2003 r. i reżim płatności jednolitej*, „Przegląd Prawa Rolnego” 1.
127. Gesetz über die Entschädigung nach dem Gesetz zur Regelung offener Vermögensfragen und über staatliche Ausgleichsleistungen für Enteignungen auf besatzungsrechtlicher oder besatzungshoheitlicher Grundlage (Entschädigungs- und Ausgleichsleistungsgesetz - EALG) vom 27. September 1994 (BGBl. I S. 2624; 1995 I S. 110).
128. Głodowska, A., 2012, *Znaczenie konwergencji w aktualnej w przyszłej polityce strukturalnej Unii Europejskiej*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” nr 24.
129. Goliszek, A., *Postawy względem ziemi właścicieli rodzinnych gospodarstw rolnych wybranych gmin województwa lubelskiego*, „Roczniki Naukowe SERiA” tom XI, zeszyt 2.
130. Gonet, D., 2013, *Analiza procesu koncentracji ziemi w polskim rolnictwie indywidualnym w latach 1980-2010* [w:] H. Runowski (red.), *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie – 20 lat doświadczeń i perspektywy*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2013.
131. Goraj, L., 2010, *Ocena uzależnienia dochodów gospodarstw rolnych od płatności bezpośrednich w państwach członkowskich Unii Europejskiej na podstawie wyników FADN*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu” nr 150.
132. Górecki, J., 2011, *Przyszłość gospodarstw rodzinnych w Polsce i w Unii Europejskiej*, „Wieś i rolnictwo w mediach. Gospodarstwa rodzinne podstawą europejskiego rolnictwa w odniesieniu do PROW 2007-2013”, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Warszawa.
133. Grzebisz, W., Szramka, H., 1998, *Wielka encyklopedia geografii świata, tom XI - Rolnictwo i leśnictwo*, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań.
134. Grzelak, A., 2006, *Wykorzystanie analizy skupień w badaniach struktur agrobiznesu na przykładzie powiązań gospodarstw rolnych z rynkiem*, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu”, Rolnictwo LXXXVII nr 540.
135. Grzelak, A., Brelik, A., 2011, *Procesy konwergencji czy dywergencji w zakresie dochodów gospodarstw rolnych w Polsce w regionach FADN po integracji w UE?* Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu – Polityka ekonomiczna, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław.
136. Guzik, B., 1993, *Ekonometria, Segmentowe modele ekonometryczne*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
137. Guzik, B., 2005a, *Ekonometria*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
138. Guzik, B., 2005b, *Prognozowanie i symulacje*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
139. Hałamska, M. (red.), 2008, *Wiejskie organizacje pozarządowe*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 103-133, za: Wiśniewska, J., 2009, *Zrównoważone rolnictwo w świetle teorii dóbr publicznych i nowej ekonomii instytucjonalnej*, „Roczniki Naukowe SERiA”, tom XI, zeszyt 2.

140. Hamilton, J.D., 1994, *Time Series Analysis*, Princeton University Press, Princeton.
141. Hardt, Ł., 2008, *Wspólna polityka rolna a polityka spójności w kontekście przeglądu budżetu UE*, „Wieś i Rolnictwo” nr 4(141).
142. Hart, K., Allen, B., Lindner, M., Keenleyside, C., Burgess, P., Eggers, J., Buckwell, A., 2012, *Land as an Environmental Resource*, Report Prepared for DG Environment, Contract No. ENV.B.1/ETU/2011/0029, Institute for European Environmental Policy, London.
143. Hazell, P.B.R., 2005, *Is there a future for small farms?*, “Agricultural Economics” 32 (Issue Supplement s1).
144. Heijman, W., Krzyżanowska, Z., Gędek, S., Kowalski, Z., 1997, *Ekonomika rolnictwa; Zarys teorii*, Fundacja Rozwój SGGW, Warszawa.
145. Henisz-Matuszczak, A., 2007, *Dualny rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich*, w: Czyżewski, A. (red.), *Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej; ujęcie makro- i makroekonomiczne*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
146. Henning, C.H.C.A., 2008, *EU Enlargement: Driver of or Obstacle to Future CAP Reforms?*, w: Swinnen, J.F.M. (ed.), *The Perfect Storm. The Political Economy of the Fischler Reforms of the Common Agricultural Policy*, Centre for European Policy Studies, Brussels.
147. Holst van, F. (ed.), 2009, *Lithuanian Land Fund; Aim, Scope, Models, Organisation, Impact*, VHL - Van Hall Larenstein (The Netherlands), The Hague 2009.
148. Ignaczewski, G., 2013, Żegnaj ESU!, „Top agrar” nr 10.
149. Ignatowicz, J., Stefaniuk, K., 2009, *Prawo rzeczowe*, LexisNexis, Warszawa.
150. IRENA Indicator Factor Sheet, IRENA indicator 29 – soil quality.
151. Jakubowski, M., 2005, *Dobra publiczne i dobra wspólne*, w: Wilkin, J. (red.) *Teoria wyboru publicznego. Wstęp do ekonomicznej teorii polityki i funkcjonowania sfery publicznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
152. Jambor, A., Harvey, D., *CAP Reform Options: A Challenge for Analysis & Synthesis*, Centre for Rural Economy, Discussion Paper Series No. 28, <http://www.ncl.ac.uk/cre/publish/discussionpapers/pdfs/dp28JamborHarvey.pdf> [dostęp: 07.08.2013].
153. Jankowiak, J., Nowak, P., Bieńkowski, J., 2009, *Zmiany cen ziemi rolniczej w okresie prywatyzacji państwowego sektora rolnego w Wielkopolsce i Polsce*, „Roczniki Naukowe SERiA” tom XI, zeszyt 2.
154. Jarosz, Z., 2009, *Regionalne zróżnicowanie i prognoza zmian w użytkowaniu ziemi*, „Stan i kierunki zmian w produkcji rolniczej (wybrane zagadnienia)”, Studia i raporty IUNG-PIB nr 17, Program wieloletni 2005-2010, Puławy.
155. Jaroszek, H., 2010, *Tożsamość kulturowa współczesnych rolników*, Studia BAS Nr 4(24).
156. Jednolity akt europejski z 17 lutego 1986 – Luksemburg (28 lutego 1986 – Haga), Dz. Urz. L 169 z 29 czerwca 1987.
157. Jeżyńska, B., 2014, *Współczesne funkcje gospodarstw rodzinnych. Zagadnienia prawne*, Opinie i ekspertyzy OE-214, Kancelaria Senatu, Biuro analiz i dokumentacji, Zespół analiz i opracowań tematycznych.
158. Jones, R.J.A., Houšková, B., Bullock, P., Montanarella, L., 2005, *Soil Resources of Europe*, European Soil Bureau, Institute for Environment and Sustainability, JRC Ispra, Luksemburg.
159. Josling, T., 2008, *External Influence on CAP Reforms: An Historical Perspective*, w: Swinnen, J.F.M. (ed.), *The Perfect Storm. The Political Economy of the Fischler*

- Reforms of the Common Agricultural Policy*, Centre for European Policy Studies, Brussels.
160. Jost, L., 2006, *Entropy and diversity*, "Oikos" Vol. 113 Issue 2.
 161. Józwiak, W., 2004, *Polskie gospodarstwa rolne w latach 1996-2006 – analizy i średniookresowe prognozy*, „Więś i Rolnictwo” nr 2 (123)/2004.
 162. Józwiak, W., 2006, *Funkcjonowanie i role społeczne najmniejszych gospodarstwa rolnych*, „Więś i Rolnictwo”, nr 2 (131).
 163. Jurcewicz, A., 1991, *Prawne formy i skutki wyłączania gruntów z produkcji rolnej w świetle ustawodawstwa EWG*, „Prawo rolne” nr 2.
 164. Jurcewicz, A., Kozłowska, B., Tomkiewicz, E., 1995, *Polityka rolna Wspólnoty Europejskiej w świetle ustawodawstwa i orzecznictwa*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
 165. Jurcewicz, A., Kozłowska, B., Tomkiewicz, E., 2007, *Wspólna Polityka Rolna. Zagadnienia prawne*, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa.
 166. Kallas, Z., Gomez-Limon, J.A., Arriaza, M., 2007, *Are citizens willing to pay for agricultural multifunctionality?*, "Agricultural Economics" vol. 3.
 167. Kapusta, F., 2005, *Metodyka badania stanu oraz tendencji zmian ustroju rolnego i struktury agrarnej*, „Roczniki Naukowe SERiA” tom VII, zeszyt 5.
 168. *Klimat w Europie*, 2014, <http://www.wiking.edu.pl/article.php?id=31> [dostęp: 17.05.2014]
 169. Kolańczyk, K., 2001, *Prawo rzymskie*, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa.
 170. Komisja Europejska 2008: Zielona księga w sprawie spójności terytorialnej. Przekształcenie różnorodności terytorialnej w siłę, Komunikat Komisji dla Rady, Parlamentu Europejskiego, Komitetu Regionów i Komitetu Ekonomiczno-Społecznego, Bruksela, COM (2008) 616 wersja ostateczna [SEC (2008) 2550].
 171. Komisja Europejska, 2012, *The Common Agricultural Policy. A story to be continued*, Brussels. 11
 172. Komitet Prognoz PAN 2000, „Polska 2000 Plus”, *Strategia rozwoju Polski do roku 2020, Synteza*, Warszawa za: Tomczak, F., 2009, *Ewolucja wspólnej polityki rolnej UE i strategia rozwoju rolnictwa polskiego*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 125, IERiGŻ, Warszawa.
 173. Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów, WPR do 2020 r.: sprostać wyzwaniom przyszłości związanym z żywnością, zasobami naturalnymi oraz aspektami terytorialnymi. KOM(2010) 672, Bruksela 18.11.2010 r.,
 174. *Koncepcja dóbr publicznych w dyskusji o przyszłości Wspólnej Polityki Rolnej*, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, Warszawa 2009.
 175. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. 1997, nr 78, poz. 483.
 176. Kowalak, Z., 1997, *Ekonomika i organizacja rolnictwa. Część 1*. Wydawnictwo eMPI², Poznań.
 177. Kowalczyk, S., Sobiecki, R., 2011, *Europejski model rolnictwa – uwarunkowania ewolucji*, „Roczniki Nauk Rolniczych”, seria G, t. 98, z. 3.
 178. Kozioł, D., Parlińska, A., 2009, *Czynniki wpływające na wartość nieruchomości rolnej*, „Roczniki Naukowe SERiA” tom XI, zeszyt 2.
 179. Krawczyk J., 2007, *Zakres swobody gospodarowania przez dzierżawcę na dzierżawionym gruncie w prawie niemieckim*, „Przegląd Prawa Rolnego” nr 1.
 180. Krawczyk, J., 2006, *Prawna ochrona trwałości dzierżawy gruntów rolnych w prawie niemieckim*, „Przegląd Prawa Rolnego” nr 1.

181. Krolik, M., Kryszak, Ł., Kuczyk, K., Majchrzak, A., 2013, *Struktura agrarna w Polsce w świetle krajowej oraz europejskiej polityki rolnej*, w: Czyżewski, A., Smędzik-Ambroży, K. (red.), *Dylematy wspólnej polityki rolnej w świetle doświadczeń lat 2007-2013*, Kujawsko Pomorska Szkoła Wyższa w Bydgoszczy, Bruksela-Bydgoszcz-Poznań.
182. Krzywicki, L., 1967, *Praca E. Davida o stosunkach rolnych*, w: Krzywicki, L., *Dzieła – tom 8 – Kwestia rolna. Przełom w produkcji środków spożywczych w drugiej połowie wieku XIX*, Warszawa.
183. Kucharska-Stasiak, E., 2006, *Nieruchomość w gospodarce rynkowej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
184. Kukuła, K., 2010, *Struktury ekonomiczne*, w: Kukuła, K. (red.), *Statystyczne studium struktury agrarnej w Polsce*, Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa.
185. Kukuła, S., Krasowicz, S., 2010, *Problemy zrównoważonego rozwoju rolnictwa w Polsce. Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa – Państwowy Instytut Badawczy w Puławach*, http://www.iung.pulawy.pl/images/pdf/Zrownowazone_rolnictwo.pdf [dostęp: 25.04.2010].
186. Kułyk, P., 2008, *Dysproporcje w systemie wsparcia rolnictwa państw UE i ich uwarunkowania*, w: Mickiewicz, A., Mickiewicz, P., (red.), *Zrównoważony rozwój lokalny, unijne instrumenty wsparcia rolnictwa i obszarów wiejskich w latach 2007-2013*, Szczecin.
187. Kułyk, P., Czyżewski, A., 2010, *Konwergencja w polityce wsparcia sektora rolnego. Mit czy rzeczywistość*, w: Kopycińska, D. (red.), *Wybory podmiotów decyzyjnych w warunkach globalizacji*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin.
188. Kuśnierczak, W., Loritz, M., Majchrzak, A., 2013, *Dzierżawa gruntów rolnych w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskiej - wnioski dla wspólnej regulacji europejskiej*, w: Czyżewski, A., Matuszczak, A. (red.), *Wspólna polityka rolna 2007-2013 i jej nowa perspektywa*. Seminarium studencko-asystenckie, Parlament Europejski, Bruksela, Kujawsko Pomorska Szkoła Wyższa w Bydgoszczy, Bydgoszcz.
189. *Land in Europe: prices, taxes and use patterns*, 2010, EEA Technical report No. 4.
190. Landreth, H., Collander, D.C., 1998, *Historia myśli ekonomicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
191. Lerman, Z., 2000, *Status of Land Reform and Farm Restructuring in Central and Eastern Europe: A Regional Overview*, w: Csaki, C., Lerman, Z. (red.), *Structural Change in Farming Sector in Central and Eastern Europe*, World Bank, Washington
192. Lerman, Z., 2001, *Agriculture in transition economies: from common heritage to divergence*, "Agricultural Economics", Vol. 26, No. 2.
193. Lerman, Z., Csaki, C., Feder, G., 2004, *Agriculture in transition: Land Policies and Evolving Farm Structures in Post-Soviet Countries*, Lexington Books.
194. Lerman, Z., Csaki, C., Feder, G., 2002, *Land Policies and Evolving Farm structures in Transition Countries*, Policy Research Working Paper 2794. The World Bank Development.
195. Lewandowski, J., 1960, *Renta gruntowa w rolnictwie Polskim*, Polskie Wydawnictwo Gospodarcze, Warszawa.
196. Lichorowicz, A., 1986, *Dzierżawa gruntów rolnych w ustawodawstwie krajów zachodnioeuropejskich (studium prawnoporównawcze)*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego DCCLXXX, Prace prawnicze, Zeszyt 18, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Kraków.
197. Lichorowicz, A., 1996, *Problematyka struktur agrarnych w ustawodawstwie Wspólnoty Europejskiej*, Kantor Wydawniczy "Zakamycze", Kraków.

198. Lichorowicz, A., 1998, *Ocena stopnia harmonizacji polskiego prawa rolnego z prawem Unii Europejskiej*, Ekspertyza nr 139, Biuro Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu, <http://biurose.sejm.gov.pl/teksty/e-139.htm> [dostęp: 08.05.2012].
199. Lichorowicz, A., 2000, *Status prawny gospodarstw rodzinnych w ustawodawstwie krajów Europy Zachodniej*, Temida 2, Białystok.
200. Lichorowicz, A., 2008, *Uwagi w kwestii usytuowania przepisów o obrocie gruntami rolnymi w systemie prawa polskiego (na tle prawnoporównawczym)*, „Przegląd prawa rolnego” 2(4).
201. Lichorowicz, A., 2010, *Potrzeba prawnego uregulowania dzierżawy rolnej w Polsce (na podstawie doświadczeń krajów Unii Europejskiej)*, „Przegląd Prawa Rolnego” nr 2(7).
202. Lichorowicz, A., 2011, *Dzierżawa*, w: Panowicz-Lipska, J. (red.), *System prawa prywatnego. Tom 8. Prawo zobowiązań – część szczegółowa*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
203. Lichorowicz, A., Blajer, P., 2011, *Dzierżawa gruntów rolnych*, w: Czechowski, P. (red.), *Prawo rolne*, LexisNexis, Warszawa.
204. Lienau, C., 1995, *Die Siedlungen des ländlichen Raums*, Braunschweig, za: Martínez, J., 2007, *Pojęcie „obszar wiejski“ jako odpowiedź na wielofunkcyjność przyszłej działalności rolniczej*, „Przegląd prawa rolnego” nr 2(7).
205. Lizińska, W., 2006, *Zagospodarowanie nieruchomości rolnych Skarbu Państwa przez cudzoziemców*, Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, „Roczniki Naukowe” tom VIII zeszyt 4, Warszawa.
206. Loi n° 60-808 du 5 août 1960 d'orientation agricole.
207. Loi n° 62-933 du 8 août 1962 complémentaire à la loi d'orientation agricole.
208. Łuczak, P., 2006, *Instytucjonalne zaplecze dostosowań rynkowych w rolnictwie w warunkach transformacji gospodarki rynkowej*, „Zeszyt studiów doktoranckich” nr 27, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, <http://www.ue.poznan.pl/pag/i/12022.php> [dostęp: 6.03.2009].
209. Łuczka-Bakuła, W., 2006, *W kierunku rolnictwa zrównoważonego – od programów rolnośrodowiskowych do cross-compliance*, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu”, Rolnictwo LXXXVII nr 540.
210. Maciejczak, M., 2009, *Rolnictwo i obszary wiejskie źródłem dóbr publicznych – przegląd literatury*, „Zeszyty Naukowe SGGW, Ekonomika I Organizacja Gospodarki Żywnościowej” 75.
211. Majchrzak, A., 2010, *Renty gruntowe w świetle zmian uwarunkowań ich rachunku*, w: Przybylska-Kapuścińska, W., Sapała, M. (red.), *Funkcjonowanie gospodarki i przedsiębiorstw – ujęcie teoretyczne i praktyczne*, „Debiuty Ekonomiczne”, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.
212. Majchrzak, A., 2012a, *Dzierżawa gruntów rolnych Skarbu Państwa w świetle nowych regulacji prawnych*, „Journal of Agribusiness and Rural Development” nr 2(24).
213. Majchrzak, A., 2012b, *Prawno-ekonomiczne aspekty zmian przepisów o dzierżawie nieruchomości rolnych z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa*, „Przegląd Prawa Rolnego” nr 1.
214. Majchrzak, A., 2013, *Dzierżawa państwowych gruntów rolnych w Polsce po 1991 roku - doświadczenia i perspektywy*, w: Runowski, H. (red.), *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie - 20 lat doświadczeń i perspektywy*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

215. Majchrzak, A., 2014, *Convergence Process of Agricultural Land Structures in the European Union*, "Economic Science for Rural Development: Integrated and Sustainable Regional Development" No. 36.
216. Majchrzak, A., Smędzik, K., 2010a, *Agricultural land market in Poland in view of economy fluctuations*, "Management" nr 1.
217. Majchrzak, A., Smędzik, K., 2010b, *Państwowe grunty rolne w warunkach rynkowych*, „Zeszyty Naukowe” Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu nr 150, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.
218. Majchrzak, A., Smędzik-Ambroży, K., 2014, *Procesy konwergencji dochodów gospodarstw rolnych w Polsce po 2006 roku*, „Journal of Agribusiness and Rural Development” nr 1(31).
219. Majerová, V., Maříková, P., Herová, I., 2009, *Zmiany strukturalne na obszarach wiejskich i w rolnictwie Czech*, Przemiany strukturalne wsi i rolnictwa w wybranych krajach europejskich, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 128, IERiGŻ, Warszawa.
220. Malaga, K., 2004, *Konwergencja gospodarcza w krajach OECD w świetle zagregowanych modeli wzrostu*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań.
221. Manteuffel, R., 1991, *Filozofia rolnictwa*, PWN, Warszawa 1987, s. 59 za: Szymański W., *U progu neoagrarnizmu*, „Wieś i Państwo; Pismo Ruchu Ludowego” nr 1, Warszawa.
222. *Maps of the world*, 2014, <http://www.vidiani.com/?p=10746> [dostęp: 18.05.2014].
223. Marks, K., Engels, F., 1951, *Listy wybrane*, Książka i Wiedza, Warszawa za: Polska Sekcja Marxists Internet Archives, http://www.marxists.org/polski/marks-engels/1862/letters/62_08_02.htm [dostęp: 30.12.2007].
224. Marks-Bielska, R., 2010, *Rynek ziemi rolniczej w Polsce – uwarunkowania i tendencje rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn..
225. Marks-Bielska, R., Kisiel, R., Danilczuk, J., 2006, *Dzierżawa jako podstawowa forma zagospodarowania popegeerowskiego mienia*, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Olsztyn.
226. Martínez, J., 2007, *Pojęcie „obszar wiejski“ jako odpowiedź na wielofunkcyjność przyszłej działalności rolniczej*, „Przegląd prawa rolnego” nr 2(7).
227. Martínez, J., 2012, *Obrót nieruchomościami rolnymi w procesie integracji europejskiej*, „Przegląd Prawa Rolnego” nr 1(10).
228. Maśniak, J., 2011, *Znaczenie polityki rolnej państwa w rozwoju rynku ziemi rolniczej w Polsce*, „Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G”, t. 98, z. 3.
229. Matuszczak, A., 2010, *Zasoby ziemi i pracy w rolnictwie regionów europejskich – próba określenia podobieństw i różnic*, w: Sokołowska, S., Bisaga, A. (red.), *Wieś i rolnictwo w procesie zmian. Problemy transformacji rolnictwa europejskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
230. Michalska, S., 2012, *Społeczny wymiar funkcjonowania drobnych gospodarstw rolnych*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych” Nr 1.
231. Michna, W., 2008, *Strategia rozwoju gospodarstw rolnych w perspektywie kilkunastu lat we Francji i w Polsce*, w: Chmielewska, B. (red.), *Kierunki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce i wybranych krajach europejskich (Ukraina, Francja, Holandia)*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 104, IERiGŻ, Warszawa.
232. Michna, W., 2009a, *Projekt regionalnych strategii rozwojowych dla poszczególnych grup gospodarstw rolnych na okres do lat trzydziestych bieżącego wieku*, w: Michna, W., Mierosławska, A., *Strategia rozwoju gospodarstw rolnych i wsi*

- w długiej perspektywie oraz w ujęciu przestrzennym. Synteza wyników badań prowadzonych w okresie 2005-2009, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 134, IERiGŻ, Warszawa.
233. Michna, W., 2009b, *Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego województw do 2020 r. i wynikające z niej wnioski dla rolnictwa*, w: Michna, W., Mierosławska, A., *Strategia rozwoju gospodarstw rolnych i wsi w długiej perspektywie oraz w ujęciu przestrzennym. Synteza wyników badań prowadzonych w okresie 2005-2009*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 134, IERiGŻ, Warszawa.
234. Michna, W., 2009c, *Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej UE na polaryzację gospodarstw rolnych w różnych regionach kraju*, w: Michna, W., Mierosławska, A., *Strategia rozwoju gospodarstw rolnych i wsi w długiej perspektywie oraz w ujęciu przestrzennym. Synteza wyników badań prowadzonych w okresie 2005-2009*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 134, IERiGŻ, Warszawa.
235. Michna, W., 2009d, *Główne cechy struktury agrarnej a w tym docelowych modeli gospodarstw rolnych w krajach zachodniej i środkowej Europy na początku XXI wieku*, w: Michna, W., Mierosławska, A., *Strategia rozwoju gospodarstw rolnych i wsi w długiej perspektywie oraz w ujęciu przestrzennym. Synteza wyników badań prowadzonych w okresie 2005-2009*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 134, IERiGŻ, Warszawa.
236. Michna, W., 2009e, *Strategie rozwoju gospodarstw rolnych i wsi w 6-ciu makroregionach kraju*, w: Michna, W., Mierosławska, A., *Strategia rozwoju gospodarstw rolnych i wsi w długiej perspektywie oraz w ujęciu przestrzennym. Synteza wyników badań prowadzonych w okresie 2005-2009*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 134, IERiGŻ, Warszawa.
237. Michna, W., 2009f, *Niezbędna jest sterowana przez państwo kreacja we wsiach i małych miastach uniwersalnej gospodarki pozarolniczej*, w: Michna W., Mierosławska A., *Strategia rozwoju gospodarstw rolnych i wsi w długiej perspektywie oraz w ujęciu przestrzennym. Synteza wyników badań prowadzonych w okresie 2005-2009*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 134, IERiGŻ, Warszawa.
238. Michna, W., 2011a, *Ewolucja rodzinnych gospodarstw rolnych na rzecz uzyskania odpowiedniej zdolności konkurencyjnej i samowystarczalności żywnościowej kraju*”, „Wieś i rolnictwo w mediach. Gospodarstwa rodzinne podstawą europejskiego rolnictwa w odniesieniu do PROW 2007-2013”, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Warszawa.
239. Michna, W., 2011b, *Dotychczasowe próby restrukturyzacji wsi i rolnictwa*, w: Michna, W., Firlej, K., Wierzbicki, K., *Wybrane problemy wizji rozwoju wsi i rolnictwa w pierwszej połowie XXI wieku*, Program Wieloletni 2011-2014, Raport nr 30, IERiGŻ, Warszawa.
240. Mickiewicz, A., Mickiewicz, B., 2013 *Kierunki ewolucji struktury agrarnej w świetle spisów rolnych z 2002 i 2010 roku*, w: Runowski, H. (red.), *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie – 20 lat doświadczeń i perspektywy*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
241. Mierosławska, A., 2009, *Wybrane problemy realizacji strategii rozwoju gospodarstw rolnych i wsi w województwach wschodnich*, w: Michna, W., Mierosławska, A., *Strategia rozwoju gospodarstw rolnych i wsi w długiej perspektywie oraz w ujęciu przestrzennym. Synteza wyników badań prowadzonych w okresie 2005-2009*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 134, IERiGŻ, Warszawa.
242. Mieszczankowski, M., 1964, *Teoria renty absolutnej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

243. Milczarek-Andrzejewska, D., Zawalińska, K., 2014, „Przekształcenia w sektorze gospodarstw rolnych - wpływ na rynek ziemi”, międzynarodowa konferencja naukowa „Wieś i rolnictwo w okresie transformacji – Grupa Wyszehradzka na tle innych krajów Europy i Azji” zorganizowanej przez Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN w Warszawie w dniu 3/03/2014 r.
244. Mocek, A., Drzymała, S., Maszner, P., 2006, *Geneza, analiza i klasyfikacja gleb*, Akademia Rolnicza w Poznaniu, Poznań.
245. Monfort, P., 2008, *Convergence of EU regions. Measures and evolution*, Working papers. A series of short papers on regional research and indicators produced by the Directorate-General for Regional Policy, No. 01, http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/work/200801_convergence.pdf [dostęp: 26.09.2013].
246. Mosher, A.T., 1971, *To Create a Modern Agriculture*, Council Inc., New York, za: Wilkin, J., 1986, *Współczesna kwestia agrarna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
247. Mucha, M., 2012, *Mechanizm dywergencji gospodarczej w strefie euro*, „Ekonomista” nr 4.
248. Musiał, W., 2010a, *Wyzwania wobec gospodarstw drobnotowarowych w Polsce – przyczynek do rozważań*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu” nr 150.
249. Musiał, W., 2010b, *Wyzwania wobec reform wspólnej polityki rolnej w odniesieniu do obszarów górskich i cennych przyrodniczo*, Krakowskie Studia Małopolskie vol. 14.
250. Musiał, W., 2013, *Some structural, economic and production-related problems of small farms in the Małopolskie Voivodeship*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych” Nr 1.
251. Musiał, W., Drygas, M., 2013, *Dylematy procesu delimitacji drobnych gospodarstw rolnych*, „Wieś i Rolnictwo” nr 2 (159).
252. Nowak, C., 2011, *Economic aspects: structure change of farms in Great Britain*, „Krakowskie Studia Małopolskie” nr 15.
253. Nowak, W., 2006, *Koncepcje konwergencji w teorii wzrostu gospodarczego, Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Problemy globalizacji i regionalizacji*, cz. I, Zeszyt 8 Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów.
254. OECD, 2001, *Multifunctionality: towards an Analytical Framework*, Paris.
255. OECD, 2004, *Analysis of the 2003 CAP Reform*.
256. OECD, 2011, *Evaluation of Agricultural Policy Reforms in the European Union*.
257. Olper, A., 2008, *Constraints and Causes of the 2003 EU Agricultural Policy Reforms*, w: Swinnen, J.F.M. (ed.), *The Perfect Storm. The Political Economy of the Fischler Reforms of the Common Agricultural Policy*, Centre for European Policy Studies, Brussels.
258. Orłowski, K., 2001, *Zastosowanie pakietu Statistica w analizie wyników badań społecznych*, Poznań.
259. Ostrowitianow, K.W., 1950, *Renta gruntowa a rozwój kapitalizmu w rolnictwie*, Książka i Wiedza, Warszawa.
260. *Overview of CAP Reform 2014-2020*, 2013, “Agricultural Policy Perspectives Brief” No. 5.
261. Panek, T., 2009, *Statystyczne metody wielowymiarowej analizy porównawczej*, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa.
262. Pérès, F., 1998, *Zagospodarowanie obszarów wiejskich we Francji*, w: *Zagospodarowanie ziemi we Francji i w Polsce (materiały do dyskusji na seminarium)*, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa, Krajowe Centrum Urządzania Struktur Gospodarstw Rolnych

- (CNASEA), Francja, Stowarzyszenie Zagospodarowania Ziemi i Urządzania Obszarów Wiejskich (SAFER), Francja, Warszawa.
263. *Perspectives pour l'agriculture française et la PAC*, 2007, Repport des travaux du Conseil de novembre 2006 á septembre 2007 á l'attention de Michel Barnier, ministre de l'Agriculture et de la Peche. Conseil de Prospective Européenne et Internationale pour l'Agriculture et de la Pêche, Paris za: Michna, W., 2008, *Strategia rozwoju gospodarstw rolnych w perspektywie kilkunastu lat we Francji i w Polsce*, w: Chmielewska, B., (red.), *Kierunki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce i wybranych krajach europejskich (Ukraina, Francja, Holandia)*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 104, IERiGŻ, Warszawa 2008.
 264. Pipes, R., 2000, *Własność a wolność*, Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA S.A., Warszawa, za: Sadowski, A., 2009, *Własność a użytkowanie gruntów rolnych. Zarys tendencji rozwojowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
 265. Pirzio-Biroli, C., 2008, *An Inside Perspective on the Political Economy of the Fischler Reforms*, w: Swinnen, J.F.M. (ed.), *The Perfect Storm. The Political Economy of the Fischler Reforms of the Common Agricultural Policy*, Centre for European Policy Studies, Brussels.
 266. Poczta, W., 2010a, *Gospodarstwa osób prawnych w rolnictwie Unii Europejskiej w świetle realizacji idei rozwoju rolnictwa zrównoważonego i Europejskiego Modelu Rolnictwa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu” nr 150.
 267. Poczta, W., 2010b, *Wspólna polityka rolna UE po 2013 roku – uzasadnienie, funkcje, kierunki rozwoju w kontekście interesu polskiego rolnictwa*, „Wieś i Rolnictwo” nr 3.
 268. Popescu, G., 2009, *Wiejskie gospodarstwo domowe na drodze od przeżycia do kapitalizmu*, Przemiany strukturalne wsi i rolnictwa w wybranych krajach europejskich, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 128, IERiGŻ, Warszawa 2009.
 269. Potori, N., Pesti, C., 2009, *Zmiany strukturalne w gospodarce żywnościowej i na obszarach wiejskich na Węgrzech*, Przemiany strukturalne wsi i rolnictwa w wybranych krajach europejskich, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 128, IERiGŻ, Warszawa.
 270. *Projekt rezolucji Parlamentu Europejskiego w sprawie przyszłości małych gospodarstw rolnych (2013/2096(INI))*.
 271. Próchniak, M., Rapacki, R., 2007, *Konwergencja beta i sigma w krajach postsocjalistycznych w latach 1990-2005*, „Bank i kredyt”, sierpień-wrzesień.
 272. Prutis, S., 1997, *Rolnicy indywidualni*, w: Czechowski, P., Korzycka-Iwanow, M., Prutis, S., Stelmachowski A. (red.), *Polskie prawo rolne na tle ustawodawstwa Unii Europejskiej*, Wydawnictwa Prawnicze PWN, Warszawa.
 273. Puliński, W., 1991, *Postulaty agraryzmu we współczesnych warunkach*, „Wieś i Państwo; Pismo Ruchu Ludowego” nr 2, Warszawa.
 274. Pułaska-Turyńska, B., 2008, *Statystyka dla ekonomistów*, Difin, Warszawa.
 275. Purgał, P., 2011, *Determinanty reformy wspólnej polityki rolnej w perspektywie 2020 roku*, w: Czyżewski, A., Poczta, W., *Projekty inwestycyjne w agrobiznesie a zasady wspólnej polityki rolnej po 2013 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.
 276. Raukas, A., Ulas, T., 2003, *Land reform in Estonia – a half-hearted affair*, „Country side” 59.
 277. Ricardo, D., 1957, *Zasady ekonomii politycznej i opodatkowania*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

278. *Rolnictwo w Europie*, 2014, <http://www.wiking.edu.pl/article.php?id=272> [dostęp: 17.05.2014]
279. Romanow, Z.B., 1999, *Historia myśli ekonomicznej w zarysie*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań.
280. Rozporządzenie (UE) nr 1310/2013 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 17 grudnia 2013e r. ustanawiające niektóre przepisy przejściowe w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) oraz zmieniające rozporządzenie (UE) nr 1305/2013 Parlamentu Europejskiego i Rady w zakresie środków i ich rozdziału w odniesieniu do roku 2014, a także i zmieniające rozporządzenie Rady (WE) nr 73/2009 oraz rozporządzenia (UE) nr 1307/2013, (UE) nr 1306/2013 i (UE) nr 1308/2013 Parlamentu Europejskiego i Rady w zakresie ich stosowania w roku 2014, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej z 20.12.2013 r. L 347/865.
281. Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1291/2009 z dnia 18 grudnia 2009 r. dotyczące wyboru gospodarstw przekazujących dane do celów określania dochodów gospodarstw rolnych, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L 347/14.
282. Rozporządzenie Komisji (WE) nr 1242/2008 z dnia 8 grudnia 2008 r. ustanawiające wspólnotową typologię gospodarstw rolnych, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L 335/3.
283. Rozporządzenie Komisji (WE) nr 1444/2002 z dnia 24 lipca 2002 r. zmieniające decyzję Komisji 2000/115/WE odnoszącą się do definicji charakterystyk, wyjątków od definicji oraz regionów i okręgów, dotyczących przeglądów struktury gospodarstw rolnych, Dziennik Urzędowy Wspólnot Europejskich z dnia 12.08.2002 r. nr L 216/1.
284. Rozporządzenie Komisji (WE) nr 867/2009 z dnia 21 września 2009 r. zmieniające i poprawiające rozporządzenie (WE) nr 1242/2008 ustanawiające wspólnotową typologię gospodarstw rolnych, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L 248/17.
285. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1305/2013 z dnia 17 grudnia 2013a r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) i uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej z 20.12.2013 r. L 347/487.
286. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1306/2013 z dnia 17 grudnia 2013b w sprawie finansowania wspólnej polityki rolnej, zarządzania nią i monitorowania jej oraz uchylające rozporządzenia Rady (EWG) nr 352/78, (WE) nr 165/94, (WE) nr 2799/98, (WE) nr 814/2000, (WE) nr 1290/2005 i (WE) nr 485/2008, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej z 20.12.2013 r. L 347/549.
287. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1307/2013 z dnia 17 grudnia 2013c r. ustanawiające przepisy dotyczące płatności bezpośrednich dla rolników na podstawie systemów wsparcia w ramach wspólnej polityki rolnej oraz uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 637/2008 i rozporządzenie Rady (WE) nr 73/2009, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej z 20.12.2013 r. L 347/608.
288. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1308/2013 z dnia 17 grudnia 2013d r. ustanawiające wspólną organizację rynków produktów rolnych oraz uchylające rozporządzenia Rady (EWG) nr 922/72, (EWG) nr 234/79, (WE) nr 1037/2001 i (WE) nr 1234/2007, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej z 20.12.2013 r. L 347/671.
289. Rozporządzenie Rady (EWG) nr 1094/88 z 25 kwietnia 1988 zmieniające rozporządzenie (EWG) nr 797/85 i (EWG) 1760/87 w odniesieniu do wyłączania gruntów ornych oraz ekstensyfikacji i konwersji produkcji, Dz. Urz. WE 1988, L. 106/28.

290. Rozporządzenie Rady (EWG) nr 1760/87 z 15 czerwca 1987 zmieniające rozporządzenie (EWG) nr 797/85, (EWG) nr 270/79, (EWG) nr 1360/78 i (EWG) nr 355/77 w odniesieniu do struktur rolnych, dostosowania rolnictwa do nowej sytuacji na rynku i zachowania obszarów wiejskich, Dz. Urz. WE 1987, L. 167/1.
291. Rozporządzenie Rady (EWG) nr 2080/92 z 30 czerwca 1992 ustanawiające wspólnotowy program pomocy dla działań w zakresie leśnictwa w rolnictwie, Dz. Urz. WE 1992, L 215/96.
292. Rozporządzenie Rady (EWG) nr 2328/91 z 15 czerwca 1991 w sprawie poprawy efektywności struktur rolniczych, Dz. Urz. WE 1991, L. 218/1.
293. Rozporządzenie Rady (EWG) nr 3808/89 z dnia 12 grudnia 1989 r. zmieniające Rozporządzenie (EWG) nr 797/85, (EWG) nr 1096/88, (EWG) nr 1360/78, (EWG) nr 389/82 i (EWG) nr 1696/71 w celu dostosowania struktur produkcji rolnej, Dz. Urz. L 371 z 20 grudnia 1989 r.
294. Rozporządzenie Rady (EWG) nr 797/85 z 12 marca 1985 w sprawie doskonalenia wydajności struktur rolnych, Dz. Urz. WE 1985, L 93/1.
295. Rozporządzenie Rady (WE) nr 1257/1999 z 17 maja 1999 w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich z Europejskiego Funduszu Orientacji Gwarancji Rolnej (EFOiGR) oraz zmieniające i uchylające niektóre rozporządzenia, Dz. Urz. WE 1999, L 160/80.
296. Rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005 z 20 września 2005 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW), Dz. Urz. Unii Europejskiej L 277/1.
297. Rudnicki, H., 2001, *Gospodarka ziemią rolniczą w warunkach ograniczeń popytowych*, w: Rudnicki, H., Zalewa, J., *Z problematyki przeobrażeń społeczno-gospodarczych w rolnictwie w okresie przemian rynkowych*, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Rzeszów.
298. *Rynek ziemi rolniczej. Stan i perspektywy*, 2008, Analizy Rynkowe, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Agencja Nieruchomości Rolnych, Ministerstwo Rozwoju Wsi i Rolnictwa, nr 11.
299. *Rynek ziemi rolniczej. Stan i perspektywy*, 2009, Analizy Rynkowe, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Agencja Nieruchomości Rolnych, Ministerstwo Rozwoju Wsi i Rolnictwa, nr 12.
300. *Rynek ziemi rolniczej. Stan i perspektywy*, 2010, Analizy Rynkowe, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Agencja Nieruchomości Rolnych, Ministerstwo Rozwoju Wsi i Rolnictwa, nr 13.
301. *Rynek ziemi rolniczej. Stan i perspektywy*, 2011, Analizy Rynkowe, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Agencja Nieruchomości Rolnych, Ministerstwo Rozwoju Wsi i Rolnictwa, nr 14.
302. *Rynek ziemi rolniczej. Stan i perspektywy*, 2012, Analizy Rynkowe, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Agencja Nieruchomości Rolnych, Ministerstwo Rozwoju Wsi i Rolnictwa, nr 15.
303. Sadowski, A., 2007, *Procesy reprivatyzacyjne a zmiany strukturalne w rolnictwie państw postsocjalistycznych*, „Wieś i Rolnictwo” nr 1(134).
304. Sadowski, A., 2009, *Własność a użytkowanie gruntów rolnych. Zarys tendencji rozwojowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
305. Sadowski, A., 2013, *Węgierska droga od własności prywatnej do własności prywatnej*, w: Runowski, H. (red.), *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie – 20 lat doświadczeń i perspektywy*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
306. Salhofer, K., 2001, *Elasticities of Substitution and Factor Supply Elasticities in European Agriculture: A Review of Past Studies*, w: *OECD Market Effects of Crop*

- Support Measures*, OECD, Paris, za: Ciaian, P., Kancs, d'A., Swinnen, J., Vranken, L., 2011, *European Union land markets and the Common Agricultural Policy*, w: *Disaggregated Impacts of CAP Reforms: Proceedings of an OECD Workshop* Publishing. OECD, <http://dx.doi.org/10.1787/9789264097070-en> [dostęp: 18.11.2013].
307. Samuelson, P.A., Nordhaus, W.D., 2004, *Ekonomia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, tom 1.
308. Sapek, B., 2009, *Zapobieganie stratom i sekwestracja węgla organicznego w glebach ląkowych*, „Inżynieria Ekologiczna” nr 21.
309. Sawicka, Z., 2011, *Modernizacja rolnictwa rozdrobnionego w Bawarii. Wnioski dla Polski*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2.
310. Sikorska, A., 2009, *Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej na funkcjonowanie rynku ziemi w nowych państwach członkowskich Unii Europejskiej*, Ekspertyza dla UKIE, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
311. Smith, A., 2007, *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
312. Sobczyk, M., 2004, *Statystyka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
313. Sobczyk, M., 2006, *Statystyka; aspekty praktyczne i teoretyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2006.
314. Sobota, M., 2004, *System planowania przestrzennego oraz formy władania ziemią rolniczą we Francji*, „Acta Scientiarum Polonorum” Administratio Locorum, nr 3(2).
315. *Soil Atlas of Europe*, 2005, European Commission, General Directorate, Joint Research Centre, Institute for Environment and Sustainability, European Soils Bureau Network.
316. Sroka, W., Ender, H., 2011, *Struktura agrarna oraz rynek ziemi rolniczej w Niemczech – aspekty organizacyjne oraz tendencje rozwojowe minione i występujące obecnie*, „Krakowskie Studia Małopolskie” nr 16.
317. Stanisław, A., 2007, *Przystępny kurs statystyki z zastosowaniem STATISTICA PL na przykładach z medycyny. T. 3, Analizy wielowymiarowe*, StatSoft, Kraków.
318. Stankiewicz, D., 2002, *Ograniczenia w obrocie gruntami rolnymi w wybranych krajach Unii Europejskiej w aspekcie prac nad stosownymi zmianami w ustawodawstwie polskim*, Kancelaria Sejmu, Biuro Studiów i Ekspertyz, Nr 886.
319. Stankiewicz, D., 2003, *Zasady dzierżawy gruntów rolnych w wybranych krajach UE*, Informacja nr 100 Biura Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu, Warszawa.
320. Stankiewicz, W., 2000, *Historia myśli ekonomicznej*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
321. Stelmachowski, A. (red.), 2008, *Prawo rolne*, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa.
322. Stelmachowski, A., 1997, *Kierunki interwencjonizmu państwowego w rolnictwie*, w: Czechowski, P., Korzycka-Iwanow, M., Prutis, S., Stelmachowski, A., *Polskie prawo rolne na tle ustawodawstwa Unii Europejskiej*, Wydawnictwa Prawnicze PWN, Warszawa.
323. Styk, J., 2012, *Ewolucja postaw rolników wobec własnego gospodarstwa i zawodu*, za: Bartkiewicz, H., *Czynniki warunkujące obrót ziemią rolniczą w województwie lubuskim*, rozprawa doktorska, Wrocław.
324. Swinnen, J., Ciaian, P., Kancs, d'A., Van Herck, K., Vranken, L., 2013, *Possible effects on EU land markets of new CAP direct payments*, <http://www.europarl.europa.eu/studies> [dostęp: 20.11.2013].
325. Swinnen, J.F.M., 2001, *A Fischler Reform of the Common Agricultural Policy?*, CEPS Working Paper No. 173, CEPS, Brussels, <http://mercury.ethz.ch/serviceengine/>

- Files/ISN/29422/ipublicationdocument_singledocument/193ea94e-9271-4d05-bd30-4d151b50b6d7/en/173_A+Fischler+Reform.pdf [dostęp: 11.01.2014].
326. Swinnen, J.F.M., 2008, *The Political Economy of the Fischler Reforms of the EU's Common Agricultural Policy: The Perfect Storm?*, w: Swinnen J.F.M. (ed.), *The Perfect Storm. The Political Economy of the Fischler Reforms of the Common Agricultural Policy*, Centre for European Policy Studies, Brussels.
327. Szaryk, M., 2007, *Wpływ negocjacji rolnych Światowej Organizacji Handlu na reorientację Wspólnej Polityki Rolnej*, „Przegląd prawa rolnego” nr 1.
328. Szpak, J., 2003, *Historia gospodarcza powszechna*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
329. Szymanek, Z., 1999, *Niektóre problemy socjologii gospodarki w ujęciu Ludwika Krzywickiego*, „Annales Univesitatis Mariae Curie-Skłodowska” vol XXIV, 11, Sectio 1, Lublin, <http://www.annales.umcs.lublin.pl/I/1999/11.pdf> [dostęp: 24.04.2009].
330. Szymańska, J., 2012, *Gospodarowanie zasobami ziemi w Polsce – aspekty teoretyczne i praktyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław.
331. Szymański, W., 1991, *U progu neoagrarnizmu*, „Wieś i Państwo; Pismo Ruchu Ludowego” nr 1, Warszawa.
332. Ślusarz, G., 2013, *Wyzwania rozwojowe regionów rozdrobnionego rolnictwa*, „Roczniki Naukowe SERiA” tom XV, Zeszyt 6.
333. Światły, P., Turnau, J., Majchrzak, A., 2011, *Gospodarowanie gruntami rolnymi w wybranych krajach UE; wnioski dla Polskim* w: Czyżewski, A., Stępień, S. (red.), *Rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich w warunkach ewolucji WPR: wybrane problemy*, Kujawsko Pomorska Szkoła Wyższa w Bydgoszczy, Bydgoszcz.
334. Tańska-Hus, B., 2010, *Dzierżawa jako instrument mobilności ziemi w Polsce i Unii Europejskiej*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” nr 1(322).
335. Tańska-Hus, B., Orlewski, M., 2006, *Pojęcie gospodarstwa rolnego i rodzinnego w ustawodawstwie UE i w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu”, Rolnictwo LXXXVII nr 540.
336. *The European Model of Agriculture – Challenges Ahead*, 2006, A Background Paper for the Meeting of Ministers of Agriculture, Oulu, http://www.agriregionieuropa.univpm.it/materiale/background_paper.pdf [dostęp: 09.01.2014].
337. Tokarski, T., 2005, *Statystyczna analiza regionalnego zróżnicowania wydajności pracy, zatrudnienia i bezrobocia w Polsce*, PTE, Warszawa.
338. Tomczak, F., 2006, *Gospodarka rodzinna w rolnictwie; Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
339. Tomczak, F., 2009a, *Ewolucja wspólnej polityki rolnej UE i strategia rozwoju rolnictwa polskiego*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 125, IERiGŻ, Warszawa.
340. Tomczak, F., 2009b, *Zmiany i reformy WPR: konsekwencje dla rolnictwa i finansowania polityki rolnej*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 126, IERiGŻ, Warszawa.
341. Tóth, O., 2014, *Farm Structure and Competitiveness in Agriculture*, <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/139504/2/Toth.pdf> [dostęp: 30.03.2014].
342. Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej, wersja skonsolidowana, Dz. Urz. UE C 83 z 30 marca 2010.
343. Traktat o Unii Europejskiej, podpisany 7 lutego 1992 r., wersja skonsolidowana, Dz. Urz. UE C 326 z 2012.

344. Traktat ustanawiający Europejską Wspólnotę Gospodarczą (EWG), podpisany 25 marca 1957 r., niepublikowany.
345. Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską, wersja skonsolidowana (WE), Dz. Urz. UE C 231E z 29 grudnia 2006.
346. Traktat z Amsterdamu zmieniający Traktat o Unii Europejskiej, Traktaty ustanawiające Wspólnoty Europejskie i niektóre związane z nimi akty, podpisany w Amsterdamie dnia 10 października 1997, Dz. Urz. UE C 340.
347. Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską, podpisany w Lizbonie dnia 13 grudnia 2007 r., Dz. Urz. UE C 306
348. Turowski, J., 1996, *Rozwój wsi i rolnictwa w Holandii*. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
349. USDA 1998, *A time to act*, United States Department of Agriculture, National Commission on Small Farms, Washington.
350. Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego, tekst jednolity, Dz. U. z 2012 r., poz. 803.
351. Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego, tekst jednolity, Dz. U. z 2014 r., poz. 101.
352. Ustawa z dnia 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa, tekst jednolity, Dz. U. z 2012 r., poz. 1187.
353. Ustawa z dnia 20 grudnia 1990 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników, tekst jednolity, Dz. U. z 2013 r., poz. 1403.
354. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny, tekst jednolity, Dz. U. z 2014 r., poz. 121.
355. Verdun, L., 1998a, *Komasacja gruntów pod budowę autostrad*, w: *Zagospodarowanie ziemi we Francji i w Polsce (materiały do dyskusji na seminarium)*, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa, Krajowe Centrum Urządzania Struktur Gospodarstw Rolnych (CNASEA), Francja, Stowarzyszenie Zagospodarowania Ziemi i Urządzania Obszarów Wiejskich (SAFER), Francja, Warszawa.
356. Verdun, L., 1998b, *SAFER: rola i organizacja*, w: *Zagospodarowanie ziemi we Francji i w Polsce (materiały do dyskusji na seminarium)*, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa, Krajowe Centrum Urządzania Struktur Gospodarstw Rolnych (CNASEA), Francja, Stowarzyszenie Zagospodarowania Ziemi i Urządzania Obszarów Wiejskich (SAFER), Francja, Warszawa.
357. Warski, A., 2007, *Stanowisko Róży Luksemburg wobec taktycznych problemów rewolucji*, Studenckie Koło Filozofii Marksistowskiej, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, <http://www.filozofia.uw.edu.pl/skfm/publikacje/warski01.pdf> [dostęp: 24.04.2009].
358. Weil, E., 2003, *Czynniki kształtujące cenę ziemi rolnej*, „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu” CCCLVIII.
359. Wędrowska, E., 2012, *Miary entropii i dywergencji w analizie struktur*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn.
360. *Wielka encyklopedia PWN*, 2001/2002, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
361. Wilkin, J. (red.), 2010c, *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
362. Wilkin, J., 1986, *Współczesna kwestia agrarna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

363. Wilkin, J., 2009a, *Ekonomia polityczna reform Wspólnej Polityki Rolnej*, Gospodarka Narodowa, nr 1-2.
364. Wilkin, J., 2009b, *Uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa w kontekście europejskim i globalnym. Implikacje teoretyczne i praktyczne*, w: Czyżewski, A. (red.), *Polska i rosyjska wieś w świetle wyzwań globalizacji*, Instytut Nauk Ekonomicznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
365. Wilkin, J., 2010a, *Czy paradygmat wielofunkcyjnego rolnictwa zrewolucjonizuje europejską politykę rolną? Podsumowanie badań i wnioski praktyczne*, w: Wilkin, J. (red.), *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
366. Wilkin, J., 2010b, *Dobra dostarczane przez rolnictwo w świetle teorii dóbr publicznych*, w: Wilkin, J. (red.), *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
367. Wilkin, J., 2010d, *Wielofunkcyjność rolnictwa – nowe ujęcie roli rolnictwa w gospodarce i społeczeństwie*, w: Wilkin, J. (red.), *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
368. Wilkin, J., 2010e, *Możliwości prowadzenia przez Polskę narodowej polityki rolnej w ramach Wspólnej Polityki Rolnej*, „Opinie i ekspertyzy” OE-123, Kancelaria Senatu, Biuro Analiz i Dokumentacji, Dział Analiz i Opracowań Tematycznych, Warszawa, <http://ww2.senat.pl/k7/dok/opinia/2010/oe-123.pdf> [dostęp: 09.01.2013].
369. Wilkin, J., 2010f, *Konwergencja systemów czy uniwersalia polityki? Upodobnianie się polityki rolnej Stanów Zjednoczonych i wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu” nr 150.
370. Wilkin, J., 2013, *Aksjologia i prakseologia polityki wobec drobnych gospodarstw rolnych w Polsce i Unii Europejskiej*, „Wieś i Rolnictwo” nr 2 (159).
371. Wiśniewska, J., 2009, *Zrównoważone rolnictwo w świetle teorii dóbr publicznych i nowej ekonomii instytucjonalnej*, „Roczniki Naukowe SERiA”, tom XI, zeszyt 2.
372. Witkowski, M., 2005, *Analiza współzależności*, w: Paradysz, J. (red), *Statystyka*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
373. Wojciechowski, J., 2014, *Gospodarstwa rodzinne w polityce europejskiej – niezbędna zmiana podejścia*, maszynopis.
374. Wojtas, A., 1991, *Źródła agraryzmu*, „Wieś i Państwo; Pismo Ruchu Ludowego” nr 1, Warszawa.
375. Woś, A., 1993, *Ekonomika odnawialnych zasobów naturalnych*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.
376. Woś, A., 1995, *Ekonomika odnawialnych zasobów naturalnych*, PWN, Warszawa, za: Bartkiewicz, H., 2012, *Czynniki warunkujące obrót ziemią rolniczą w województwie lubuskim*, rozprawa doktorska, Wrocław.
377. Woś, A., 1996, *Agrobiznes. Makroekonomika*, Wydawnictwo Key Text, Warszawa, tom 1.
378. Woś, A., 2006, *Waloryzacja zasobów i czynników wytwórczych rolnictwa; Nowe kryteria wyboru*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa.
379. Woś, A., Tomczak, F. (red.), 1983, *Ekonomika rolnictwa. Zarys teorii*, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa.
380. Woś, A., Zegar, J.S., 2002, *Rolnictwo społecznie zrównoważone*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB, Warszawa.

381. Woźniak, M., 2004, *Wzrost gospodarczy. Podstawy teoretyczne*, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków.
382. *Wspólnotowa Typologia Gospodarstw Rolnych – według parametru Standardowej Produkcji*, Polski FADN, <http://fadn.pl/metodyka/typologia/zasady-wtgr-wg-parametru-so/> [dostęp: 28.02.2014].
383. Wyrok Trybunału (pierwsza izba) z dnia 18 grudnia 1986 r. SpA Villa Banfi przeciwko Regione Toscana i innym. Wniosek o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym: Tribunale amministrativo regionale della Toscana - Włochy. Sprawa 312/85. Zbiór Orzeczeń 1986 04039.
384. Wyrok Trybunału z 25 stycznia 2007 r. postępowanie karne przeciwko Uwe Kay Festersen. Sprawa C-370/05.
385. Wyrok Trybunału z dnia 13 grudnia 1979 r.: SpA Liselotte Hauer przeciwko Land Rheinland-Pfalz. Wniosek o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym: Verwaltungsgericht Neustadt an der Weinstraße – Niemcy: Prohibition on new planting of vines. Sprawa 44/79. Zbiór Orzeczeń Trybunału Sprawiedliwości z 1979 r., s. 3727.
386. Wyrok Trybunału z dnia 29 maja 1974 r. Hauptzollamt Bielefeld przeciwko Offene Handelsgesellschaft in Firma H. C. König. Wniosek o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym Bundesfinanzhof - Niemcy. Sprawa 185-73. Zbiór Orzeczeń 1974 00607.
387. Zadura, A., 2005, *Zarządzanie gruntami rolnymi w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, „Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej” nr 6, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa.
388. Zadura, A., 2006, *Zarządzanie ziemią rolniczą w Europie. Piecza nad gruntem*, „Rolnik Dzierżawca” nr 1/2006, Agencja Promocji Rolnictwa i Agrobiznesu APRA Sp. z o.o., http://www.apra.pl/rolnik/archiwum/rd0601_35.htm [dostęp: 08.02.2009].
389. Zadura, A., 2008, *Kształtowanie struktury gospodarstw w wybranych krajach UE*, „Biuletyn Informacyjny” nr 1-2/2008 (118), Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Warszawa.
390. Zadura, A., 2009, *Obrót ziemią w Europie ze szczególnym uwzględnieniem krajów członkowskich UE*, maszynopis.
391. Zadura, A., 2009, *Transformacja ustrojowa rolnictwa w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, „Roczniki Nauk Rolniczych”, Seria G, T. 96, z. 4.
392. Zadura, A., 2010, *Nowe zasady sprzedaży i dzierżawy*, „Rolnik Dzierżawca”, nr 5.
393. Zadura, A., Zawadzka, M., Struziak, A., 2008, *Land Bank and Land Consolidation (Polish case)*, Prague 2008 Regional Workshop on Land Tenure and Land Consolidation – Land Banks and Impact Assessment, Prague.
394. Zawalińska, K., 2009, *Instrumenty i efekty wsparcia Unii Europejskiej dla regionalnego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
395. Zawalińska, K., 2010, *Wielofunkcyjność rolnictwa w ujęciu modelowym*, w: Wilkin, J. (red.), *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
396. Zawalińska, K., 2011, *Wpływ WPR na rozwój gospodarczy regionów Polski*, w: Nurzyńska, I., Drygas, M. (red.), *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
397. Zegar, J.S., 2003, (red.), *Zróżnicowanie regionalne rolnictwa*, Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań. Powszechny Spis Rolny 2002. GUS, Warszawa.

398. Zegar, J.S., 2010, *Przesłanki nowej ekonomii agrarnej we współczesnym świecie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu” nr 150.
399. Zegar, J.S., 2012a, *Rola drobnych gospodarstw rolnych w procesie społecznie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych” nr 1.
400. Zegar, J.S., 2012b, *Rola drobnych gospodarstw rolnych w rozwiązywaniu kwestii agrarnej*, w: Czyżewski, A., Matuszczak, A. (red.) *Ekonomia i jej społeczne otoczenie*, Wydawnictwo Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy. Bydgoszcz.
401. Ziętara W., 2001, *Rynek ziemi w Polsce w okresie powojennym*, [w:] M. Kłodziński (red.), *Rynki wiejskie: ziemia – kapitał – praca*, Polska Akademia Nauk. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa, Warszawa.
402. Ziętara, W., 2000, *Dzierżawy w Niemczech i Holandii*, „Agroprzemiany” nr 2.
403. Zuzek, D., 2011, *Wpływ wybranych programów WPR na przemiany agrarne*, „Krakowskie studia małopolskie” vol. 15.
404. *Żywność i rolnictwo: ocena funkcjonowania wspólnej polityki rolnej pozwoli na jej zmodernizowanie i umożliwi rolnikom reagowanie na rosnący popyt*, 2008, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-08-762_pl.htm?locale=FR [dostęp: 29.08.2013].

Spis tabel i rysunków

A. Tabele

Tabela 1 Klasyfikacja rynkowych i pozarynkowych funkcji rolnictwa	36
Tabela 2 Taksonomia dóbr publicznych mających źródło w rolnictwie i na obszarach wiejskich.....	39
Tabela 3 Wpływ płatności bezpośrednich na wybrane wyznaczniki rozwoju rolnictwa w nowych państwach członkowskich Unii Europejskiej (UE-12)	64
Tabela 4 Jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej w państwach członkowskich Unii Europejskiej	84
Tabela 5 Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby w państwach członkowskich Unii Europejskiej.....	86
Tabela 6 Zasoby ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r.....	90
Tabela 7 Zasoby ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r. wg skupień.....	96
Tabela 8 Segmenty liniowe zasobów ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2008	103
Tabela 9 Struktura użytkowania gruntów rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r.....	120
Tabela 10 Zróżnicowanie użytkowania gruntów rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010 – SHDI.....	122
Tabela 11 Udział gospodarstw indywidualnych w gospodarstwach ogółem w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010	128
Tabela 12 Zasoby użytków rolnych w gospodarstwach indywidualnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010	130
Tabela 13 Użytki rolne w dzierżawie w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010	135
Tabela 14 Gospodarstwa rolne dzierżawiące użytki rolne w dzierżawie w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010	138
Tabela 15 Średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010	144
Tabela 16 Współczynniki koncentracji gruntów rolnych w gospodarstwach rolnych – współczynniki GINI’ego w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010 wg klas obszarowych gospodarstw	154
Tabela 17 Współczynniki koncentracji gruntów rolnych w gospodarstwach rolnych – współczynniki GINI’ego w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010 wg klas wielkości ekonomicznej gospodarstw	163
Tabela 18 Struktury ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r. wg skupień.....	167
Tabela 19 Współczynniki σ -konwergencji zmiennych opisujących struktury agrarne w Unii Europejskiej w latach 1990-2010	177

Tabela 20 Współczynniki σ -konwergencji zmiennych opisujących struktury agrarne w Unii Europejskiej w latach 2003-2010 w świetle analizy skupień względem zasobów ziemi rolniczej	183
Tabela 21 Współczynniki σ -konwergencji zmiennych opisujących struktury agrarne w Unii Europejskiej w latach 2003-2010 w świetle analizy skupień względem struktur ziemi rolniczej	188
Tabela 22 Sprzedaż ziemi rolniczej w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskiej [% całkowitej powierzchni użytków rolnych].....	215
Tabela 23 Ceny ziemi rolniczej w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 2005-2010 [Euro/ha].....	216
Tabela 24 Potencjale determinanty struktury agrarnej w państwach członkowskich Unii Europejskiej	219
Tabela 25 Macierz korelacji wskaźnika regulacji prawnych w zakresie gospodarowania nieruchomościami rolnymi z wybranymi determinantami struktury agrarnej państw członkowskich Unii Europejskiej	221
Tabela 26 Macierz korelacji zmiennych charakteryzujących strukturę agrarną z wybranymi jej determinantami	221
Tabela 27 Zasoby ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010	261
Tabela 28 Dynamika zasobów ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010	262
Tabela 29 Zasoby ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 1993 r.....	263
Tabela 30 Zasoby ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 1993 r. wg skupień.....	264
Tabela 31 Zasoby ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2003 r.....	265
Tabela 32 Zasoby ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2003 r. wg skupień.....	266
Tabela 33 Grunty orne w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010	267
Tabela 34 Ogródki przydomowe w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010	268
Tabela 35 Trwałe łąki i pastwiska w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010	269
Tabela 36 Uprawy trwałe w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010.....	270
Tabela 37 Struktura własnościowa gospodarstw rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r. według grup obszarowych	271
Tabela 38 Struktura własnościowa zasobów użytków rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r. według grup obszarowych	273

Tabela 39 Gospodarstwa osób prawnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r.....	275
Tabela 40 Gospodarstwa indywidualne w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r.....	276
Tabela 41 Struktura gospodarstw rolnych dzierzawiących użytki rolne w państwach członkowskich Unii Europejskiej według grup obszarowych w 2010 r.	277
Tabela 42 Struktura użytków rolnych w dzierzawie w państwach członkowskich Unii Europejskiej według grup obszarowych w 2010 r.....	278
Tabela 43 Udział gospodarstw rolnych dzierzawiących ziemię w łącznej liczbie gospodarstw w 2010 r. wg grup obszarowych	279
Tabela 44 Struktura liczebności gospodarstw rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej według klas obszarowych w 2010 r.	280
Tabela 45 Dynamika liczebności gospodarstw rolnych w latach 1990-2010 w państwach członkowskich Unii Europejskiej wg grup obszarowych.....	281
Tabela 46 Struktura użytków rolnych w posiadaniu gospodarstw rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej według klas obszarowych w 2010 r.	282
Tabela 47 Dynamika użytków rolnych w latach 1990-2010 w państwach członkowskich Unii Europejskiej wg grup obszarowych	283
Tabela 48 Struktura liczebności gospodarstw rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej według klas wielkości ekonomicznej w 2007 r.....	284
Tabela 49 Dynamika liczebności gospodarstw rolnych w latach 1990-2010 w państwach członkowskich Unii Europejskiej wg klas wielkości ekonomicznej.....	285
Tabela 50 Struktura użytków rolnych w posiadaniu gospodarstw rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej według klas wielkości ekonomicznej w 2007 r.....	286
Tabela 51 Dynamika użytków rolnych w latach 1990-2010 w państwach członkowskich Unii Europejskiej wg klas wielkości ekonomicznej.....	287
Tabela 52 Struktury ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2003 r. wg skupień.....	288

B. Rysunki

Rysunek 1 Składniki społecznej ceny produktu rolnego.....	30
Rysunek 2 Rodzaje dóbr wytwarzanych we współczesnych gospodarkach	37
Rysunek 3 Kierunki ewolucji wspólnej polityki rolnej	60
Rysunek 4 Historyczny rozwój wspólnej polityki rolnej	61
Rysunek 5 Ewolucja struktury instrumentów wsparcia rolnictwa w ramach wspólnej polityki rolnej w latach 1980-2010.....	62
Rysunek 6 Ewolucja struktury instrumentów wsparcia rolnictwa w ramach wspólnej polityki rolnej w latach 1990-2020.....	71
Rysunek 7 Ukształtowanie powierzchni w Europie	81
Rysunek 8 Strefy klimatyczne w Europie	82

Rysunek 9 Gleby w Europie wg klasyfikacji FAO	83
Rysunek 10 Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby w Europie w 2003 r. [%].....	87
Rysunek 11 Tereny rolnicze w Europie	89
Rysunek 12 Zasoby ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 roku.....	91
Rysunek 13 Udział zasobów ziemi rolniczej w zasobach ziemi ogółem w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r. [%].....	92
Rysunek 14 Zasoby ziemi rolniczej <i>per capita</i> w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r. [ha]	92
Rysunek 15 Zasoby ziemi rolniczej na osobę aktywną ekonomicznie w rolnictwie w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r. [ha]	93
Rysunek 16 Dendrogram państw członkowskich Unii Europejskiej względem zasobów ziemi rolniczej w 2010 r.	95
Rysunek 17 Skupienia państw członkowskich Unii Europejskiej względem zasobów ziemi rolniczej w 2010 r.	95
Rysunek 18 Zasoby ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010 [tys. ha]	102
Rysunek 19 Dynamika zasobów ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010 w ujęciu segmentowym [tys. ha]	107
Rysunek 20 Skupienia państw członkowskich Unii Europejskiej względem zasobów ziemi rolniczej w 1993 r.	108
Rysunek 21 Skupienia państw członkowskich Unii Europejskiej względem zasobów ziemi rolniczej w 2003 r.	108
Rysunek 22 Struktura użytkowania gruntów rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r.....	121
Rysunek 23 Zróżnicowanie państw członkowskich Unii Europejskiej pod względem struktury użytkowania gruntów rolnych – SHDI w latach 1990-2010.....	123
Rysunek 24 Restrukturyzacja własności ziemi w państwach Europy Środkowej i Wschodniej.....	126
Rysunek 25 Udział gospodarstw indywidualnych w strukturze własnościowej gospodarstw w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r.....	127
Rysunek 26 Zróżnicowanie państw członkowskich Unii Europejskiej pod względem udziału gospodarstw indywidualnych w gospodarstwach ogółem w latach 1990-2010...	129
Rysunek 27 Użytki rolne w użytkowaniu gospodarstw indywidualnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r.....	129
Rysunek 28 Zróżnicowanie państw członkowskich Unii Europejskiej pod względem zasobów ziemi rolniczej w gospodarstwach indywidualnych w latach 1990-2010.....	131
Rysunek 29 Zróżnicowanie państw członkowskich Unii Europejskiej pod względem użytków rolnych w dzierżawie w latach 1990-2010	136

Rysunek 30 Zróznicowanie państw członkowskich Unii Europejskiej pod względem gospodarstw dzierżawiących użytki rolne w latach 1990-2010	139
Rysunek 31 Zróznicowanie państw członkowskich Unii Europejskiej pod względem średniej wielkości gospodarstwa rolnego w latach 1990-2010	145
Rysunek 32 Struktura liczebności gospodarstw rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej według klas obszarowych w 2010 r.	147
Rysunek 33 Struktura użytków rolnych w posiadaniu gospodarstw rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej według klas obszarowych w 2010 r.....	148
Rysunek 34 Udział użytków rolnych w gospodarstwach o powierzchni >20 ha w zasobach gruntów rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r..	149
Rysunek 35 Krzywe koncentracji użytków rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 roku wg klas obszarowych gospodarstw rolnych.....	153
Rysunek 36 Zróznicowanie państw członkowskich Unii Europejskiej pod względem koncentracji użytków rolnych w gospodarstwach wg klas obszarowych w latach 1990-2010	155
Rysunek 37 Struktura liczebności gospodarstw rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej według klas wielkości ekonomicznej w 2007 r.....	157
Rysunek 38 Struktura użytków rolnych w posiadaniu gospodarstw rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej według klas obszarowych w 2010 r.....	158
Rysunek 39 Udział użytków rolnych w gospodarstwach o wielkości ekonomicznej >8 ESU ha w zasobach gruntów rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r.....	159
Rysunek 40 Krzywe koncentracji użytków rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 roku wg klas wielkości ekonomicznej (SO) gospodarstw rolnych .	162
Rysunek 41 Zróznicowanie państw członkowskich Unii Europejskiej pod względem koncentracji użytków rolnych w gospodarstwach wg klas wielkości ekonomicznej w latach 1990-2010	164
Rysunek 42 Dendrogram państw członkowskich Unii Europejskiej względem struktury ziemi rolniczej w 2010 r.....	166
Rysunek 43 Skupienia państw członkowskich Unii Europejskiej względem struktury ziemi rolniczej w 2010 r.	166
Rysunek 44 Skupienia państw członkowskich Unii Europejskiej ze względem struktury ziemi rolniczej w 2003 r.....	168
Rysunek 45 Współczynniki σ -konwergencji struktury użytkowania gruntów rolnych - SHDI w Unii Europejskiej w latach 1990-2010.....	178
Rysunek 46 Współczynniki σ -konwergencji użytków rolnych w dzierżawie w Unii Europejskiej w latach 1990-2010	178
Rysunek 47 Współczynniki σ -konwergencji gospodarstw dzierżawiących użytki rolne w Unii Europejskiej w latach 1990-2010	179
Rysunek 48 Współczynniki σ -konwergencji średniej powierzchni gospodarstwa rolnego w Unii Europejskiej w latach 1990-2010	179

Rysunek 49 Współczynniki σ -konwergencji koncentracji gruntów rolnych w gospodarstwach – współczynniki GINI’ego wg klas wielkości obszarowej w Unii Europejskiej w latach 1990-2010	180
Rysunek 50 Współczynniki σ -konwergencji koncentracji gruntów rolnych w gospodarstwach – współczynniki GINI’ego wg klas wielkości ekonomicznej w Unii Europejskiej w latach 1990-2010	180
Rysunek 51 Współczynniki σ -konwergencji struktury użytkowania gruntów rolnych - SHDI w grupach państw członkowskich UE względem zasobów ziemi rolniczej po 2003 r.....	184
Rysunek 52 Współczynniki σ -konwergencji użytków rolnych w dzierżawie w grupach państw członkowskich UE względem zasobów ziemi rolniczej po 2003 r.....	184
Rysunek 53 Współczynniki σ -konwergencji gospodarstw dzierżawiących użytki rolne w grupach państw członkowskich UE względem zasobów ziemi rolniczej po 2003 r.	185
Rysunek 54 Współczynniki σ -konwergencji średniej powierzchni gospodarstwa rolnego w grupach państw członkowskich UE względem zasobów ziemi rolniczej po 2003 r.....	185
Rysunek 55 Współczynniki σ -konwergencji koncentracji gruntów rolnych w gospodarstwach – współczynniki GINI’ego wg klas wielkości obszarowej w Unii Europejskiej w grupach państw członkowskich UE względem zasobów ziemi rolniczej po 2003 r.....	186
Rysunek 56 Współczynniki σ -konwergencji koncentracji gruntów rolnych w gospodarstwach – współczynniki GINI’ego wg klas wielkości ekonomicznej w grupach państw członkowskich UE względem zasobów ziemi rolniczej po 2003 r.	186
Rysunek 57 Współczynniki σ -konwergencji struktury użytkowania gruntów rolnych - SHDI w grupach państw członkowskich Unii Europejskiej względem struktur ziemi rolniczej po 2003 r.....	189
Rysunek 58 Współczynniki σ -konwergencji użytków rolnych w dzierżawie w grupach państw członkowskich Unii Europejskiej względem struktur ziemi rolniczej po 2003 r.	189
Rysunek 59 Współczynniki σ -konwergencji gospodarstw dzierżawiących użytki rolne w grupach państw członkowskich Unii Europejskiej względem struktur ziemi rolniczej po 2003 r.....	190
Rysunek 60 Współczynniki σ -konwergencji średniej powierzchni gospodarstwa rolnego w grupach państw członkowskich Unii Europejskiej względem struktur ziemi rolniczej po 2003 r.....	190
Rysunek 61 Współczynniki σ -konwergencji koncentracji gruntów rolnych w gospodarstwach – współczynniki GINI’ego wg klas wielkości obszarowej w Unii Europejskiej w grupach państw członkowskich Unii Europejskiej względem struktur ziemi rolniczej po 2003 r.....	191
Rysunek 62 Współczynniki σ -konwergencji koncentracji gruntów rolnych w gospodarstwach – współczynniki GINI’ego wg klas wielkości ekonomicznej w grupach państw członkowskich Unii Europejskiej względem struktur ziemi rolniczej po 2003 r.....	191
Rysunek 63 Wskaźniki regulacji prawnych w zakresie gospodarowania nieruchomościami rolnymi w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskich	197

Rysunek 64 Dendrogram państw członkowskich Unii Europejskiej względem zasobów ziemi rolniczej w 1993 r.	264
Rysunek 65 Dendrogram państw członkowskich Unii Europejskiej względem zasobów ziemi rolniczej w 2003 r.	266
Rysunek 66 Dendrogram państw członkowskich Unii Europejskiej względem struktury ziemi rolniczej w 2003 r.	288

Aneks statystyczny 1 – Zasoby ziemi rolniczej w Unii Europejskiej

Tabela 27 Zasoby ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010

Kraj	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
AT	3500	3519	3492	3452	3450	3432	3426	3423	3419	3390	3390	3376	3374	3376	3262	3263	3241	3240	3171	3168	3165
BE											1390	1389	1391	1394	1393	1385	1382	1370	1373	1364	1358
BE/LU	1443	1423	1471	1483	1492	1495	1501	1510	1518	1521	1518	1517	1519	1522	1521	1514	1511	1501	1504	1495	1489
DE	18032	17136	16951	17162	17308	17343	17337	17327	17373	17152	17068	17034	16967	17001	17013	17031	16946	16950	16921	16886	16700
DK	2788	2770	2756	2739	2691	2726	2716	2688	2672	2644	2647	2676	2665	2658	2646	2707	2710	2663	2668	2634	2626
ES	30472	30371	30279	30033	30183	29719	30139	30059	29958	29778	29766	29520	29419	29153	29071	29164	28613	28004	28142	27970	27545
FI	2397	2425	2406	2384	2412	2259	2237	2274	2316	2294	2218	2222	2236	2246	2253	2274	2301	2295	2296	2296	2291
FR	30570	30426	30331	30203	30119	30059	29998	29960	29927	29900	29706	29631	29555	29688	29611	29550	29503	29418	29319	29266	29147
GB	18203	18143	18070	17534	17409	17379	17494	17585	17518	17219	16964	16953	16976	16956	17051	16956	17838	17647	17684	17325	17224
GR	9222	9164	9167	9160	9170	9164	9172	8985	8782	8670	8529	8502	8446	4580	8341	3971	8272	4689	8229	8199	8152
IE	5649	4442	4413	4404	4390	4389	4341	4431	4416	4418	4412	4410	4373	4370	4305	4302	4260	4276	4200	4189	4568
IT	16840	16054	15978	15910	15702	15333	15349	15345	15484	15799	15637	15502	15273	14907	14883	14736	14203	14162	14431	13928	14323
LU											128	128	128	128	128	129	129	131	131	131	131
NL	2006	1991	1986	1988	1971	1964	1981	1966	1973	1967	1956	1931	1949	1923	1949	1938	1920	1914	1929	1917	1909
PT	3963	3920	3878	3959	3952	3924	3730	3582	3770	3863	3830	3795	3847	3811	3817	3821	3764	3651	3754	3730	3677
SE	3413	3358	3344	3356	3356	3267	3297	3259	3231	3194	3153	3154	3170	3163	3184	3216	3163	3137	3093	3079	3085
UE-15	148498	145142	144522	143767	143605	142453	142718	142394	142357	141809	140794	140223	139769	135354	138907	134443	138245	133548	137342	136082	135901
CY	162	161	160	159	148	145	147	144	147	146	142	140	140	157	156	167	157	147	116	128	114
CZ				4282	4284	4280	4280	4280	4284	4282	4280	4278	4272	4269	4265	4260	4254	4249	4244	4239	4234
EE			1374	1320	1101	991	1005	1023	1043	1001	986	890	698	829	770	882	899	914	907	931	949
HU	6474	6460	6136	6130	6122	6179	6184	6195	6193	6186	5854	5865	5849	5865	5864	5863	5809	5807	5790	5783	5343
LT			3389	3333	3126	3410	3411	3417	3425	3496	3418	2896	2885	2541	2604	2837	2791	2696	2672	2689	2772
LV			2530	2514	2540	1832	1874	1772	1749	1617	1588	1581	1595	1582	1642	1734	1855	1839	1825	1833	1805
MT	13	13	13	13	13	11	11	10	9	9	9	10	10	10	10	9	9	9	9	9	10
PL	18793	18753	18743	18715	18707	18622	18474	18457	18443	18435	18413	17788	16899	16169	16327	15906	15957	16177	16154	16119	14604
SI			564	560	549	538	525	495	490	500	518	510	505	510	492	509	491	498	492	468	483
SK				2446	2446	2446	2444	2445	2443	2443	2440	2255	2237	2236	1934	1941	1939	1930	1937	1930	1945
UE-10				39472	39036	38454	38355	38238	38226	38115	37648	36213	35090	34168	34064	34108	34161	34266	34146	34129	32260
BG	6159	6161	6154	6121	6159	6164	6164	6203	5645	5679	5582	5498	5325	5326	5330	5265	5160	5116	5101	5030	5052
RO	14769	14798	14790	14793	14798	14797	14782	14798	14747	14781	14857	14798	14818	14800	14130	14180	14039	13630	13634	13621	14156
UE-2	20928	20959	20944	20914	20957	20961	20946	21001	20392	20460	20439	20296	20143	20126	19460	19445	19199	18746	18735	18651	19208
UE-27				204153	203598	201868	202019	201633	200975	200384	198881	196732	195002	189648	192432	187996	191604	186560	190223	188862	187368

Źródło: [FAOStat 2014]

Tabela 28 Dynamika zasobów ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010

Kraj	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2010 (2003 = 1)	2010 (1993 = 1)
	(rok poprzedni = 1)																					
AT	1,01	0,99	0,99	1,00	0,99	1,00	1,00	1,00	0,99	1,00	1,00	1,00	1,00	0,97	1,00	0,99	1,00	0,98	1,00	1,00	0,94	0,92
BE											1,00	1,00	1,00	1,00	0,99	1,00	0,99	1,00	0,99	1,00	0,97	
BE/LU	0,99	1,03	1,01	1,01	1,00	1,00	1,01	1,01	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,99	1,00	0,99	1,00	0,98	1,00
DE	0,95	0,99	1,01	1,01	1,00	1,00	1,00	1,00	0,99	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,99	0,98	0,97
DK	0,99	0,99	0,99	0,98	1,01	1,00	0,99	0,99	0,99	1,00	1,01	1,00	1,00	1,00	1,02	1,00	0,98	1,00	0,99	1,00	0,99	0,96
ES	1,00	1,00	0,99	1,00	0,98	1,01	1,00	1,00	0,99	1,00	0,99	1,00	0,99	1,00	1,00	0,98	0,98	1,00	0,99	0,98	0,94	0,92
FI	1,01	0,99	0,99	1,01	0,94	0,99	1,02	1,02	0,99	0,97	1,00	1,01	1,00	1,00	1,01	1,01	1,00	1,00	1,00	1,00	1,02	0,96
FR	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,99	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,98	0,97
GB	1,00	1,00	0,97	0,99	1,00	1,01	1,01	1,00	0,98	0,99	1,00	1,00	1,00	1,01	0,99	1,05	0,99	1,00	0,98	0,99	1,02	0,98
GR	0,99	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,98	0,98	0,99	0,98	1,00	0,99	0,99	0,99	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,99	0,97	0,89
IE	0,79	0,99	1,00	1,00	1,00	0,99	1,02	1,00	1,00	1,00	1,00	0,99	1,00	0,99	1,00	0,99	1,00	0,98	1,00	1,09	1,05	1,04
IT	0,95	1,00	1,00	0,99	0,98	1,00	1,00	1,01	1,02	0,99	0,99	0,99	0,98	1,00	0,99	0,96	1,00	1,02	0,97	1,03	0,96	0,90
LU											1,00	1,00	1,00	1,00	1,01	1,00	1,02	1,00	1,00	1,00	1,02	
NL	0,99	1,00	1,00	0,99	1,00	1,01	0,99	1,00	1,00	0,99	0,99	1,01	0,99	1,01	0,99	0,99	1,00	1,01	0,99	1,00	0,99	0,96
PT	0,99	0,99	1,02	1,00	0,99	0,95	0,96	1,05	1,02	0,99	0,99	1,01	0,99	1,00	1,00	0,99	0,97	1,03	0,99	0,99	0,96	0,93
SE	0,98	1,00	1,00	1,00	0,97	1,01	0,99	0,99	0,99	0,99	1,00	1,01	1,00	1,01	1,01	0,98	0,99	0,99	1,00	1,00	0,98	0,92
UE-15	0,98	1,00	0,99	1,00	0,99	1,00	1,00	1,00	1,00	0,99	1,00	1,00	0,97	1,03	0,97	1,03	0,97	1,03	0,99	1,00	1,00	0,95
CY	0,99	0,99	0,99	0,93	0,98	1,01	0,98	1,02	0,99	0,97	0,99	1,00	1,12	0,99	1,07	0,94	0,94	0,79	1,10	0,89	0,73	0,72
CZ				1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,99	0,99
EE			0,96	0,83	0,90	1,01	1,02	1,02	0,96	0,99	0,90	0,78	1,19	0,93	1,15	1,02	1,02	0,99	1,03	1,02	1,14	0,72
HU	1,00	0,95	1,00	1,00	1,01	1,00	1,00	1,00	1,00	0,95	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,99	1,00	1,00	1,00	0,92	0,91	0,87
LT			0,98	0,94	1,09	1,00	1,00	1,00	1,02	0,98	0,85	1,00	0,88	1,02	1,09	0,98	0,97	0,99	1,01	1,03	1,09	0,83
LV			0,99	1,01	0,72	1,02	0,95	0,99	0,92	0,98	1,00	1,01	0,99	1,04	1,06	1,07	0,99	0,99	1,00	0,98	1,14	0,72
MT	1,00	1,00	1,00	1,00	0,85	1,00	0,91	0,90	1,00	1,00	1,11	1,00	1,04	0,96	0,93	0,99	1,01	1,00	1,00	1,11	0,99	0,79
PL	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,99	1,00	1,00	1,00	1,00	0,97	0,95	0,96	1,01	0,97	1,00	1,01	1,00	1,00	0,91	0,90	0,78
SI			0,99	0,98	0,98	0,98	0,94	0,99	1,02	1,04	0,98	0,99	1,01	0,96	1,03	0,96	1,01	0,99	0,95	1,03	0,95	0,86
SK				1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,92	0,99	1,00	0,86	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,01	0,87	0,80
UE-10				0,99	0,99	1,00	1,00	1,00	1,00	0,99	0,96	0,97	0,97	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,95	0,94	0,82
BG	1,00	1,00	0,99	1,01	1,00	1,00	1,01	0,91	1,01	0,98	0,98	0,97	1,00	1,00	0,99	0,98	0,99	1,00	0,99	1,00	0,95	0,83
RO	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,01	1,00	1,00	1,00	0,95	1,00	0,99	0,97	1,00	1,00	1,04	0,96	0,96
UE-2	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,97	1,00	1,00	0,99	0,99	1,00	0,97	1,00	0,99	0,98	1,00	1,00	1,03	0,95	0,92
UE-27				1,00	0,99	1,00	1,00	1,00	1,00	0,99	0,99	0,99	0,97	1,01	0,98	1,02	0,97	1,02	0,99	0,99	0,99	0,92

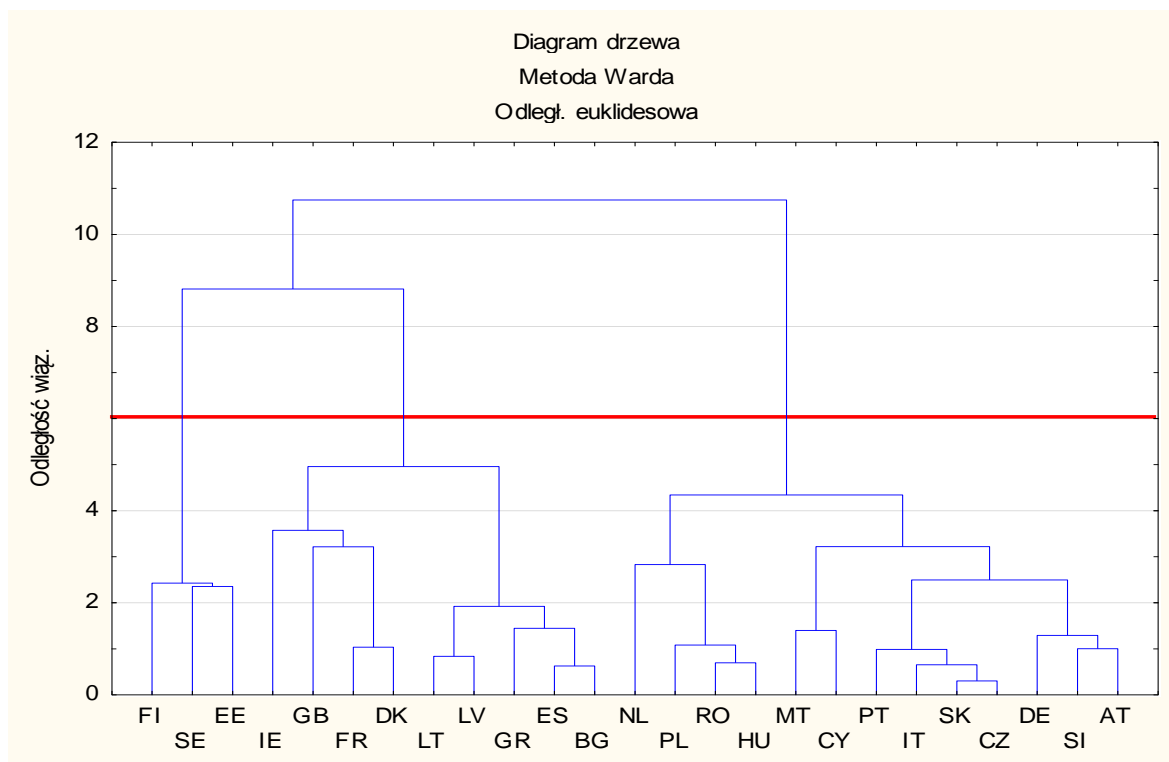
Zródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

Tabela 29 Zasoby ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 1993 r.

Kraj	Powierzchnia ogółem [tys. ha]	Zasoby ziemi ogółem [tys. ha]	Zasoby ziemi rolniczej [tys. ha]	Udział powierzchni ziemi rolniczej w powierzchni zasobów ziemi ogółem	Zasoby ziemi rolniczej <i>per capita</i> [ha]	Zasoby ziemi rolniczej na osobę aktywną ekonomicznie w rolnictwie [ha]	Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby* [% wagi]
AT	8387	8245	3452	42%	0,44	13,54	1,64%
BE/LU	3312	3282	1483	45%	0,14	14,54	
DE	35699	34912	17162	49%	0,21	12,26	3,01%
DK	4309	4243	2739	65%	0,53	19,15	1,39%
ES	50599	49944	30033	60%	0,77	17,87	1,25%
FI	33815	30459	2384	8%	0,47	12,96	11,03%
FR	54919	54767	30203	55%	0,52	25,42	1,42%
GB	24361	24193	17534	72%	0,30	29,82	6,98%
GR	13196	12890	9160	71%	0,88	10,11	1,14%
IE	7028	6889	4404	64%	1,23	25,46	5,48%
IT	30134	29411	15910	54%	0,28	9,17	1,10%
NL	4153	3376	1988	59%	0,13	6,72	6,37%
PT	9212	9150	3959	43%	0,40	5,05	1,52%
SE	45030	41034	3356	8%	0,38	18,44	5,29%
UE-15	324154	312795	143767	46%	0,39	14,95	
CY	925	924	159	17%	0,19	3,53	1,03%
CZ	7887	7727	4282	55%	0,41	8,13	1,28%
EE	4523	4239	1320	31%	0,89	13,20	7,07%
HU	9303	8986	6130	68%	0,59	10,20	2,39%
LT	6530	6268	3333	53%	0,91	11,04	2,37%
LV	6455,9	6219,6	2514	40%	0,98	13,23	3,00%
MT	32	32	13	41%	0,03	4,33	0,86%
PL	31269	30442	18715	61%	0,49	4,11	3,40%
SI	2027	2014	560	28%	0,28	16,00	1,72%
SK	4903	4810	2446	51%	0,46	8,70	1,29%
UE-10	73854,9	71661,6	39472	55%	0,52	5,94	
BG	11099	11063	6121	55%	0,72	14,07	1,29%
RO	23839	22946	14793	64%	0,64	6,06	1,73%
UE-2	34938	34009	20914	61%	0,66	7,27	
UE-27	432946,9	418465,6	204153	49%	0,43	10,67	

*dane dla 2008 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

Rysunek 64 Dendrogram państw członkowskich Unii Europejskiej względem zasobów ziemi rolniczej w 1993 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

Tabela 30 Zasoby ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 1993 r. wg skupień

Wyszczególnienie		Grupa 1	Grupa 2	Grupa 3
Powierzchnia ogółem [tys. ha]	łącznie	83368	178497	167770
	średnio	27789	19833	12905
Zasoby ziemi ogółem [tys. ha]	łącznie	75732	176477	162975
	średnio	25244	19609	12537
Zasoby ziemi rolniczej [tys. ha]	łącznie	7060	106041	89569
	średnio	2353	11782	6890
Udział powierzchni ziemi rolniczej w powierzchni zasobów ziemi ogółem		9%	60%	55%
Zasoby ziemi rolniczej per capita [ha]		0,46	0,56	0,34
Zasoby ziemi rolniczej na osobę aktywną ekonomicznie w rolnictwie		15,15	18,92	6,91
Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby [% wagi]	min	5,29%	1,14%	0,86%
	max	11,03%	6,98%	6,37%

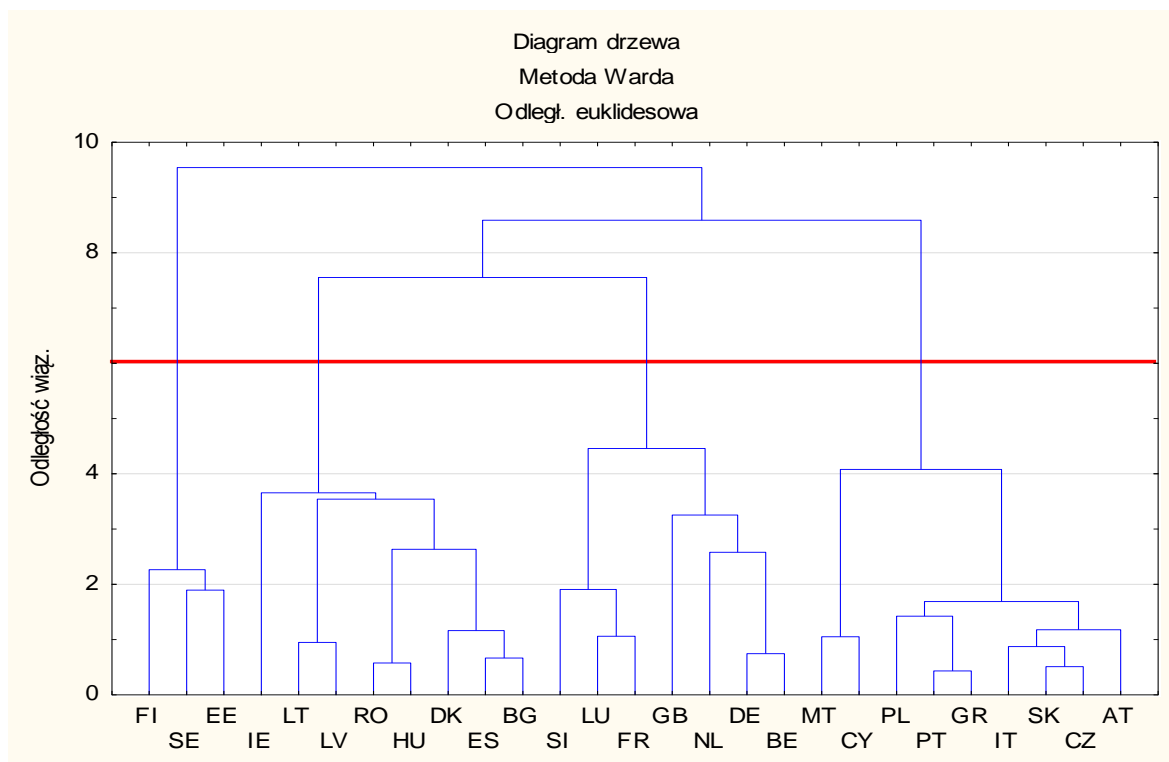
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

Tabela 31 Zasoby ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2003 r.

Kraj	Powierzchnia ogółem [tys. ha]	Zasoby ziemi ogółem [tys. ha]	Zasoby ziemi rolniczej [tys. ha]	Udział powierzchni ziemi rolniczej w powierzchni zasobów ziemi ogółem	Zasoby ziemi rolniczej <i>per capita</i> [ha]	Zasoby ziemi rolniczej na osobę aktywną ekonomicznie w rolnictwie [ha]	Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby* [% wagi]
AT	8387	8245	3376	41%	0,41	18,45	1,64%
BE	3053	3028	1394	46%	0,13	19,63	1,32%
DE	35704	34881	17001	49%	0,20	19,06	3,01%
DK	4309	4243	2658	63%	0,49	27,40	1,39%
ES	50537	49921	29153	58%	0,69	23,45	1,25%
FI	33815	30459	2246	7%	0,43	17,83	11,03%
FR	54919	54767	29688	54%	0,49	37,48	1,42%
GB	24361	24193	16956	70%	0,28	33,12	6,98%
GR	13196	12890	4580,1	36%	0,42	6,04	1,14%
IE	7028	6889	4370	63%	1,09	27,14	5,48%
IT	30134	29414	14907	51%	0,26	13,39	1,10%
LU	259	259	128	49%	0,29	32,00	1,14%
NL	4153	3376	1923	57%	0,12	7,63	6,37%
PT	9212	9150	3811	42%	0,37	6,00	1,52%
SE	45030	41034	3163	8%	0,35	23,60	5,29%
UE-15	324097	312749	135354,1	43%	0,35	19,41	
CY	925	924	157	17%	0,16	4,24	1,03%
CZ	7887	7727	4269	55%	0,42	10,89	1,28%
EE	4523	4239	829	20%	0,62	11,68	7,07%
HU	9303	8962	5865	65%	0,58	14,34	2,39%
LT	6530	6268	2541	41%	0,75	14,69	2,37%
LV	6455,9	6219,6	1582	25%	0,69	12,76	3,00%
MT	32	32	10,4	33%	0,03	5,20	0,86%
PL	31269	30624	16169	53%	0,42	4,63	3,40%
SI	2027	2014	510	25%	0,26	36,43	1,72%
SK	4903	4811	2236	46%	0,42	9,85	1,29%
UE-10	73854,9	71820,6	34168,4	48%	0,46	6,92	
BG	11099	10877	5326	49%	0,68	27,45	1,29%
RO	23839	22995	14800	64%	0,67	10,82	1,73%
UE-2	34938	33872	20126	59%	0,67	12,88	
UE-27	432889,9	418441,6	189648,5	45%	0,39	14,08	

*dane dla 2008 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

Rysunek 65 Dendrogram państw członkowskich Unii Europejskiej względem zasobów ziemi rolniczej w 2003 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

Tabela 32 Zasoby ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2003 r. wg skupień

Wyszczególnienie		Grupa 1	Grupa 2	Grupa 3	Grupa 4
Powierzchnia ogółem [tys. ha]	łącznie	83368	119101	124476	105945
	średnio	27789	14888	17782	11772
Zasoby ziemi ogółem [tys. ha]	łącznie	75732	116375	122518	103817
	średnio	25244	14547	17503	11535
Zasoby ziemi rolniczej [tys. ha]	łącznie	6238	66295	67600	49516
	średnio	2079	8287	9657	5502
Udział powierzchni ziemi rolniczej w powierzchni zasobów ziemi ogółem		8%	56%	54%	47%
Zasoby ziemi rolniczej per capita [ha]		0,40	0,68	0,29	0,35
Zasoby ziemi rolniczej na osobę aktywną ekonomicznie w rolnictwie		18,85	17,59	26,65	7,24
Zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby [% wagi]	min	5,29%	1,25%	1,14%	0,86%
	max	11,03%	5,48%	6,98%	3,40%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [FAOStat 2014]

Aneks statystyczny 2 – Struktura użytkowania ziemi rolniczej w Unii Europejskiej

Tabela 33 Grunty orne w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010

Kraj	1993	1995	1997	2000	2003	2005	2007	2010	2010 (1990=1)	2010 (2003=1)
	(rok poprzedni = 1)									
AT			0,99	1,00	0,99	1,02	0,99	0,99		1,00
BE	1,06	1,05	1,01	1,02	0,97	1,01	1,00	0,99	1,11	1,00
DE					1,00	1,01	1,00	1,00		1,00
DK	0,99	0,92	1,02	1,05	1,00	1,01	0,98	0,99	0,95	0,98
ES	1,04	1,04	0,99	0,96	0,99	0,97	1,00	0,95	0,94	0,92
FI			0,99	1,02	1,01	1,01	1,01	1,00		1,02
FR	1,04	1,01	1,01	1,00	0,99	1,00	1,00	1,01	1,06	1,01
GB	1,00	1,02	0,96	0,97	0,99	0,97	0,98	0,99	0,88	0,94
GR	1,00	0,97	1,01	0,99	1,04	1,01	1,03	0,83	0,88	0,87
IE	1,35	1,36	0,96	1,06	1,04	1,00	0,87	1,00	1,69	0,88
IT	1,00	1,02	1,00	0,89	1,00	0,97	0,99	1,01	0,87	0,96
LU	1,03	1,01	1,04	1,02	1,00	0,97	1,02	1,02	1,11	1,00
NL	1,02	1,00	1,06	1,03	1,09	1,01	0,95	0,96	1,13	0,93
PT	0,97	0,93	0,99	0,83	0,88	0,81	0,87	1,09	0,50	0,77
SE			1,04	0,98	0,98	1,02	0,98	0,99		0,99
UE-15					1,00	0,99	0,99	0,99		0,97
CY						0,96	0,98	0,79		0,74
CZ						0,98	0,97	0,98		0,93
EE						1,09	1,07	1,02		1,20
HU					0,95	1,00	0,99	1,07		1,06
LT						1,25	0,97	1,17		1,41
LV					0,99	1,14	1,03	1,01		1,19
MT						0,88	0,98	1,13		0,98
PL						1,03	1,04	0,92		0,98
SI					1,01	1,02	0,99	0,98		0,99
SK					0,99	0,99	1,03	0,99		1,01
UE-10						1,04	1,02	0,98		1,03
BG						0,94	1,06	1,17		1,17
RO						1,01	0,98	0,96		0,95
UE-2						0,99	1,00	1,01		1,00
UE-27						1,00	1,00	0,99		0,98

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Tabela 34 Ogródki przydomowe w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010

Kraj	1993	1995	1997	2000	2003	2005	2007	2010	2010 (1990=1)	2010 (2003=1)
	(rok poprzedni = 1)									
AT			0,92	0,81	1,01	0,76	0,84	0,55		0,35
BE	0,66	0,74	0,70	0,64	2,44	0,77	1,24	0,62	0,32	0,59
DE					0,76	0,77	0,87	0,89		0,60
DK										
ES	2,27	0,82	0,93	0,82	1,06	1,07	0,96	0,68	1,04	0,69
FI								0,00		
FR	0,83	0,87	0,89	0,82	0,76	0,80	0,77	1,27	0,31	0,78
GB										
GR	1,05	0,97	1,02	0,83	1,16	1,04	0,92	0,76	0,72	0,73
IE					0,69	0,90	0,50	1,15	0,12	0,52
IT	1,82	0,99	0,99	0,61	1,08	0,89	0,87	1,05	0,95	0,81
LU	0,69	0,78	1,00	0,86	0,83	0,60	0,33	1,00	0,08	0,20
NL										
PT	0,94	0,91	0,94	0,83	0,92	1,07	0,86	1,07	0,61	0,99
SE										
UE-15					0,96	0,92	0,88	0,97		0,78
CY						1,33	0,75	0,67		0,67
CZ						0,65	0,26	0,30		0,05
EE						0,66	0,74	0,52		0,25
HU					0,67	0,88	0,68	1,02		0,61
LT										
LV							3,13	2,73		
MT						2,31	1,02	1,13		2,67
PL						5,84	0,78	0,41		1,88
SI					1,06	0,89	0,99	0,60		0,53
SK					0,91	1,17	0,88	0,29		0,30
UE-10						2,22	0,79	0,65		1,13
BG						0,91	0,93	0,58		0,49
RO						1,01	1,04	1,02		1,08
UE-2						1,00	1,03	0,98		1,01
UE-27						1,18	0,92	0,89		0,96

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Tabela 35 Trwale łąki i pastwiska w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010

Kraj	1993	1995	1997	2000	2003	2005	2007	2010	2010 (1990=1)	2010 (2003=1)
	(rok poprzedni = 1)									
AT			1,00	0,99	0,94	0,99	0,97	0,83		0,80
BE	0,91	0,94	1,04	0,99	1,06	0,97	0,99	0,98	0,87	0,93
DE					0,97	1,00	0,98	0,96		0,94
DK	0,90	2,02	0,79	0,51	1,13	1,09	1,02	0,99	0,91	1,10
ES	0,97	1,00	1,05	1,09	0,91	1,01	1,00	0,97	0,99	0,98
FI			1,41	1,07	1,06	0,93	1,50	0,86		1,19
FR	0,92	1,00	0,99	0,96	0,99	0,98	1,00	1,04	0,88	1,02
GB	0,99	0,99	1,00	0,98	1,04	1,00	1,03	1,08	1,12	1,12
GR	0,76	1,16	0,82	1,27	1,36	1,00	0,99	2,99	3,72	2,99
IE	0,90	0,93	1,02	1,01	0,94	0,97	1,02	1,27	1,04	1,26
IT	0,95	0,96	1,03	0,89	0,98	1,00	1,03	0,99	0,84	1,03
LU	0,99	0,99	0,96	0,99	1,01	1,04	1,01	0,99	0,98	1,04
NL	0,98	0,99	0,96	0,98	0,89	0,92	1,01	0,99	0,76	0,93
PT	1,06	1,15	0,97	1,40	1,08	1,18	1,01	1,00	2,13	1,19
SE			0,87	1,04	1,29	1,06	0,96	0,93		0,94
UE-15					0,99	1,00	1,01	1,06		1,07
CY						1,13	4,23	1,15		5,49
CZ						0,99	1,04	1,02		1,05
EE						0,95	1,15	1,08		1,18
HU					0,90	0,88	1,08	1,43		1,35
LT						0,92	0,92	0,74		0,62
LV					1,14	1,14	1,07	1,02		1,24
MT										
PL						0,96	1,08	0,99		1,03
SI					1,00	0,99	1,02	0,99		1,00
SK					0,99	0,68	1,04	0,96		0,68
UE-10						0,94	1,05	1,00		0,98
BG						1,00	2,62	4,44		11,55
RO						0,98	1,00	0,99		0,97
UE-2						0,98	1,04	1,19		1,21
UE-27						0,99	1,01	1,07		1,07

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Tabela 36 Uprawy trwałe w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 1990-2010

Kraj	1993	1995	1997	2000	2003	2005	2007	2010	2010	2010
	(rok poprzedni = 1)								(1990=1)	(2003=1)
AT			0,94	0,97	0,93	1,03	0,97	0,98		0,99
BE	1,16	1,03	1,06	1,06	1,02	0,99	0,99	1,03	1,38	1,02
DE					1,00	0,95	1,00	1,00		0,96
DK	1,06	1,00	0,94	0,96	1,06	0,93	1,00	2,93	2,73	2,73
ES	0,99	1,01	1,03	1,06	0,98	0,98	1,02	0,94	1,01	0,94
FI			0,93	1,08	1,06	1,03	0,95	1,01		1,00
FR	1,01	0,98	1,00	0,98	0,99	0,99	0,96	0,98	0,87	0,92
GB	1,00	0,89	1,00	0,90	0,94	0,96	0,97	1,10	0,76	1,02
GR	1,03	1,01	1,00	0,98	1,10	0,99	1,03	0,84	0,97	0,86
IE	0,83	1,80	0,15	3,59	1,01	1,14	0,69	0,78	0,51	0,61
IT	0,98	0,98	1,03	0,86	1,05	0,93	1,02	1,02	0,87	0,97
LU	1,01	0,99	0,96	1,01	1,01	1,12	0,97	0,99	1,06	1,08
NL	1,06	0,97	1,02	1,02	0,93	1,04	1,06	1,07	1,17	1,19
PT	0,96	0,99	0,95	1,01	0,96	0,95	0,92	1,16	0,87	1,01
SE			0,95	0,90	2,98	0,36	1,04	0,74		0,28
UE-15					1,01	0,97	1,01	0,97		0,94
CY						1,00	0,89	0,86		0,77
CZ						1,14	0,94	0,99		1,06
EE						1,01	1,08	0,98		1,07
HU					1,37	0,83	0,93	0,98		0,76
LT						1,30	0,72	1,05		0,98
LV					1,01	1,13	0,71	0,48		0,39
MT						1,01	1,21	0,95		1,16
PL						1,20	1,14	1,04		1,41
SI					0,96	0,95	0,94	1,04		0,93
SK					1,08	0,89	0,91	0,82		0,66
UE-10						1,05	1,01	0,99		1,05
BG						0,80	1,11	1,11		0,99
RO						0,99	1,01	0,91		0,91
UE-2						0,94	1,03	0,95		0,92
UE-27						0,97	1,01	0,97		0,95

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Aneks statystyczny 3 - Struktura własnościowa ziemi rolniczej w Unii Europejskiej

Tabela 37 Struktura własnościowa gospodarstw rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r. według grup obszarowych

Kraj	Typ własności	Razem	do 2 ha	2-4,9 ha	5-9,9 ha	10-19,9 ha	20-29,9 ha	30-49,9 ha	50-99,9 ha	>100 ha
AT	Gosp. indywidualne	94,2%	95,0%	93,5%	95,4%	97,0%	96,3%	94,9%	88,1%	58,9%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	5,8%	5,1%	6,5%	4,6%	3,0%	3,7%	5,1%	11,9%	41,1%
BE	Gosp. indywidualne	90,1%	87,1%	90,3%	91,7%	92,1%	92,1%	92,8%	90,6%	80,5%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	9,9%	12,6%	9,7%	8,3%	8,1%	7,7%	7,2%	9,4%	19,5%
DE	Gosp. indywidualne	91,3%	90,0%	92,6%	96,7%	96,8%	96,0%	94,7%	89,2%	69,6%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	8,7%	10,0%	7,4%	3,3%	3,2%	4,0%	5,4%	10,8%	30,4%
DK	Gosp. indywidualne	95,3%	80,8%	92,6%	96,1%	96,8%	97,2%	97,1%	97,1%	94,2%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	4,7%	21,2%	7,4%	3,9%	3,2%	2,8%	2,9%	2,9%	5,8%
ES	Gosp. indywidualne	93,9%	98,8%	98,0%	96,6%	94,0%	90,2%	87,2%	83,6%	69,5%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	6,1%	1,2%	2,0%	3,4%	6,0%	9,8%	12,8%	16,4%	30,5%
FI	Gosp. indywidualne	90,2%	78,5%	89,2%	91,0%	91,4%	91,8%	92,3%	90,0%	81,4%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	9,8%	21,5%	10,8%	9,0%	8,6%	8,3%	7,7%	10,0%	18,6%
FR	Gosp. indywidualne	69,5%	94,1%	92,7%	87,4%	83,9%	80,2%	75,0%	59,5%	30,2%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	30,5%	6,0%	7,4%	12,6%	16,1%	19,9%	25,0%	40,5%	69,8%
GB	Gosp. indywidualne	96,0%	95,8%	97,3%	96,6%	96,8%	97,1%	97,3%	97,2%	94,0%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	4,0%	4,2%	2,7%	3,4%	3,2%	2,9%	2,7%	2,8%	6,0%
GR	Gosp. indywidualne	99,9%	100,0%	99,9%	99,9%	99,8%	99,9%	99,7%	99,6%	95,5%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	0,1%	0,0%	0,1%	0,1%	0,2%	0,1%	0,3%	0,4%	4,5%
IE	Gosp. indywidualne	99,8%	99,1%	99,7%	99,8%	99,9%	99,9%	99,9%	99,8%	98,1%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	0,2%	0,9%	0,3%	0,2%	0,1%	0,1%	0,1%	0,2%	1,9%
IT	Gosp. indywidualne	98,9%	99,7%	99,3%	98,8%	98,1%	97,2%	96,4%	94,5%	82,4%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	1,1%	0,3%	0,7%	1,2%	1,9%	2,8%	3,6%	5,6%	17,6%
LU	Gosp. indywidualne	93,6%	95,0%	93,8%	90,9%	88,2%	100,0%	100,0%	96,9%	84,1%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	6,4%	5,0%	6,3%	4,5%	11,8%	0,0%	0,0%	3,1%	13,6%
NL	Gosp. indywidualne	94,2%	91,0%	92,5%	93,6%	95,6%	96,2%	97,1%	96,8%	90,5%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	5,8%	9,0%	7,5%	6,3%	4,4%	3,8%	2,9%	3,2%	9,5%
PT	Gosp. indywidualne	97,4%	99,5%	99,1%	98,0%	94,8%	91,0%	87,2%	78,4%	62,0%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	2,6%	0,5%	0,9%	2,0%	5,2%	9,0%	12,8%	21,3%	37,8%
SE	Gosp. indywidualne	92,6%	57,1%	97,2%	97,0%	96,0%	95,7%	94,4%	91,4%	74,5%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	7,4%	42,9%	2,6%	3,0%	4,0%	4,3%	5,6%	8,6%	25,5%
UE-15	Gosp. indywidualne	94,2%	99,2%	98,3%	97,0%	95,5%	93,5%	91,0%	82,3%	61,9%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	5,8%	0,8%	1,7%	3,0%	4,5%	6,5%	9,0%	17,7%	38,1%
CY	Gosp. indywidualne	98,8%	99,7%	99,1%	97,5%	96,0%	89,2%	86,2%	72,7%	75,0%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	1,2%	0,3%	0,9%	2,5%	4,0%	8,1%	13,8%	22,7%	25,0%
CZ	Gosp. indywidualne	86,5%	98,0%	96,8%	96,9%	96,2%	95,6%	93,9%	91,3%	51,6%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	13,5%	2,0%	4,0%	3,1%	3,8%	4,4%	6,1%	9,1%	48,4%

EE	Gosp. indywidualne	91,2%	97,3%	97,6%	97,1%	95,1%	92,6%	89,7%	80,7%	54,7%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	8,8%	2,7%	2,4%	2,9%	4,9%	7,4%	10,3%	19,3%	45,3%
HU	Gosp. indywidualne	98,4%	99,9%	98,9%	97,9%	96,4%	94,6%	92,7%	88,9%	61,3%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	1,6%	0,1%	1,1%	2,1%	3,6%	5,4%	7,3%	10,9%	38,8%
LT	Gosp. indywidualne	99,7%	100,0%	100,0%	99,9%	99,9%	99,7%	99,5%	98,3%	89,2%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	0,3%	0,0%	0,0%	0,1%	0,1%	0,3%	0,5%	1,4%	10,8%
LV	Gosp. indywidualne	98,1%	99,1%	98,9%	98,5%	98,0%	97,7%	97,7%	97,1%	90,3%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	1,9%	0,9%	1,1%	1,5%	2,1%	2,3%	2,5%	2,6%	10,1%
MT	Gosp. indywidualne	98,0%	98,6%	95,5%	91,3%	75,0%				
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	2,1%	1,5%	4,5%	8,7%	25,0%				
PL	Gosp. indywidualne	99,7%	100,0%	99,9%	99,9%	99,9%	99,7%	99,3%	97,4%	76,8%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	0,3%	0,0%	0,1%	0,1%	0,1%	0,3%	0,7%	2,6%	23,2%
SI	Gosp. indywidualne	99,7%	99,8%	99,9%	99,8%	99,6%	99,5%	99,0%	97,4%	60,0%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	0,3%	0,2%	0,1%	0,2%	0,4%	1,0%	2,1%	2,6%	40,0%
SK	Gosp. indywidualne	90,7%	99,3%	98,6%	96,2%	89,6%	90,4%	81,4%	79,5%	35,7%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	9,3%	0,7%	1,4%	4,1%	10,4%	9,6%	18,6%	21,8%	64,3%
UE-10	Gosp. indywidualne	99,1%	99,9%	99,8%	99,6%	99,3%	98,7%	97,7%	94,5%	68,2%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	0,9%	0,1%	0,2%	0,4%	0,7%	1,3%	2,3%	5,4%	31,9%
BG	Gosp. indywidualne	98,5%	99,8%	98,9%	97,5%	95,0%	91,9%	89,2%	85,3%	51,9%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	1,5%	0,2%	1,1%	2,5%	5,0%	8,1%	10,8%	14,7%	48,1%
RO	Gosp. indywidualne	99,2%	99,7%	99,5%	98,4%	95,2%	90,3%	86,2%	74,6%	30,9%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	0,8%	0,3%	0,5%	1,6%	4,8%	9,7%	13,9%	25,4%	69,1%
UE-2	Gosp. indywidualne	99,1%	99,7%	99,5%	98,4%	95,1%	90,7%	87,0%	77,6%	36,9%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	0,9%	0,3%	0,5%	1,7%	4,9%	9,3%	13,0%	22,4%	63,1%
UE-27	Gosp. indywidualne	97,0%	99,6%	99,1%	98,1%	96,8%	94,6%	91,9%	83,3%	61,0%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	3,0%	0,4%	0,9%	1,9%	3,2%	5,4%	8,1%	16,7%	39,0%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Tabela 38 Struktura własnościowa zasobów użytków rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r. według grup obszarowych

Kraj	Typ własności	Razem	Do 2 ha	2-4,9 ha	5-9,9 ha	10-19,9 ha	20-29,9 ha	30-49,9 ha	50-99,9 ha	>100 ha
AT	Gosp. indywidualne	85,6%	94,8%	93,4%	95,6%	97,0%	96,2%	94,8%	87,3%	49,7%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	14,4%	5,2%	6,6%	4,4%	3,0%	3,8%	5,2%	12,7%	50,3%
BE	Gosp. indywidualne	88,1%	87,4%	90,9%	91,7%	92,1%	92,3%	92,8%	90,4%	77,7%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	11,9%	12,6%	9,1%	8,3%	7,9%	7,7%	7,2%	9,6%	22,3%
DE	Gosp. indywidualne	66,4%	90,2%	92,9%	96,7%	96,9%	96,0%	94,5%	88,7%	45,2%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	33,6%	9,8%	7,1%	3,3%	3,1%	4,0%	5,5%	11,3%	54,8%
DK	Gosp. indywidualne	93,1%	80,0%	93,5%	96,2%	96,8%	97,3%	97,2%	97,1%	91,2%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	6,9%	20,0%	6,5%	3,8%	3,2%	2,7%	2,8%	2,9%	8,8%
ES	Gosp. indywidualne	69,9%	98,9%	98,0%	96,5%	93,8%	90,2%	87,2%	83,4%	54,2%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	30,1%	1,1%	2,0%	3,5%	6,2%	9,8%	12,8%	16,6%	45,8%
FI	Gosp. indywidualne	88,0%	80,8%	89,4%	91,1%	91,4%	91,7%	92,3%	89,7%	79,0%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	12,0%	19,2%	10,7%	8,9%	8,6%	8,3%	7,7%	10,3%	21,0%
FR	Gosp. indywidualne	42,1%	94,2%	92,5%	87,2%	83,7%	80,0%	74,6%	58,1%	25,8%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	57,9%	5,8%	7,5%	12,9%	16,3%	20,0%	25,4%	41,9%	74,3%
GB	Gosp. indywidualne	82,5%	96,3%	97,4%	96,6%	96,8%	97,1%	97,3%	97,2%	77,3%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	17,5%	3,7%	2,6%	3,4%	3,2%	2,9%	2,7%	2,8%	22,7%
GR	Gosp. indywidualne	66,9%	100,0%	99,9%	99,9%	99,8%	99,9%	99,8%	99,7%	12,5%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	33,1%	0,0%	0,1%	0,1%	0,2%	0,1%	0,2%	0,3%	87,5%
IE	Gosp. indywidualne	91,2%	99,2%	99,7%	99,8%	99,9%	99,9%	99,9%	99,8%	62,2%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	8,8%	0,8%	0,3%	0,2%	0,1%	0,1%	0,1%	0,2%	37,8%
IT	Gosp. indywidualne	89,4%	99,7%	99,3%	98,8%	98,1%	97,2%	96,4%	94,2%	67,4%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	10,6%	0,3%	0,7%	1,2%	1,9%	2,8%	3,6%	5,8%	32,6%
LU	Gosp. indywidualne	88,0%	91,7%	94,7%	94,2%	90,2%	97,3%	99,2%	97,0%	79,1%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	12,0%	8,3%	5,3%	5,1%	9,8%	0,0%	0,0%	2,5%	20,8%
NL	Gosp. indywidualne	94,5%	91,2%	92,6%	93,7%	95,6%	96,2%	97,1%	96,7%	86,3%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	5,5%	8,8%	7,4%	6,3%	4,4%	3,8%	2,9%	3,3%	13,7%
PT	Gosp. indywidualne	67,8%	99,6%	99,1%	98,0%	94,7%	90,9%	87,2%	78,2%	50,2%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	32,2%	0,4%	0,9%	2,0%	5,3%	9,1%	12,8%	21,8%	49,8%
SE	Gosp. indywidualne	79,4%	61,8%	97,4%	97,0%	95,9%	95,6%	94,3%	91,1%	66,3%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	20,6%	35,3%	2,6%	3,0%	4,1%	4,4%	5,7%	8,9%	33,7%
UE-15	Gosp. indywidualne	69,7%	99,1%	98,2%	97,0%	95,5%	93,5%	90,9%	81,4%	51,4%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy org.	30,3%	0,9%	1,8%	3,0%	4,5%	6,5%	9,1%	18,6%	48,6%
CY	Gosp. indywidualne	89,0%	99,6%	99,0%	97,3%	95,9%	91,0%	86,1%	75,6%	69,9%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	11,0%	0,4%	1,0%	2,7%	4,1%	8,9%	13,9%	24,4%	30,2%
CZ	Gosp. indywidualne	29,1%	97,8%	96,2%	97,0%	96,3%	95,7%	94,1%	90,8%	20,8%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	70,9%	2,7%	3,8%	3,0%	3,7%	4,3%	5,9%	9,2%	79,2%
EE	Gosp. indywidualne	47,9%	97,9%	97,7%	96,9%	95,0%	92,5%	89,3%	80,3%	32,6%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	52,1%	2,1%	2,3%	3,1%	5,0%	7,5%	10,7%	19,7%	67,4%

HU	Gosp. indywidualne	51,6%	99,7%	98,8%	97,8%	96,3%	94,5%	92,6%	88,6%	28,6%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	48,4%	0,3%	1,2%	2,2%	3,7%	5,5%	7,4%	11,4%	71,4%
LT	Gosp. indywidualne	86,5%	100,0%	100,0%	99,9%	99,9%	99,7%	99,5%	98,3%	68,3%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	13,5%	0,0%	0,0%	0,1%	0,1%	0,3%	0,5%	1,6%	31,6%
LV	Gosp. indywidualne	87,9%	99,1%	98,8%	98,5%	97,9%	97,8%	97,5%	97,0%	76,7%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	12,1%	0,9%	1,2%	1,5%	2,1%	2,2%	2,5%	2,7%	23,3%
MT	Gosp. indywidualne	94,1%	98,0%	95,1%	88,3%	69,6%				
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	5,9%	2,2%	4,3%	9,1%	19,6%				
PL	Gosp. indywidualne	89,3%	100,0%	99,9%	99,9%	99,9%	99,7%	99,3%	97,3%	52,1%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	10,7%	0,0%	0,1%	0,1%	0,1%	0,3%	0,7%	2,7%	47,9%
SI	Gosp. indywidualne	94,5%	99,8%	99,9%	99,8%	99,6%	99,3%	98,3%	96,8%	26,9%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	5,5%	0,2%	0,1%	0,2%	0,4%	0,7%	1,6%	3,2%	73,1%
SK	Gosp. indywidualne	19,3%	99,2%	98,4%	95,8%	88,7%	90,4%	81,8%	79,0%	12,7%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	80,7%	0,6%	1,6%	4,2%	11,3%	9,6%	18,2%	21,0%	87,3%
UE-10	Gosp. indywidualne	70,8%	99,9%	99,8%	99,6%	99,3%	98,7%	97,6%	94,3%	36,7%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy org.	29,2%	0,1%	0,2%	0,4%	0,7%	1,3%	2,4%	5,7%	63,3%
BG	Gosp. indywidualne	39,4%	99,7%	98,9%	97,4%	95,0%	91,8%	89,3%	85,1%	28,0%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	60,6%	0,3%	1,1%	2,6%	5,0%	8,2%	10,7%	14,9%	72,0%
RO	Gosp. indywidualne	56,0%	99,7%	99,5%	98,4%	95,0%	90,3%	85,9%	73,4%	14,2%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy organizacyjne	44,0%	0,3%	0,5%	1,6%	5,0%	9,8%	14,1%	26,6%	85,8%
UE-2	Gosp. indywidualne	51,8%	99,7%	99,5%	98,3%	95,0%	90,6%	86,8%	76,7%	19,2%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy org.	48,2%	0,3%	0,5%	1,7%	5,0%	9,4%	13,2%	23,3%	80,8%
UE-27	Gosp. indywidualne	68,0%	99,5%	99,0%	98,1%	96,7%	94,6%	91,7%	82,4%	45,5%
	Gosp. osób prawnych lub grupowe formy org.	32,0%	0,5%	1,0%	1,9%	3,3%	5,4%	8,3%	17,6%	54,5%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Tabela 39 Gospodarstwa osób prawnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r.

Kraj	<2 ha	2-4,9 ha	5-9,9 ha	10-19,9 ha	20-29,9 ha	30-49,9 ha	50-99,9 ha	>100 ha
AT	10%	23%	14%	11%	7%	9%	12%	14%
BE	14%	11%	11%	14%	10%	13%	16%	11%
DE	6%	3%	6%	8%	5%	10%	22%	40%
DK	7%	4%	19%	15%	7%	9%	10%	29%
ES	6%	8%	9%	12%	9%	13%	15%	28%
FI	5%	8%	12%	19%	13%	15%	18%	12%
FR	2%	3%	4%	5%	5%	9%	27%	45%
GB	3%	3%	13%	14%	8%	10%	14%	35%
GR	24%	20%	15%	15%	4%	6%	4%	13%
IE	6%	6%	9%	16%	6%	13%	16%	28%
IT	16%	15%	13%	13%	8%	9%	10%	16%
LU	8%	8%	8%	15%	0%	0%	15%	46%
NL	19%	22%	17%	13%	8%	9%	8%	6%
PT	10%	9%	9%	13%	8%	9%	12%	31%
SE	5%	4%	9%	11%	6%	9%	15%	40%
UE-15	5%	6%	7%	9%	6%	10%	21%	36%
CY	26%	13%	13%	10%	8%	10%	13%	8%
CZ	1%	2%	4%	5%	3%	5%	7%	72%
EE	4%	6%	7%	10%	7%	7%	13%	47%
HU	7%	8%	8%	10%	6%	8%	10%	42%
LT	2%	3%	6%	5%	3%	5%	11%	65%
LV	6%	13%	22%	23%	8%	6%	4%	17%
MT	67%	21%	8%	4%	0%	0%	0%	0%
PL	3%	7%	7%	7%	5%	6%	11%	55%
SI	22%	13%	13%	13%	9%	9%	4%	17%
SK	3%	4%	5%	8%	3%	6%	8%	64%
UE-10	6%	7%	8%	9%	5%	7%	9%	49%
BG	10%	6%	5%	7%	5%	6%	8%	52%
RO	27%	12%	10%	7%	3%	4%	6%	31%
UE-2	25%	11%	9%	7%	3%	4%	7%	34%
UE-27	7%	6%	7%	9%	6%	9%	19%	37%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Tabela 40 Gospodarstwa indywidualne w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2010 r.

Kraj	<2 ha	2-4,9 ha	5-9,9 ha	10-19,9 ha	20-29,9 ha	30-49,9 ha	50-99,9 ha	>100 ha
AT	11%	20%	18%	22%	12%	10%	5%	1%
BE	10%	11%	13%	16%	12%	17%	16%	5%
DE	5%	4%	17%	22%	11%	16%	17%	9%
DK	1%	2%	20%	19%	11%	12%	15%	20%
ES	29%	25%	15%	11%	5%	5%	5%	4%
FI	2%	7%	13%	21%	16%	19%	17%	5%
FR	18%	16%	11%	12%	7%	12%	16%	8%
GB	2%	4%	15%	16%	10%	14%	18%	21%
GR	51%	26%	12%	6%	2%	2%	1%	0%
IE	2%	5%	11%	24%	18%	22%	15%	3%
IT	51%	22%	12%	7%	3%	2%	2%	1%
LU	9%	7%	10%	7%	6%	12%	30%	18%
NL	11%	15%	14%	15%	11%	17%	13%	3%
PT	51%	26%	11%	6%	2%	2%	1%	1%
SE	0%	11%	23%	21%	10%	12%	13%	9%
UE-15	35%	20%	13%	11%	5%	6%	6%	3%
CY	75%	15%	5%	3%	1%	1%	0%	0%
CZ	10%	6%	21%	19%	10%	11%	11%	12%
EE	12%	23%	22%	19%	8%	6%	5%	5%
HU	78%	9%	5%	4%	1%	1%	1%	1%
LT	16%	43%	20%	11%	3%	3%	2%	2%
LV	12%	22%	27%	21%	7%	5%	3%	3%
MT	89%	9%	2%	0%	0%	0%	0%	0%
PL	24%	31%	22%	15%	4%	2%	1%	0%
SI	27%	34%	23%	11%	3%	1%	0%	0%
SK	40%	29%	12%	7%	3%	3%	3%	4%
UE-10	35%	27%	18%	12%	3%	2%	1%	1%
BG	84%	9%	3%	2%	1%	1%	1%	1%
RO	74%	20%	5%	1%	0%	0%	0%	0%
UE-2	75%	19%	5%	1%	0%	0%	0%	0%
UE-27	49%	21%	11%	8%	3%	3%	3%	2%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Tabela 41 Struktura gospodarstw rolnych dzierżawiących użytki rolne w państwach członkowskich Unii Europejskiej według grup obszarowych w 2010 r.

Kraj	Łącznie	<2 ha	2-4,9 ha	5-9,9 ha	10-19,9 ha	20-29,9 ha	30-49,9 ha	50-99,9 ha	>100 ha	>20 ha
AT	150170	11%	20%	18%	22%	11%	10%	6%	2%	29%
BE	42850	10%	11%	12%	16%	12%	17%	16%	5%	51%
DE	299130	5%	4%	16%	21%	10%	15%	17%	11%	54%
DK	42100	1%	2%	20%	19%	11%	12%	15%	20%	57%
ES	989800	28%	24%	15%	11%	5%	6%	5%	5%	22%
FI	63870	2%	7%	13%	21%	15%	19%	17%	6%	57%
FR	516100	13%	12%	9%	10%	7%	11%	19%	19%	55%
GB	186800	2%	4%	15%	16%	10%	13%	18%	21%	63%
GR	723060	51%	26%	12%	6%	2%	2%	1%	0%	5%
IE	139890	2%	5%	11%	24%	18%	22%	15%	3%	58%
IT	1620880	51%	22%	12%	7%	3%	3%	2%	1%	8%
LU	2200	9%	7%	10%	8%	5%	11%	29%	20%	66%
NL	72320	11%	16%	15%	15%	11%	17%	13%	3%	43%
PT	305270	50%	25%	11%	6%	2%	2%	1%	2%	7%
SE	71090	1%	11%	22%	20%	10%	11%	13%	11%	46%
UE-15	5225530	33%	19%	13%	11%	5%	6%	7%	5%	24%
CY	38860	75%	15%	5%	3%	1%	1%	1%	0%	3%
CZ	22860	9%	6%	19%	17%	9%	10%	11%	20%	50%
EE	19610	11%	22%	21%	18%	8%	6%	6%	9%	28%
HU	576810	77%	9%	5%	4%	1%	1%	1%	1%	5%
LT	199910	16%	42%	20%	11%	3%	3%	2%	2%	11%
LV	83390	12%	22%	27%	21%	7%	5%	3%	3%	18%
MT	12530	89%	9%	2%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
PL	1506620	24%	31%	22%	15%	4%	2%	1%	1%	8%
SI	74650	27%	33%	23%	11%	3%	1%	1%	0%	5%
SK	24460	37%	27%	11%	7%	3%	3%	3%	9%	19%
UE-10	2559700	35%	26%	18%	12%	3%	2%	1%	1%	8%
BG	370490	83%	9%	3%	2%	1%	1%	1%	2%	4%
RO	3859040	73%	20%	5%	1%	0%	0%	0%	0%	1%
UE-2	4229530	74%	19%	5%	1%	0%	0%	0%	0%	1%
UE-27	12014760	48%	21%	11%	8%	3%	3%	3%	3%	13%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: [Eurostat 2014]

Tabela 42 Struktura użytków rolnych w dzierżawie w państwach członkowskich Unii Europejskiej według grup obszarowych w 2010 r.

	Łącznie	<2 ha	2-4,9 ha	5-9,9 ha	10-19,9 ha	20-29,9 ha	30-49,9 ha	50-99,9 ha	>100 ha	>20 ha
AT	2878170	1%	3%	7%	16%	15%	20%	20%	18%	73%
BE	1358020	0%	1%	3%	7%	9%	20%	34%	25%	89%
DE	16704040	0%	0%	2%	6%	5%	11%	22%	55%	92%
DK	2646860	0%	0%	2%	4%	4%	7%	16%	66%	93%
ES	23752690	1%	3%	4%	7%	5%	9%	16%	55%	85%
FI	2290980	0%	1%	3%	9%	11%	20%	33%	25%	88%
FR	27837290	0%	1%	1%	3%	3%	8%	25%	59%	95%
GB	16881690	0%	0%	1%	2%	3%	6%	14%	74%	96%
GR	5177510	6%	11%	12%	12%	7%	8%	7%	38%	59%
IE	4991350	0%	1%	2%	10%	12%	24%	28%	23%	87%
IT	12856050	6%	9%	10%	13%	9%	12%	16%	26%	63%
LU	131110	0%	0%	1%	2%	2%	8%	36%	50%	96%
NL	1872350	0%	2%	4%	8%	10%	24%	32%	18%	85%
PT	3668150	4%	7%	6%	7%	4%	6%	8%	58%	76%
SE	3066320	0%	1%	4%	7%	6%	10%	21%	52%	89%
UE-15	126112580	1%	3%	4%	6%	5%	10%	19%	52%	86%
CY	118400	16%	15%	12%	12%	7%	9%	12%	17%	46%
CZ	3483500	0%	0%	1%	2%	1%	3%	5%	89%	97%
EE	940930	0%	1%	3%	5%	4%	5%	8%	73%	90%
HU	4686340	3%	3%	4%	6%	4%	6%	10%	65%	84%
LT	2742560	2%	10%	10%	11%	6%	8%	12%	42%	68%
LV	1796290	1%	4%	9%	14%	8%	8%	10%	47%	73%
MT	11450	52%	29%	13%	4%	1%	0%	0%	0%	1%
PL	14447290	3%	11%	17%	21%	10%	9%	8%	22%	49%
SI	482650	5%	17%	25%	23%	10%	7%	5%	7%	30%
SK	1895500	0%	1%	1%	1%	1%	1%	3%	91%	96%
UE-10	30604910	2%	7%	11%	13%	7%	7%	8%	45%	67%
BG	4475530	3%	2%	2%	2%	2%	3%	5%	82%	91%
RO	13306130	13%	17%	9%	4%	2%	2%	4%	49%	57%
UE-2	17781660	10%	13%	7%	4%	2%	2%	4%	57%	66%
UE-27	174499150	2%	4%	5%	7%	5%	9%	16%	51%	81%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: [Eurostat 2014]

Tabela 43 Udział gospodarstw rolnych dzierżawiących ziemię w łącznej liczbie gospodarstw w 2010 r. wg grup obszarowych

	Łącznie	<2 ha	2-4,9 ha	5-9,9 ha	10-19,9 ha	20-29,9 ha	30-49,9 ha	50-99,9 ha	>100 ha
AT	0,47	0,17	0,27	0,38	0,51	0,70	0,80	0,81	0,57
BE	0,76	0,22	0,45	0,69	0,85	0,92	0,95	0,97	0,96
DE	0,74	0,34	0,52	0,50	0,68	0,80	0,88	0,93	0,96
DK	0,47	0,04	0,13	0,16	0,29	0,41	0,52	0,73	0,91
ES	0,21	0,06	0,11	0,18	0,29	0,41	0,51	0,59	0,59
FI	0,59	0,03	0,26	0,28	0,42	0,61	0,78	0,90	0,96
FR	0,65	0,18	0,28	0,46	0,61	0,73	0,85	0,94	0,97
GB	0,34	0,27	0,28	0,20	0,22	0,25	0,31	0,41	0,57
GR	0,20	0,05	0,20	0,42	0,64	0,76	0,79	0,78	0,77
IE	0,30	0,14	0,15	0,14	0,18	0,28	0,40	0,50	0,53
IT	0,16	0,05	0,14	0,27	0,41	0,51	0,57	0,62	0,60
LU	0,94	0,95	0,88	0,91	0,88	0,92	0,96	0,97	0,98
NL	0,47	0,11	0,24	0,35	0,49	0,60	0,69	0,75	0,79
PT	0,11	0,05	0,10	0,16	0,26	0,35	0,38	0,40	0,38
SE	0,46	0,05	0,19	0,27	0,40	0,52	0,61	0,72	0,81
UE-15	0,30	0,06	0,16	0,30	0,44	0,55	0,65	0,76	0,79
CY	0,16	0,07	0,26	0,55	0,77	0,84	0,90	0,91	0,92
CZ	0,62	0,17	0,34	0,42	0,56	0,73	0,79	0,84	0,91
EE	0,24	0,05	0,06	0,09	0,16	0,32	0,49	0,73	0,91
HU	0,04	0,01	0,05	0,10	0,18	0,27	0,37	0,48	0,70
LT	0,31	0,14	0,20	0,32	0,47	0,65	0,80	0,87	0,92
LV	0,17	0,10	0,10	0,10	0,14	0,26	0,42	0,63	0,84
MT	0,77	0,77	0,95	0,96	0,75	1,00	.	.	.
PL	0,17	0,05	0,11	0,17	0,28	0,46	0,60	0,66	0,67
SI	0,29	0,11	0,20	0,37	0,65	0,84	0,89	0,84	0,90
SK	0,27	0,08	0,15	0,28	0,45	0,53	0,67	0,76	0,91
UE-10	0,16	0,05	0,12	0,19	0,29	0,46	0,59	0,67	0,78
BG	0,20	0,14	0,28	0,48	0,68	0,78	0,84	0,88	0,88
RO	0,02	0,01	0,02	0,05	0,16	0,34	0,44	0,55	0,58
UE-2	0,03	0,02	0,03	0,08	0,23	0,45	0,55	0,64	0,66
UE-27	0,17	0,04	0,11	0,23	0,38	0,52	0,64	0,74	0,78

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: [Eurostat 2014]

Aneks statystyczny 4 - Struktura gospodarstw oraz użytków rolnych wg klas wielkości obszarowej

Tabela 44 Struktura liczebności gospodarstw rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej według klas obszarowych w 2010 r.

Kraj	Liczba gospodarstw (tys.)	do 2 ha	2-4,9 ha	5-9,9 ha	10-19,9 ha	20-29,9 ha	30-49,9 ha	50-99,9 ha	>100 ha	>20 ha
AT	149,09	10,8%	20,3%	17,8%	21,9%	11,5%	10,2%	5,7%	1,9%	29,2%
BE	41,91	10,2%	10,6%	12,4%	16,2%	12,1%	16,9%	16,2%	5,4%	50,6%
DE	297,72	4,8%	3,9%	15,9%	21,2%	10,4%	15,1%	17,3%	11,3%	54,2%
DK	40,51	1,3%	2,3%	19,9%	19,2%	10,6%	12,1%	14,6%	19,9%	57,3%
ES	967,29	27,9%	24,1%	14,7%	11,5%	5,5%	5,7%	5,4%	5,3%	21,9%
FI	63,47	2,3%	6,8%	12,6%	21,0%	15,3%	18,9%	17,1%	6,0%	57,3%
FR	482,25	11,7%	11,3%	8,9%	10,1%	6,8%	11,4%	20,2%	19,5%	58,0%
GB	182,66	2,5%	4,4%	14,7%	15,7%	9,8%	13,4%	18,1%	21,5%	62,7%
GR	716,87	51,2%	25,6%	12,2%	6,4%	2,0%	1,5%	0,8%	0,2%	4,5%
IE	139,76	1,6%	5,3%	11,3%	24,0%	17,7%	21,9%	14,9%	3,4%	57,8%
IT	1615,59	50,7%	22,1%	11,5%	7,4%	2,9%	2,5%	1,8%	1,0%	8,2%
LU	2,18	9,2%	7,3%	10,1%	7,8%	5,5%	11,0%	29,4%	20,2%	66,1%
NL	70,63	11,3%	15,6%	14,5%	15,3%	10,7%	16,5%	12,9%	3,1%	43,3%
PT	303,87	50,2%	25,4%	10,9%	6,2%	2,1%	1,8%	1,4%	2,0%	7,3%
SE	70,36	0,8%	10,8%	22,5%	20,2%	10,1%	11,4%	12,9%	11,3%	45,7%
UE 15	5144,16	33,4%	19,3%	12,7%	10,8%	5,4%	6,3%	6,7%	5,3%	23,8%
CY	38,37	74,8%	14,6%	5,3%	2,6%	1,0%	0,8%	0,6%	0,3%	2,6%
CZ	22,58	8,8%	5,6%	18,5%	17,5%	9,1%	10,2%	10,7%	19,6%	49,6%
EE	19,46	11,4%	21,8%	20,9%	17,8%	7,6%	6,0%	5,6%	8,8%	28,1%
HU	534,02	77,3%	8,6%	5,0%	3,6%	1,5%	1,4%	1,2%	1,4%	5,5%
LT	199,65	16,2%	42,5%	20,0%	10,8%	3,3%	2,9%	2,4%	1,9%	10,6%
LV	83,07	11,5%	22,1%	27,3%	21,1%	6,8%	4,8%	3,3%	3,1%	18,0%
MT	12,19	88,5%	9,2%	1,9%	0,3%	0,1%	0,0%			0,1%
PL	1498,66	23,7%	31,2%	22,3%	14,6%	4,0%	2,4%	1,1%	0,6%	8,1%
SI	74,46	27,2%	33,5%	23,4%	11,2%	2,7%	1,3%	0,5%	0,1%	4,7%
SK	23,72	36,8%	26,5%	11,2%	6,9%	3,1%	3,0%	3,3%	9,3%	18,6%
UE 10	2506,18	35,2%	26,4%	18,1%	11,8%	3,5%	2,3%	1,4%	1,3%	8,5%
BG	357,34	82,5%	8,5%	3,0%	1,9%	0,8%	0,9%	0,8%	1,5%	4,0%
RO	3724,33	73,3%	19,5%	4,9%	1,2%	0,3%	0,2%	0,2%	0,4%	1,1%
UE 2	4081,67	74,2%	18,6%	4,7%	1,2%	0,3%	0,3%	0,3%	0,5%	1,3%
UE 27	11732,01	48,0%	20,5%	11,1%	7,7%	3,2%	3,4%	3,3%	2,8%	12,7%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Tabela 45 Dynamika liczebności gospodarstw rolnych w latach 1990-2010 w państwach członkowskich Unii Europejskiej wg grup obszarowych

Kraj	Łącznie	do 2 ha	2-4,9 ha	5-9,9 ha	10-19,9 ha	20-29,9 ha	30-49,9 ha	50-99,9 ha	>100 ha	>20 ha
2010/1990										
BE	0,50	0,25	0,34	0,41	0,41	0,50	0,84	1,65	2,90	0,90
DK	0,50	0,50	0,93	0,66	0,39	0,30	0,29	0,49	2,36	0,50
ES	0,62	0,51	0,55	0,58	0,67	0,82	0,90	1,08	1,34	1,00
FR	0,55	0,51	0,57	0,48	0,36	0,31	0,37	0,75	1,95	0,64
GB	0,76	0,36	0,42	0,88	0,77	0,71	0,69	0,78	1,02	0,81
GR	0,85	0,97	0,71	0,69	0,80	1,32	1,59	1,88	1,54	1,49
IE	0,82	0,53	0,50	0,65	0,70	0,80	1,08	1,32	1,21	1,02
IT	0,61	0,55	0,59	0,65	0,77	0,94	1,08	1,18	1,13	1,05
LU	0,55	0,37	0,34	0,63	0,40	0,39	0,32	0,65	4,40	0,67
NL	0,58	0,41	0,61	0,48	0,43	0,44	0,80	1,72	3,20	0,81
PT	0,51	0,44	0,54	0,59	0,69	0,81	0,93	1,13	1,13	0,97
2010/2003										
AT	0,86	0,83	0,84	0,80	0,81	0,88	1,03	1,17	0,97	0,98
BE	0,78	0,58	0,64	0,72	0,77	0,76	0,83	1,05	1,33	0,90
DE	0,73	0,49	0,18	0,79	0,82	0,77	0,84	0,93	1,19	0,91
DK	0,84	0,84	1,19	1,00	0,88	0,77	0,68	0,62	1,05	0,77
ES	0,86	0,82	0,84	0,84	0,84	0,87	1,03	1,06	1,02	0,99
FI	0,85	0,78	0,84	0,82	0,76	0,75	0,81	1,07	1,69	0,90
FR	0,55	0,51	0,57	0,48	0,36	0,31	0,37	0,75	1,95	0,64
GB	0,75	0,13	0,24	0,99	0,97	0,95	0,93	0,93	0,99	0,95
GR	0,88	0,94	0,80	0,80	0,85	0,92	0,95	1,10	1,01	0,96
IE	1,03	1,36	1,07	0,79	1,05	1,03	1,09	1,12	1,05	1,08
IT	0,82	0,76	0,84	0,91	0,99	0,96	1,06	1,12	1,09	1,04
LU	0,89	0,77	0,73	1,00	0,89	0,86	0,80	0,82	1,29	0,92
NL	0,84	0,70	0,87	0,84	0,80	0,76	0,83	1,06	1,25	0,89
PT	0,85	0,88	0,77	0,86	0,85	0,87	0,94	1,07	1,08	0,97
SE	1,05	1,12	1,39	1,54	1,04	0,89	0,83	0,79	1,01	0,87
UE-15	0,84	0,80	0,79	0,86	0,88	0,86	0,90	0,94	1,08	0,94
CY	0,86	0,90	0,78	0,71	0,66	0,79	0,78	0,85	0,75	0,79
CZ	0,51	0,12	0,16	0,87	0,93	1,02	1,24	1,19	1,06	1,11
EE	0,53	0,29	0,38	0,56	0,65	0,78	0,79	1,04	1,58	0,99
HU	0,75	0,73	0,70	0,79	0,90	1,06	1,10	1,22	1,36	1,17
LT	0,73	0,94	0,63	0,70	0,75	0,89	1,17	1,60	1,84	1,21
LV	0,66	0,31	0,56	0,77	0,87	1,02	1,06	1,22	1,69	1,14
MT	1,13	1,15	0,96	1,05	1,33	1,00	1,00	1,00	1,00	2,00
PL	0,70	0,38	0,96	0,90	0,89	0,99	1,18	1,49	1,47	1,13
SI	0,97	1,17	0,92	0,85	0,86	1,22	1,76	2,53	1,43	1,43
SK	0,34	0,16	0,81	1,79	1,57	1,74	1,46	1,42	1,19	1,34
UE-10	0,71	0,52	0,85	0,86	0,87	0,99	1,16	1,38	1,40	1,14
BG	0,55	0,50	0,73	1,10	1,71	2,34	2,57	2,40	1,41	1,91
RO	0,87	0,89	0,76	0,83	1,17	1,76	2,08	1,97	1,34	1,66
UE-2	0,82	0,83	0,76	0,85	1,22	1,87	2,19	2,08	1,36	1,72
UE-27	0,80	0,75	0,79	0,86	0,89	0,91	0,95	0,99	1,12	0,98

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Tabela 46 Struktura użytków rolnych w posiadaniu gospodarstw rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej według klas obszarowych w 2010 r.

Kraj	Powierzchnia UR (tys. ha)	do 2 ha	2-4,9 ha	5-9,9 ha	10-19,9 ha	20-29,9 ha	30-49,9 ha	50-99,9 ha	>100 ha	>20 ha
AT	2 878	0,7%	3,4%	6,7%	16,4%	14,6%	20,1%	19,8%	18,4%	72,8%
BE	1 358	0,3%	1,1%	2,8%	7,3%	9,2%	20,3%	34,4%	24,6%	88,5%
DE	16 704	0,1%	0,2%	2,1%	5,7%	4,6%	10,6%	21,7%	55,1%	92,0%
DK	2 647	0,0%	0,1%	2,2%	4,2%	4,0%	7,2%	16,1%	66,1%	93,4%
ES	23 753	1,3%	3,1%	4,2%	6,6%	5,4%	8,8%	15,5%	55,1%	84,9%
FI	2 291	0,0%	0,7%	2,6%	8,6%	10,5%	20,3%	32,6%	24,6%	88,0%
FR	27 713	0,2%	0,6%	1,1%	2,5%	2,9%	7,9%	25,4%	59,3%	95,5%
GB	16 882	0,0%	0,2%	1,2%	2,4%	2,6%	5,7%	14,0%	73,9%	96,2%
GR	5 178	6,0%	11,1%	11,7%	12,0%	6,8%	7,9%	6,9%	37,7%	59,2%
IE	4 991	0,1%	0,5%	2,4%	10,0%	12,2%	23,9%	27,8%	23,0%	87,0%
IT	12 856	5,7%	8,7%	10,1%	12,9%	8,8%	12,1%	15,5%	26,2%	62,6%
LU	131	0,1%	0,4%	1,2%	1,9%	2,3%	7,5%	36,3%	50,4%	96,4%
NL	1 872	0,5%	2,0%	4,0%	8,4%	10,0%	24,4%	32,5%	18,3%	85,2%
PT	3 668	4,3%	6,5%	6,3%	7,1%	4,2%	5,5%	8,3%	57,7%	75,8%
SE	3 066	0,0%	1,0%	3,7%	6,6%	5,7%	10,2%	21,0%	51,8%	88,7%
UE 15	125 988	1,3%	2,5%	3,7%	6,3%	5,4%	10,0%	19,3%	51,6%	86,3%
CY	118	16,0%	14,7%	11,7%	11,8%	7,5%	9,3%	12,3%	16,7%	45,7%
CZ	3 484	0,1%	0,1%	0,8%	1,6%	1,4%	2,5%	4,9%	88,6%	97,4%
EE	941	0,3%	1,5%	3,1%	5,2%	3,8%	4,8%	8,1%	73,2%	89,9%
HU	4 686	2,9%	3,0%	3,9%	5,7%	4,1%	6,0%	9,5%	64,7%	84,3%
LT	2 743	1,7%	9,7%	10,1%	10,8%	5,9%	8,3%	12,0%	41,6%	67,7%
LV	1 796	0,5%	3,5%	9,0%	13,5%	7,6%	8,4%	10,4%	47,0%	73,4%
MT	11	52,1%	28,7%	13,4%	4,0%	1,4%	0,0%			1,4%
PL	14 447	3,3%	10,6%	16,5%	20,8%	10,0%	9,2%	7,9%	21,6%	48,8%
SI	483	4,5%	17,1%	25,3%	23,4%	10,0%	7,5%	5,3%	6,8%	29,6%
SK	1 896	0,5%	1,0%	1,0%	1,2%	0,9%	1,4%	2,9%	91,1%	96,3%
UE 10	30 605	2,4%	7,0%	10,5%	13,3%	6,8%	7,2%	8,0%	44,7%	66,8%
BG	4 476	3,2%	2,0%	1,6%	2,1%	1,6%	2,6%	4,5%	82,4%	91,1%
RO	13 306	12,9%	16,8%	9,1%	4,3%	1,8%	2,4%	3,9%	48,9%	56,9%
UE 2	17 782	10,5%	13,0%	7,2%	3,7%	1,7%	2,4%	4,0%	57,3%	65,5%
UE 27	174 375	2,4%	4,4%	5,2%	7,3%	5,3%	8,8%	15,7%	51,0%	80,7%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Tabela 47 Dynamika użytków rolnych w latach 1990-2010 w państwach członkowskich Unii Europejskiej wg grup obszarowych

Kraj	Łącznie	do 2 ha	2-4,9 ha	5-9,9 ha	10-19,9 ha	20-29,9 ha	30-49,9 ha	50-99,9 ha	>100 ha	>20 ha
2010/1990										
BE	1,01	0,28	0,34	0,41	0,41	0,50	0,86	1,72	3,06	1,27
DK	0,95	0,49	0,93	0,64	0,38	0,30	0,29	0,52	3,07	1,03
ES	0,97	0,53	0,56	0,59	0,68	0,83	0,91	1,10	1,14	1,08
FR	0,99	0,51	0,56	0,47	0,36	0,31	0,38	0,79	2,19	1,06
GB	1,02	0,35	0,43	0,86	0,77	0,71	0,69	0,78	1,17	1,04
GR	1,41	0,94	0,71	0,71	0,81	1,35	1,62	1,90	10,16	3,44
IE	1,12	0,52	0,51	0,66	0,71	0,81	1,10	1,33	1,87	1,24
IT	0,86	0,58	0,59	0,66	0,78	0,94	1,09	1,18	1,00	1,04
LU	1,04	0,26	0,37	0,62	0,39	0,39	0,32	0,72	5,55	1,09
NL	0,93	0,44	0,60	0,48	0,43	0,45	0,83	1,78	3,28	1,13
PT	0,92	0,49	0,55	0,60	0,70	0,81	0,94	1,13	1,17	1,12
2010/2003										
AT	0,88	0,82	0,83	0,81	0,81	0,89	1,04	1,19	0,67	0,91
BE	0,97	0,58	0,65	0,72	0,76	0,76	0,83	1,06	1,36	1,02
DE	0,98	0,58	0,18	0,79	0,83	0,77	0,84	0,94	1,12	1,01
DK	1,00	0,73	1,16	1,00	0,87	0,77	0,68	0,63	1,27	1,00
ES	0,94	0,80	0,84	0,84	0,85	0,88	1,03	1,08	0,94	0,96
FI	1,02	0,88	0,83	0,82	0,76	0,75	0,81	1,10	1,78	1,07
FR	0,99	0,51	0,56	0,47	0,36	0,31	0,38	0,79	2,19	1,06
GB	1,05	0,16	0,25	1,00	0,96	0,95	0,93	0,93	1,10	1,06
GR	1,30	0,90	0,80	0,80	0,85	0,92	0,96	1,08	6,79	2,15
IE	1,16	1,31	1,05	0,79	1,04	1,04	1,09	1,12	1,61	1,19
IT	0,98	0,81	0,84	0,91	0,97	0,96	1,06	1,13	1,01	1,04
LU	1,02	0,55	0,77	0,99	0,86	0,85	0,82	0,83	1,32	1,03
NL	0,93	0,74	0,88	0,85	0,80	0,76	0,84	1,07	1,12	0,96
PT	0,98	0,91	0,78	0,85	0,85	0,87	0,94	1,07	1,06	1,04
SE	0,98	0,87	1,48	1,51	1,03	0,89	0,83	0,80	1,09	0,96
UE-15	1,00	0,82	0,78	0,86	0,88	0,86	0,90	0,95	1,12	1,03
CY	0,76	0,92	0,77	0,71	0,66	0,77	0,77	0,81	0,69	0,75
CZ	0,96	0,14	0,17	0,88	0,94	1,02	1,25	1,18	0,95	0,97
EE	1,18	0,29	0,39	0,58	0,66	0,79	0,80	1,06	1,53	1,35
HU	1,08	0,65	0,70	0,78	0,89	1,06	1,09	1,22	1,17	1,16
LT	1,10	0,90	0,63	0,69	0,76	0,89	1,21	1,60	1,75	1,51
LV	1,21	0,36	0,57	0,78	0,88	1,02	1,07	1,23	1,91	1,52
MT	1,06	1,09	0,97	1,08	1,18	1,00	1,00	1,00	1,00	2,00
PL	1,00	0,66	0,96	0,90	0,89	1,00	1,20	1,51	1,13	1,16
SI	0,99	1,06	0,90	0,84	0,87	1,24	1,75	2,63	1,11	1,44
SK	0,89	0,32	0,84	1,80	1,61	1,75	1,43	1,45	0,87	0,89
UE-10	1,02	0,66	0,85	0,86	0,87	1,00	1,17	1,39	1,12	1,14
BG	1,54	0,46	0,74	1,13	1,75	2,35	2,62	2,43	1,68	1,73
RO	0,96	0,85	0,77	0,84	1,21	1,78	2,11	2,06	0,99	1,07
UE-2	1,06	0,79	0,77	0,85	1,27	1,88	2,23	2,15	1,17	1,24
UE-27	1,01	0,78	0,80	0,86	0,89	0,91	0,95	0,99	1,13	1,06

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Aneks statystyczny 5 - Struktura gospodarstw oraz użytków rolnych wg klas wielkości ekonomicznej

Tabela 48 Struktura liczebności gospodarstw rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej według klas wielkości ekonomicznej w 2007 r.

Kraj	<1 ESU	1-1,9 ESU	2-3,9 ESU	4-7,9 ESU	8-18,5 ESU	16-39,9 ESU	40-99,9 ESU	100-249,9 ESU	>250 ESU	>8 ESU
AT	20,8%	8,5%	11,5%	13,8%	14,6%	20,1%	8,7%	1,7%	0,2%	45,4%
BE	3,5%	3,9%	6,2%	8,3%	9,8%	15,6%	26,8%	22,8%	3,0%	78,1%
DE	5,9%	8,5%	11,0%	12,1%	12,0%	18,4%	20,2%	9,5%	2,4%	62,4%
DK	0,6%	2,8%	7,2%	16,2%	16,8%	19,7%	14,3%	13,9%	8,6%	73,3%
ES	10,0%	11,2%	17,4%	18,8%	16,1%	15,6%	7,8%	2,4%	0,8%	42,6%
FI	2,3%	6,4%	13,0%	18,0%	17,9%	23,9%	15,6%	2,7%	0,3%	60,3%
FR	6,8%	6,0%	7,7%	7,4%	8,7%	19,0%	27,9%	14,2%	2,1%	72,1%
GB	29,9%	8,2%	9,4%	9,6%	8,9%	12,2%	11,9%	7,5%	2,4%	42,9%
GR	17,4%	16,7%	20,9%	20,0%	14,4%	8,8%	1,6%	0,2%	0,0%	25,1%
IE	8,0%	8,1%	13,5%	19,2%	20,2%	17,5%	11,4%	1,9%	0,2%	51,2%
IT	17,6%	16,2%	20,9%	17,5%	11,2%	9,5%	4,7%	1,7%	0,6%	27,8%
LU	3,0%	3,9%	6,5%	9,6%	10,4%	17,0%	35,7%	13,0%	0,9%	77,0%
NL	0,0%	0,0%	1,3%	9,8%	11,7%	16,6%	25,4%	27,3%	7,9%	88,9%
PT	34,0%	23,5%	17,9%	10,8%	6,3%	4,6%	2,0%	0,6%	0,2%	13,7%
SE	20,6%	12,9%	14,9%	14,3%	11,3%	11,8%	9,6%	3,7%	0,9%	37,3%
UE-15	15,0%	12,9%	16,6%	15,9%	12,5%	12,8%	9,2%	4,1%	1,0%	39,6%
CY	30,0%	19,9%	19,9%	13,3%	7,8%	5,3%	2,8%	0,9%	0,2%	16,9%
CZ	33,8%	16,6%	12,3%	9,8%	8,4%	8,2%	4,5%	2,6%	3,8%	27,5%
EE	45,5%	23,4%	13,5%	7,1%	4,2%	3,4%	1,6%	0,9%	0,4%	10,5%
HU	76,0%	8,9%	6,1%	4,0%	2,3%	1,7%	0,6%	0,2%	0,2%	5,0%
LT	63,0%	19,8%	9,4%	4,1%	2,0%	1,1%	0,4%	0,1%	0,1%	3,7%
LV	58,8%	20,0%	10,8%	5,2%	2,7%	1,6%	0,6%	0,2%	0,1%	5,2%
MT	31,1%	25,5%	20,3%	10,1%	6,6%	5,1%	1,1%	0,2%	0,0%	13,0%
PL	52,6%	15,2%	12,6%	9,3%	6,1%	3,4%	0,6%	0,1%	0,1%	10,3%
SI	18,3%	24,6%	24,7%	16,8%	9,5%	4,9%	0,9%	0,1%	0,2%	15,6%
SK	76,9%	11,8%	4,3%	2,1%	1,4%	1,3%	0,9%	0,7%	0,8%	5,0%
UE-10	56,4%	14,9%	11,5%	8,1%	5,2%	3,0%	0,7%	0,2%	0,1%	9,1%
BG	76,0%	13,1%	6,5%	2,2%	1,0%	0,6%	0,3%	0,2%	0,1%	2,3%
RO	77,6%	16,3%	4,4%	1,1%	0,3%	0,2%	0,1%	0,0%	0,0%	0,6%
UE-2	77,4%	16,0%	4,6%	1,2%	0,4%	0,2%	0,1%	0,1%	0,0%	0,8%
UE-27	46,0%	14,4%	11,4%	9,1%	6,7%	6,1%	4,0%	1,8%	0,5%	19,1%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Tabela 49 Dynamika liczebności gospodarstw rolnych w latach 1990-2010 w państwach członkowskich Unii Europejskiej wg klas wielkości ekonomicznej

Kraj	Łącznie	<1 ESU	1-1,9 ESU	2-3,9 ESU	4-7,9 ESU	8-15,9 ESU	16-39,9 ESU	40-99,9 ESU	100-250 ESU	>250 ESU	>8 ESU
2007/1990											
BE	0,57	0,22	0,33	0,41	0,48	0,44	0,32	0,69	4,33	6,76	0,67
DK	0,54	26,00	2,58	0,78	0,59	0,49	0,37	0,30	1,33	7,27	0,50
ES	0,66	0,20	0,37	0,66	0,87	1,09	2,05	4,16	5,19	6,66	1,72
FR	0,55	0,39	0,37	0,43	0,37	0,31	0,37	1,08	2,85	4,43	0,65
GB	1,03	1,85	1,35	1,12	0,92	0,78	0,65	0,67	1,16	1,65	0,77
GR	1,01	0,70	0,96	0,98	0,99	1,28	2,56	6,60	6,44	3,00	1,67
IE	0,75	0,44	0,50	0,60	0,82	0,91	0,76	1,67	3,20	4,83	0,97
IT	0,63	0,34	0,54	0,75	0,84	0,82	0,96	1,29	1,71	2,40	0,98
LU	0,58	0,24	0,36	0,35	0,52	0,50	0,33	0,93	15,00		0,69
NL	0,61	1,00	0,00	0,30	0,53	0,54	0,43	0,41	1,70	4,70	0,63
PT	0,46	0,69	0,46	0,33	0,30	0,39	0,69	1,19	1,40	1,80	0,54
2007/2003											
AT	0,95	1,04	0,94	0,92	0,86	0,82	0,92	1,23	2,42	2,28	0,95
BE	0,87	0,83	0,76	0,82	0,79	0,85	0,81	0,79	1,12	1,56	0,90
DE	0,90	1,00	1,05	0,93	0,90	0,88	0,87	0,85	0,89	0,92	0,87
DK	0,92		10,33	1,26	1,01	0,89	0,87	0,75	0,71	1,24	0,84
ES	0,92	0,64	0,67	0,85	1,00	1,09	1,12	1,28	1,41	1,58	1,15
FI	0,91	2,08	0,83	0,91	0,95	0,90	0,80	0,98	1,46	1,58	0,89
FR	0,86	0,79	0,73	0,83	0,82	0,83	0,82	0,87	1,07	1,12	0,89
GB	1,02	1,16	1,12	1,07	1,03	0,96	0,97	0,88	0,86	0,88	0,92
GR	1,04	0,88	1,03	1,06	1,09	1,12	1,16	1,46	2,15	1,80	1,15
IE	0,94	1,51	1,12	1,07	0,82	0,92	0,87	0,87	0,96	0,83	0,89
IT	0,85	0,55	0,78	0,96	1,06	0,97	1,08	1,19	1,32	1,88	1,07
LU	0,93	0,47	0,82	1,00	1,00	0,89	1,00	0,85	1,67	2,00	0,97
NL	0,89	0,00	0,00	0,80	0,92	0,88	0,87	0,81	0,93	1,13	0,89
PT	0,77	0,96	0,74	0,66	0,62	0,70	0,74	0,85	0,88	0,96	0,74
SE	1,08	2,19	1,31	1,02	0,92	0,92	0,92	0,78	0,75	1,08	0,86
UE-15	0,91	0,73	0,82	0,93	0,99	0,98	0,98	0,97	1,05	1,20	0,99
CY	0,89	0,72	0,93	1,05	1,00	1,00	0,97	1,11	1,35	1,40	1,02
CZ	0,88	0,70	0,89	0,97	0,99	1,07	1,16	1,19	1,10	1,05	1,11
EE	0,63	0,47	0,70	0,97	0,94	1,18	1,52	1,76	1,40	1,67	1,38
HU	0,79	0,77	0,76	0,81	0,94	1,07	1,34	1,32	1,37	1,14	1,19
LT	0,85	0,79	0,78	1,09	1,44	1,74	1,98	2,20	1,70	1,70	1,85
LV	0,85	0,86	0,67	0,92	1,20	1,41	1,76	2,09	1,77	2,50	1,60
MT	1,00	0,92	1,71	1,19	0,64	0,80	0,71	0,44	0,50	1,00	2,00
PL	1,11	1,15	1,16	1,06	0,93	1,00	1,34	1,63	1,31	1,17	1,13
SI	0,98	0,88	0,84	0,98	1,14	1,17	1,31	1,71	1,33	3,00	1,24
SK	0,95	0,88	1,32	1,46	1,40	1,22	1,18	1,13	1,02	0,96	1,12
UE-10	1,00	0,98	1,01	1,02	0,95	1,03	1,33	1,50	1,28	1,16	1,15
BG	0,74	0,73	0,59	0,98	1,20	1,43	1,39	1,04	0,99	1,30	1,29
RO	0,90	0,97	0,73	0,63	0,85	1,04	0,97	0,76	0,68	0,40	0,93
UE-2	0,87	0,93	0,71	0,67	0,90	1,12	1,08	0,84	0,80	0,64	1,02
UE-27	0,92	0,91	0,82	0,90	0,97	0,99	1,02	0,98	1,05	1,18	1,01

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Tabela 50 Struktura użytków rolnych w posiadaniu gospodarstw rolnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej według klas wielkości ekonomicznej w 2007 r.

Kraj	<1 ESU	1-1,9 ESU	2-3,9 ESU	4-7,9 ESU	8-18,5 ESU	16-39,9 ESU	40-99,9 ESU	100-249,9 ESU	>250 ESU	>8 ESU
AT	19,2%	3,7%	4,7%	8,3%	12,3%	26,9%	18,8%	4,5%	1,5%	64,0%
BE	0,1%	0,3%	0,8%	1,8%	3,6%	10,2%	31,5%	42,7%	8,9%	97,0%
DE	0,4%	0,9%	1,7%	3,1%	4,8%	12,4%	25,8%	23,6%	27,3%	94,0%
DK	0,1%	0,3%	0,9%	2,5%	4,8%	11,4%	16,8%	29,0%	34,2%	96,2%
ES	4,1%	3,1%	4,6%	6,9%	10,0%	22,4%	25,0%	14,7%	9,2%	81,3%
FI	0,3%	1,1%	3,6%	9,0%	15,3%	30,6%	30,7%	8,3%	1,2%	86,0%
FR	0,4%	0,5%	1,0%	1,6%	3,6%	15,0%	38,8%	32,8%	6,4%	96,5%
GB	11,1%	2,1%	2,4%	4,2%	6,2%	14,9%	23,9%	21,5%	13,5%	80,1%
GR	2,0%	4,1%	9,7%	17,3%	24,8%	29,3%	10,5%	2,0%	0,3%	66,9%
IE	2,9%	2,8%	6,4%	12,7%	19,8%	24,8%	22,6%	6,6%	1,3%	75,2%
IT	2,3%	3,1%	6,5%	10,2%	12,1%	20,7%	19,4%	13,2%	12,5%	77,9%
LU	0,5%	0,3%	0,6%	1,9%	4,4%	13,1%	45,2%	30,5%	3,5%	96,7%
NL	0,0%	0,0%	0,1%	1,6%	3,4%	8,9%	25,1%	45,9%	14,9%	98,3%
PT	4,4%	5,8%	7,9%	9,1%	11,6%	18,1%	21,3%	15,6%	6,3%	72,8%
SE	4,1%	3,2%	5,2%	8,2%	10,7%	18,7%	25,0%	17,4%	7,4%	79,2%
UE-15	3,5%	2,0%	3,4%	5,7%	8,3%	18,0%	26,6%	20,8%	11,5%	85,3%
CY	5,1%	6,1%	10,2%	11,5%	12,5%	17,0%	19,1%	12,1%	6,4%	67,1%
CZ	0,8%	0,9%	1,4%	2,2%	3,3%	6,6%	9,2%	13,0%	62,7%	94,8%
EE	6,5%	6,5%	7,2%	7,2%	7,9%	13,3%	13,8%	18,0%	19,5%	72,6%
HU	4,1%	2,9%	4,5%	6,3%	8,4%	14,1%	14,3%	10,6%	34,7%	82,1%
LT	19,4%	12,0%	11,3%	9,8%	9,3%	11,1%	9,1%	7,6%	10,3%	47,5%
LV	19,5%	12,9%	11,4%	9,6%	9,1%	10,9%	10,3%	8,5%	7,9%	46,7%
MT	13,4%	13,7%	17,6%	13,0%	14,5%	19,7%	6,8%	1,4%	0,0%	42,3%
PL	10,5%	9,6%	13,2%	15,2%	16,4%	16,2%	6,8%	4,6%	7,6%	51,6%
SI	5,6%	12,6%	19,2%	18,4%	17,2%	15,5%	5,8%	1,0%	4,8%	44,3%
SK	2,4%	1,6%	1,6%	2,1%	3,2%	6,7%	11,1%	18,8%	52,4%	92,2%
UE-10	9,1%	7,5%	9,6%	10,7%	11,7%	13,4%	9,0%	8,1%	20,8%	63,1%
BG	6,0%	3,5%	3,8%	3,5%	4,6%	8,6%	14,7%	26,0%	29,2%	83,2%
RO	30,9%	18,0%	8,8%	4,5%	4,0%	7,1%	9,7%	9,4%	7,5%	37,7%
UE-2	26,4%	15,4%	7,9%	4,4%	4,1%	7,4%	10,6%	12,4%	11,5%	46,0%
UE-27	6,8%	4,3%	5,0%	6,5%	8,5%	16,2%	21,9%	17,7%	13,2%	77,5%

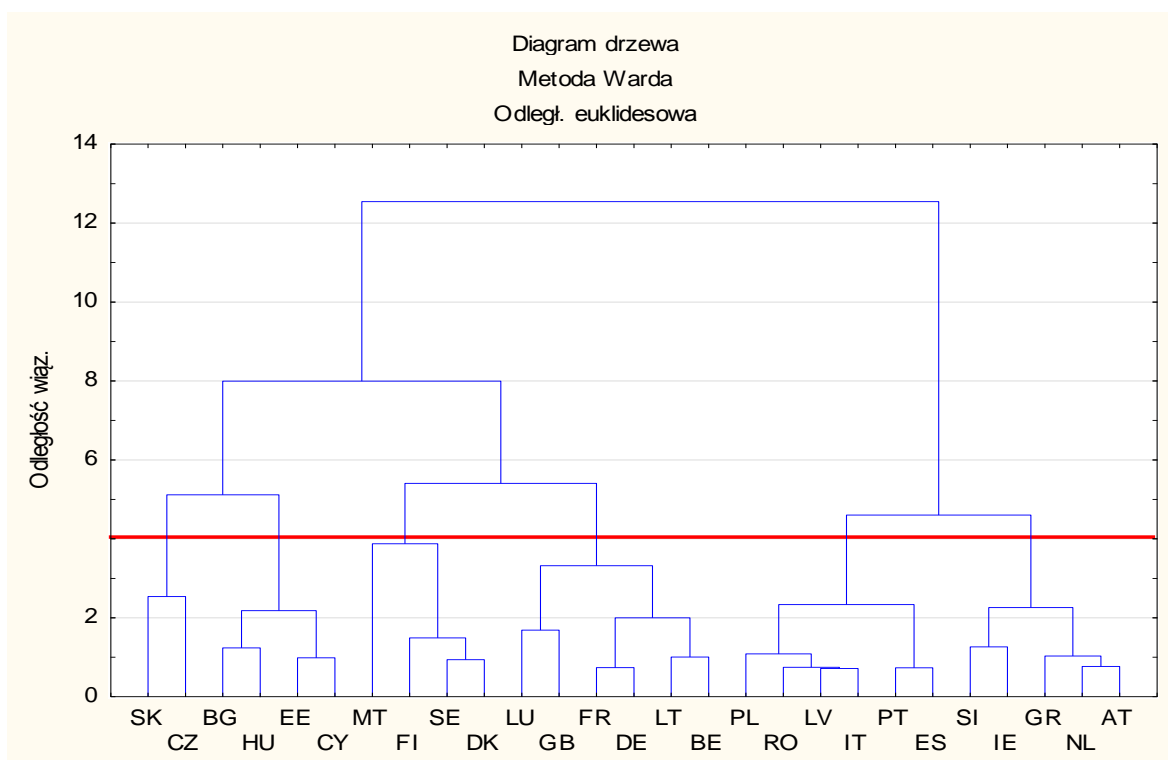
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Tabela 51 Dynamika użytków rolnych w latach 1990-2010 w państwach członkowskich Unii Europejskiej wg klas wielkości ekonomicznej

Kraj	Łącznie	<1 ESU	1-1,9 ESU	2-3,9 ESU	4-7,9 ESU	8-15,9 ESU	16-39,9 ESU	40-99,9 ESU	100-250 ESU	>250 ESU	>8 ESU
2007/1990											
BE	1,02	0,18	0,33	0,42	0,53	0,50	0,35	0,74	4,00	6,51	1,07
DK	0,96	57,75	2,31	0,85	0,55	0,50	0,45	0,41	1,63	7,02	0,98
ES	1,01	0,74	0,61	0,57	0,55	0,56	1,02	1,67	1,78	2,18	1,21
FR	0,97	0,69	0,45	0,43	0,34	0,30	0,40	1,20	2,95	3,88	1,02
GB	0,98	2,82	1,47	1,26	1,21	0,86	0,77	0,71	1,00	1,37	0,88
GR	1,11	0,46	0,58	0,68	0,76	1,05	2,03	4,44	3,42	0,85	1,62
IE	0,93	0,75	0,54	0,62	0,82	0,95	0,78	1,40	2,22	3,49	1,04
IT	0,85	0,39	0,45	0,59	0,68	0,68	0,90	1,17	1,20	1,23	0,99
LU	1,03	0,71	0,33	0,29	0,50	0,60	0,39	0,97	20,09		1,08
NL	0,95	1,00	0,00	0,30	0,51	0,59	0,51	0,45	2,27	5,23	0,97
PT	0,87	1,00	0,82	0,61	0,53	0,68	0,88	1,11	1,30	1,19	0,99
2007/2003											
AT	0,98	1,12	0,98	0,85	0,97	0,83	0,86	1,11	1,70	1,37	0,96
BE	0,99	0,86	0,83	0,88	0,85	0,88	0,84	0,80	1,16	1,60	0,99
DE	1,00	0,98	1,06	1,11	1,09	1,07	1,06	0,98	1,02	0,94	0,99
DK	1,00		12,92	1,55	1,10	0,94	0,92	0,84	0,81	1,43	0,99
ES	0,99	0,42	1,52	1,19	1,01	0,92	0,96	1,06	1,13	1,19	1,03
FI	1,02	2,87	1,01	0,97	1,01	0,99	0,90	1,07	1,60	2,12	1,02
FR	0,99	0,97	0,77	0,94	0,92	0,90	0,87	0,92	1,14	1,20	0,99
GB	1,00	2,94	0,94	0,71	0,82	0,86	0,99	0,94	0,94	0,92	0,94
GR	1,03	0,89	0,90	0,96	1,01	1,05	1,01	1,17	1,44	0,77	1,06
IE	0,96	2,03	1,36	1,33	0,92	0,99	0,91	0,87	0,95	0,79	0,92
IT	0,97	0,67	0,73	0,90	0,96	0,81	0,93	1,00	1,05	1,53	1,01
LU	1,02	0,99	0,61	0,83	0,83	0,84	0,96	0,83	1,58	3,51	1,03
NL	0,95	0,00	0,00	0,87	0,98	0,94	0,93	0,86	0,99	1,05	0,95
PT	0,93	0,98	0,91	0,85	0,84	0,95	0,93	0,95	1,01	0,93	0,95
SE	1,00	2,12	1,49	1,17	1,02	0,98	1,00	0,91	0,89	1,06	0,95
UE-15	0,99	0,96	1,04	0,99	0,96	0,92	0,94	0,96	1,06	1,08	0,99
CY	0,93	0,97	0,91	0,97	0,89	0,86	0,79	0,99	0,95	1,71	0,94
CZ	0,97	0,76	0,90	1,03	1,04	0,96	0,98	1,03	0,92	0,97	0,97
EE	1,14	0,64	0,73	0,94	0,95	1,12	1,37	1,48	1,31	1,46	1,36
HU	0,97	0,64	0,61	0,65	0,74	0,90	1,16	1,20	1,14	1,03	1,08
LT	1,06	0,77	0,69	0,88	1,12	1,38	1,59	1,77	1,38	1,86	1,59
LV	1,19	1,20	0,78	0,94	1,10	1,16	1,49	1,65	1,61	2,19	1,54
MT	0,96	1,07	1,33	1,32	0,76	1,01	0,88	0,54	0,82	1,00	2,00
PL	1,07	1,06	1,18	1,08	0,91	0,98	1,31	1,40	0,99	1,00	1,12
SI	1,00	0,73	0,73	0,88	1,02	1,11	1,38	2,26	0,92	1,06	1,27
SK	0,91	1,11	1,51	1,67	1,55	1,51	1,27	0,98	0,76	0,85	0,88
UE-10	1,04	0,95	0,96	1,00	0,93	1,01	1,28	1,30	1,02	1,01	1,09
BG	1,05	0,67	0,72	1,11	1,32	1,49	1,13	0,86	0,94	1,47	1,11
RO	0,99	1,29	1,05	0,92	1,29	1,42	1,04	0,80	0,83	0,54	0,80
UE-2	1,00	1,24	1,03	0,94	1,30	1,43	1,06	0,81	0,87	0,76	0,88
UE-27	1,00	1,04	1,01	0,98	0,97	0,96	0,99	0,97	1,04	1,02	1,00

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Aneks statystyczny 6 – Podobieństwo struktury agrarnej

Rysunek 66 Dendrogram państw członkowskich Unii Europejskiej względem struktury ziemi rolniczej w 2003 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Tabela 52 Struktury ziemi rolniczej w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2003 r. wg skupień

Wyszczególnienie	Grupa 1	Grupa 2	Grupa 3	Grupa 4	Grupa 5	Grupa 6
Udział gruntów ornych w użytkach rolnych	70%	91%	67%	79%	58%	40%
Udział gospodarstw indywidualnych	96%	94%	85%	99%	99%	99%
Użytki rolne w gospodarstwach indywidualnych	23%	90%	61%	58%	75%	91%
Udział gospodarstw dzierżawiących ziemię rolniczą*	28%	57%	67%	23%	9%	29%
Użytki rolne w dzierżawie*	92%	36%	68%	60%	24%	31%
Średnia wielkość gospodarstwa rolnego	50,7	42,4	42,7	6,2	7,2	19,6
Użytki rolne w gospodarstwach >20 ha	96%	90%	92%	72%	63%	65%
Użytki rolne w gospodarstwach >8 ESU	95%	89%	96%	65%	64%	80%
Udział gospodarstw <10 ha	84%	22%	38%	93%	89%	74%
Udział gospodarstw <4 ESU	85%	23%	23%	95%	81%	48%

* oszacowania nie uwzględniają przypadku Polski z uwagi na brak danych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Eurostat 2014]

Summary

Land is that of the production factors, which is characterized by the highest immobility, constancy of shape and scarcity. That is why it determines any activity in the greatest extent. Despite of that, in many economic studies this factor is ignored or treated as constant. Unlike relation concerns the agricultural land, which is the subject of interest to many economists, as well as the subject of numerous law regulations. Recently both the relationship to the land and the direction of its application evaluate which is the result of the increasing productivity of the agricultural sector, but also bigger and bigger demand for environmental services. Thus, over the years new forms of land rents have developed, and in the view of the increasing possibilities of alternative use of the resource, land is gaining the mobility.

This dissertation is an attempt to identify the transformation of the resources and structure of the agricultural land in the EU-27 determined by the Common Agricultural Policy of European Union. The aim is to verify the presence of convergent for all EU Member States model of shaping agricultural structures, which may be the result of ongoing within the EU integration processes in the political, economic, social, and legal field, and thus the evaluation of possible convergence processes. Comparison of available land resources, identification and characterization of the factors determining agricultural structures, a comparison of the agrarian structure and its transformation in the condition of CAP evolution has allowed to reject the hypothesis that in EU Member States there exist a universal method of agricultural land resource and structure development. It has also enabled the indication of the likely developments in this field in the future.